

ISSN: 1012-0165

FIRAT ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ
Journal of Social Science

Cilt/Volume: 10

Sayı/Issue: 1

Elazığ - 2000

FIRAT ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

Journal of Social Science

Cilt/Volume: 10 Sayı/Issue: 1

ISSN: 1012-0165

Tüm hakları saklıdır. Derginin adı belirtilmeden hiçbir alıntı yapılamaz.
No part of this population may be reproduced or utilized in any form without a
reference to name of the magazine

--	--

<p>EDİTÖR: Enstitü Müdürü Doç.Dr.İbrahim YILMAZÇELİK</p> <p>EDİTÖR YARDIMCISI : Yrd.Doç.Dr. Ahmet AKSİN</p> <p>BU SAYIYI YAYINA HAZIRLAYANLAR: Arş. Gör Özcan TATAR Hüseyin DONMUŞ Ahmet KILIÇ Fazilet CESUR Zülfiye TATLIAĞAÇ</p> <p>Haberleşme Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 23119 - ELAZIĞ</p> <p>Tlf : 0-424-212 27 09 Fax : 0-424-233 21 80</p> <p>Baskı: Fırat Üniversitesi Basımevi Elazığ - 2000</p>	<p>BİLİM KURULU</p> <p>Prof.Dr.Şükrü Halük AKALIN Prof.Dr. Ali AKTAN Prof.Dr.Yahya AKYÜZ Prof.Dr. H.Yunus APAYDIN Prof.Dr. Zeki ARIKAN Prof.Dr.Battal ARVASI Prof. Dr. Mahmut ATAY Prof.Dr.İbrahim ATALAY Prof.Dr. Mehmet BAYRAKDAR Prof.Dr.Orhan BİLGİN Prof.Dr. Necat BİRİNCİ Prof.Dr.Vehbi ÇELİK Prof.Dr.Hayati DOĞANAY Prof.Dr.Cengiz ERTEM Prof.Dr. Ali İhsan GENÇER Prof.Dr. Şerafeddin GÖLCÜK Prof.Dr.Nevzat GÖZAYDIN Prof.Dr.Ali GÜLER Prof.Dr. Ünver GÜNAY Prof.Dr. S.Selçuk GÜNAY Prof.Dr.M. Yıldız HOŞGÖREN Prof.Dr.Tuğrul İNAL Prof.Dr.Mustafa İSEN Prof.Dr.Günay KARAAĞAÇ Prof.Dr. Haşim KARPUZ Prof.Dr.Hamdi KARA Prof.Dr. Aytül KASAPOĞLU Prof.Dr. İlhan KAYAN Prof.Dr.Mustafa KILIÇ Prof.Dr. Mustafa KILIÇLI Prof.Dr. Münir KOŞTAŞ Prof.Dr.Günay KUT Prof. Dr. Sabahattin KÜÇÜK Prof.Dr.Mine MENGİ Prof.Dr. Erdoğan MERÇİL Prof.Dr. Halil NARMAN Prof.Dr.Emine GÜRSOY-NASKALI Prof.Dr.Ahmet NİŞANCI Prof.Dr.Olcay ÖNERTOY Prof.Dr. Rifat ÖNSOY Prof.Dr.Ali ÖZÇAĞLAR Prof.Dr. İsmail ÖZÇELİK Prof.Dr.Kemal ÖZMEN Prof.Dr. Mustafa ÖZTÜRK Prof.Dr.İsmail PARLATIR Prof.Dr.Saim SAKAOĞLU Prof.Dr. Ümit SERGÜN Prof.Dr.Cezmi SEVGİ Prof.Dr. Veli SEVİN Prof.Dr.Veyysel SÖNMEZ</p> <p>Prof.Dr.Cemalettin ŞAHİN Prof.Dr. M.Taner TARHAN Prof.Dr.Saadettin TONBUL Prof.Dr.Metin TUNCEL Prof.Dr. Ahmet UĞUR Prof.Dr.Tahir ÜZGÖR Prof.Dr.İsmail ÜNVER Prof.Dr.Necmi YAŞAR Prof.Dr.İshak YAZICI Prof.Dr.Kâzım YETİŞ Prof.Dr. Recep YILDIRIM Prof.Dr. Abdulkadir YUVALI Prof.Dr.Hamza ZÜLFİKAR Prof.Dr.Yunus Vehbi YAVUZ Prof.Dr.Ali YARDIM Doç.Dr.Tahsin AKTAŞ Doç.Dr.Ali Berat ALPTEKİN Doç.Dr. Feda Şamil ARIK Doç.Dr. Muhammet Beşir AŞAN Doç.Dr. Abdulhalık BAKIR Doç.Dr.Ahmet BURAN Doç.Dr. Mehmet ÇELİK Doç.Dr.İsmail ÇETİŞLİ Doç.Dr. Cemalettin ÇOPUROĞLU Doç.Dr.Cem DİLÇİN Doç.Dr. Saadettin GÖMEÇ Doç.Dr.İsmail GÖRKEM Doç.Dr.İbrahim İLKKAN Doç.Dr.Yalçın KARABULUT Doç.Dr.İbrahim KAVAZ Doç.Dr.Hasan KAVRUK Doç.Dr.Zeki KAYMAZ Doç.Dr.Orhan KILIÇ Doç.Dr. Abdullah KORKMAZ Doç.Dr.Ramazan KORKMAZ Doç.Dr.Nadim MAÇİT Doç.Dr.M. Öcal OĞUZ Doç.Dr.Lütfiye OKTAR Doç.Dr.Zafer ÖNLER Doç.Dr.Nâzım H. POLAT Doç.Dr.Musa Yaşar SAĞLAM Doç.Dr. Sebahattin SAMUR Doç.Dr.H. Mehmet SOYSALDI Doç.Dr. Abdullah TOPÇUOĞLU Doç.Dr. Serap YILMAZ Doç.Dr. İbrahim YILMAZÇELİK</p> <p>Yrd.Doç.Dr.Fatih TEPEBAŞILI Yrd.Doç.Dr.Perihan YALÇIN</p>
---	---

İÇİNDEKİLER

AYGÜN, Mehmet , Erzähltechnik Und Sprache Im Roman"Berlin Alexanderplatz" Döblins	1
BAHARÇIÇEK, Abdulkadir , Etnik Terör ve Etnik Terörle Mücadele Sorunu.....	11
ÇELİK, Mehmet , İslam Tarihinde Dinin Politikaya Alet Edilmesinin İlk Örnekleri	29
ÇELİK, Mehmet , Süryani Kaynaklarına Göre İmparator Marcian'ın İskenderiye Kütüphanesini Yaktırması (1 Ağustos 455)	51
DOĞANAY, Rahmi , Milli Mücadele'de Türk-İngiliz Esir Değişimi	69
İLHAN, Nadir , Eşref Bin Muhammed ve Hazā'ını's-Sa'Ādāt'ının İmla ve Ses Bilgisi Özellikleri.....	79
KORKMAZ, Ramazan , Keçecizade İzzet Molla (Hayatı-Sanatı-Edebî Kişiliği).....	93
ÖZMEN, Fatma , Klinik Denetim Öngörülleri Çerçevesinde Denetçi Görüşleri	119
SEMERCİ, Nuriye , Japonya Ve Almanya Eğitim Sistemine Genel Bir Bakış: Öğretmen Eğitimi Açısından Türkiye İle Karşılaştırma ...	159
SOYSALDI, H. Mehmet , Kur'ân Vahyinin Oluşum Şekli	169
ÜSTÜNER, Ahat , Türkçedeki +-A Pekiştirme Ekinin Türkiye Türkçesi Ağızlarında Kullanılışı	189
YILDIRIM, Ali , Baki'nin Devriyye Türünde Yazdığı Bir Gazeli	207
YILDIRIM, Ali , 16. Yüzyılda Büyük Bir Devlet Adamı ve Edebiyat Hamisi Defterdar İskender Çelebi	217
YILMAZÇELİK, İbrahim , Osmanlı Hakimiyeti Süresince Diyarbakır Eyaleti Valileri (1516-1838)	233
Makalelerin Yazım Esasları	289

CONTENT

AYGÜN, Mehmet , Erzähltechnik Und Sprache Im Roman"Berlin Alexanderplatz" Döblins	1
---	---

BAHARÇIÇEK, Abdulkadir , Etnic Terror And The Question Of The Strefing Etnic Terror	11
ÇELİK, Mehmet , The First Examples Of Religion Mingled Whit Politics In Islam History	29
ÇELİK, Mehmet , According To Suryan Sources, Emperor Marcian's Having The Iskenderiye Library Set To Fire (August 1 St, 455) ..	51
DOĞANAY, Rahmi , Change Of Turk-English Prisoner At During The National Struggle	69
İLHAN, Nadir , Writing And Phonetic Features Of Eşref Bin Muhammed's Haza'inu's-Sa'adat.....	79
KORKMAZ, Ramazan , Keçecizade İzzet Molla (His Life And Works).....	93
ÖZMEN, Fatma , The Views Of Supervisors In The Frame Of The Premises Of Clinical Supervision	119
SEMERCİ, Nuriye , A General Look To The Education System Of Japan And Germany: The Comparison Of Them With Turkey From The Point Of View The Teacher Training	159
SOYSALDI, H. Mehmet , The Formation Way Of The Revelation Of The Qur'an	169
ÜSTÜNER, Ahat , Usage Of +-A Intensive Suffix In Turkish Language In Turkey Turkish Dialects.....	189
YILDIRIM, Ali , One Of Bâkı's Ghazels In The Typ Of Devriyye.....	207
YILDIRIM, Ali , Defterdar Iskender Çelebi, A Great Statesman And A Supporter Of Literature In The 16. Century	217
YILMAZÇELİK, İbrahim , The Governors Of Diyarbakır Province Throughout The Reign Of Ottoman Empire (1516-1838)	233
Writing Intstructions for Papers	289

Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi "Fırat University
Journal of Social Science" Cilt: 10 Sayı : 1, Sayfa:1-10,
ELAZIĞ-2000

ERZÄHLTECHNIK UND SPRACHE IM ROMAN "BERLIN ALEXANDERPLATZ" DÖBLINS

Yrd.Doç.Dr. MehmetAYGÜN*

ÖZET

Bu çalışmamızda, Alfred Döblin'in "Berlin Alexander Meydanı" isimli romanında hangi anlatım tekniklerini ve nasıl bir dil kullandığını araştırmaya çalıştık.

Eser okunduğunda, o zamanki Berlin Şehri'nin yaşayan ve konuşulan dili (Berlin diyalekti) hemen farkedilmektedir. Eserde başarılı bir epik anlatım görülmekte; anlatımda genellikle üçüncü tekil şahıs ve şimdiki zamanla geçmiş zaman kullanılmaktadır. Fakat geçmiş zamanın da "şimdi, şu anda, bugün" gibi zaman zarflarıyla yine şimdiki zamana dönüştürüldüğü görülmektedir. Olaylar sahneler halinde sunulduğundan bazen sinema üslubu, bazen mahkeme dili, bazen de bürokrasi dili göze çarpmaktadır.

Yazar, montaj, kollaj ve çağrışım tekniklerini kullanarak adeta Berlin Şehri'nin profilini ortaya koymaktadır. Günlük yaşanan olaylar, toplumdaki saçmalık (absurd) ve tuhafıklar (grotesk) ustaca kullanılan ironik bir üslupla aktarılmakta; yaşanan olaylar yorum ve mukayeselerle değerlendirilmekte, okuyucu diyalog ve politik mesajları andıran vaat ve ikazlarla uyarılmaktadır.

Bazı olaylar karşısında yazar kendisini cesaretlendirmek için kendi kendine konuşmakta, böylece eserin en etkili unsuru diyebileceğimiz "iç monolog" ortaya çıkmaktadır. İç monolog öyle ustalıklarla kullanılmakta ki, gerçek olay kolayca tahmin edilebilmektedir. Bu arada bazen öznesiz, bazen yüklemsiz, kısaca gramer bakımından yanlış cümleler kullanılmakta ve çokça kelime oyunları yapılmaktadır.

Sonuçta yazarın eserinde sade, canlı ve konuşulan bir dil kullandığını; konuşma dilini yazı diline tercih ettiğini, kelime ve cümlelerin uyumlu kullanıldığını; bazen slogan, deyim, atasözü gibi kısa cümlelerle çok şeyin anlatıldığını görmekteyiz. Kullanılan dilde gerçeklik, açıklık ve somutluk kendini belli ettirmektedir. Cümlelerin kısa oluşu, slogan ve atasözlerinin çokça kullanılması, halk dilinin tercih edilmesi Döblin'in dili ekonomik kullanıldığını ve kendine has akıcı bir üslubu olduğunu göstermektedir.

* Fırat Üniversitesi Fen-Edb. Fak. Batı Dilleri Bölümü Öğretim Üyesi

SUMMARY:

In our study, we try to analyse the techniques and the language used in Alfred Döblin's work, "The Alexander Square in Berlin" (Berlin Alexanderplatz).

On reading the work, one encounters the living and spoken language in Berlin of that period a successful epic style is seen; mostly third singular pronoun and present and past tenses are used. However, also the past tense is used to refer to the present time with utilization of such words as "now, at the present, and today". As events are depicted in the form of dramatizations, sometimes styles of cinema, sometimes the language of court, and sometimes the language of bureaucracy come into the scene.

The author, using techniques of such as montage; collage, and association, almost draws a profile of Berlin. Daily events, the absurd and grotesque aspects of the society are all presented through masterly used irony, interpretations and comparisons, and warnings and promises for the reader to infer are conveyed in the forms of dialogues as well as political messages.

Occasionally the protagonist has inner monologues to encourage himself and this constitutes as the most effective element of the work. The inner monologues are so masterly used that, it easily becomes as a mirror of reality. Meanwhile some poorly constructed, some having no verbs and some with missing subjects, are utilized sentences, together with the usage of words which lead to ambiguity.

In conclusion the author uses today's language with lucidity. In doing so he shows his preference of informal usage over formal language with his inclusion of slogans, idioms and proverbs. Reality, clear depiction and concrete norm are clearly reflected through the usage of the language in the work. Short and even sometimes incomplete sentences, the usage of slogans and proverbs, and the choice of the local dialect show that Döblin has unique style of his own, and he uses the language fluently, effectively and economically.

Sprachstil ist die charakteristische Eigenart der sprachlichen Ausdrucks- und Darstellungsweise. In Wörterbüchern wird der Begriff "Stil" als "Schreibweise eines Dichters" beschrieben und ist Gegenstand der Stilistik. In der vorliegenden Arbeit wollen wir versuchen, es festzustellen, welche Eizähltechniken und was für eine Sprache Döblin in seinem Roman "Berlin Alexanderplatz" verwendet hat.

Liest man dieses Werk des Autors, bemerkt man, daß die Sprache des Romans die lebende und gesprochene Sprache einer Stadt (Berlin) ist. Es läßt sich auch sagen, daß diese Berliner Sprache zugleich den Autor umgibt. Im Roman läßt sich bemerken, daß der Held des Romans "Franz Biberkopf" ein einfacher Berliner ist, und daß er im Werk als Berliner redet (Berliner Dialekt). Fast alles

AYGÜN M., Erzähltechnik Und Sprache Im Roman...

wird im Präsens erzählt und in der unmittelbaren Gegenwart des Jahres 1928 gespielt. Epischer Bericht geht immer wieder im dramatischen Dialog über und läßt auch der Lyrik Raum. So werden die Geschehen szenisch dargestellt, wo es zugleich ein "Kinostil" vorkommt. Daneben sieht man auch die Sprache der Gerichte und der Bürokratie, die leicht parodistisch zitiert wird.

Die Technik der Montage, die im Roman sehr viel zu sehen ist, ermöglicht den Simultanstil. Berlins Bild entsteht durch Montage und Collage zahlloser zufälliger Wirklichkeitsfetzen. Ausschnitte aus Börsenberichten, amtlichen Publikationen, Text - und Annoncenseiten von Zeitungen, Geschäftsreklamen, Plakatwänden, Firmenprospekten, Briefen von Sträflingen, Schlachthausstatistiken, Lokalnachrichten, Lexikonartikeln, Operettenschlagern, Gassenhamern und Soldatenliedern, Wetterberichten, Berliner Bevölkerungs- und Gesundheitstabellen, Nachrichten über sensationelle Zeitereignisse, Polizeirapporten, Gerichtsverhandlungen, behördlichen Formularen untermalen die Handlung bis in die intimsten Gespräche, bis in das Unterbewußtsein der Personen hinein.

Daran ist leicht zu erkennen, daß die Montage von Döblin nicht nur konstruktiv, sondern auch ironisch angewandt wird. Döblin erzeugt diese Komik, indem er die Ausschnitte aus dem Berliner Betrieb zu einem absurden Mosaik zusammensetzt, so daß kosmetische Präparate für Transvestiten neben erotische Kolportage, Helena neben eine Aufzählung von Hühnersorten, ein Wortwechsel am Kiosk neben eine Rede des Reichskanzlers, ein Wetterbericht neben einen Schlager zu stehen kommen. Dieser Zug ins Grotteske ermöglicht Pointen wie den Schluß des fünften Buches:

"... Es ist sicher, was die Sonne ist. Die Astronomen beschäftigen sich viel mit diesem Körper. Er ist ja, sagen sie, der Zentralkörper unseres Planetensystems, denn unsere Erde ist nur ein kleiner planet, und was sind eigentlich wir denn? Wenn so die Sonne aufgeht und man sich freut, sollte man eigentlich betrübt sein, denn was ist man denn, 300.000 mal so groß wie die Erde ist die Sonne, und was gibt es alles noch für Zahlen und Nullen, die alle nur sagen, daß wir eine Null sind oder gar nichts, völlig nichts. Eigentlich lächerlich, sich da zu freuen." (s. 10).

Diesen Zug sehen wir auch in Kapitelüberschriften, die wie Schlagzeilen einer Zeitung aussehen:

"Pussi Uhl, die Hochflut der Amerikaner. Schreibt man Wilma

F.Ü.Sosyal Bilimler Dergisi 2000 10 (1)

mit W oder V?" (s. 271).

Auch Biberkopfs Studium um einer Bananenreklame, gilt als Grotesk und Ironie. Hierbei sagt er:

"Geheimrat Czerny hat mit Nachdruck darauf hingewiesen, daß selbst Kinder In den ersten Lebensjahren. Ich zerschlage alles, du zerchlägst alles." (s. 145)

Witzige, phantastische, groteske Elemente des Stils entsprechen dem ironischen Einschlag des Romans. Man bemerkt, daß die komischen Kontraste der Montage das

Seitenstück in komischen assoziationen der Darstellung haben. Daneben läßt sich im Roman einige Male die Sprache der Bibel sehen. Schon auf der 15. Seite kommt die Bibelsprache vor:

"Gott läßt schon keinen von seiner Hand fallen, aber es sind noch andere Leute da. Habt Ihr nicht gelesen, was Noah in die Arche getan hat, in sein Schiff, als die große Sintflut kam? Von jeden ein Pärchen. Gott hat sie alle nicht vergessen. Nicht mal die Läuse auf dem Kopf hat er vergessen. Waren ihm alle lieb und wert."

Die Bibelsprache sehen wir auch am Beginn des zweiten Buches, wo die Geschichte von Adam und Eva zum erstenmal auftaucht:

"Es lebten einmal im Paradies zwei Menschen. Adam und Eva. Sie waren vom Herrn hergesetzt, der auch Tiere und Pflanzen und Himmel und Erde gemacht hatte. Und das Paradies war der herrliche Garten Eden..?" (s. 37, 81).

Ebenso:

"Von Erde bist du gekommen, zu Erde sollst du wieder werden." (s. 103).

"Das 11. Gebot heißt: Laß dir nicht verblüffen." (s. 115).

Dazu gehörend lesen wir auf den Seiten 255 und 256 die religiöse Episode, deren Thema genau so lautet wie das innere Thema des Romans, nämlich "Opfern", sich selbst zum Opfer bringen. In der erwähnten Geschichte soll der biblische Abraham dem höchsten Gott seinen einzigen Sohn opfern.

AYGÜN M., Erzähltechnik Und Sprache Im Roman...

Wie auch Schröter erwähnt hat, umfaßt diese gehobene Bibelsprache alle wörtlichen Bibelzitate und die Nacherzählungen der Bibelgeschichten.

Außerdem sehen wir auch, daß die Montage im Werk eine sehr wichtige Rolle spielt. Damit schildert Döblin alles hauptsächlich durch Gespräche, die mit Berliner Jargon ablaufen. Fast im ganzen Roman sehen wir den Satzbau der mündlichen Umgangssprache. Dazu können wir folgendes zitieren:

"... Ich seh dich bloß an, Franz, und ich sage bloß und ich kenn dich doch schon lange von Arras und von Kowno, und sie haben dich schön eingeseift." (s. 70).

Wie auch das obige Zitat zeigt, kann hier von der Sprechweise des einfachen Menschen die Rede sein, die Döblin auch in den erzählenden Partien beibehält:

"Aber weil er ein von Polen gesuchter Taschendieb ist, und schon Stroch geht auf die Straße in eine feine Gegend und schlägt mir nichts dir nichts die Menschen nieder und reißt einer Dame die Handtasche weg, das ist ja unerhört, wir leben ja nicht in Russisch-Polen, was haben sie sich eigentlich dabei gedacht, darauf gehört eine exemplarische Strafe, und er kriegt vier Jahr Zuchthaus und fünf Jahre Ehrverlust, Stellung unter Polizeiaufsicht und was es sonst alles gibt, der Schlafring wird eingezogen." (s. 372).

Dieses Zitat stellt zugleich ein Beispiel für die Hereinnahme des Gesprächs in den epischen Bericht.

Dazu kommt die reiche Verwendung des inneren Monologs. Bei dieser Verwendung wird oft nur der innere Reflex des Gesehenen und Gehörten gegeben, so daß man den realen Vorgang erraten muß. Innere Rede kommen im Werk oft vor. Einige Beispiele:

"Das weiß ich, seufzte er in sich, daß ich aus dem Gefängnis entlassen bin. Sie mußten mich ja entlassen, die Strafe war um, hat seine Ordnung, der Bürokrat tut seine Pflicht. Ich geh auch rin, aber ich möchte nicht, mein Gott, ich kann nicht." (s. 9).

"...seine Augen irrten nach oben: wenn die Dächer nur nicht abrutschten, aber die Häuser standen gerade. Wo soll ich

armer Deibel hin, ... Ich bin ein ganz großer Dussel, man wird sich hier doch noch durchschlängeln können, fünf Minuten, zehn Minuten, dann trinkt man einen Kognak und setzt sich... so mein Junge, hier frierst du nicht. (s. 10).

“Jetzt gehts los, die wollen zu vier auf mich los, ich blieb mit dem Rücken am Fenster, erst mal ein Stuhl her.” (s.79)

Diese Verwendung der ungesprochenen Rede gilt als das wirksamste Mittel zur Beschleunigung des Tempos, und kann - wie Biberkopfs Unterhaltung mit dem Schnapsglas - als Gespräch mit einem Ding gestaltet sein. Daneben lassen sich im Roman auch solche Sätze lesen, die wie eine politische Verheißung tönen:

"Wach sein, wach sein, man ist allein. Die Luft kann hageln und regnen, dagegen kann man sich nicht wehren, aber gegen vieles andere kann man sich wehren. Da werde Ich nicht mehr schreien wie früher: das Schicksal, das Schicksal. Das muß man nicht als Schicksal verehren, man muß es ansehen, anfassen und zerstören." (s. 410).

Neben dem erwähnten Dialog und inneren Monolog sehen wir im Roman vielmal auch den "Erzählerbericht" und die "erlebte Rede". Gutzen und Dellers (1984: 145) machen die Feststellung, daß es in bezug auf ihre äußere Gestalt keinen Unterschied zwischen diesen beiden Formen gibt, da beide in der Er-Form und im Präteritum stehen. Schon am Beginn ist zu sehen, daß Döblins dieser Roman mit einem neutralen Erzählerbericht beginnt:

"Er stand vor dem Tor des Tegeler Gefängnisses und war frei." (s. 8).

Daneben lesen wir auch solche Sätze, die zwar im Präteritum stehen, in denen wir aber nicht den Berichtstil des Erzählers, sondern Figurenstil vorfinden:

"Draußen bewegte sich alles, aber – dahinter – war nichts! Es – lebte- nicht!" (s. 9)

Wenn wir hier die ersten zwei Seiten des Romans sprachlich untersuchen, da es gleich vom Beginn des Romans die Rede ist, sehen wir, daß der Roman mit dem Erzählerbericht beginnt. Es läßt sich sehen, daß der Erzähler, bzw. der Autor schon hier das gegenwärtige Präteritum gebraucht, das ein gegenwärtig scheinendes Geschehen bezeichnet und mit dem Zeitadverb "jetzt" kombiniert ist:

"... jetzt ging er im gelben Sommermantel..." (s. 8).

Gleich danach kommen Sätze in Klammern vor:

"[schrecklich, Franze, warum schrecklich?]

...[widerwillen, warum wiedervillen?] (s. 8).

Es ist nicht genau festzustellen, wer diese Sätze in Klammern redet. Sie können sowohl die Aussagen des Erzählers als auch die der Hauptfigur sein. Da Franz hier sich selbst beunruhigt, ist beides möglich, und es läßt sich sagen, daß es sich um inneren Monolog handelt. Demgegenüber bemerkt man auch, daß der Erzähler Biberkopfs innere Situation nicht begreift und so danach fragt. Deswegen läßt sich auch sagen, daß es hier um Erzählerkommentar handelt. Da aber die Sätze in Berliner Dialekt sind (z.B. "Franze" im ersten Satz), kann man sagen, daß es nicht um Erzählerstil geht sondern um einen Figurenstil.

Danach ist ein Vergleich zu sehen. Biberkopfs Empfinden, ausgeliefert zu sein, wird hier vom Autor im Vergleich mit den Gefühlen beim Zahnarzt zum Ausdruck gebracht:

"Das war zuerst, als wenn man beim Zahnarzt sitzt, der eine Wurzel mit der Zange gepackt hat und zieht, der Schmerz wächst, der Kopf will platzen." (s. 8).

Bißchen später lesen wir einen kurzen inneren Monolog, wo es zugleich auch ein Vergleich zu sehen ist:

"Die Schupos haben jetzt blaue Uniformen." (s. 8).

Nach dem Erzählerbericht "Er stieg unbeachtet wieder aus dem Wagen, war unter Menschen." folgt offenbar ein Satz in erlebter Rede: "Was war denn?" (s. 9).

Gleich danach sehen wir, daß der Held des Romans immer wieder mit sich selbst redet, um sich Mut zu machen. Bemerkenswert ist hier auch, daß der Autor subjektlose Sätze gebraucht und daß er statt des Dativs den Akkusativ verwendet:

"... kannst sie ja kaputt schlagen... was ist denn mit die..?" (s. 9).

Obwohl das Präteritum als Erzähltempus vorherrscht, finden wir auch einen reichen Gebrauch vom Präsens. Daneben sind manchmal auch gleiche Zeitstufen, nämlich die Gleichzeitigkeit ersichtlich:

"Sie steht am offenen Fenster, hat einen blaukarierten Schlafrock an und singt mit dem Leiermann: Ich hab mein Herz in Heidelberg verloren... In einer lauen Sommernacht. Ich war verliebt bis über beide Ohren... Und als wir Abschied nahmen vor den Toren, beim letzten Kuß, da hab ichs klar erkannt..., daß ich mein Herz in Heidelberg verloren, mein Herz, es schlägt am Neckarstrand." (s. 295).

Auch den Begriff "Montage" soll man hier für wichtig halten. Diese Technik hilft der Verbindung der verschiedenartigsten Elemente zu einem Ganzen und wrd vielmehr für Assoziationen, für weitere Ereignisse -zwar von unterschiedlichen Schauplätzen - verwendet und so baut die Silmultanität, nämlich Gleichzeitigkeit und Gemeinsamkeit des Weltgeschehens als Hintergrund auf. Dazu gehören in diesem Roman Tatsachenreportage, Wetterberichte (s. 40-140-282), Zeitungsberichte und Anzeigen (s. 41-42-167-168), Lieder [s. 77-78-83-306-361), Gedichte (s. 410), Sprichwörter (s. 57-127-191-215 u.a.), medizinische Diagnose (s. 356-402), Physikalische Fomel (s. 85-96), Statistiken (s. 81-350), Verkehrsberichte (s. 40), Reklame (s. 41-57-72-106) und Politik (s. 80-82-240). Die Sprache der Lieder, Gedichte und Sprichwörter kann als "Lyrismen" gennant werden. Für die Montage-Technik sagen Rinsums (1985: 145) folgendes:

"Die Montage verschiedener Erzählelemente entspricht Döblins Theorie, in der ausdrücklich die Beschränkung auf bloß epische Formen abgelehnt und die Verwendung der dem jeweiligen Gegenstand gemäßen Formen gefordert wird."

Davon ausgehend läßt sich sagen, daß für Döblin lebendige Sprache wichtiger als die Papiersprache ist. Dazu gebraucht er die Umgangssprache und auch den Kinostil. Auf den Seiten 25 und 26 sehen wir, daß das Geschehen wie verfilmt dargestellt wird. Diese Stelle fängt mit dem Satz an

"Franz war schon draußen auf der Straße im Regen. "

und endet mit den Sätzen

"Erst mal ausschlafen. Franz, wat ist denn mit dir los?" (s. 27).

Im Roman gebraucht Döblin auch die amtliche Sprache, und besonders kommt die Gerichtssprache vor:

"Herr Richter, was hab ich den gemacht? Ich hab doch kein Ärgernis erregt. Ich bin auf ein Zimmer gegangen und hab mich eingeschlossen. Was kann ich dafür, wenn die Glocklöcher machen. Und was Strafbares ist nicht passiert." (s. 63).

Im Roman tauchen oft ungrammatische Sätze auf. Diese sind besonders Sätze, die ohne Subjekt und Prädikat vorkommen:

"... daß ich mein Herz in Heidelberg verloren..." (s. 295).

Neben solchen Sätzen sind auch zahlreiche Wortspiele zu sehen:

"... "Gedankenstrich, Lore, Gedankenstrich, Gänsefüßchen, Gänsebeinchen, Gänseleber mit Zwibel" (s. 64).

"Schanktisch, Tranktisch, Gesangtisch" (s. 172)

"Biberkopf, Lieberkopf, Ziberkopf, Niberkopf, Wiederkopf" (s. 301)

Zum Schluß können wir sagen, daß die Sprache des Romans "Berlin Alexanderplatz" einfach, unverhüllt und direkt ist. Es zeigt sich, daß die Figuren des Romans genau so sprechen, wie sie denken und fühlen. Sowohl in inneren Monologen als auch in Dialogen läßt sich die gleiche sprachliche Ebene sehen. Der Autor verwendet die lebendige, gesprochene Berliner Sprache (Berliner Dialekt). Alle Redeweisen, sowie die amtliche und Umgangssprache stehen bzw. passen gut zueinander. Man liest kurze Sätze, zwar Schlag- und Sprichwörter, mit denen sehr Vieles erzählt wird.

In der Sprache des Romans bemerkt man die Wirklichkeit, Klarheit, Deutlichkeit und die Anschaulichkeit. Die Wirklichkeit findet sich besonders in

F.Ü.Sosyal Bilimler Dergisi 2000 10 (1)

den Stellen, wo es eine Montage gibt. Obwohl die Fachsprache (nämlich die medizinischen Fachbegriffe) etwas schwer ist, ist die ganze Pressemeldung sehr leicht zu verstehen. Auch dort sind die Haupt-und Nebensätze ganz kurz, was vielleicht eine Besonderheit der Umgangssprache ist. So können wir sagen, daß Döblin die Sprache sehr sparsam gebraucht und daß er einen eigenen persönlichen, flüssigen und knappen Stil hat.

BIBLIOGRAPHIE:

Döblin, Alfred: 1991, Berlin Alexanderplatz, 30. Aufl., Deutscher Taschenbuch Verl, München.

Gutzen, Dieter / H. Qellers: 1984, Einführung in die Literaturwissenschaft, Erich Schmidt Verl., Berlin.

Prangel, Matthias: 1987, Alfred Döblin, 2. Aufl., J.B. Metzlersche
Verlagsbuchhandlung, Stuttgart.

Rinsum, Annemarie / W. Von Rinsum: 1985, Interpretationen;
Romane und Erzählungen, Bayerischer Schulbuch –
Verl., München.

Schröter, Klaus: 1978, Alfred Döblin, Rowohlt Taschenbuch Verl., Reinbek bei Hamburg.

Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi “Fırat University
Journal of Social Science” Cilt: 10 Sayı : 1, Sayfa:11-27,
ELAZIĞ-2000

ETNİK TERÖR VE ETNİK TERÖRLE MÜCADELE SORUNU

Yrd. Doç. Dr. Abdulkadir BAHARÇİÇEK*

ÖZET

: Etnik terör bir etnik grubun etnik temele dayalı davasını sürdürmek için gerçekleştirdiği bilinçli şiddet hareketi olarak tanımlanabilir. Özellikle son yıllarda gittikçe yaygınlaşan etnik terör, diğer terör tiplerinden farklı bazı özellikler taşımakta ve etnik terör ile mücadele bu tür terör hareketleri ile karşı karşıya kalan devletler için önemli bir sorun olmaktadır. Genellikle etnik bir kimliğe dayalı olarak ortaya çıkan etnik terörün bugüne kadar nihai amacı olan ayrı bir devlet yaratma sonucunu elde edemediği görülmekle birlikte, bu tür terörün devam etmesi, başka amaçların elde edilmek istendiğini göstermektedir. Teröre karşı sert önlemlerin alınması çoğu kez terörist grupların çıkarlarına hizmet etmekte, fakat devletin daha ılımlı bir politika izlemesi de halk arasında terörün sonuç getirdiği düşüncesini yaygınlaştırmaktadır. Etnik terör ile mücadele edilirken masum insanlara zarar vermekten kaçınılmalı, demokratikleşmeye önem verilmeli, asıl olanın farklı kimliklerin bir arada yaşaması olduğu gerçeği konusunda halka bilinçlendirilmeli, terörün dış desteklerinin kesilmesi sağlanmalı ve yürütülen mücadele halka ve dünyaya iyi anlatılmalıdır.

Anahtar kelimeler: etnik, terör, devlet, mücadele, tedbir.

SUMMARY

ETNIC TERROR AND THE QUESTION OF THE STRENGTH ETNIC TERROR

Ethnic terrorism can be defined as deliberate violence by subnational ethnic group to advance its cause. Ethnic terrorism is rising all over the world, and differs considerably from other types of terrorism which motivated by ideological, religious or economic motives. To counter ethnic terrorism is one of the most important issue for the states that are facing ethnic terrorism. Despite the fact that with ethnic terrorism no one can create an independent state, ethnic terrorism remains an important problem for states which implies that such a terror has some other aims rather than an independent state. A harsh state response to terrorism may create the result that terrorist group wants. On the other hand, to handle the issue with a moderate manner may rise the idea among the people that the terror is a usefull device for their cause. When dealing with the ethnic terrorism, state must avoid to harm innocent people, shuld introduce democratic measures, and make people to believe that different subnational groups can live together as they have done for centuries. Also it must be known that to be right to deal with terrorism is not enough, this should be explained very well to public and to international community.

Key words: ethnic, terrorism, state, struggle, measures.

* İnönü Üniversitesi, İ.İ.B.F. Kamu Yönetimi Bölümü Öğretim Üyesi

1. Giriş

Günümüz dünyasında terör sadece bir ülkenin veya bir bölgenin karşılaştığı bir sorun olmaktan çıkmış, dünyanın hemen her bölgesinde ve neredeyse bütün devletlerin belli ölçüde karşılaştıkları bir gerçek olmuştur. Genellikle ideolojik bir temele dayanan terör hareketleri bazen de sosyal, siyasal, dini ve etnik temellere dayalı olarak ta ortaya çıkmaktadır. Etnik temele dayalı terör olayları özellikle 1900'lü yılların ikinci yarısından itibaren dünyada gittikçe daha fazla görülen bir terör çeşidi olmuş ve ortaya çıktığı ülkelerde diğer terör biçimleri ile mukayese edildiğinde daha fazla şiddet ihtiva ettiği görülmüştür. Uluslararası sistemde Doğu-Batı cepheleşmesinin 1990'lı yıllarda sona ermesinden sonra ortaya çıkan etnik temele dayalı sorunlara bakıldığında bir etnik terör dalgasının dünyayı sarması ihtimalinin güçlendiği de görülebilir. Bu nedenle etnik terör konusu gelecek yıllarda da devletler için önemli bir sorun olarak varlığını sürdüreceği gibi görünmektedir. Türkiye ise diğer terör çeşitleri yanında etnik temele dayalı terör sorunu ile en ciddi şekilde karşı karşıya kalan ülkelerin başında gelmektedir. ASALA ve PKK Türkiye'ye karşı terör eylemleri gerçekleştiren en tipik ve kanlı örgütler olmuşlardır.

Bu makalede etnik terör kavramı tanımlandıktan sonra, böyle bir terör türünün ortaya çıkış nedenleri üzerinde durulacak ve etnik terörün amaçları, araçları ve yöntemlerine kısaca değinilecektir. Etnik terörün diğer terör tiplerinden farklı özellikler taşıması, bu tür terör hareketlerine karşı yürütülecek mücadeleyi de zorlaştırmaktadır. Bu zorluklar vurgulandıktan sonra etnik terör ile mücadelenin başarılı olabilmesi için neler yapılması gerektiği konusu kısaca ele alınacaktır. Bütün bunlardan önce terör ve terörist gibi kavramların tanımlanması etnik terör kavramının anlaşılmasını daha da kolaylaştıracaktır.

2. Terör, Amacı ve Yöntemleri

Pek çok kavramda olduğu gibi terör kavramı konusunda da bir görüş birliğinin olduğu söylenemez. Latince bir kelime olan terör korkudan titreme veya titremeye sebep olma anlamlarına gelmektedir. Bugünkü kullanılış şekli ise daha farklı olan kelime bazen şiddet bazen de anarşi anlamlarında kullanılmaktadır. Bununla birlikte terör kavramı "bir devlet veya devlet olmayan aktörün şiddet tekniklerini kullanarak siyasal amaçlarını elde etme ile ilgili faaliyetler" (Plano ve Olton, 1988: 201) şeklinde tanımlanabilir. Terörizm ise "siyasal amaçlar için örgütlü, sistemli ve sürekli terör içeren bir strateji anlayışıdır" (Başeren, 1994: 164). Dolayısıyla terörizm denildiğinde terör hareketinin sürekli ve sistemli bir biçimde uygulanması anlaşılmaktadır. Şiddet ise terör ve terörist faaliyetlerin en belirgin unsuru olmaktadır (Başeren, 1994-95: 165).

Terörün amacı belirlenen hedeflere ulaşmak için bir korku iklimi yaratmak, toplumda ve kişilerde korku, panik ve ümitsizlik duygusu yaratarak devlete olan güveni ortadan kaldırmak, sosyal bütünlüğü bozmak ve bu yolla toplumsal düzeni bozarak istediği hedeflere ulaşmaktır (Kuper, 1987: 240). Uçak kaçırma, rehine alma, sabotaj, bombalama, banka soygunu, suikast ve siyasal yayınlar gibi yöntemleri kullanan terörist örgütler, yaptıkları ile medya ve kamuoyunun dikkatini çekmeye çalışırlar. Terörist grupların birçoğu devrim, iç savaş gibi oldukça aşırı siyasal amaçlar peşinde koşarlar. Pek çoğu kendilerini vatansever ve halkın koruyucusu olarak görür (Plano ve Olton, 1988: 202). Terörizmin amacı mümkün olduğu kadar halkın dikkatini çekmektir. Suç işleyen kişiler genellikle kimsenin yaptıklarını öğrenmelerini istemezler. Oysa terörist işlediği suçun mümkün olduğu kadar çok kimse tarafından öğrenilmesini arzular. Halk üzerinde korku ve yıldırma etkisinin yaratılması yapılan terör eyleminin duyurulması ile daha iyi bir şekilde gerçekleşmiş olacaktır (Başeren, 1994-95: 165).

Bugün terörist olanların yarın vatansever bir lider ve halk kahramanı olma ihtimalinin bulunması, ulaşımın yaygınlaşması ve modern silahlara sahip olmanın kolaylaşması terörist grupların işini kolaylaştırmakta ve ulusal ve uluslararası toplumun terörle mücadelesini zorlaştırmaktadır (Plano ve Olton, 1988: 202).

3. Etnik Terör

Etnik terör etnik azınlık kavramı ile yakın bir ilişki içerisindedir. Etnik terörün nedenlerini anlamak ve bu tür terör hareketlerini önlemenin yollarını sağlıklı belirleyebilmek için etnik azınlık kavramının tanımlanması yararlı olacaktır. Etnik azınlık bir grup insanın egemen gruptan dil, ırk, milliyet, din ve kültürel orijin olarak belirgin bir biçimde ayrılması şeklinde tanımlanabilir (Simon, 1991: 83). Millet temeli üzerine kurulan “milli-devletin sınırları içinde yaşayan insanların ortak bir kültür, dil, etnik köken ve hatta din paydası üzerinde buldukları varsayılr” (İçduygu, 1995: 118). Fakat bu durum her milli devletin tek bir etnik unsurdan oluştuğu anlamına gelmemektedir. Millet temeli üzerine oluşan milli devlet etnisiteden ziyade ortak bir kültürün oluşturduğu millet esastır. Etnisite ise milletin bir alt sistemini oluşturmaktadır. Milli-devlet ise birden fazla etnik gruptan oluşabilmekte ve bu gruplar üzerinde idari ve hukuki bir sistemi ifade etmektedir (Topçuoğlu, 1995: 107).

Dünyanın hemen her bölgesinde etnik azınlık olarak tanımlanabilecek grupların varlığı, özellikle 1900 lü yılların ikinci yarısından itibaren etnik temele dayalı terör olaylarının artmasına neden olmuştur. Ayrıca bazı devletlerin terör gruplarını kendi dış politika amaçları doğrultusunda kullanmaya başlamaları

sonucu, özellikle Türkiye'nin bulunduğu bölgede, etnik temele dayalı terör olaylarının daha da yaygınlaşması ortaya çıkmıştır (Simon,1991: 95). Etnik temele dayalı terörün ortaya çıkması ve yaygınlaşması dünyadaki bir çok devleti önemli ölçüde etkilemiştir. Türkiye ise bu gelişmeden en fazla etkilenen ülkelerden biri olmuştur. Bunun en açık örneği ASALA ve PKK terör gruplarının ortaya çıkması ve gerek ülke içinde ve gerekse ülke dışında Türkiye'ye karşı yürüttüğü terör eylemleri olmuştur.

Öte yandan Soğuk Savaş sonrası dönemde dünyanın bazı bölgelerinde ortaya çıkan yeni etnik temele dayalı çatışmalarda yeni şiddet türlerinin ortaya çıktığı görülmektedir. Sınırlar, uyguladıkları etnik temizlik politikasının gerçekleşmesi için diğer etnik gruplara karşı her türlü şiddeti kullanmaktan kaçınmamışlardır (Glynn, 1994: 44). Dolayısıyla etnik temele dayalı terör diğer terör çeşitlerine göre daha fazla şiddet içeren yöntemler kullanmakta ve daha acımasızca uygulanmaktadır denilebilir. Etnik terörün peşinde koştuğu amaçların gerçekleşmesi oldukça zor olduğu için, amaçlarına ulaşmak için daha fazla şiddet kullanmayı denerler ve çoğu kez şiddeti etkilemek istedikleri etnik gruba yöneltirler.

Terör zayıfın silahıdır ve genelde terörist grupları zayıf oldukları için bir gerilla savaşı yerine terör gibi daha kolay ve kullanışlı bir yöntemi kullanmayı tercih ederler (Simon, 1991: 95). Etnik terör ise ideolojik, dini ve maddi temele dayalı şiddet hareketlerinden ayrılır. Etnik teröristler çoğu kez ülkenin tamamı yerine kendi bölgelerini etkilemeye çalışırlar ve devlet tarafından sunulan kimlik yerine farklı olduğunu düşündükleri etnik kimliklerini ön plana çıkarırlar (Bayman, 1998: 149).

Etnik terör ne yeni nede sadece dünyanın belli bir bölgesine mahsus bir olgudur. Tam tersine dünyanın neredeyse her yerinde etnik teröre rastlamak mümkündür. Sri Lanka'da Tamil, Filistin'de Irgun, Türkiye'de PKK, Kuzey İrlanda'da IRA ve İspanya'da ETA, ve yine Ermeni terör örgütü ASALA bu gruplara örnek olarak gösterilebilir. Etnik çatışmalar çağımızın en önemli sorunlarından biri olunca, bunun doğal sonucu olarak dünyanın her bölgesinde etnik terör olaylarına da rastlanmaktadır (Cohen, 1994: 328). Etnik terör konusuna geçmeden önce bu tür terör hareketlerinin ortaya çıkmasının başlıca nedeni olan devletlerin ortaya çıkış şekli üzerinde kısaca durmak yararlı olacaktır.

3.1. Devletlerin Ortaya Çıkış Şekli ve Etnik Terör

Etnik temele dayalı sorunların ortaya çıkmasında önemli bir faktör olan devletlerin ortaya çıkış şeklinin açıklığa kavuşturulması günümüzde görülen etnik

terörün hem nedenini anlamada ve hem de nasıl önlenebileceği konusunda ipuçları sağlayacaktır. Bilindiği gibi Birleşmiş milletler örgütüne üye yaklaşık 200 devlet bulunmaktadır. Oysa daha yüzyıl öncesine bakıldığında dünyadaki devlet sayısının aslında bugünkü ile mukayese edildiğinde oldukça az sayıda olduğu ve bugün devlet denilen siyasal yapıların büyük ölçüde son yüzyılda, hatta son elli yılda ortaya çıktıkları görülecektir.

Bu çok sayıdaki yeni devletin ortaya çıkış şekli ile günümüzde yaşanan etnik temele dayalı sorunlar arasında önemli bir ilişkinin var olduğunu söylemek mümkündür. Bu devletlerin ise büyük ölçüde iki şekilde ortaya çıktıkları görülmektedir. İlk olarak imparatorlukların dağılmaları sonucu çok sayıda yeni devlet ortaya çıkmıştır. Özellikle güçlü devletlerin bazı imparatorluklar dağılırken etnik temele dayalı yeni, küçük ve aynı zamanda zayıf devletlerin yaratılmasını kendi çıkarlarına uygun gördükleri için çaba harcadıkları ve teşvik ettikleri görülmüş ve bunun sonucu olarak pek çok yeni devlet ortaya çıkmıştır (Gottlieb, 1994:100).

İkinci olarak 20. yüzyılda pek çok sömürge bölgesi bağımsızlığını kazanarak yeni bir devlet kimliği kazanmıştır. Her iki şekilde de yeni ortaya çıkan devletlerin pek çoğunun bir devlet geçmişlerinin bulunmayışı belirgin özellik olarak ortaya çıkmaktadır. Sömürgeci devletler dünyayı kolonileştirirken etnik sınırlara göre değil kendi aralarındaki güç dağılımına göre dünyayı paylaşmışlardır. Bu bölgeler bağımsızlıklarını elde ettiklerinde ise sömürgeci güçler tarafından çizilen sınırlar esas alınarak bağımsızlık mücadelesi vermişlerdir. Başarılı olduklarında bir devlete sahip olmakla birlikte hemen hemen hiçbirinde siyasal istikrarı sağlayacak bir sosyal yapı bulunmadığından pek çok sorun da ortaya çıkmaya başlamıştır (Holsti, 1992: 49). Bu sorunların en önemlilerinden biri de etnik sorunlar olmuştur. Etnik sorunlar ise beraberinde etnik terör denilen farklı bir terör çeşidini yaratmakta gecikmemiştir.

3.2. Etnik Terörün Özellikleri

Etnik terör alt etnik grubun davasını yüceltmek için yaptığı bilinçli şiddet hareketi olarak tanımlanabilir. Bu şiddet hareketi bağımsız bir devletin kurulmasına yönelebileceği gibi, ülke içinde belli bir etnik azınlığın diğerlerinden ayrı bir statüye kavuşturulmasına da yönelebilir (Byman, 1998: 153). Etnik terör bu yönü ile ideolojik terör gruplarından ayrılır. İdeolojik terör grupları daha kapsamlı hedeflere yönelirler. Örneğin Peru'daki Aydınlik Yol Peru'da siyasal ve toplumsal yapıyı bütünü ile yeniden şekillendirmek istemektedir. Yine Türkiye'deki DHKP-C ve DEV-SOL gibi terör örgütlerinin amacı ülkedeki mevcut siyasal sistemin bütünüyle değişmesini sağlamaktır. Etnik terör grupları

ise genellikle belli bir etnik grup üzerinde yoğunlaşarak bu gruba yönelik bazı çıkarlar elde etmeye yönelirler. Yine diğer terör grupları herkese açık olabilirlerken, etnik terör örgütleri genellikle sadece belli bir etnik gruba açıktırlar (Byman, 1998: 153). Bazen ise bir terör hareketi hem ideolojik hem etnik veya hem dinsel hem etnik terör özellikleri taşıyabilir. Örneğin Sırp'ların Boşnak ve Arnavutlara yönelik uyguladıkları terörün hem dinsel ve hem de etnik temellere dayandığı söylenebilir (ERDİN, 1995: 217).

Etnik terörün diğer terör tipleri gibi algılanması çoğu kez teröre karşı uygulanacak karşı tedbirlerin yanlış seçilmesi ve bunun doğal sonucu olarak başarısız olunması sonucunu doğurmaktadır. Oysa diğer terör hareketlerinden bazıları rejimin değişmesini isterken, bazıları bir devrim peşinde koşarlar. Bunlar ile etnik terör arasında çok az ortak özellik vardır. Her bir grubun kendi ülke halkı ile ve yabancılarla olan ilişkileri de farklı farklıdır. Bu nedenlerle bunlara karşı farklı politikaların izlenmesi gerekmektedir (Byman, 1988: 156).

Unutulmamalı ki etnik terör örgütlerinin öncelikli amacı yöneldikleri etnik grubu etkilemek ve kendi saflarına çekmektir. Kuşkusuz etnik terör grupları siyasal iktidarları da etkilemeye çalışırlar. Bowen'in de dediği gibi etnik çatışmaların asıl nedeni çoğunlukla siyasal güç elde etmektir (Bowen, 1997: 16). Byman'a göre ise siyasal güç elde etme genellikle ikincil bir amaç olmaktadır (Byman, 1988: 156). Fakat terör yolu ile yeni bir devlet kurmanın oldukça zor olması ve bunun da terör grupları tarafından bilinmesi, terörün yeni bir devlet kurmaktan ziyade siyasal bir güç elde etmenin aracı olarak kullanıldığını göstermektedir.

Etnik terörün bir diğer belirgin özelliği de şudur. Bu terör grupları çoğu kez silahlı kişi ve gruplara yönelirler. Kimin silahlı olduğu ise her zaman açık değildir. Etnik terör karşıt gruplar arasında yaşandığından dolayı da kimin kime saldıracağı ve ne zaman saldıracağı kolaylıkla kestirilememektedir (Byman, 1988: 156).

3.3. Etnik Terör Başarılı Olur mu?

Etnik terör son yıllarda tüm dünyada görülen bir terör tipi olmasına rağmen şimdiye dek meydana gelen gelişmeler bu tür terör hareketlerinin başarısız olduğunu göstermektedir. Bağımsız bir devlet yaratmaya yönelik Sri Lanka, İsrail, İspanya, Türkiye ve İrlanda'daki etnik terör hareketlerinin bu amaçlarına ulaşamadıkları ortaya çıkmıştır. Daha da önemlisi dünyadaki etnik sorunların çözümünün her etnik gruba bir devlet vererek gerçekleştirilemeyeceği genel olarak ifade edilmektedir. Her etnik gruba bir devlet verilmesi düşüncesi

dünyadaki sınırların neredeyse bütünüyle yeniden değişmesi anlamına gelmektedir. Oysa bu sorunlar sınırların değişmesi ile çözümlenemeyecekleri gibi tam tersine yeni etnik sorunların ortaya çıkmasına neden olabilecektir (Gottlieb, 1994: 101). Bununla birlikte terörün bu ülkelerde etnik kimliklerin yaşaması ve gündemde kalmasını büyük ölçüde sağladığı söylenebilir. Bu yönü ile etnik terörün yeni bir devlet kurma yerine siyasal sistemde kimin önemli bir aktör olacağı konusunda önemli bir rol oynayabileceği görülmektedir (Byman, 1988: 156).

Ayrıca ayrılıkçı hareketlerin iddialarını aksine uluslararası toplum ayrılma hakkının kimseye tanımamaktadır. Egemenlik mutlak ve sınırsız bir hak olarak algılanamayacağı gibi, kendi kaderini tayin etme hakkı da mutlak değildir (Hannum, 1998: 14). Kendi kaderini tayin etmek sadece ayrılmak isteyen tarafın bunu istemesi ile de olmaz; bütün tarafların bu kararı beraber almaları ile ancak bu gerçekleşebilir (Hannum, 1998: 18). Dolayısıyla etnik terör gruplarının ayrı bir devlet kuramayacaklarının, veya böyle bir amacın gerçekleşmesinin neredeyse imkansız olduğunun farkında oldukları söylenebilir. Buna rağmen terörün sürdürülmesinin asıl nedeni siyasal sistemde daha fazla söz sahibi olmak şeklinde açıklanabilir (Bowen, 1997: 17). Yine etnik teröre verilen dış desteğin de bu tür terör örgütlerinin faaliyetlerini sürdürmelerini kolaylaştırdıkları söylenebilir.

4. Etnik Terör ve Etnik Kimlik

Etnik terörün genellikle belli bir etnik kimlik için mücadele ettiği varsayılır. Fakat etnik kimliğin ne olduğu çoğu zaman tam olarak anlaşılammakta ve kavrama farklı anlamlar yüklenilmektedir. Etnik terör etnik kimliği bazen bir bölge, kabile, mezhep, aşiret için kullanırken bazen de bir devlet veya millet olma iddiası için kullanılmaktadır. Fakat genellikle etnik terör gruplarının büyük bir kısmı millet olma iddialarını ayrı bir dilin varlığına bağlarlar. Bunun en önemli nedeni ise ayrı bir dilin varlığının etnik kimliği kontrol etmede kullanışlı bir araç olmasıdır (Byman, 1988: 155). Her ayrı dil konuşan topluluğu ayrı bir etnik kimlik sayıp ona göre değerlendirilmesinin de etnik sorunları çözecek bir yöntem olarak düşünülmesi yanıltıcı olabilir. Örneğin Hindistan'da yaklaşık 600 ayrı dil konuşulmaktadır. Başka pek çok ülkede de benzer durumların varlığından söz edilebilir.

Ulus-devlet tipinin ortaya çıkması ile birlikte tek bir millet yaratmak devletin varlığı ve devamlılığı açısından önemli görülmüştür. Massimo d'Azeglio, "İtalya'yı yarattık, şimdi de İtalyanları yaratmalıyız" demek sureti ile milli bir kimlik yaratmanın önemini vurgulamıştır (Byman, 1988: 155). Atatürk'ün "Ne Mutlu Türküm Diyene", veya "bir Türk cihana bedel" şeklindeki sözleri de aynı

amaca yönelmektedir. Etnik terör ise bu düşünceyi tersine çevirerek, önce bir millet yaratıp sonra devleti yaratmak istemektedir. Etnik terör örgütleri bu amaca ulaşmak için ısrarla Basklı olmanın İspanyol olmayı gerektirmediğini, Kürt olmanın Türk olmak anlamına gelmeyeceğini vurgulamaya çalışırlar (Byman, 1988: 155-56). Etnik terör grupları açısından eğer ayrı bir kimlik varsa bunun harekete geçirilmesi gerekir. Bir kişinin kendisini etnik gruba bağlı hissetmesi yetmez, rakibe karşı kendisi adına hareket ettiği düşünülen gruba destekte vermesi gerekir. Böylece kimliğin siyasal olarak etkili olması için organize olması sağlanmaya çalışılır (Byman, 1988: 159).

Etnik terörün varolması ve varlığını sürdürmesi büyük ölçüde ayrılıkçı bir hareketin varlığına bağlıdır. Ayrılıkçı bir hareketin doğabilmesi için ise öncelikle halkın kendilerini diğerlerinden farklı birtakım ortak değerlere sahip olduklarının farkına varmaları gerekmektedir (McCord and McCord, 1979: 427). Bu nedenle etnik kimlik etnik terör grupları için son derece büyük bir önem kazanmaktadır. Çünkü terör olayları başarılı olmazsa bile bu olayların sonucunda “biz” ve “onlar” ayrımı belirginleşebilir ve terör grubunun istediği de çoğu zaman budur (Byman, 1988: 156). “Biz” ve “onlar” ayrımı bir kez gerçekleşirse “bizi” “onlara” karşı kullanmak terör örgütleri için artık son derece kolaylaşmış olacaktır.

Öte yandan terör hareketlerinin etnik kimlik oluşturma yönünde getirdiği faydadan daha fazlasını devletin uyguladığı karşı tedbirlerin uygulanması yaratabilir. Diğer bir ifade ile etnik terör yolu ile halk üzerinde yaratılamayan etki, devletin teröre karşı uyguladığı politikalar sonucunda kolaylık yaratılabilir. Örneğin Sri Lanka hükümetinin LTTE’ye (etnik terör örgütü) karşı yürüttüğü kampanya halk arasında devletin ve ordunun Sinhalese (ana etnik grup) çıkarlarını daha fazla gözettiği yönündeki düşünceyi kuvvetlendirmiştir. Etnik temele dayalı terör hareketlerini yürüten etnik gruplara karşı uygulanacak etnik temizlik politikaları da benzer bir sonuç doğurmaktadır (Hannum, 1998: 18). Bu ise terörle mücadele eden devletlerin önündeki en önemli açmazı oluşturmaktadır. Sonuçta devlet teröre karşı çok sert tedbirler alabilir ve bu tedbirlerden belki ılımlı ve teröre destek vermeyen kişi ve gruplarda olumsuz yönde etkilenebilir. Bu tür tedbirler eğer insanlıkla bağdaşmayan şiddet unsurları ihtiva ediyorlarsa halk üzerinde istenmeyen sonuçların doğmasına neden olacaktır. Örneğin Irak Hükümetinin Halepçe’de halka karşı kimyasal silah kullanması sonucunda Irak’taki etnik unsurun baskılardan kurtulabilmesi için artık otonomi değil ayrı bir devlet olması gerektiği şeklindeki düşünceyi daha önce böyle bir görüşü benimsemeyenler arasında da yaygınlaştırmıştır.

Sert tedbirlerin yerine devlet teröre karşı daha az şiddet içeren politikalar da uygulayabilir. Bu ikinci tür politikayı uyguladığında ise devletin aciz kalıyor

görüntüsü ortaya çıkacaktır, ki bu sonuç zaten terör örgütünün elde etmek istediğinden başka bir şey değildir (Byman, 1988: 156). Devletin müdahale etmemesi veya ılımlı davranması ise genellikle terörü ortadan kaldırmamakta tam tersine etnik terörün daha da artmasına yol açabilmektedir. Bu durum ise Posen tarafından “etnik güvenlik açmazı” olarak ifade edilmektedir (Posen, 1993: 41).

Etnik terörün daha da artmasına yol açan bir diğer unsur ise karşı etnik terör grupları arasında meydana gelen şiddet hareketleri olabilir. Örneğin 1945 yılında Cezayir’de 103 Avrupalının öldürülmesinden sonra bilerce Cezayirli Avrupalılar tarafından öldürülünce, ılımlı düşünen kişi ve gruplar bile Avrupalılarla ancak şiddet kullanılarak mücadele edileceğini düşünmeye başladılar (Byman, 1988: 157). Yine Bosna’da belki de kendilerini hiçbir zaman Müslüman olarak tanımlamayan binlerce insan Sırp’ların uyguladıkları zulümden sonra kendilerini artık Müslüman olarak görmekte ve Sırp’ları düşman saymaktadırlar (Bowen, 1997: 17-21). Yine aynı gerekçeler Kosova için de üne sürülebilir.

Bir ülkede ekonomik, sosyal, siyasal ve kültürel boyutlarıyla beraber uygulanan ayrımcılık politikaları da etnik teröre neden olabilmektedir. Bir toplumda var olan rakip kültürler genellikle birbirlerine üstünlük sağlamak isterler ve bunun sonucunda baskın gelen değerler diğerlerine karşı ayrımcılık yapmaya başlayabilirler. Böyle bir gelişme ise genellikle etnik terörü besler. Bazen ise hiçbir ayrımcılığın olmadığı bölgelerde bile teröre başvurulabilir; çünkü baskın gelen kültürün zamanla kendilerini yutabileceklerini düşünürler. Örneğin Pencap’taki Sihler çoğunlukta ve kendi etnik kimliklerine karşı herhangi bir kısıtlama getirilmediği halde Hindistan yönetiminin mevcut durumu bozabileceğini düşünerek teröre başvurumaktadırlar (Byman, 1988: 159).

Etnik terör bir gerilla hareketi ile birlikte bulunuyorsa bu terör hareketi daha da büyük bir rol oynayabilir. Terörist grup gerillaya yardımcı olabilecek bazı eylemleri kolaylıkla gerçekleştirebilir ve lojistik destek sağlayabilir. Daha da önemlisi devletle işbirliği yapan kişileri tehdit ederek gerilla hakkında istihbarat toplanmasını zorlaştırabilir (Byman, 1988: 159). Örneğin PKK ile diğer bazı aşırı sol terör örgütlerinin ilişkilerini bu çerçevede değerlendirmek mümkündür. Bu gibi durumlarda şiddet yaratarak herhangi bir tarafta yer almayan sivillerin teröristlerin safına geçmeleri sağlanır. Karşı etnik gruba mensup olanlara yönelik saldırılar sonucu bunların bölgeyi terk etmeleri sağlanmaya çalışılır. Böyle bir yöntem kullanılarak bölgenin demografik yapısı değiştirilmeye çalışılır (Byman, 1988: 161).

Etnik terörün bozmaya çalıştığı bir diğer yapı ise demokratik düzendir. Demokratik bir düzende farklı etnik unsurların birlikte yaşamalarını sağlayacak düzenlemelerin yapılması mümkündür. Şiddet hareketleri ile demokratik kurumların çalışması engellenerek çoğunluğu elde edenlerin azınlığın haklarını koruyamayacakları imajı verilmeye çalışılır (Byman, 1988: 162).

5. Etnik Terörün Uluslararası Boyutu

Etnik terör amaçlarına ulaşabilmek için gerektiğinde diğer devletlere yönelik bazı eylemlerde de bulunabilir (Jones, 1991: 525). Özellikle mücadele ettikleri devlete yardımcı olan yabancı devletlerin bu desteğini kesmeleri için bu ülkelere yönelik eylemlerin sıklıkla yapıldığı görülmektedir. Örneğin çeşitli Filistin gruplarının ABD’li sivil ve resmi kişi ve kuruluşlara yönelik olarak gerçekleştirdikleri eylemlerin en önemli nedeni bu ülkenin İsrail’e verdiği destek oluşturmaktadır (Byman, 1988: 163). Bu çerçevede bazen uluslararası sistemde yer alan büyük güçlerin destekleri etnik terörü önlemede hayati olabilir. Etnik çatışmalar ve etnik terör kendilerine yöneldiğinde büyük devletler bu gruplara karşı mücadele veren ülkelere yardım edeceklerdir (Evans, 1996: 27).

Terör örgütlerinin uluslararası hedefleri seçmelerinin bazı önemli ve pratik sonuçları bulunmaktadır. İlk ve en önemli olarak bu tür eylemler ile terör örgütleri kendilerini kolaylıkla duyurmaktadırlar. İkincisi, hedef aldıkları ülkenin cevap vermesi daha da kolaylaşmaktadır. Kendi vatandaşlarına yönelen saldırılara sessiz kalan bir devlet ülkesi içinde yabancılara bir saldırı olduğunda ise genellikle hemen harekete geçmekte ve terör örgütlerinin istedikleri şiddet yollarına başvurumaktadırlar. Terör gruplarının istediği de zaten budur (Byman, 1988: 163). Örneğin Bileşmiş Milletler ve diğer bazı uluslararası örgütlerin mensuplarına karşı yürütülen terör eylemlerinin asıl amacı bu yolla kendilerini bütün dünyaya duyurmaktır. Aynı şekilde bu tür eylemlerin gerçekleştiği ülke prestijini korumak için terörist eylemlere karşı hemen harekete geçmektedir. Fakat yabancılara yönelik olarak yapılan terör eylemlerinin bazen de ters teptiği, örneği terör örgütüne karşı uluslararası işbirliğini hızlandırdığı da unutulmamalıdır.

Bazen de terör grupları dış destek bulabilmekte ve bu yolla eylemlerini daha kolay bir şekilde sürdürebilmektedirler. Bu çerçevede diplomatik kanallar silah sağlayabilmekte ve hayati istihbarat bilgileri ulaştırılabilmektedir. Bu destek bazen de yabancı bir ülkede verilen eğitim ve barınma imkanları şeklinde olabilmektedir. PKK’nın Suriye tarafından desteklenmesi, Lübnan ve Yunanistan gibi ülkeler ile olan ilişkileri bu tür dış desteğin en belirgin şeklini oluşturmaktadır (Kocaoğlu; 1995: 169).

Dış güçler etnik çatışmaları uluslararası sistemde ve başka ülkelerin iç yapıları üzerindeki nüfuzlarını arttırmanın bir aracı olarak kullanmakta ve etnik terör gruplarını desteklemektedirler. Bu çerçevede büyük güçlerin etnik çatışmalar üzerindeki etkileri çok büyük olabilmektedir (Joseph, 1997: 23). Soğuk Savaş döneminde ise terörizm rakip güçler tarafından birbirlerinin istikrarlarını bozmak için sıkça başvurulan bir yöntem olmuştur (Başeren, 1994-95: 167). Örneğin Suriye Fırat su kaynağından daha fazla yararlanmak, GAP projesini engellemek ve Hatay'ı geri almak düşüncesini gerçekleştirebilmek için PKK'yı desteklemekte ve bu yolla Türkiye'nin istikrarını bozmak istemektedir (Yurtsever, 1995: 129). Etnik terör ise böyle bir amaç için oldukça elverişli bir terör türü özelliği göstermektedir. Çünkü dünyanın pek çok bölgesinde bağımsızlık peşinde koşan etnik grupların olması ve bu grupların da yardıma muhtaç bulunmaları başka devletlerin işlerine karışmak isteyen ülkelerin bu grupları kullanmasını kolaylaştırmaktadır.

6. Etnik Terörle Mücadele Sorunu

Etnik terörü önlemek için değişik yöntemler kullanılabilir. Bu yöntemler ise başlıca iki gruba ayrılabilir. Bunlardan ilki teröristlere karşı şiddet uygulamak diğeri ise siyasal uzlaşma yolunu seçmek ve taviz vermektir (Olton ve Plano, 202) Etnik terörle mücadelede kullanılan bu yöntemlerin üstün tarafları yanında, uygulandığında istenmeyen sonuçları da beraberinde getirebilmektedirler.

Bu yöntemlerden bir tanesi teröre karşı sert yasal tedbirler almaktır. Alınacak sert yasal tedbirler terörü caydırmayı hedefler. Bireyler eğer yasalara uymazlarsa cezalandırılacaklarını düşünerek ona göre hareket ederler. Alınan bu tür tedbirlerin başarılı olması için uygulayıcıların bu kuralları ihlal edenleri yakalayıp cezalandırmaları gerekmektedir. Böylece bireyler devletin şiddete başvuranları cezalandırdığını görmelidirler. Devletin bu konudaki başarısının da iyi duyurulması gerekmektedir. Bu konuda elde edilen başarı iyi duyurulduğunda halk üzerinde istenen olumlu etki yaratılabilir. Fakat pek çok terör grubu bu haberleri kendi davalarının duyurulması için kullanırlar (Byman, 1988: 163).

Bu tür bir tedbirin en önemli zaafı ise uygulamada meydana gelebilecek hukuka aykırılıklar oluşturmaktadır. Ne kadar dikkat gösterilse bile terörle mücadele edilirken sistematik olmayan ve arzulanmayan hukuka aykırı eylem ve işlemler devlet kurumları tarafından gerçekleşebilir. Terör grupları bu tür hukuka aykırı uygulamaları kolaylıkla kendi amaçları için kullanabilirler (Byman 1988: 164). Hukuka aykırı uygulamaların sık gerçekleşmesi ve geniş kitlelere karşı

uygulanması durumunda terör gruplarının bu uygulamaları kendi amaçları doğrultusunda kullanmaları daha da kolaylaşacaktır. Özellikle geniş çaplı tutuklamalar ve baskı altında tutma politikaları daha geniş halk kitlelerinin terörist grubun davasına sahip çıkmaya başlaması ile neticelenebilir (Byman, 1988: 164). Yasal tedbirlerin uygulanmasından vazgeçecek şekilde verilebilecek tavizler ise terörün sonuç getirebildiği yargısını güçlendirecektir. Bunun sonucu olarak barışçı etnik hareketler de terörün kullanışlı bir araç olduğunu düşünmeye başlarlar. Kısacası devletin önünde terörle mücadelede büyük bir açmaz ortaya çıkmaktadır.

Etnik terör ile mücadele etmenin en ideal yollarından biri geniş desteğe sahip etnik grupla işbirliği yoluna giderek bunların desteği ile radikallerin önünü almaya çalışmaktır. Çünkü etnik grup içerisinde geniş bir desteğe sahip olan grup kendi içinde teröre yönelenleri ve aşırıları daha iyi bulabilir ve bunların etkisizleştirilmelerini daha kolaylıkla sağlayabilir (Byman, 1998: 165). Geniş bir tabana sahip etnik grupların kendilerini savunmalarına devlet yardım edebilir. Fakat çoğu zaman kendi halkı arasındaki radikalleri kontrol edecek bir ılımlı grup bulmak zor olabilir. Ayrıca hükümetler ılımlı gruplara taviz vermeye yanaşmayabilirler. Öte yandan etnik teröre karşı geniş destekli bir grup yok ise böyle bir grubun oluşturulması yoluna gidilebilir. Bunu yapmanın en etkili yolu ise ılımlıların varlığını kabul ederek onları korumaktır (Byman, 1998: 165). Güneydoğu bölgesinde oluşturulan Koruculuk sistemi bu çerçevede ele alınabilir. Bu yapılamadığı takdirde etnik terör gruplarının gittikçe artan bir destek sağlamaları kolaylaşmış olacaktır.

Böyle bir politika izlenirken dikkat edilmesi gereken husus şu olmalıdır. Terör bastırılırken ılımlıların bundan zarar görmemeleri için azami özen gösterilmesi gerekmektedir. Bu sonucu elde etmek için ise sağlam ve yeterli bir istihbarat elde etmek gerekmektedir.

Öte yandan demokratikleşme yönünde atılacak adımlar ve uygulanacak politikalar uzun vadede önemli olumlu sonuçların elde edilmesini sağlayabilir. Demokratikleşme ile ilgili politikalar terörist grupların zamanla kendi halklarından gelen desteği kaybetmeleri sonucunu doğuracaktır. Demokratikleşme ile çoğulculuğun yolları bulunur ve farklı etnik grupların bir arada yaşamaları sağlanabilir (Cohen, 1994: 341). Demokratikleşme, etnik unsurun meşru sınırlar içerisinde de birtakım arzu ve isteklerinin elde edilmesinin mümkün olabileceği düşüncesini yaygınlaştıracaktır. Öte yandan unutulmamalı ki terör farklı etnik yapılardan oluşan demokratik sistemlerdeki ayrılıkçı hareketler için çok kullanışlı bir araçtır (Byman, 1998: 165). Özgürlükler kötüye kullanılır endişesi ile bazı demokratik hakların verilmemesi yarardan ziyade zarar getirecektir. Çünkü demokrasi, Selçuk'un ifadesi ile "demokrasiyi yıkmaya yeltenen akımlara bile

hoşgörü göstererek ve böylece, onları rejimin içine çekip evcilleştirerek etkisiz kıldığı denemelerle kanıtlanmış bir olgudur” (Selçuk, 1999: 19). Etnik terör grupları bunu bildikleri için demokratikleşmeye yönelik politikaları sabote etmeye çalışırlar. Bu nedenle devletin demokratik tedbirlerden vazgeçmesi çoğu zaman ayrılıkçı terör örgütlerinin çıkarlarına hizmet etmektedir.

Etnik terörle mücadele etmenin bir başka yolu ise teröristlerin öne sürdükleri kimlikle çatışan yeni bir kimliği hükümet tarafından desteklenerek terör örgütünün sahip olduğu desteğin çözümlenmesini sağlamaktır (Byman, 1998: 165). Böyle bir politikanın en önemli zaafı ise desteklenen karşı kimliği benzer sorunlara sebep olma ihtimalinin bulunmasıdır. Öte yandan unutulmamalı ki dünyanın her tarafında farklı etnik gruplar bir arada yaşayabilmektedirler. Asıl olan farklı olanların da bir arada varolmasıdır. Tarih boyunca görülen de budur. O halde Türköne'nin deyişi ile “etnik dışlamayı marifet saymamak, etnik kimliği kavga sebebi haline getirmemek ve vazgeçemediğimiz kapsayıcı kimliği kucaklayıcı bir kimliğe dönüştürmek, zengin bir pratikle, yaşadığımız tarihsellik içinde, birlikte yaşama kültürünü yeniden yaratmak” (Türköne, 1995: 33) pek çok etnik sorunu çözeceği gibi, etnik terörün de önlenmesinde etkili olacaktır.

Bir ülkede yaşanan etnik terör olaylarından yabancı ülkelerin de desteği varsa teröre karşı önlem almak daha da karmaşık hale gelmektedir. Terörün böyle bir özellik göstermesi durumunda yukarıda açıklanan önlemlere ilave olarak teröre destek veren ülkelerde etnik karışıklıklar çıkarmak, askeri güç kullanmak, yıkıcı faaliyetlerde bulunmak ve bazı uluslararası yaptırımlar uygulamak sonuç getirebilir (Holsti, 1992: 211-222). Fakat dışarıya karşı uygulanan politikaların içeride uygulanmaları gibi kolaylıkla uygulanması her zaman mümkün olmayabilir.

Günümüz dünyasında etnik terörün uluslararası bir niteliğinin olduğu ve bu tür terörden dolayı dünyadaki pek çok devletin zarar gördüğü olması etnik teröre karşı uluslararası alanda bazı önlemlerin alınması gerektiği hususunda dünyada bir görüş birliğinin sağlandığı da görülmektedir. Bu alanda Yediler, Avrupa Birliği, NATO gibi uluslararası örgütler terörle ortak mücadele için bazı kararlar almışlardır (Başeren, 1994-95: 172-73). Etnik terörle mücadele ederken teröre karşı duyarlı olan uluslararası örgütlerin desteğinin sağlanması özellikle etnik terörün dış desteğinin ortadan kaldırılmasında büyük bir etki meydana getirebilir. Ayrıca diğer devletler ile istihbarat ve diğer alanlarda alanında yapılacak işbirliği dış destekli ve dış kaynaklı etnik terörü önlemede etkili olabilir. Örneğin Türkiye'ye yönelik ASALA terörünün önlenmesinde Türk ve İsrail istihbarat birimlerinin yaptıkları işbirliği son derece etkili olmuştur (Tavlaş, 1994: 15-17). Aynı şekilde Öcalan'ın yakalanması ve PKK terörünün önlenmesi

konularında Türkiye ile diğer bazı ülkeler arasında istihbarat alanında yapılan işbirliğinin etkili olduğu söylenebilir.

Terör ile mücadele edilirken devletleri kısıtlayan bir diğer husus ise altına imza attığı bir takım uluslararası andlaşmalar olabilir. Günümüz dünyasında insan hakları artık sadece ülkelerin iç işleri olarak görülmemekte, insan hakları ihlallerine karşı bazı uluslararası örgütler harekete geçip devletlere karşı yaptırımlar uygulayabilmektedirler. Örneğin Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Avrupa Konsey'ini milli makamların Sözleşme hükümlerine uygun davranıp davranmadıklarını denetleme yetkisine sahip kılmıştır (Ünal, 1994: 229). Ayrıca uluslararası kamuoyunun insan hakları konusundaki duyarlılıkları da teröre karşı mücadelede bir sorun teşkil edebilir. Bu nedenle terörle mücadele eden bir ülkenin bu mücadelede haklı olması yetmemekte, aynı zamanda haklılığını uluslararası düzeyde de çok iyi anlatması gerekmektedir.

7. Sonuç

Terör önemli bir uluslararası sorundur. Terör ve terörist faaliyetlerin en belirgin özelliği ise şiddettir ve şiddet yolu ile halk arasında korku, yılmılık ve panik yaratılmak istenir. Etnik terör ise alt etnik grubun davasını yüceltmek için yaptığı bilinçli şiddet hareketidir. Dünyanın her tarafında farklı etnik grupların bulunması etnik temele dayalı terör olaylarının da yaygın bir biçimde ortaya çıkması sonucunu doğurmuştur. 20. yüzyılda devletlerin büyük çoğunlukla ya imparatorlukların dağılması sonucu veya sömürge yönetimlere karşı verilen bağımsızlık mücadeleleri sonunda ortaya çıkmış olmaları etnik sorunların da en önemli nedenini oluşturmuştur. Terör zayıfın silahı olduğu için de ayrı bir devlet kurmaya yönelik etnik gruplar, bunu sağlamak için terörü bir silah olarak kullanmaktadırlar.

Etnik terör genellikle ya bağımsız bir devlet kurma amacına yönelir veya etnik azınlığa ayrı bir statünün verilmesini talep eder. Bağımsız bir devlet kurmanın terör yolu ile gerçekleşmesinin mümkün olmadığı terör örgütleri tarafından da bilinmesine rağmen başka bazı siyasal sonuçlar elde etmek için etnik terör örgütleri terörü sürdürmeyi düşünürler. Ayrıca dış desteklerin varlığı da terörün devam etmesinde önemli bir etken olmaktadır.

Etnik terör toplumda biz ve onlar ayrımını gerçekleştirmek ister. Devlet ise bazen terörü önlemede uyguladığı sert karşı tedbirlerle benzer bir sonucun gerçekleşmesine katkıda bulunabilmektedir. Teröre kararlılıkla karşı çıkılmaması ise devlete aciz bir görüntü verecektir ki bu durum yine terör örgütünün amacına hizmet edecektir. Ülkede bir gerilla hareketinin bulunması etnik terörün işini

kolaylaştıracaktır. Ayrıca bir dış desteğin varlığı terörün kolaylıkla varlığını sürdürmesini sağlayacaktır.

Etnik terör ile mücadele önemli bir konudur. Kuşkusuz ülkede etnik ayrımcılığa neden olan sosyal, siyasal, ekonomik ve kültürel alanlardaki uygulamaların ortadan kaldırılması gerekmektedir. Fakat böyle bir ayrımcılığın bulunmaması durumunda bile etnik terör var olabilir. Bu gibi durumlarda teröre karşı sert ve caydırıcı önlemlerin alınması istenen sonucu getirebilmesi için bu politikanın kararlılıkla yürütülmesi gerekir. Şiddete başvuranlar yasaların öngördüğü şekilde cezalandırılmaları bu yöndeki eğilimin ortadan kalkmasını sağlayacaktır. Bu tür tedbirler uygulanırken özellikle hukuka aykırı uygulamalardan da titizlikle kaçınmak gerekmektedir.

Etnik terör ile mücadelenin en etkin yollarından biri demokratikleşme yönünde atılacak adımlardır. Demokratikleşme etnik grubun meşru sınırlar içinde kalınarak ta birtakım isteklerin elde edilebileceği düşüncesinin halk arasında güçlenmesini de sağlayacaktır.

Etnik terörün dış desteği varsa destek veren ülkelere karşı iç işlerine karışma, yıkıcı faaliyetler, tehdit gibi bazı caydırıcı politikaların uygulanması gerekecektir. Ayrıca diğer ülkeler ve uluslararası örgütlerle işbirliği yapılarak etnik terörün dış desteği ortadan kaldırılabilir.

Son olarak etnik terör ile mücadele eden devletin haklı olması yetmez, haklılığını çok iyi bir şekilde ulusal ve uluslararası düzeyde anlatması gerekmektedir. Uluslararası kamuoyunun özellikle insan hakları gibi konularda duyarlı olması haklılığın iyi anlatılmasını daha da önemli hale getirmektedir.

Kaynaklar

- BAŞEREN, S, (1994-95), “Terörizm: Kavramsal Bir Değerlendirme ve Mücadele”, Avrasya Dosyası, c. 1, no. 4, ss. 163-174.
- BOWEN, John, (1997), “Ethnic Conflict”, Current, no. 389, ss.16-21.
- BYMAN, Daniel, (1998), “The Logic of Ethnic Terrorism”, Studies in Conflict and Terrorism, c. 21, no. 2, s. 149-169.
- EVANS, Ernest, (1996), “The Clinton Administration and Peacemaking in Civil Conflicts”, World Affairs, c. 159, no. 1, ss. 24-28.
- COHEN, Ronald, (1994), “The State and Multyethnicity”, Cross-Cultural Research, c. 28, no. 4, ss. 328-352.
- ERDİN, Murat, (1995), “Yeni Dünya Karmaşası”, Avrasya Dosyası, c. 2, no. 3, ss. 215-222.
- GLYNN, Patric, (1994), “Is Nationalism the Wave of the Future”, Commantary, c. 98, no. 2, ss.42-46.
- GOTTLIEB, Gidon, (1994), “Nations Without States”, Foreign Affairs, c. 73, no. 3, ss. 100-113.
- HANNUM, Hurst, (1998), “The Specter of Secession”, Foreign Affairs, c. 77, no. 2, ss.13-18.
- İÇDUYGU, Ahmet, (1995), “Çokkültürlülük: Türkiye Vatandaşlığı İçin Toplumsal Zemin”, Türkiye Günlüğü, sayı 33, Mart-Nisan 1995, s. 117-126.
- JONES, Walter S., (1991), The Logic of International Relations, Seventh Edition, Harper Collins, New York.
- JOSEPH, Joseph, (1997), “Theorizing About Ethnopolitics and International Politics: Some Conclusions from Cyprus”, Innovation: The European Journal of Social Sciences, c. 10, no. 1, ss. 69-85.
- KOCAOĞLU, Mehmet, (1995), “Suriye ve PKK”, Avrasya Dosyası, c. 2, no. 3, ss. 81-104.
- KUPER, Jessica, (1987), Political Science and political Theory, Routledge and Kegan Paul, London.
- McCORD, Arline ve McCORD, William, (1979), “Ethnic Autonomy: A Socio-historical Synthesis”, Etnic Authonomy: Comperative Dynamics, ed. Raymond hall Pergamon Press, New York.
- PLANO, Jack C. ve OLTON. Roy, (1988), The International Relations Dictionary, Fourth Edition, Longman, Santa Barbara.
- POSEN, Barry, (1993), “The Security Dilemma and Ethnic Conflict”, Survival, c. 35, no. 1, ss. 27-47.
- SELÇUK, Sami, (1999), Zorba Devletten Hukukun Üstünlüğüne, üçüncü baskı, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.

SIMON, Douglas W., “Violent Conflict in the International System of the 1990s”, New Thinking and Developments in International Politics, ed. Neal Riemer, The Miller Center, New York, ss. 79-106.

TAVLAŞ, Nezih, (1994), “Türkiye-İsrail Güvenlik ve İstihbarat İlişkileri”, Arasya Dosyası, c. 1, no. 3, ss. 5-31.

TOPÇUOĞLU, Abdullah, “Ulus Devlet ve Etnisite Olgusu”, Türkiye Günlüğü, sayı 33, Mart-Nisan 1995, s. 101110.

TÜRKÖNE, Mümtaz’er, (1995), “Kürt Kimliği: Çözüm Nerede?”, Türkiye Günlüğü, no. 33, ss. 31-33.

ÜNAL, Şeref, (1994), “Terörizm ve Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi”, Avrasya Dosyası, c. 1, no. 3, ss. 221-238.

YURTSEVER, Cezmi, (1995), “PKK ve Terör Silahı”, Avrasya Dosyası, c. 2, no. 3, ss. 117-130.

Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi “Fırat University
Journal of Social Science” Cilt: 10 Sayı : 1, Sayfa: 29-49,
ELAZIĞ-2000

İSLAM TARİHİNDE DİNİN POLİTİKAYA ALET EDİLMESİNİN İLK ÖRNEKLERİ

Doç.Dr. Mehmet ÇELİK

ÖZET

İnsanlık tarihi boyunca hep yönetenler ve yönetilenler olagelmıştır. Yönetenler “Hakimiyet” unsuru olarak değerli ve kutsal olan her olguyu, bu gaye uğruna kullanmışlardır. Tarih boyunca bu değerli ve kutsal olan olguların başında da “din” gelir

Hz. Peygamberin vefatından hemen sonra, Müslümanlar arasında ortaya çıkan “yönetme” sorunu, dinî öğeleri toplumsal ve siyasal hayata taşımıştır. Kur’an sayfalarının mızrakların ucuna takılarak savaş meydanlarına taşınması, peygamberin vefatından çok kısa bir süre sonra (yaklaşık 30 yıl) gerçekleşmiştir.

İlk Müslümanlarla başlayan bu anlayış, 1400 yıllık İslam tarihinde, İslam bilginleri tarafından hep “üstü örtülerek” ele alınmıştır. Bunun da nedeni, Sahabe de olsa ilk Müslümanlara bir “kutsiyet” atfetme anlayışdır. Bu çalışmanın en önemli yönü bu örtünün kaldırılmasıdır.

Anahtar Kelimeler: Hilafet, Hz. Ebubekir, Hz. Ömer, Hz. Osman, Hz. Ali, Hz. Aişe, Muaviye, Cemal, Sıffin.

SUMMARY

THE FIRST EXAMPLES OF RELIGION MINGLED WITH POLITICS IN ISLAM HISTORY

The rulers and common citizens have all existed in the human history. The governing bodies have used every precious and holy concept to achieve their goals to “dominate”, the society, “Religion” takes the first place among this precious and holy concepts.

Immediately after the death of Hz. Peygamber (Mohammed) the problem to find a “ruler” to the society, carried the religious issues to social and political life. It occurred only after a short time (approximately 30 years) after the death of Hz. Peygamber that people carried the pages of Kor’an stuck on their spearheads in the battlefields.

Such an understanding, which began with the early Muslims, has always been concealed from notice Islamic scholars in the 1400 years of Islam History. The reason for this approach was to ascribe a holiness to the early believers (sahabes) the most striking part of this study is to unveil the so-called hidden truth.

Key Words: Hilafet, Hz. Ebubekir, Hz. Ömer, Hz. Osman, Hz. Ali, Hz. Aişe, Muaviye, Cemal, Sıffin.

F.Ü.Sosyal Bilimler Dergisi 2000 10 (1)

Hız. Peygamberin Mekke'den Medine'ye hicreti (M.622), yeni bir dönemin başlangıcıdır. Mekke döneminde organize olamamış bir cemaat görüntüsünde olan Müslümanlar, Medine'de devletleşmeye ilk adımı hicretle birlikte atmış; Medine'nin Gayr-ı Müslim sakinleriyle (Müşrik ve Yahudiler)¹ yapılan antlaşmalar hukuki bir devletin temel taşıını oluşturmuştur². Tabiatıyla Hız. Peygamberin bu 10 yıllık Medine hayatı, kendine özgü şartları olan müstesna bir devirdir. Hız. Muhammed hem din önderi, hem de devlet başkanı sıfatını taşıyordu. Mescidini hem devlet merkezi, hem başkomutanlık, hem eğitim merkezi ve hem de ibadethane olarak kullanıyordu. Müslümanların gerek dini ve gerekse dünyevî işlerinde son söz O'nundu³. Böylece herhangi bir dini veya siyasi gruplaşmadan söz edilemezdi. Her tür ihtilaf, neticede Hız. Peygamberin huzurunda çözüme kavuşturulurdu.

Özet olarak ifade edilecek olunursa; din ile politika Hız. Peygamber döneminde hiç karşı karşıya gelmedi. Hep birbirini tamamlayıcı unsurlar oldular. Tabii olarak bunun başlıca sebebi; bu iki görevin de Hız. Peygamberin şahsında toplanmış olmasıydı. Daha açık bir ifade ile O'nun birinci görevi; Allah'tan gelen ilahi emirleri insanlara tebliğ etmek, ikincisi ise, bu vahiy hükümlerine göre, başkanlığı bulunduğu toplumu (devleti) yönetmekti. O'nun vefatıyla (M.632) birinci görevi sona erdi ise de, ikinci görevi Müslümanlar arasında devam etti. İşte bu ikinci görevin devamında zaman zaman ihtilaflar çıktı; kan döküldü ve Allah'ın kutsal kitabı, kısacası din politikaya alet edildi.

Esas araştırma konumuz olan "İslam Tarihinde Dinin Politikaya Alet Edilmesinin İlk Örnekleri"ne geçmeden din ögesinin o günkü toplumda fonksiyonunu daha iyi anlamak için, Hız. Peygamberden sonra ilk üç halife dönemine kısaca göz atmakta fayda mülahaza ediyoruz.

¹ Medine'de iki kabile meskun idi. Bunların ikisi de İslâmiyeti kabul etmelerine rağmen, bir kısmı hala müşriklikti. Ayrıca Medine'de üç Yahudi kabilesi vardı. Bunlar Ben-i Kureyza, Ben-i Kaynuka ve Ben-i Nadir idi.

² Bu antlaşma metinleri için bkz. Muhammed Hamidullah, İslâm Peygamberi (Çev. M.Said Mutlu), 3. baskı, İstanbul-1967, C-1, s. 131-134.

³ Gerçi dünyevi işlerde esas olan şur'a idi. Kur'an-ı Kerimin birçok ayetinde buna işaret edilmiştir. Hız. Peygamber de dünyevi işlerde bu şura esasına riayet ederdi. Zaman zaman O'nun görüşlerinin aksine de karar çıkabilirdi (Uhud örneğinde olduğu gibi). Ancak temel ilke; Resulullah gerekli müşavereyi yaptıktan sonra, şartlar neyi gerektiriyorsa, o yönde karar verirdi. Şura ile ilgili bkz. Mahmud Babilli, İslâm'da Şura (Çev. N.Armağan-K. Çobanbeyli) Fikir Yayınları. İstanbul-1973, s. 36-38.

Halife Seçiminde Din Ögesinin Fonksiyonu

Hız. Peygamberin vefatı, Müslümanları devlet yönetimi hususunda hazırlıksız yakalamıştı. Peygamber hayattayken hiç kimse böyle bir konuyu düşünmediği gibi, hastalığı sırasında da bu konu hiç tartışılmadı. Büyük bir ihtimalle, Hız. Peygamberin öleceğini hiç kimse aklına getirmemiş olmalıdır⁴. Ayrıca bu konuda Kur'an-ı Kerim'de bir hüküm bulunmadığı gibi, Hız. Peygamberden de bu konuda bir söz veya işaret de sadır olmamıştı⁵. Konu, Hız. Peygamberin naşı henüz defnedilmemişken, Ben-i Saide gölgeliğinde Ensar tarafından tartışılmaya başlandı. Evs ve Hazrec kabileleri İslâma yaptıkları hizmeti ve Medine'nin de yerlileri olmayı göz önüne alarak, hilafetin kendi hakları olduğunu kabul ederek, Sad b. Ubade üzerinde anlaşılard⁶.

Bu haber duyulunca, Hız. Ömer, Ebu Ubade ve Hız. Ebu Bekir, Hız. Peygamberin evinden hızla toplantı yerine geldiler. Burada yapılan konuşmalar neticesinde önce tansiyon düşürüldü⁷.

Daha sonra bu işe kimin layık olduğu tartışılmaya başlandı. Bu iş için ortaya atılan vasıflar arasında en önemlileri şu ikisi idi: a) İlk Müslümanlardan olması, b) Hız. Peygambere yakınlığı⁸. Bu iki vasıf da en çok Hız. Ebu Bekir'de vardı. Dini öge ağır basınca, Hız. Ebu Bekir'in üstünlüğü tartışılmazdı. Böylece ilk halife seçilmiş oldu⁹.

⁴ Hatta Hız. Peygamberin vefatı, Müslümanlar üzerinde çok etkisi yapmıştı. Kimse buna inanamıyordu. Hız.Ömer kendisini öylesine kaybetmişti ki "Hız. Peygamberin öldüğünü söyleyeni kılıcıyla parçalayacağını haykırıyordu... Bu konuda geniş bilgi için tüm İslâm Tarihi, Şiyer ve Megazi kitaplarının ilgili bölümlerine bakılabilir.

⁵ Ancak bu konuda Şia ve Şii kaynaklar Ehl-i Sünnet'e muhaliftirler. Hız. Peygamberin hayatta iken birçok defa kendisinden sonra yönetimin Hız. Ali ve evlatlarının hakkı olduğuna işaret ettiğini; hasta iken de vasiyetini yazdırmak istediğini ve bunu yazılı olarak belgelemeyi arzuladığını, ancak Hız.Ömer tarafından engellendiğini iddia etmektedirler. Bu konuda geniş bilgi için bkz. Hasan Onat, Emevi Devri Şii Hareketleri (Basılmamış Doktora Tezi), 1., Ankara-1986, s.21, v.d.; Abdülbaki Gölpınarlı, Tarih Boyunca İslâm Mezhepleri ve Şiilik, İstanbul-1979, s. 40 v.d.; Cemal Sofuoğlu. Gadir-i Hum" Ankara Üniv., İlahiyat Fak. Der., Ankara-1983, C.XXVI, s.462 v.d.

⁶ Taberi. Tarih-i Taberi (Çev. Mehmet Eminoğlu). İstanbul-1983. C.III, s. 5 v.d.; İbnü'l Esir; el-Kamil fit-Tarih, İstanbul-1985, C.II., s. 300 v.d

⁷ İbnü'l-Esir, C.II. s. 302.

⁸ İbnü'l-Esir, C.II, s. 302-303, 522; Ziyaüddin Rayyis, İslâmda Siyasi Düşünce Tarihi (Çev. Ahmet Sarıkaya) İstanbul-1990, s. 233 v.d.

⁹ Taberi, C.III, s. 8 ve 67; İbnü'l-Esir, C.II, s. 303 v.d.

F.Ü.Sosyal Bilimler Dergisi 2000 10 (1)

Hz. Ömer'in halife seçilmesinde ise, Müslümanlar bu sefer hazırlıksız yakalanmadılar. Hz. Ebu Bekir'in iki yıllık hilafeti boyunca, herkes O'ndan memnun kalmıştı. Bu yüzden, son günlerde hasta yatağında, müminler kendisini ziyaret ederken, kendisinden sonra kimin halife olması konusunda fikrini sormuşlardı. O da çeşitli meziyetlerinin yanı sıra dindeki önceliği ve Hz. Peygambere yakınlığı" hasebiyle Ömer'i tavsiye etmişti. Medineli Müslümanlar da hiç bir ihtilafa düşmeden bu tavsiye üzerine Hz. Ömer'e biat ettiler¹⁰.

Hz. Ömer'in bir Mecusi olan Ebu Lü'lü tarafından suikast sonucu ağır yaralanması, yeni halifenin kim olacağı sorusunu tekrar gündeme getirdi. Bu konuda Müslümanlar Hz. Ömer'in görüşünü sordular. O ise kimseyi tavsiye etmedi. Ancak altı kişilik bir şura ekibi oluşturarak, kararı onlara bıraktı. Bu altı kişi, Osman b. Affan, Ali b. Ebi Talib, Abdurrahman b. Avf, Sad b. Ebi Vakkas, Zübeyr b. Avvam ve Talha b. Ubeydullah'tı¹¹. Bu altı kişi kendi aralarından birisini halife seçeceklerdi. Bu adayların mümeyyiz vasfı ise "ilk Müslümanlardan oluşları, Hz. Peygambere yakınlıkları" idi. Hatta bunlar Aşere-i Mübeşşere'den yani henüz hayatta iken Peygamber tarafından "Cennetle" müjdelenmişlerdi. Burada da görülmektedir ki, halife seçilecek kişide aranan en önemli öge dini idi. Neticede Hz. Ömer'in çeşitli tavsiyeleri göz önüne alınarak¹² Hz. Osman üçüncü halife olarak seçildi¹³.

¹⁰ Taberi, C.III, s. 55 v.d.; İbnü'l-Esir, C.III, s. 389 v.d.; Ahmet Cevdet, Kısas-ı Enbiya (Haz.Mahir İz), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara-1955, C.II, s. 130 v.d.; Rayyis, s. 237 v.d.

¹¹ Taberi, C.III, s. 140; İbnü'l-Esir, C.III, s. 56 v.d.; Mevlana Şibli, Asr-ı Saadet (Çev. Ö.Rıza Doğrul), İstanbul-1978, C.V, s. 10 v.d.; Ahmet Cevdet, C.II, s. 260.

¹² İbnü'l-Esir, C.III., s. 56 v.d.; Hasan İbrahim Hasan; Siyasi, Dini, Kültürel, Sosyal, İslâm Tarihi (Çev. İ.Yiğit-S.Gümüş), İstanbul-1987, C. I., s. 325 v.d.; İ. Süreyya Sırma, İslâmi Tebliğin Örnek Halifeler Dönemi, İstanbul-1990, s. 104; Taberi, C.III, s. 140-141; Muhammed Yusuf Kandehlevi, Hayatü's Sahabe (Çev. Ahmet Meylani), Konya-1991, C.II, s. 106, v.d; Ebu'l-Ala el-Mevdudi, Hilafet ve Saltanat, (Trc.Ali Genceli), İstanbul-Tarihsiz, s. 115.

¹³ Kandehlevi, C. II, s. 109; Taberi, C. III, s. 141 v.d.; Rayyis, s. 239; A. Cevdet, C. II, s. 263-265; M. Şibli, C.V, s. 10 v.d.; H. İbrahim Hasan, C. I, s. 325 v.d.; İbnü'l-Esir, C. III, s. 74; Corci Zeydan, İslâm Medeniyeti Tarihi, (Terc. Zeki Magamiz), İstanbul-1976, C. IV, s. 86 v.d.; Mücteba Uğur, Hicri Birinci Asırda İslâm Toplumunu, İstanbul-1980. s. 5 v.d.; Onat, s. 27 v.d.; Mevdudi, s. 93 v.d.; Ethem Ruhi Fırlalı, İbadiyyenin Doğuşu ve Görüşleri, Ankara-1983, s. 34; Komisyon, Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, İstanbul-1986, C.II, s. 193.

Siyasi Guruplaşmaların Ortaya Çıkışı ve Organized İlk Halk Hareketleri

H. Osman'ın halife seçilmesi, ilk önce küllenmiş olan Emevi ve Haşimi çekişmesini yeniden alevlendirdi¹⁴. Ancak hilafetin toplam süresinin ilk yarısında (ilk altı yılında) (H.24-29/M.644-649), tüm devlet yönetimi Ümeyyeoğullarının eline geçmesine rağmen¹⁵, hoşnutsuzluk doğurduysa da, bu söylenti ve dedikodulardan öteye geçmedi. Organized bir ayaklanma veya isyan hareketine dönüşmedi. Ancak devlet kademesinde görev alan Ümeyyeoğullarının kötü yönetimleri¹⁶, kabile taassupları, zulüm ve baskıları, ülkenin dört bir yanında infiallere sebep oldu¹⁷.

Kısa bir süre sonra bu infialler özellikle Kufe¹⁸, Basra¹⁹ ve Mısır'da²⁰ kitle hareketlerine dönüştü.

Suriye bölgesinde ise ayaklanmalar ve açıktan muhalefet olmamasının sebebi, Muaviye'nin bu bölgeye tam hakim olmasıydı. Bunda, Muaviye'nin iyi bir yönetici

¹⁴ Muhammed Ebu Zehra, İslâm'da Siyasi, İtikadi ve Fıkhi Mezhepler Tarihi, (Çev. H. Karakaya-K. Aytekin), İstanbul-1983. s. 15 v.d.; H. İbrahim Hasan, C. II, s. 42 v.d.; Muhammed Hamidullah, İslâm Peygamberi (Çev. Salih Tuğ), İstanbul-1980, C. I, s. 247 v.d.

¹⁵ H. İbrahim Hasan, C. I, s. 329; İbnü'l-Esir, C. III, s. 86; Taberi, C. III, s. 146; Belazuri, Futuhü'l-Büldan (Çev. Mustafa Fayda), Kültür Bakanlığı Yay. Ankara-1987, s. 400 v.d.; Ahmed Emin, Fecrü'l-İslâm, (Çev. A. Serdaroğlu), Ankara-1986, C. I, s. 141; Ahmet Akbulut, Sahabe Devri Siyasi Hadiselerinin Şekillendiği Kelam Meseleleri, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara-1988, s. 145; Mevdudi, s. 130.

¹⁶ Robert Metran, İslamın Yayılış Tarihi, (VII-XI yy.), (Çev. İsmet Kayaoğlu), Ankara-1981, s. 97; İrfan Aycan, Saltanata Giden Yolda Muaviye b. Ebi Süfyan, Ankara-1990, s. 99 v.d.; Ahmet Akbulut, s. 146; Fiğlalı, İbadiyyenin Doğuşu, s. 36 v.d.; Onat, s. 29 v.d.; G. Levi Della Vida, "Osman b. Affan", İslâm Ansiklopedisi, İstanbul-1993, C. IX, s. 428 v.d.

¹⁷ Geniş bilgi için bkz. Ahmet Akbulut, s. 144 v.d.; Mevdudi, s. 131 v.d.; Onat, s. 29-30; Ahmet Emin, s. 142-143; Julien Velhausen, Arap Devleti ve Sükutu, (Çev. Fikret İşıltan), Ankara-1962, s. 19; İ. Aycan, s. 99 v.d.

¹⁸ Fiğlalı, İbadiyyenin Doğuşu, s. 36; A. Akbulut, s. 145; Muhammed b. Abdülvehab, Hz. Peygamberin Hayatı, (Çev. Şeyh Salih b. Abdülaziz), Ankara-1977, s. 208 v.d.

¹⁹ İbnü'l-Esir, C. III, s. 105 v.d.; Ayrıca 149 v.d.

²⁰ Taberi, C. III, s. 147 v.d.; Belazuri, s. 704 v.d.; İbnü'l-Esir, C. III, s. 94 v.d.; Muhammed b. Abdülvehab, s. 207 v.d.; A. Akbulut, s. 146; Talat Koçyiğit, Hadiscilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar, Ankara-1969, s. 25-26.

F.Ü.Sosyal Bilimler Dergisi 2000 10 (1)

ve güç dengelerini gözeten bir lider olmasının payı büyüktü²¹. Organize olmayan cılız sesleri ise, Muaviye ustalıkla bastırıyordu²².

Ancak, Şam Eyaleti'nin dışında bulunan yörelerdeki kitle hareketleri artık önü alınamaz bir maceraya doğru toplumu sürüklüyordu. Buna Hz. Osman'ın da bazı uygulamaları eklenince²³, başta Sahabiler olmak üzere Medine halkı da Osman'dan desteğini çekti²⁴.

Halife ve Ümeyyeoğulları artık herkes tarafından tenkit ediliyordu. Kufe, Basra ve Mısırdan gelen şikayet mektuplarına, heyetler de eklenmeye başladı²⁵. Bu heyetlerin ülkelerine eli boş dönmesi, bölge halklarını büsbütün çileden çıkarıyordu. Hz. Osman'ın, valilerinin sözüne uyararak²⁶, istekleri geri çevirmesi, şikayetlere kulak asmaması, organize halk kitlelerinin Medine'ye gelmelerine sebep oldu²⁷. Artık merkezi yönetime karşı toplu bir halk hareketi söz konusuydu. Medine'de bir isyan, bir ihtilal havası esiyordu. Asilerin, Halifeden iki istekleri vardı a) ya valileri görevden alması. b) ya da istifa etmesi. Hz. Osman ise bu ikisine de yanaşmıyordu²⁸. Böylece, asiler isteklerini kabul ettirinceye kadar halifenin evini muhasara altına aldılar²⁹. Medine halkı da asilere bir nevi pasif destek veriyordu³⁰. Hz. Osman,

²¹ Belazuri, s. 180 v.d.; İbnü'l-Esir, C. III, s. 122; Mevdudi, s. 139 v.d.; A. Cevdet, C. II, s. 280; İ. Aycan, s. 100 v.d.

²² Taberi, C. III, s. 151 v.d.; İbnü'l-Esir, C. III, s. 118 v.d.; M. Şibli, C.V, s. 19-20; İ. Aycan, s. 100 v.d.

²³ Hz.Osman'ın tepki çeken çeşitli uygulama örnekleri için bkz. İbnü'l-Esir, C. III, s. 115 v.d.; H. İbrahim Hasan, C. II, s. 29 v.d.; A. Cevdet, C. II, s. 284 ve 301 v.d.; Kandehlevi, C. III, s. 474; İrfan Aycan, s. 105 v.d.; Taberi, C. III, s. 140 v.d.; Mevdudi, s. 140 v.d.; Mevlana Muhammed (İsmail Peripeti), İslamın Yayılış Tarihi, (Çev. A. Genceli), İstanbul-1971, C. II, s. 547 v.d.; Suphi es-Salih, İslâm Mezhepleri ve Müesseseleri (Çev. İbrahim Sarmış), İstanbul-1983, s. 74 v.d.; Koçyiğit, s. 22; Ebu Zehra, s. 35; Ahmet Akbulut, s. 150; Sabri Hizmetli, İslâm Tarihi (İlk Dört Halife Dönemi), A. Ü. İlahiyat Fak. Yay., Ankara-1991, s. 211 v.d.; Bahriye Üçok, Emeviler ve Abbasiler, Ankara-1979, s. 7, v.d.

²⁴ İbnül-Esir, C. III, s. 154 ve 182; İ. Aycan, s. 117 v.d.; Seyyid Radiy, Nehcü'l Beleğa (Haz: A. Gölpınarlı), Der Yayınları, İstanbul-1990, s. 212; İbn-i Haldun, Mukaddime, (Çev. Z. K. Ugan), İstanbul-1985, C. I, s. 457; Metran, s. 90-99; Julien Welhansen, İslamın En Eski Tarihine Giriş, (Çev. F. Işıltan), İstanbul-1960, s. 112.

²⁵ Taberi, C. III, s. 156; İbnü'l-Esir, C. III, s. 156-164; H. İ. Hasan, C. II, s. 35.

²⁶ Bu konuda geniş bilgi için bkz. Taberi, C. III, s. 157 v.d.; İbnü'l-Esir, C. III, s. 154 v.d.; Komisyon, İslâm Tarihi, C. II, s. 210 v.d.; İ. Aycan, s. 113 v.d.; A. Akbulut, s. 153; İ. S. Sırma, s. 119.

²⁷ Bu gurupların değişik sayıları için bkz. Taberi, C. III, s. 159-160; İbnü'l-Esir, C. III, s. 164; Mevdudi, s. 142; Fıglalı, İbadiyyenin Doğuşu, s. 38; Koçyiğit, s. 29; A. Akbulut, s. 154.

²⁸ Taberi, C. III, s. 162.

²⁹ Taberi, C. III, s. 162-163.

³⁰ Kandehlevi, C. II, s. 228 v.d.; M. Şibli, C.V, s. 36; A. Akbulut, s. 161.

valilerinden ve özellikle Muaviye'den yardım istedi. Ancak, gelen yardım Medine dışında mevzilendirilerek her ne sebeptense, müdahale etmedi ve adeta Hz. Osman'ın şehid olmasını bekledikten sonra, geldikleri eyaletlere geri döndüler³¹.

Hz. Osman'ın Katlinden Sonra Medine'de Durum ve Hz. Ali'nin Halife Seçiminde Din Ögesinin Fonksiyonu

Hz. Osman'ın evinin yaklaşık 40 küsur gün süren muhasarası esnasında, Ümeyyeoğulları halifeyi adeta isyancılarla karşı karşıya bırakmışlardı. Medine yakınında mevzilendirilen Muaviye kuvvetleri isteselerdi kuru kalabalık olan bu asiler güruhunu dağıtabilerdi. Ancak, görünen o ki, zaten yaşlı olan halifenin şunun şurasında ne kadar ömrü kalmıştı? Bir iki yıl daha yaşarsa ne olacaktı ki?.. Osman'dan sonra hilafet Ümeyyeoğullarının elinden ebediyen gidecekti. Çünkü bu ailede “dini karizması” olan ikinci bir şahıs yoktu. Bu ailenin tümü Mekke'nin fethine kadar Peygamberin en büyük düşmanlarıydılar. Mekke'nin fethinden sonra adeta alternatifsizlik sonucu Müslüman olmuşlardı³². Ancak, katledilen bir halifenin kanını dava etmek; bu yolla asabiyeti körükleyerek iktidar mücadelesi yapmak, tek akılcı ve çıkar yoldu. Kanaatimizce, Muaviye de bu düşüncededeydi ve Osman'ın kanının dökülmesini herkesten çok o istiyordu veya en iyimser ve yumuşak ifadeyle, bu iş en çok Ona yarayacaktı.

Hz. Osman'ın katlinden sonra, Medine adeta bir ölüm sessizliğine gömülmüştü. Halifenin cenazesi üç gün yerde kaldı. Rivayetlere göre koca halifenin cenaze namazını dört veya yedi kişi kıldı ve cenaze korkudan kabristanın dışına gömülebildi³³. Bu havayı sayıları 2000 civarında olan asilere bağlamak da doğru değildir. Zira Medine de 20000'nin üzerinde eli silah tutan müslüman vardı³⁴. İşin gerçeği, halife Medine halkının desteğini kaybetmişti.

³¹ Taberi, C. III, s. 163-164.

³² Bu iddiamız hakkında İslâm Tarihi ile ilgili en eski Siyer ve Megazi kitaplarının ilgili bölümlerine bakılabilir.

³³ Geniş bilgi için bkz. Taberi, C. III, s. 163 v.d.; İbnü'l-Esir, C. III, s. 186 v.d.; A. Cevdet, C. II, s. 354 v.d.

³⁴ A. Akbulut, s. 162.

F.Ü.Sosyal Bilimler Dergisi 2000 10 (1)

Adeta senaryo önceden hazırlanmış gibi, Hz. Osman'ın kanlı gömleği ile Suriyeli olan eşi Naile'nin³⁵, kopan parmakları ve yine güya bu kadın tarafından yazılmış çok duygusal bir mektup Numan b. Bişr tarafından Şam'a götürüldü. Muaviye de bunları camiinin minberinde teşhir ettirerek, Suriyelileri Hz. Ali'ye karşı tahrik etmeye başladı³⁶. Hz. Osman'ın şahadetinden sonra, müslümanlar Medine'de dört guruba ayrılmışlardı: a)Hz. Ali'nin taraftarları, b) Hadiselere karışmamış olanlar, c) Hakkın hangi tarafta olduğuna karar vermeyip, beklemeyi tercih edenler, d) Hz. Osman'ın taraftarları.

Hadiselerin ilk şoku atlatıldıktan sonra, zihinler yeni halifenin kim olacağı sorusuna cevap aramaya başladı. Yine kriter olarak dini öge ön plana çıktı. Aşere-i Mübeşşereden olan ve Hz. Ömer tarafından şura üyeliğine seçilenlerin dördü hayattaydı. Bunlar Hz. Ali, Talha, Zübeyr ve Sad b. Ebi Vakkas'tı. Sad b. Ebi Vakkas'ın hilafette gözü yoktu³⁷.

Kufeliler eski valileri Zübeyre, Basralılar da eski valileri Talhaya meyyaldiler³⁸. Ancak, Hz. Ali artık rakipsiz bir konumdaydı. O'nun dini karizması ve Peygambere yakınlığı tartışılmazdı. Şam Eyaleti hariç, tüm İslâm alemindeki hava, Hz.'Ali'nin hilafet hakkının çok geciktirilmiş olduğu yönünde algılanıyordu. Netice itibariyle bu havanın da etkisiyle. Hz. Ali hiç bir ciddi muhalefetle karşılaşmadan, kendisini hilafet makamında buldu³⁹.

Şer'î Hükmün Uygulanmaması Bahanesiyle Meşru Yönetime Karşı Din Kisvesi Altında Muhalefet Cephelerinin Oluşması

Hz. Ali'nin halife seçilmesi, Ümeyyeoğulları arasında telaşa ve gelecek endişesine neden oldu. Bu Ümeyyeoğullarının tüm devlet kademelerinden temizlenmeleri ve edindikleri gayr-ı meşru mülklerin ellerinden alınmaları anlamına geliyordu⁴⁰. Nitekim, Medine'de oturan Ümeyyeoğulları buradan kaçıp, Mekke'ye

³⁵ Naile bint-i Ferafisa, Suriye'nin meşhur Kelp Kabilesindendi. Muaviye'nin tahrikiyle damatlarının kanı için yemin etmişlerdi.

³⁶ İbnü'l-Esir, C. III, s. 196; M. Şibli, C.V, s. 78; A. Akbulut, s. 165; İ. Aycan, s. 123 v.d.

³⁷ Nevin Abdulhalik Mustafa, İslâm Siyasi Düşüncesinde Muhalefet, (Çev. Vehbi Akyüz), İstanbul-1990, s. 196.

³⁸ İbnü'l-Esir. C. III, s. 197; A. Cevdet, C. III, s. 4.

³⁹ Taberi, C. III, s. 165 v.d; İbnü'l-Esir, C. III, s. 197 v.d; Hüseyin Atay, Ehl-i Sünnet ve Şia, Ankara-1983, s. 22; İ. Aycan, s. 125; A. Akbulut, s. 171; A. Cevdet, C. III, s. 5-6.

⁴⁰ Ebu Cafer b. Vehb el-Yakubi, Tarihü'l Yakubi, Necef-1358, C. II, s. 154; İ. Aycan, s. 125.

ÇELİK M., İslam Tarihinde Dinin Politikaya Alet Edilmesinin...

sığındılar⁴¹. Bir Emevi-Haşimi çekişmesinin başlamaması için bazıları Hz. Ali'ye valiler'in değişimi hususunda acele etmemesini tavsiye ettiler⁴². Ancak, Hz. Ali bu işte kararlıydı⁴³. Alalacele Sehl b. Huneyf'i Şam'a; Osman b. Huneyf'i Basra'ya; Umare b. Şihab'ı Kufe'ye; Ubeydullah b. Abbası Yemen'e ve Kays b. Said'i de Mısır'a vali olarak atadı⁴⁴. Neticede Şam ve Kufe dışındaki valiler görevlerine başladılar⁴⁵. Bunun üzerine Kufe valisi Ebu Musa ile Şam Valisi Muaviye'ye birer mektup yazan Hz. Ali, onlardan kendisine biat etmelerini istedi. Ebu Musa olumlu cevap verirken⁴⁶, Muaviye Hz. Ali'yi oyalamaya başladı⁴⁷. Hz. Ali, tek muhalefet cephesinin sadece Muaviye'den geleceğini düşünürken yanılıya düştü. Hz. Ali'nin hesaba katmadığı husus ise Talha ve Zübeyr'di. Bunlardan Talha Basra, Zübeyr ise Kufe valiliğini istemişlerdi. Hz. Ali ise bunu reddetmişti⁴⁸. Bunun üzerine Talha ve Zübeyr Hz. Ali'ye kırılarak Mekke'ye geldiler ve burada Hz. Aişe ile buluştular⁴⁹. Ümeyyeoğullarının Hz. Ali'ye tabii karşılanacak muhalefeti ile, Hz. Aişe'nin İfk Hadisesinden dolayı Hz. Ali'ye olan duygusal kızgınlığı⁵⁰ ve Talha ile Zübeyr'in dünyevi istekleri birleşince, Mekke'de bir muhalefet cephesi oluşmuş oldu.

⁴¹ İbnü'l-Esir, C. III, s. 197; Yakubi, C. II, s. 154-155.

⁴² İbnü'l-Esir, C. III, s. 201 v.d.

⁴³ Taberi, C. III, s. 167; İbnü'l-Esir, C. III, s. 201 v.d; A. Cevdet, C. III, s. 8 v.d; İbn-i Haldun, C. I, s. 526 v.d; H. İ. Hasan, C. II, s. 35 v.d; M. Şibli, C.V, s. 81.

⁴⁴ Taberi, C. III, s. 168; İbnü'l-Esir, C. III, s. 205; A. Cevdet, C. III, s. 15; İ. Aycan, s. 128.

⁴⁵ İbnü'l-Esir, C. III, s. 205; A. Cevdet, C. III, s. 15; Mevdudi, s. 170; M. Şibli, C.V, s. 81.

⁴⁶ A. Cevdet, C. III, s. 16.

⁴⁷ Taberi, C. III, s. 169-207.

⁴⁸ Taberi, C. III, s. 167; M. Şibli, C.V, s. 79; H. İ. Hasan, C. II, s. 38; H. Atay, s. 23.

⁴⁹ Taberi, C. II, s. 170.

⁵⁰ Hz. Peygamberin Ben-i Mustalık Gazvesi'nden dönüşte, Hz. Aişe'nin gerdanlığını kaybetmesi neticesinde, kafileden geri kalmıştı. Bunu fırsat bilen münafıklar, Hz. Aişe hakkında dedikodular çıkardılar. Tüm müslümanlar gibi Hz. Peygamberin ve Hz. Aişe'nin moralleri bozulmuştu. Medine'de bu dedikodular çoğalınca; Hz. Ali, Hz. Peygambere bu dedikoduların kesilmesi için Aişe'yi boşamasını söylemişti. Hz. Ali'nin bu sözleri Aişe'nin kulağına kadar gitmişti ve çok üzülmüştü. Kadın olmanın verdiği duygusallıkla, Hz. Ali'ye olan kızgınlığı hiç geçmedi. Bu hilafet meselesinde Hz. Ali'ye şiddetli muhalefeti, kanaatimize göre bu hadisenin duygusal kızgınlığından kaynaklanmaktaydı. (Bu konuda Nur Suresi'nin 11-24 ayetlerinin yanısıra, geniş bilgi için bkz. İbn-i Hişam, Siret-i İbn-i Hişam, (Çev. Hasan Ege), İstanbul-1985, C. IV, s. 311; Philip K. Hitti, Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi, (Çev. Salih Tuğ), İstanbul-1989, C. I, s. 275 v.d; M. Şibli, C. III, s. 314 v.d.

Dinin Politikaya Alet Edilerek İlk Müslüman Kanının Dökülmesi

Hz. Ali'nin halife seçildikten sonra, ilk karşılaştığı problem Hz. Osman'ın katillerinin cezalandırılıp-cezalandırılmaması meselesi oldu. Hz. Ali; her ne kadar bu hadisenin Ümeyyeoğulları tarafından istismar edileceğini tahmin ediyorduydu da, bunun dini bir mesele olabileceğini; hele hele Hz. Aişe ile Talha ve Zübeyr'in bunun bayraktarlığını yapacaklarını aklından dahi geçirmiyordu.

Çok açık bir şekilde ifade edelim ki, Hz. Osman'ın şahadeti, dini değil, tamamen siyasi bir cinayettir⁵¹. İslam düşünürlerinden hiçbiri, hadisenin İslâm Dinini reddetme veya dini akideye karşı yapılmış dini bir çatışma olduğunu söylememişlerdir⁵². Ancak müslüman ilim adamlarının en büyük çıkmazı, dini karizmaları sebebiyle ilk müslüman siyasilere (özellikle sahabe ise) bulaştıkları hadiseleri gerektiği biçimde değerlendirmekten kaçınmaları olmuştur. Bu hadise de, yönetim uygulamalarından zarar gören halkın, gerek aktif ve gerekse pasif direnmeleri sonucunda, bir halifenin devletin başından - şöyle veya böyle-uzaklaştırılması hadisesidir.

Mekke'de Aişe, Talha ve Zübeyr'in önderliğinde hadise dini bir mahiyet alınca, Hz. Ali hemen işe el attı. Ancak, Naile'nin de belirttiği gibi Hz. Osmanı şehid edenleri tanımiyordu⁵³. Bu yüzden katil veya katilleri belirlemek ve cezalandırmak zaman istiyordu. Ortalığın yatışması gerekiyordu. Ortamı hiç göz önüne almak istemeyen muhalifler ise; "Ey İnananlar! Öldürmede kısas size farz kılındı (binaenaleyh, katilin öldürülmesi gerekir). Hüre hür, köleye köle, kadına kadın"⁵⁴ ayetini dillerine dolayarak; Hz. Ali'nin Allah'ın emrini çiğnediğini, kısası tatbik etmediğini, üstelik katilleri de saklayıp, koruduğunu propoganda ediyorlardı. Öyle ki, Hz. Osman'ın katlinde tüm Medine halkı seyirci kalmışken, Ümeyyeoğulları bilerek hedefi küçültmüş ve teksuçlu adeta Hz. Ali olmuştu⁵⁵. Hz. Aişe İfk Hadisesinin duygusallığı⁵⁶; Talha ve Zübeyr de istedikleri valiliklerin verilmeyişi ile hadiseyi körüklüyorlardı.

⁵¹ L.Veccia Vagleri, "Ali-Muaviye Mücadelesi ve Harici Ayrılmasının İbadi Kaynakların Işığında İncelenmesi, (Çev. E. R. Fırlalı), A.Ü. İ. F. D., Ankara-1973, C. XIX, s. 148.

⁵² Muhammed Ammara, Laiklik ve Dini Fanatizm Arasında İslâm Devleti, (Çev. A. Karababa-S. Barlak), İstanbul-1991, s. 188 v.d; A. Akbulut, s. 168.

⁵³ M. Şibli, C.V, s. 76 v.d; A. Cevdet, C. III, s. 7; Fırlalı, İbadiyenin Doğuşu, s. 39.

⁵⁴ Bakara, 178.

⁵⁵ A. Akbulut, s. 172.

⁵⁶ İbnü'l-Esir, C. III, s. 210; Taberi, C. III, s. 169.

ÇELİK M., İslam Tarihinde Dinin Politikaya Alet Edilmesinin...

Muhalefet cephesinin arkasına sığındıkları kısas hükmünün icra usulü ise şer'an şöyledir: "... Hz. Osman'ın kanını istemenin tek bir şeri yolu vardır: Herşeyden önce yeni halifeye biat edilecekti. Kendisi resmen halife olarak tanındıktan sonra, O'ndan şu hususlar istenecekti: Osman'ın katillerini bul ve haklarındaki gerekli tahkikatı icra et. Onları mahkemede yargıla. Suçluluk nisbetine ve cürme iştirak derecesine göre herbirinin cezasını... ver. Bu hususta şeriat ölçüleri ve mahkeme usulleri gereğince ne lazımsa öyle yap⁵⁷".

Ayrıca şeran bunları istemek, maktulün varislerinin hakkıydı. Osman'ın oğulları hayattayken⁵⁸ bu iş şeriat gereği Muaviye'ye düşmezken, hele hele Aişe, Talha ve Zübeyr'e hiç düşmezdi.

Mekke'de oluşan muhalefetin başına Hz. Aişe geçti. Mekke, Basra ve Yemen valilerinin getirdiği maddi destekle, muhalefet güçlendi⁵⁹. Yapılan istişareler sonucunda Hz. Osman'ın kanı ve katilleri bir yana bırakılarak, Hz. Ali'nin devrilmesi kararlaştırıldı. Bunun için de asker toplamak gerekliydi ve en uygun yer olarak Basra düşünüldü. Hz. Aişe 1000 kişilik bir kuvvetin başında Basra'ya hareket etti⁶⁰. Bunu haber alan Hz.'Ali, Muaviye meselesini erteleyerek, o da hemen Basra'ya doğru yola çıktı⁶¹. Ancak, Hz. Aişe ve maiyeti Basra'ya daha önce vardılar ve şehri ele geçirip direnen bir çok insanı kılıçtan geçirdiler. Görünüşte bir insanın kanını talep ederken, bir çok insanın kanına girdiler⁶². Talha'nın daha önce burada valilik yapması, Basralıların yarısından çoğunun Hz. Aişe tarafında yer almasına sebep oldu⁶³. Nihayet 9 Aralık 659 yılının Perşembe günü, tüm barış çabaları sonuçsuz kalınca⁶⁴, iki ordu karşılaşır⁶⁵. Bu savaşta Talha ve Zübeyr'in de dahil olduğu 10.000 müslüman hayatını kaybeder⁶⁶. Hz. Aişe ise esir alınır. Ancak Hz. Peygamberin eşi olması

⁵⁷ Mevdudi, s. 494 v.d.; Taberi, C. III, s. 169; İbnü'l-Esir, C. III, s. 211; M. Şibli, C. V, s. 83; A. Cevdet, C. III, s. 18.

⁵⁸ Mevdudi, s. 155 v.d.

⁵⁹ Taberi, C. III, s. 17; İbnü'l-Esir, C. III, s. 211; A. Cevdet, C. III, s. 18.

⁶⁰ İbnü'l-Esir, C. III, s. 211; A. Cevdet, C. III, s. 19; Taberi, C. III, s. 171; Mevdudi, s. 163.

⁶¹ Taberi, C. III, s. 171; İbnü'l-Esir, C. III, s. 226 v.d.; M. Şibli, C.V, s. 84; A. Akbulut, s. 192.

⁶² Taberi, C. III, s. 174 v.d.; İbnü'l-Esir, C. III, s. 220 v.d.; A. Cevdet, C. III, s. 27 v.d.

⁶³ Taberi, C. III, s. 176; İbnü'l-Esir, C. III, s. 224 v.d.

⁶⁴ İbnü'l-Esir, C. III, s. 246 v.d.; A. Cevdet, C. III, s. 44 v.d.; Taberi, C. III, s. 138 v.d.; Ayrıca 183 v.d.; J. Welhausen, İslamın En Eski Tarihine Giriş, s. 124.

⁶⁵ M. Said Hatipoğlu, "Hilafetin Kureyşliliği", A. Ü. İ. F. D., Ankara-1978. C. XXIII, s. 195; Taberi, C. III, s. 177-184; İbnü'l-Esir, C. III, s. 246-248.

⁶⁶ M. Şibli, C. V, s. 88; A. Cevdet, C. III, s. 41-56; Mevdudi, s. 164 v.d.; J. Welhausen, İslamın En Eski Tarihine Giriş, s. 124 v.d.; Seyyid Radiy, Nehcü'l Belağa, s. 206; H. İ. Hasan, C. II, s. 40

F.Ü.Sosyal Bilimler Dergisi 2000 10 (1)

münasebetiyle hürmette kusur edilmez ve Medine'ye gönderilir. Hz. Aişe, rivayetlere göre hayatının sonuna kadar duygusallığının kurbanı olarak yaptığı bu hatadan dolayı pişmanlık duymuştur⁶⁷. Her ne kadar İslâm alimleri; Aişe, Talha ve Zübeyr'in hatalı olmakla beraber, hüsn-ü niyet sahibi olduklarını ve tutumlarının bir ictihad farkından kaynaklandığını ileri sürmüşlerse de⁶⁸; bize göre bu iddia doğru değildir. Herşeyden önce hadise dini değildi ki, ictihad hatası olsun. Dünyevi hırsın körüklediği siyasi bir meseleydi ve bunu da hayatlarıyla ödediler.

Saltanatı Ele Geçirme Hırsıyla Kur'an Sayfalarının Savaş Meydanlarında İstismarı ve 70.000 Müslümanın Kanının Dökülmesi

Cemel Savaşı'ndan sonra Hz. Ali, muhaliflerinin hepsini bertaraf etti. Kendisine biat etmeyen sadece Muaviye ve Şam halkı kalmıştı. Hz. Ali, Muaviye'ye yine mektuplar ve elçiler göndererek kendisine biat etmesini istiyordu⁶⁹. Muaviye ise bu arada hazırlıklarını yapmıştı. Biatı reddettiği gibi, yeni taktiğinde bir adım daha ileri giderek Hz. Ali'ye "... yüklenmiş olduğun emirlikten vazgeç ki, Müslümanların işleri aralarında şura ile olsun"⁷⁰ teklifinde bulunuyordu. Şimdiye kadar "sadece Hz. Osman'ın kanını dava eden" Muaviye, şimdi örtülü bir şekilde emelini sergiliyordu. Artık Hz. Ali'yi meşru halife olarak da görmüyordu. Nitekim Hz. Ali'nin Muaviye'ye gönderdiği heyetin başkanı olan Kays b. Sad b. Ubade, Muaviye'ye "Ey Muaviye, bütün halk senin, gerçekte Osman'ın kanını talep etmediğini bilir. İmamet ve riyaseti elde etmek için bahane arıyorsun. Şimdi Osman'ın kanını bırak..."⁷¹ demişti. Zira hukuki açıdan devletin bir valisisin, devlet başkanına isyan ederek böyle bir talepte bulunması sözkonusu olamazdı. O da bunu bildiği için başından beri İsrâ suresinin 33'ncü ayetine sığınarak⁷², Osman'ın şer'an varisi olduğunu iddia ediyordu ki⁷³, bu

⁶⁷ İbnü'l-Esir, C. III, s. 265; M. Şibli, C. III, s. 349 v.d.; A. Cevdet, C. III, s. 56 v.d.

⁶⁸ Taberi, C. III, s. 184.

⁶⁹ İbnü'l-Esir, C. III, s. 284-296; Seyyid Radiy, Nehcü'l-Belağa, s. 309-322; Mevdudi, s. 175; Taberi, C. III, s. 193

⁷⁰ İbnü'l-Esir, C. III, s. 296.

⁷¹ Taberi, C. III, s. 193.

⁷² Kuran-ı Kerim'in İsrâ Suresinin 33. ayeti mealen şöyledir: "Allahın haram kıldığı canı haksız yere öldürmeyin. Kim zulmen öldürülürse, onun velisi (olan mirascısı) ne yetki vermişizdir".

⁷³ A. Cevdet, C. III, s. 84.

da doğru değildi. Osman'ın varisleri oğullarıydı. Muaviye ise varis olmayacak derecede uzak bir akrabasıydı⁷⁴.

Muaviye'nin asıl amacının siyasi olduğu apaçık ortadayken, manevi duyguları kullanarak hadiseyi dini bir karaktere çevirmesi, kitleler arasında ihtilafı meşru hale sokuyordu. Özellikle de Şam bölgesinden destek görüyordu. Gerçekte, Emeviler ellerindeki iktidarı ve nimetlerini kaybetmemek için tutunacak bir dal arıyorlardı. Belki de Hz. Ali acele etmeyip, Muaviye'yi görevden almasaydı; Muaviye yerinden, diğer Ümeyyeoğulları ise Hz. Osman döneminde elde ettikleri kazançların ellerinde kalacaklarından emin olabilselerdi, Hz. Ali'ye biat edeceklerdi. Gerek Hz. Ali'nin fevri ve aceleci tutumu ve gerekse Ümeyyeoğullarının saltanatı kaybetmeme arzuları, hadiseleri bu hale getirdi.

Cemel'den sonra, Muaviye artık sıranın kendisine geldiğinden emindi. Bu yüzden Suriye dışından da destekler bulmak için harekete geçti. Başta önde gelen sahabeler olmak üzere, güç odaklarına mektuplar yazdı, elçiler gönderdi⁷⁵. Muaviye'nin en korktuğu husus ise Irak'tan gelecek halife ordusuyla, Mısır'dan gelecek Kays b. Sad b. Ubade'nin ordusu arasında sıkışıp, iki yönlü ateş arasında kalmaktı⁷⁶. Bu yüzden Kays'ı kendi tarafına çekmeye çalıştı⁷⁷. Ancak bunu başaramadı⁷⁸. Fakat bu planından da vazgeçmedi. Nihayet çeşitli hile yollarına başvurarak, halifenin Kays'ı görevden almasını sağladı⁷⁹ ve Mısır'ı kendine karşı zararsız bir konuma getirmeyi başardı.

Netice itibariyle karşılıklı mektuplar ve gidip gelen heyetler, Muaviye'ye zaman kazandırmaktan başka bir işe yaramamıştı. İki taraf da hazırlıklarını tamamladıktan sonra 657 yılında Fırat Nehri kenarında Sıffin'da karşı karşıya

⁷⁴ Mevdudi, s. 155-159; Ayrıca bu konudaki ayetlerin yorumu için bkz., Süleyman Ateş, Kur'an-ı Kerim ve Yüce Meali, Kılıç Kitabevi, Ankara-1975, s. 184; S. Kutup, Fi-Zilali'l-Kur'an (Çev. M. E. Saraç-İ. H. Şengüler-B. Karlıdağ), İstanbul-1986, C. IX, s. 313 v.d.

⁷⁵ Bu ilişkiler için ayrı ayrı bkz. İ. Aycan, s. 134; A. Akbulut, s. 182; Taberi, C. III, s. 190 v.d.; İbnü'l-Esir, C. III, s. 281 v.d.; A. Cevdet, C. III, s. 67-84.; M. Şibli, C. V, s. 94 v.d.; S. Radiy, Nehcü'l-Belağa, s. 220-230; Zuhuri Danışman, Büyük İslâm Tarihi, İstanbul-1969, C. IV, s. 208 v.d.

⁷⁶ Taberi, C. III, s. 189; İbnü'l-Esir, C. III, s. 277; M. Şibli, C. V, s. 92 v.d.; A. Cevdet, C. III, s. 63 v.d.

⁷⁷ İbnü'l-Esir, C. III, s. 277; Taberi, C. III, s. 189

⁷⁸ İbnü'l-Esir, C. III, s. 178 v.d.; M. Şibli, C. V, s. 92 v.d.; A. Cevdet, C. III, s. 63 v.d.

⁷⁹ Bu hilelerin detayları için bkz. Taberi, C. III, s. 189 v.d.; İbnü'l-Esir, C. III, s. 278 v.d.; M. Şibli, C. V, s. 93; A. Cevdet, C. III, s. 64; İ. Aycan, s. 140-141; İsmail Mutlu, Dört Halife Devri, İstanbul-1991, s. 338 v.d.

F.Ü.Sosyal Bilimler Dergisi 2000 10 (1)

geldiler⁸⁰. Hz. Ali'nin niyeti kan dökmemektir. Bu yüzden ordusuna hücum emri vermedi. İki ordu aylarca Sıffin'da konaklayıp durdular. Hz. Ali bu süre zarfında defalarca heyetler göndererek, Muaviye'den biat etmesini istedi⁸¹. Muaviye ise her seferinde eski iddialarını tekrarlayarak uzlaşmaz tutumunda ısrar etti⁸². Savaş artık kaçınılmazdı. Dünyevi ihtiraslarının gözlerini kararttığı siyasilerin peşine takılan müslümanlar, birbirlerinin kanını dökmek için, Allahın hükmünün icrası(!) inancıyla birbirlerine hücum ettiler. 8 Safer H. 37/26 Temmuz 657 tarihinde başlayan şiddetli çarpışma 9 Safer H. 37/27 Temmuz 657 Perşembeyi Cumaya bağlayan gece (Leyletü'l-Harir) çok şiddetli şekilde devam etti⁸³. Cuma günü artık üstünlük Hz. Ali tarafına geçmişti. Muaviye'nin ordusu bozulmak üzereydi. Savaşta, her hilenin meşru olduğu anlayışı ile hareket eden ve buna Kur'an-ı Kerimi bile alet etmekten çekinmeyen Amr b. As, Muaviye'ye şu tavsiyede bulundu: "... Sana bir hususu hatırlatmamı istermisin? Ki o, bizim aramızı birleştirsin; onları da ikiye bölsün ve aralarına tefrika soksun!" Muaviye'de: "Evet isterim. Nedir bu?" diye sorunca, Amr: "Kuran sayfalarını havaya kaldıralım. Onları Kur'an'ın hükümlerine davet ederek, aramızda bu hükümlerin hakem olmasını talep edelim. Şayet, onların bir kısmı bu hileye kanmaz da, bu hükmü kabul etmezse; diğer bir kısmı ise buna yanaşmak isteyecek ve Kur'an hükmüne boyun eğmeyi kabul edeceklerdir. Böylelikle aralarına tefrika girmiş olacak. Onlar Kur'an hükümlerine müracaat etmeyi kabul ederlerse, biz de bir müddet savaşmaktan nefes alırız"⁸⁴.

Amr'ın bu çirkin teklifine Muaviye'nin aklı yattı. Hemen askerlerine yanlarında bulunan Kur'an sayfalarını mızraklarının uçlarına takmalarını emretti. Bu işlemi gerçekleştirdikten sonra, aldıkları ikinci emir gereği Suriye askerleri şöyle bağırdılar : "Ey müslümanlar! Irak'ta ve Şam'da insan kalmadı. Bundan sonra kim müslümanlık eder, kim namaz kılar, kim oruç tutar, kim cihada gider? Şimdi biz sizi Cenab-ı Hakk'ın Kitabına davet ediyoruz. Harbi bırakalım. Gelin Kitabullah'a uyalım. Bizler

⁸⁰ Taberi, C. III. S. 192; Cevdet, C.III, s. 94; Aycan, s. 145.

⁸¹ İbnü'l-Esir, C. III, s. 294 v.d.; Taberi, C. III, s. 194 v.d.

⁸² Taberi, C. III, s. 193 v.d.; İbnül-Esir, C. III, s. 290 v.d.; Mevdudi, s. 174 v.d.; Mutlu, s. 346; Komisyon, İslâm Tarihi, C. II, s. 240 v.d.; A. Cevdet, C. III, s. 96.

⁸³ Taberi, C. III, s.195 v.d.; İbnü'l-Esir, C. III, s. 301-305; M. Şibli, C. V, s. 98; J. Welhausen, Arap Devleti, s. 36.

⁸⁴ İbnü'l-Esir, C. III, s. 321; M. Şibli, C. III, s. 99; A. Cevdet, C. III, s. 112; Mevdudi, s. 180; Danişman, C. IV, s. 237; Hitti, C. I, s. 277.

ÇELİK M., İslam Tarihinde Dinin Politikaya Alet Edilmesinin...

ve sizler buna iman etmişiz. Gelin, O'nunla amel edelim. Aramızda Allahın Kitabı hakem olsun!"⁸⁵.

Amr'ın bu hilesi, Hz. Ali'nin ordusunu şüpheye sevk etmede ve ikiye bölmede gecikmedi. Bozulmaya, hatta hezimeteye giden Muaviye ve ordusunun bu hareketi, oldukça disiplinsiz, cahil ve mutaassıp dindar kesimlerden oluşan Hz. Ali ordusununki, özellikle ön saflarda cansiperane çarpışan Kurra'nın -üzerinde, beklenenden çok daha büyük etki yaptı. Kur'an sayfalarının havaya kaldırılması silahların vereceği bir karar yerine, Kur'an hükmüne tabi olmasına bir çağrı şeklinde yorumlandı⁸⁶. Hz. Ali ve kumandanları, bunun çirkin bir hile olduğunu anlatmaya çalıştılsa da⁸⁷ bu cahil ve disiplinsiz askere söz geçiremediler. Muaviye böylece son ve öldürücü darbeyi yemekten kurtuldu (10 Safer H. 37/28 Temmuz 657). Devletin birlik ve bütünlüğünü bozan bu isyan hareketi tam bitirilecekken, acılarıyla dolu yeni bir sayfanın kapağı açıldı. Hedefine ulaşmayan bu çarpışmanın faturası ise 70.000 müslümanın kanydı⁸⁸.

Neticede, problemin çözümü için iş hakemlere havale edildi. Hz. Ali, bu bağnaz ve cahil kesimin baskısıyla kendisini temsil edecek hakemi bile seçemedi. Diploması yeteneği olmayan ve zorla lanse edilen Ebu Musa el.Eşari'ye razı oldu⁸⁹. Muaviye'nin vekili ise Amr b. As'dı. İki tarafın heyetleri arasında bir anlaşma yapıldı (13 Safer/31 Temmuz); Muaviye askeriyle Şam'a, Hz. Ali askeriyle Kufe'ye döndüler⁹⁰. Anlaşma gereği, iki tarafın heyetleri daha sonra bir araya gelecek; müşterek çalışmalarını ve vardıkları kararı açıklayacaklardı. Buna, iki taraf da razı olacaktı.

⁸⁵ Taberi, C. III, s. 197; İbnü'l-Esir, C. III, s. 321; İbn-i Haldun, C.I, s. 673; M. Şibli, C. V, s. 99; M. bin Abdülvehhab, s. 212; Rayyis, s. 83; Mutlu, s. 350 v.d.; Matran, s. 100; Hizmetli, İslâm Tarihi, s. 219.

⁸⁶ E. Ruhi, Fığlalı, Haricilerin Doğuşuna Tesir Eden Bazı Sebepler". A. Ü. İ. F. D. Ankara-1975, C. XX, s. 241; Hitti, C. I, s. 277.

⁸⁷ İbnü'l-Esir, C. III, s. 321; A. Cevdet, C. III, s. 113; Fığlalı, İbadiyyenin Doğuşu, s. 46; Danışman, C. IV, s. 237 v.d.; Komisyon, İslâm Tarihi C. II, s. 244.

⁸⁸ A. Akbulut, s. 205; Fığlalı, İbadiyyenin Doğuşu, s. 52; Hizmetli, İslâm Tarihi, s. 219.

⁸⁹ Geniş bilgi için bkz. İbnü'l-Esir, C. III. s. 324 v.d.; A. Cevdet, C. III, s. 116 v.d.; Mutlu, s. 353 v.d.; H. İ. Hasan, C. II, s. 46; Abdülvehhab, s. 212; Matran, s. 100; Akbulut, s. 206 v.d.; Julien Welhansen, İslamiyetin İlk Devrinde Dini-Siyasi Muhalefet Partileri (Çev. F. Işıltan), Ankara-1989, s. 2, Y. Kutluay, İslâm ve Yahudi Mezhepleri, Ankara-1965, s. 48; Rayyis, s. 83.

⁹⁰ Aycan, s. 153.

F.Ü.Sosyal Bilimler Dergisi 2000 10 (1)

Ancak, Hz. Ali Kufe'ye dönünce, Kur'an sayfaları yüzünden savaşı durduran gurup, antlaşma metni yüzünden Hz. Ali'yi suçlamaya başladılar. Anlaşılmaz mantıkları özetle şöyle idi : "Hüküm yalnız Allahındır. Aramızda Kur'an hakem olacaktı. Halbu ki, bu iş iki faniye havale edildi. Kulların vereceği karara razı değiliz. Eğer bu anlaşmayı bozmazsan: Allahın hükmünü çiğneyerek, hakemlerin hükmüne razı olacaksan, kafir olursun. Biz de senin karşında oluru. Ya tövbe et, veya seninle savaşıyoruz!"⁹¹. Halife, bunların mantığını bir türlü anlayamadı. Bir yandan bunlarla mücadele ederken, bir yandan da hakemlerin çalışmalarının neticesini beklemeye başladı.

Hariciler adını alan bu gurup, Irak'ı fitne ve fesada boğdu. Hz. Ali gah bunları silahla, gah nasihatla yola getirmeye çalıştı⁹². Hariciler, Hz. Ali'den tamamen ayrılarak kendilerine ayrı bir halife seçtiler ve Hz. Ali'yle savaşımaya yemin ettiler⁹³.

Bu arada heyetler çalışmalarını tamamlayarak, Sıffin Savaşı'ndan bir yıl sonra (658), Ezruh' (veya Dumetu'l-Cendel) da toplandılar. Görüşmeler sırasında. Amr b. As, Ebu Musa'nın saflığından (?) faydalanarak, O'nu iğfal etmişti. İslam aleminde kan dökülmesine son vermek için Hz. Ali'nin de Muaviye'nin de hilafet iddialarını noktalama üzerinde anlaşmışlardı⁹⁴. Görüldüğü gibi, hadise nereden nereye çekilmişti. Osman'ın katilleri unutulmuş, sıradan bir vali, Amr b. As'ın marifetiyle meşru halifeyle aynı hakları talep edecek bir konuma getirilmişti. Karar, Kufe'de şok etkisi yaptı. Hz. Ali, Şam üzerine yürümek için hazırlıklara başladı. Ancak, arkada kaynayan Harici tehlikesi kendisini tedirgin ediyordu. Önce onların üzerine yürüdü. Nehrevanda Haricileri bozguna uğrattı⁹⁵. Muaviye üzerine yürümek için son hazırlıklarını yaparken, bir Harici'nin suikastına maruz kalarak, şehid oldu⁹⁶.

⁹¹ İbnü'l-Esir, C. III, s. 327 v.d.; A. Cevdet, C. III, s. 120; Fığlalı, İbadiyyenin Doğuşu, s. 48; Taberi, C. III, s. 199; S. Radiy, Nehcü'l-Belağa, s. 249.

⁹² Taberi, C. III, s. 200; İbnü'l-Esir, C. III, s. 333 v.d.; M. Şibli, C. V, s. 104; H. İ. Hasan, C. II, s. 54 v.d.; Mutlu, s. 358 v.d.

⁹³ İbnü'l-Esir, C. III, s. 342 v.d.; Neşet Çağatay-İ. Ağah Çubukçu, İslâm Mezhepleri Tarihi, Ankara-1985, s. 20 v.d.

⁹⁴ Taberi, C. III, 200-201, İbnü'l-Esir, C. III, s. 335 v.d.; M. Şibli, C. V, s. 101 v.d.; A. Cevdet, C. III, s. 127 v.d.; H. İ. Hasan, C. II, s. 47 v.d.; Mutlu, s. 36 v.d.; Mevdudi, s. 183; Hizmetli, 221; Hitti, C. I, s. 278.

⁹⁵ Taberi, C. III, s. 204 v.d.; İbnü'l-Esir, C. III, s. 354 v.d.

⁹⁶ Taberi, C. III, s. 214 v.d.; İbnü'l-Esir, C. III, s. 398 v.d.; M. Şibli, C. V, s. 106; A. Cevdet, C. III, s. 153 v.d.; E. Ruhi Fığlalı, İmamiyye Siası, İstanbul-1984, s. 82.

ÇELİK M., İslam Tarihinde Dinin Politikaya Alet Edilmesinin...

Bu beklenmedik durum, Muaviye'nin önünde kaçırılmaz bir fırsat doğurdu. Kısa sürede çeşitli yollarla Ali'nin oğlu Hasan'ı da bertaraf ederek⁹⁷; Emevi hanedanının saltanata giden yolunu açtı. İslam aleminde, seçimle gelen Halifeler dönemi böylece kapandı ve Emevi saltanatı başlamış oldu.

SONUÇ

İslam Tarihi'nde, Dinin Politikaya Alet Edilmesinin İlk Örnekleri" adlı bu çalışmamızda sözkonusu edilen hadiseler, çeşitli kaynaklarda hem de çok detaylı şekilde yer almaktadır. Ancak, müslüman alimlerin, en büyük çıkmazı, dini karizmaları sebebiyle, ilk müslüman siyasilerin (özellikle bunlar sahabeden ise) bulaştıkları hadiseleri, siyasi hırslarının sebep olduğu neticeleri, gerektiği biçimde değerlendirmekten kaçınmaları olmuştur. Özellikle "Ashabım, gökteki yıldızlar gibidir; hangisinin peşinden giderseniz, gidiniz. Dalalete düşmezsiniz" veya "Ashabım hakkında kötü söz söylemeyin!" gibi, sahabeyi yücelten ve Peygambere atfedilen sözler, İslam alimlerini tarihi ve siyasi hadiseleri değerlendirmede" çekingen bırakmıştır. Bu anlayış bilimsel değildir ve bilim adına hiçbir şekilde, değerlendirilemez. Herşeyden önce, din adına birilerinin hakkı korunurken, birilerinin hakkına da tecavüz edilmiştir. "Haklı haksız Allah bilir; biz karışmayalım" mantığının bilimsel açıdan hiç bir geçerliliği yoktur.

Bu yüzdendir ki, Cemal'de 10.000, Sıffin'de 70.000 müslümanın kanının müsebbibleri İslâm kaynaklarında ortaya konamamıştır. İşte bu makalenin orijinalliği, hadisenin bu yönüne ışık tutmasıdır. Açıkça belirtildiği gibi Hz. Aişe, kadınsal duygusallığının, Talha ve Zübeyr dünyevi çıkarlarının etkisiyle, dini duyguları emellerine alet etmişlerdir. Birçok İslâm aliminin "hüs-n-ü niyet ve ictihad farklılığı" tezleri havada kalmaktadır. Hele hele Muaviye ve Amr b. As'ın sahabe oluşları noktai nazarından hareket edilerek, bu ictihad farklılığı kriteriyle değerlendirilmeleri, ciddiye dahi alınamaz. İsyankar bir valinin saltanatı ele geçirmek için, bir halifenin kanını ve Allahın kitabını siyasi emellerine alet etmekten başka şekilde değerlendirilemez.

⁹⁷ İbnü'l-Esir, C. III, s. 413 v.d.; Taberi, C. III, s. 220 v.d.; E. Ruhi Fırlı, "Hz. Hasan ve Hüseyin Dönemleri", A. Ü. İ. F. D., Ankara-1983, C. XXVI, s. 356-357; A. Gölpınarlı, s. 377; A. Cevdet, C. III, s. 169 v.d.

F.Ü.Sosyal Bilimler Dergisi 2000 10 (1)

Şu bir gerçektir ki, İslam Dini'nin yapısı, dinin politikaya alet edilmesine çok yatkındır. 1400 yıllık İslam Tarihi boyunca bunun sayısız örneklerine rastlanmıştır (Tıpkı asırlarca Batı'da da olduğu gibi). Bu çalışmanın amacı, İslam tarihindeki olayları incelerken, ilim adamlarının dikkatini biraz da bu noktadan meseleler üzerinde yoğunlaştırmalarına kapı aralamaktır.

KAYNAKLAR

- Ahmed Cevdet Paşa** Kısa-ı Enbiya (Hazırlayan Mahir İz), Kültür Bakanlığı Yayınları, C. II, Ankara-1985.
- Akbulut, Ahmet** Sahabe Devri Siyasi Hadiselerinin Şekillendiği Kelam Meseleleri, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara-1988.
- Ammara, Muhammed** Laiklik ve Dini Fanatizm Arasında İslam Devleti, (Çev: A. Karababa- S. Barlak), İstanbul-1991.
- Atay, Hüseyin** Ehl-i Sünnet ve Şia, Ankara-1983.
- Ateş, Süleyman** Kur'an-ı Kerim ve Yüce Meali, Kılıç Kitabevi, Ankara-1975.
- Aycan, İrfan** Saltanata Giden Yolda Muaviye b. Ebi Süfyan, Ankara-1990.
- Babilli, Mahmud** İslamda Şura (Çev: N. Armağan-K. Çobanbeyli), Fikir Yayınları, İstanbul-1973.
- Belazuri** Futuhu'l Büldan (Çev: Mustafa Fayda), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara-1987.
- Corci Zeydan** İslam Medeniyeti Tarihi (Tercüme Zeki Megamiz), C. V, İstanbul-1976.
- Çağatay, Neşet - Çubukçu, İ. Agah** İslam Mezhepleri Tarihi, Ankara-1985.

ÇELİK M., İslam Tarihinde Dinin Politikaya Alet Edilmesinin...

- Danışman, Zuhuri** Büyük İslam Tarihi, C. IV, İstanbul-1969.
- Ebu Zehra, Muhammed** İslamda Siyasi, İtikadi ve Fıkhi Mezhepler Tarihi, (Çev: H. Karakaya-K. Aytekin) İstanbul.
- Ebu'l Ala eI-Mevdudi** Hilafet ve Saltanat (Tercüme: Ali Genceli), İstanbul-Tarih siz.
- Emin, Ahmed** Fecrü'l-İslam (Çev: A. Serdaroğlu), C. I, Ankara-1 986.
- Fığlalı, Ethem Ruhi** İbadiyyenin Doğuşu ve Görüşleri, Ankara-1983.
- Fığlalı, E. Ruhi** "Hz. Hasan ve Hüseyin Dönemleri, A. Ü. İ. F. D., C. XXVI, Ankara-1983.
- Fığlalı, E. Ruhi** İmamiye Şiası, İstanbul-1984.
- Fığlalı, E. Ruhi** "Haricilerin Doğuşuna Tesir Eden Bazı Sebepler", A. Ü. İ. F. D., C. XX, Ankara-1975.
- Gölpınarlı, Abdülbaki** Tarih Boyunca İslam Mezhepleri ve Şiilik, İstanbul-1979.
- Hamidullah, Muhammed** İslam Peygamberi, (Çev: Salih Tuğ), C. I, İstanbul-1980.
- Hasan, Hasan İbrahim** Siyasi Dini, Kültürel, Sosyal, İslam Tarihi (Çev: İ. Yiğit-S. Gümüş), C. I, İstanbul-1987.
- Hatipoğlu, M. Said** Hilafetin Kureyşliliği", A. Ü. İ. F. D., C. XXIII, Ankara-1978.
- Hitti, Philip K.** Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi, (Çev: Salih Tuğ), C. I, İstanbul-1989.
- Hizmetli, Sabri** İslam Tarihi, (İlk Dört Halife Dönemi), Ankara A. Ü. İ. F. Yayınları, Ankara-1979.
- İbn-i Haldun** Mukaddime, (Çev: Z. K. Ugan), C. I, İstanbul-1985.

F.Ü.Sosyal Bilimler Dergisi 2000 10 (1)

- İbn-i Hişam** Siret-i İbn-i Hişam (Çev: Hasan Ege), C. IV, İstanbul-1985.
- İbnü'l-Esir** El Kamil Fi't-tarih, (Çev: Ahmet Ağırakça), C. II, İstanbul-1985.
- Kandehlevi, Muhammed Yusuf** Hayatüs Sahabe, (Çev: Ahmet Meylani), C. II, Konya-1991.
- Koçyiğit, Talat** Hadisçilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar, Ankara-1969.
- Komisyon** Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, C. II, İstanbul-1986.
- Kutluay, Yaşar** İslam ve Yahudi Mezhepleri, Ankara-1965.
- Kutup, Seyyid** Fi-Zilal'il Kur'an, (Çev: M. E. Saraç-İ. H. Şengüler-B. Karlıdağ), C. IX, İstanbul-1986.
- Metran. Robert** İslamın Yayılış Tarihi (VII-XI. Y.Yıl, (Çev: İsmet Kayaoğlu). Ankara-1 981.
- Muhammed b. Abdülvehhab** Hz. Peygamberin Hayatı, (Çev: Şeyh Salih b. Abdülaziz), Ankara-1977.
- Muhammed, Mevlana** (İsmail Penipeti), İslamın Yayılış Tarihi (Çev: A. Genceli), C. II, İstanbul-1971.
- Mustafa, Nevin Abdülhalik** İslam Siyasi Düşüncesinde Muhalefet (Çev: Vechi Akyüz), İstanbul-1990.
- Mutlu, İsmail** Dört Halife Devri, İstanbul-1991.
- Onat, Hasan** Emevi Devri Şii Hareketleri (Basılmamış Doktora Tezi), I. Ankara-1986.
- Radiy, Seyyid** Nehcül-Belağa (Haz: A. Gölpınarlı), Der Yayınları, İstanbul-1990.

ÇELİK M., İslam Tarihinde Dinin Politikaya Alet Edilmesinin...

- Rayyis, Ziyauddin** İslamda Siyasi Düşünce Tarihi, (Çev: Ahmet Sarıkaya), İstanbul-1990.
- es Salih, Suphi** İslam Mezhepleri ve Müesseseleri (Çev: İbrahim Sarmış), İstanbul-1983.
- Sırma, İ. Süreyya** İslami Tebliğin Örnek Halifeler Dönemi, İstanbul-1990.
- Sofuoğlu, Cemal** “Gadir-i Hum”, A. Ü. İ. F. D., C. XXVI. Ankara-1983.
- Şibli** Mevlana, Asr-ı Saadet (Çev: Ö. Rıza Doğrul), C. V, İstanbul-1978.
- Taberi** Tarih-i Taberi (Çev: Mehmet Eminoğlu), C. III, İstanbul-1983.
- Uğur Mücteba** Hicri Birinci Asırda İslam Toplumu, İstanbul-1980.
- Üçok, Bahriye** Emeviler ve Abbasiler, Ankara-1979.
- Vagleri, L. Veccia** Ali-Muaviye Mücadelesi ve Harici Ayrılmasının İbadi Kaynaklarının Işığında İncelenmesi (Çev: E. R. Fırlalı), A. Ü. İ. F. D., C. XIX, Ankara-1973.
- Velhausen, Julien** Arap Devleti ve Sükutu, (Çev: Fikret Işıltan), Ankara-1962.
- Welhausen, Julyenp** İslamın En Eski Tarihine Giriş, (Çev: F. Işıltan), İstanbul-1960.
- Welhausen, Julian** İslamiyetin İlk Devrinde Dini-Siyasi Muhalefet Partileri (Çev: F. Işıltan), Ankara-1989.
- Vida, G. Levi Della** “Osman b. Affan”, İslam Ansiklopedisi, C. IX, İstanbul-1993.
- Yakubi, Ebu Cafer b. Vehb** Tarihü'l-Yakubi, C. II, Necef-1358.

Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi “Fırat University
Journal of Social Science” Cilt: 10 Sayı : 1, Sayfa: 51-67,
ELAZIĞ-2000

Süryani Kaynaklarına Göre

İMPARATOR MARCIAN’IN İSKENDERİYE KÜTÜPHANESİNİ YAKTIRMASI (1 Ağustos 455)

Doç. Dr. Mehmet ÇELİK

ÖZET

İnsanlık tarihinin göznuru, elemeği ve ortak kültürel mirasının başında, hiç şüphesiz “yazılı eserler”in apayrı bir yeri vardır. Büyük İskenderiye Kütüphanesi de bu şahaserlerden biridir. Ancak bu kütüphane, günümüze kadar gelememiştir.

XII-XIII. yüzyıllarda yaşamış olan Abdullatif el-Bağdadi, İbnü’l-Kıfî ve Gregory Bar Obroyo, hiçbir delile dayanmadan bu kütüphanenin Hz. Ömer tarafından yakıtıldığını iddia etmişlerdir. Bu iddia da yaklaşık yedi asırdır hem İslam bilginleri, hem batılı bilginler tarafından hiç irdelenmeden kabul görerek devam etmektedir.

Bu çalışmada, Hıristiyan Kiliseleri arasındaki “Kristolojik” çekişmelerin kanlı olaylara sebep olduğu, daha sonra da kitle katliamlarına dönüştüğü görülecektir. Bu olaylar esnasında zaman zaman yangınlara ve tahribatlara maruz kalan kütüphanenin, en son bu mezhep çatışmalarının “fikri motoru” görevini gördüğü anlaşılmış ve İmparator Marcia’nın 1 Ağustos 455 yılında yayınladığı özel bir “ferman”la yakıtılmıştır. Konunun Hz. Ömer’le yakından uzaktan hiçbir ilgisi bulunmamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Büyük İskenderiye Kütüphanesi, Hz. Ömer, İmparator Marcian, Abdullatif el-Bağdadi, İbnü’l-Kıfî, Gregory Bar Obroyo, Corci Zeydan.

SUMMARY

ACCORDING TO SURYAN SOURCES, EMPEROR MARCIAN’S HAVING THE ISKENDERİYE LIBRARY SET TO FIRE (AUGUST 1 st, 455)

It is natural that libraries, keeping all the “written works” the self products of societies, are regarded as the most important cultural heritage of human history. Although the “Büyük İskenderiye Kütüphanesi” was one of this masterpiece, it is a pity that it hasn’t survived till our day.

Abdullatif el-Bağdadi, İbnü’l-Kıfî and Gregory Bar Obroyo, who lived in the XII-XIII. Centuries, all claimed without any certain evidence that the library was burned down after the order of Hz. Ömer. Their claim has been without any further questioning.

In this study it will be proven that christological disputes between the Christian Churches caused bloody events, and eventually massacres. Throughout these events, the library was subject

F.Ü.Sosyal Bilimler Dergisi 2000 10 (1)

to arsoning and destruction from time to time and it was understood that the library formed the intellectual basis of conflits between religious sects; and with a personal ferman (imperial edict) of Emparor Marcian, dated 1 st, 455, was burned down. This event has no connection whit Hz. Ömer, neither close nor distant.

Key Words: Büyük İskenderiye Kütüphanesi, Hz. Ömer, İmparator Marcian, Abdullatif el-Bağdadi, İbnü'l-Kıfî Gregory Bar Obroyo, Corci Zeydan.

Dünya varolduğu günden beri, insanlığın ortak olduğu bazı birikimler vardır. Bunların başında da bilimsel çalışmalar ve kültürel miras gelir. Bu iki öge dünya ortak medeniyetinin temel taşlarıdır. Ancak şu da bir gerçektir ki. canlılar arasında tarih boyunca en büyük mücadele insanın insanla mücadelesi olmuş ve bu ortak medeniyete karşı en büyük tahribat da yine insandan gelmiştir. Tarihi süreç içerisinde insanoğlunun göz nuru, el emeği dökerek meydana getirdiği bu kültürel birikim, maalesef çoğu zaman tarihin içinde kaybolup gitmiştir. İşte yok olup giden bu kültürel birikimin en önemli temel taşlarından birisi de Büyük İskenderiye Kütüphanesidir.

Medeniyetin beşiği kabul edilen, Eski Dünya ve Akdeniz Havzası, hem bir medeniyet ve kültür hazinesi, hem de savaşlar ve mücadeleler alanı olmuştur. Dünyanın en güzel mimari eserleri, en zarif mabetleri ve en değerli bilimsel çalışmaları bu bölgede ortaya çıkmıştır. Ancak yapılan savaşlarda insanlığın bu ortak değerleri gereğinden fazla nasibini almıştır, denebilir. Araştırma konumuz olan Büyük İskenderiye Kütüphanesinden günümüze hiçbir şey kalmamıştır. Tüm insanlığın yok olmasından dolayı üzüldüğü bu değerli kültür mirası üzerindeki çalışmamız, bu kütüphanenin kimler tarafından ne zaman ve niçin yok edildiğidir. Böyle bir araştırmaya bizi sevk eden sebep ise; bu tahribin Hz. Ömer'in emriyle Müslümanlar tarafından yapıldığı iddiasıdır. Bazı Batılı yazar ve araştırmacıların ciddi tetkiklere ve delilere dayanmadan, ön yargıyla bazı zayıf rivayetlere dayanarak bu iddiaları ileri sürmeleri bilimsel haysiyetten uzak, subjektif tutumlarından kaynaklanmaktadır.

Biz, tarihi bir hakikati tesbit etmek ve objektif değerlendirmelere zemin hazırlamak düşüncesiyle, şimdi bu değerli kütüphaneyi kuruluşundan ele alarak; tarihi seyir içerisinde nasıl ve kimler tarafından zaman zaman tahribata uğradığını ve neticede nasıl ortadan kaldırıldığını ortaya koymaya çalışacağız.

Helenistik - Kültür Dünyasındaki Bilimsel Çalışmaların Oluşturduğu Birikim ve Büyük Kütüphanelerin ilk Nüveleri

Ortadoğu'yu da içine alarak tüm Akdeniz Havzasını kapsayan bölge, tarih içinde Helenistik Dünya diye anılır. Bu coğrafi bir terim olmaktan çok, kültürel

birikimden neşet eden bir terimdir. Tarihin yetiştirdiği ender cihangirlerden biri olan ve “Büyük” lakabıyla anılan İskender’in en büyük hedeflerinden biri, Yunan halkıyla, fethettiği topraklarda yaşayan halkların yöresel ve milli duygularını yok ederek; bunları birbirleriyle kaynaştırıp, yeni bir dünya yaratmaktır. Bunun için de ilk önce Grekçeyi, bu topraklarda halklar arası müşterek bir dil haline getirmiş, bunu imparatorluk parçalarını birbirine bağlayan bir güç olarak kullanmıştı¹, Neticede Büyük İskender, Yunan demokrasisi ile Şark monarşisini bir zeminde birleştirip, Helenizmin yeni inkişafını meydana getirmiştir. Böylece Helen düşünce, fikir ve ruhunun, Şark hayatının formları ile mücadelesi ve nihayetinde bunlarla birleşmesi keyfiyetine Helenizm denmektedir².

Helen kültürü; bir aydınlar kültürü, bir şehir kültürü idi. Bundan dolayı da diğer kültürlerle kaynaşması, kırsal kesimlerde değil, şehirlerde olmuştur. Bu kültürün en önemli özelliği ise, bilimsel düşünce biçimini geliştirmiş olmasıdır. Bundan dolayı da Batı dünyasındaki modern bilimin doğuşuna rehberlik etmiştir³.

Eski Dünyada ve Akdeniz Havzasındaki devlet adamları bilimsel araştırmalara ve bilim adamlarına değer verdikleri gibi, Büyük İskender de bu kültür dünyasını oluşturmak için, işin ehemmiyetine vakıftı. Zira, etrafında topladığı, koruyup gözettiği ilim adamlarına çeşitli konularda araştırmalar yaptırdığı gibi, uzak ülkelere de ilim adamlarından oluşan heyetler göndererek, ticari, ekonomik, askeri vb. konularda bilimsel araştırmalar yaptıyordu⁴.

Helenistik Dünyada bilime ve kitaba düşkün bir çok insan, büyük kütüphanelerin kuruluşundan önce kendi özel kitaplık ve koleksiyonlarını oluşturmuşlardı. Helenistik Dünyada bunların bilinen en meşhurları şunlardı: Peisistoratos’un Kütüphanesi⁵, Nicoratesin Kütüphanesi⁶, Polycratesin Kütüphanesi⁷, Euclides’in Kütüphanesi⁸, Euthydem usun Kütüphanesi⁹,

¹ Şemseddin Günaltay. Yakın Şark IV.: Perslerden Romalıları Kadar, Ankara - 1951. s. 58 v.d.; Halil Demircioğlu. - Helenik Devlet - Helenistik Devlet, Siyasi İlimler Mecmuası, Ankara - 1941, C. XI, s. 254.

² A.W.F. Blunt; Batı Uygarlığının Temelleri (çev. Müzehher Erim), İstanbul - 1979. 2.baskı, s. 45 vd.

³ Bu konuda geniş bilgi için bkz. Sevim Tekeli. “Klasik Çağ Düşüncesi ve Çağda Kültür” • Klasik Çağ Araştırma Kurumu, Ankara - 1977, s. 15 v.d.

⁴ Bkz. Arif Müfid Mansel, Ege ve Yunan Tarihi, Ankara - 1971, s. 457 v.d.

⁵ Geniş bilgi için bkz. Nuray Yıldız.; Eski Çağ Kütüphaneleri, İstanbul - 1985, s. 41; E.A. Parsons. The Alexandrian Library. London - 1952, s. 8.

⁶ Bkz. Parsons, s.9.

⁷ Bkz. Parsons, s. 8; Yıldız, s. 45 v.d.

⁸ Bkz. Parsons, s. 10.

F.Ü.Sosyal Bilimler Dergisi 2000 10 (1)

Euripidesin Kütüphanesi¹⁰, Platon'un Kütüphanesi¹¹ Aristo'nun Kütüphanesi¹², Clearchus'un Kütüphanesi¹³, Domesthenes'in Kütüphanesi¹⁴ Theophrastusun Kütüphanesi¹⁵... v.b.

Helenistik dünyada daha sonra bu özel şahıs kütüphane ve koleksiyonlarının dışında, halka açık büyük kütüphaneler kurulmuştur. Bunların içerisinde en meşhuru, şüphesiz ki Büyük İskenderiye Kütüphanesi'dir. Bu kütüphaneye eşdeğerde olmasa da, dönemin diğer meşhur kütüphaneleri şunlardır: Serapeion Halk Kütüphanesi¹⁶, Bergama Halk kütüphanesi¹⁷, Antakya Patrikliği Kütüphanesi¹⁸, Eupator Saray Kütüphanesi¹⁹v.s.

Helenistik Dünyanın kültürel yapısının bu ilk nüvelerine kısaca temas ettikten sonra, şimdi esas araştırma konumuz olan Büyük İskenderiye Kütüphanesi'ne geçebiliriz.

Büyük İskenderiye Kütüphanesinin Kuruluşu ve Hıristiyanlık Öncesi Helenistik Dünyadaki Gelişimi

Büyük İskenderiye Kütüphanesi, evrensel bir nitelik taşıyan, eski Yunan yazmalarını koruyan, Akdenizden - Karadeniz'e kadar bir kitap piyasası oluşturan, dünyanın birçok yöresinden çeşitli bilim adamlarını toplayarak bünyesinde barındıran ve böylece binlerce eserin yazılmasına, derlenmesine ve çeşitli dillere tercüme edilmesine öncülük eden bir kültür mirasıdır. Akdeniz Havzasındaki

⁹ Bkz. Parsons, s. 9 - 10.

¹⁰ Bkz. Hensel Leonard; Helen - Latin Eskiçağ Bilgisi (çev. Suad Baydur) İstanbul- 1948, s. 44 v.d.; W. Leslie Dunalp; Readingsin Library History, New York -London; 1972, s. 17 v.d.

¹¹ Bkz. Parsons, s. 10; Yıldız, s. 52.

¹² Bkz. Parsons, s. 12; Dunalp. s. 17.

¹³ Bkz. Parsons. s.10.

¹⁴ Bkz. Leonard, s. 110 v.d.; Yıldız, s. 49 v.d.

¹⁵ Bkz. Parsons, s. 16 v.d. ; Yıldız, s. 64 v.d.

¹⁶ Geniş bilgi için bkz. Ferid Batlar; Fethü'l - Arab el - Mısır, Kahire - 1933, s. 351 v.d.; Yıldız, s. 128 v.d.; Elmer D. Johnson, A History of Libraries in the Western World. New York and London - 1965, s. 53.

¹⁷ Geniş bilgi için bkz. Mehmet İ. Tunç; İskenderiye'den Sonra Dünyanın En Eski, En Büyük Kütüphanesi: Bergama Kütüphanesi", Arkitekt Mimarlık, Şehircilik- Turizm Dergisi, No: 333, İstanbul - 1960, s. 77. ; Osman Bayatlı, Bergama Tarihinde Krallık Devri, İstanbul - 1950, s. 63; Leman Şenalp Eski Çağlarda Kütüphaneler", Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni. Ankara - 1957, sayı:3.: F. Özdemir, "Eski Devirlerden Zamanımıza Kadar Kütüphaneler", Türk Kütüphaneciler Derneği Dergisi, Ankara - 1960. C. VIII. Sayı: 3 - 4, s. 36

¹⁸ Bkz. Yıldız. s. 152.

¹⁹ Bkz. Yıldız, s. 154 v.d.

kütüphanelerin tarihi de, kendisiyle başlamaktadır. Ayakta kaldığı müddetçe hiçbir kütüphane Onun şöhretini gölgeleyemediği gibi, Hristiyan teolojisinin şekillenmesine ve yayılmasına da öncülük etmiştir.

M.Ö. 301 yılında bir hanedanlık kuran Ptolemaioslar, Büyük İskender'den devraldıkları kültür politikasına²⁰, Helen bilginlerinin yardımlarını da ekleyerek, İskenderiye'de bir kütüphane kurma düşüncesindeydiler²¹. Bu düşüneyi Ptolemaios I. Sotres, siyasal ve kültürel danışmanı Demetrias vasıtasıyla gerçekleştirdi²². Birçok bilginin de görev aldığı bu kuruluş çalışmasında, kütüphane önceleri bir araştırma enstitüsü görünümündeydi. Araştırma ve kitap satınalma giderleri saray tarafından karşılanıyordu²³. Aynı aileden gelen diğer krallar da bu işe gereken önemi vermişlerdir. Kısacası M.Ö. IV. yüzyılın başlarında kütüphane kuruluşunu tamamlamıştır, denebilir.

Büyük İskenderiye Kütüphanesi, İskenderiye'de Grek ve Makedonyalıların yoğun olarak yaşadıkları Brucheion Mahallesinde, saraya bitişik Musaion'a bağlı olarak kurulmuştur²⁴. Kütüphaneden günümüze üç taş blok ve bir hatip heykelinin alt kısmından başka birşey kalmamıştır²⁵. Araştırmacılar, kütüphanenin mimari yapısı hususunda, çağdaş kütüphaneler ile klasik Roma mimarisine bakarak, çeşitli fikirler yürütmeğe çalışmaktadırlar²⁶. Ancak bu konuda kesin bir şey söylemek mümkün değildir.

Kütüphane aynı zamanda bilimsel araştırmaların da yapıldığı bir akademi durumundaydı. Bünyesinde Özellikle Astronomi, Tıp, Matematik, Geometri, Fizik, Coğrafya ve Felsefe birimleri vardı ve bu konularda, burada eğitim de yapılıyordu²⁷. Ayrıca burada bilim adamı, araştırmacı ve öğrencilerin kitap ve

²⁰ Geniş bilgi için bkz.. Enver Behnan Şapolyon, Müzeler Tarihi, İstanbul - 1936. s. 11 v.d.

²¹ Bkz. Yıldız. s. 72.

²² Bkz. Parsons, s. 91 v.d.

²³ Bkz. Parsons. s. 105 v.d.

²⁴ Geniş bilgi için bkz. Süheyl Ünver; "21 Asır - Önce İskenderiye Tıp Mektebi ve Kütüphanesi - İ.Ü. T.F.M. ,C. 29, Sayı:1. s. 790.; Balcızade Tahir Harimi, Tarihi Medeniyette Kütüphaneler, Balıkesir - 1933, s. 91. v.d.; Mehmet Tunay. "Dünyanın En Eski Kütüphanelerinden İskenderiye Kütüphanesi" Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni, Ankara - 1970, XIX, 1., s. 25.

²⁵ Bkz. Arslan Terzioğlu - İskenderiye Kütüphanesi Müslümanlar Tarafından Yakılmamıştır". Vakıflar Dergisi. İstanbul - 1971, Sayı: V, s. 419 v.d.

²⁶ Batlar. s. 353 v.d.; Johnson. s. 52; Tunay, s. 26; Parsons, s. 290;Yıldız. s. 355 v.d.

²⁷ Geniş bilgi için bkz. Cemal Yıldırım, Bilim Tarihi, İstanbul - 1985, s. 52 v.d. Ünver, s. 790 v.d. Terzioğlu, s. 429 v.d.; Alfred Ilesstl, A History of Libraries, New Bruswick, N.J. - 1955. s. 5 v.d.

F.Ü.Sosyal Bilimler Dergisi 2000 10 (1)

koleksiyonlardan rahatça faydalanmalarını temin etmek için, kataloglar da yapılmıştır²⁸.

Kütüphanede yapılan başarılı çalışmalardan birisi de, şüphesiz tercüme faaliyetleriydi. Çeşitli yörelerden, çeşitli yollarla (satınalma, bağış, gasp, emanet v.b.) elde edilen eserler, burada Yunancaya tercüme ediliyor, daha sonra da istinsah suretiyle sayıları çoğaltılıyordu²⁹.

Kütüphanede mevcut olan kitap sayısı ve çeşitlerine gelince, bu konuda kesin birşey söylemek mümkün değildir. Zaten araştırma konumuz da bu değil, kütüphanenin kimler tarafından, niçin ve nasıl tahrip edildiğidir. Ancak, kütüphanenin evrensel niteliğini göz önüne alarak, burada çağdaş her ilim dalı ile ilgili eserlerin medeniyetinden söz etmek mümkündür. Kütüphanede bulunan eser sayısı hakkında ise tarih kitaplarında sıhhatli bir bilgi yoktur. Ancak yine de Seneca 40.000, Josephus 200.000, Avlus Gelliv ve Ammianus Marcellinus 700.000 ... gibi muhtelif rakamlar vermektedirler³⁰.

İskenderiye Kütüphanesi'nin Hristiyanlıktan Önceki Dönemlerde Roma İmparatorları Tarafından Maruz Kaldığı Tahripler

Ortadoğu ve Akdeniz çevresi bir medeniyetler havzası olduğu kadar, bir savaşlar alanıdır da. Çeşitli dönemlerde yapılan bu savaşlarda, insanlar kadar, onların kültürel mirasları da gereğinden fazla paylarını almışlardır. Evrensel bir nitelik taşıyan ve Helenistik dünyanın ortak ürünü olan bu kültür hazinesi Hristiyanlığın doğuşundan ve daha sonra Roma'nın resmi devlet dini olmasından önce, defalarca tahribata uğramıştır. Bunlara, kronolojik bir sıra içerisinde kısaca değinirsek; İskenderiye Kütüphanesi ilk darbeyi M.Ö. 88 yılında yapılan savaşta yemiştir. Bu savaşta İskenderiye şehri yanmış, kütüphane tahribata uğramış; burada bulunan ilim adamları, araştırmacılar ve öğrenciler başka yerlere gitmişlerdir. Ancak kütüphane kısmen tahrip de olsa, varlığını sürdürebilmiştir³¹.

M.Ö. 88 yılındaki savaştan kendisini büyük ölçüde kurtaran kütüphane; en büyük darbeyi Roma İmparatorlarından Caeser, Traianus, Aurelianus ve Dioclatianus dönemlerinde yedi. M.Ö. 47 yılında Kleopatra ile anlaşılan Caeser, donanmasıyla İskenderiye'ye geldi. Burada yapılan savaşta, Mısır Ordusu yenildi ve Caeser şehre girdi³². Şehir bu savaşta tamamen yandı. Tabi bundan kütüphane

²⁸ Harimi, s. 95. Yıldız, s. 111 v.d. ; Parsons, s. 112. ; Hessel, s. 6.

²⁹ Bkz. Parsons, s. 112 v.d. ; Terzioğlu. b. 429; Yıldız. s. 73 vd.

³⁰ Parsons, s. 293; Yıldız, s. 98.

³¹ Johnson, s. 55 v.d.

³² Parsons, s. 288 v.d.

de nasibini aldı. Bu yangında kütüphane tamamen yandı. Çok az sayıda da olsa yangından kurtarılan eserler, Serapeion Tapınağı'na taşındı³³.

İmparator Caesar zamanında vukubulan bu tahribat neticesinde, artık evrensel şöhrete sahip Büyük İskenderiye Kütüphanesi'nden bahsetmek mümkün değildir. Bu tarihten itibaren sadece Serapeion Tapınağı'nda bir kitaplık kalmıştı. İmparator Traianus dönemi (M.S. 98 — 117) ne gelince, İskenderiye'deki Yahudilerin buradaki Makedon ve Yunanlılarla çekişmesi: daha sonra bir iç isyana dönüşmüştü. İmparator bu isyanı çok kanlı bir şekilde bastırdı³⁴. Şehir tamamen tahrip oldu. Ancak çağdaş yazarlar bu isyan ve tahribattan bahsederken, kütüphanelerle ilgili bilgi vermemektedirler³⁵. Kanaatimizce, tüm şehrin tahribatı içerisinde, evrensel özelliğini kaybeden kütüphanenin artık ufak bir teferruat olarak algılanmasıdır.

Önemini yitirmiş de olsa, hayatiyetini devam ettirmeye çalışan kütüphane, bir darbe de imparator Domitius Aurelianus dönemi (M.S, 270 - 75)nde yedi. Bu dönemde Palmyra Kraliçesi Zenobia ile yapıları savaşta (M.S. 272) şehir harabeye döndü. Kütüphanenin de bu tahribattan nasibini aldığı tahmin edilmektedir³⁶.

Diocletianus dönemi, Roma imparatorluk tarihinde yapılan önemli reformlarla anılır. Mısır Eyâleti, yapısı ve önemi (gerek ekonomik ve gerekse stratejik) itibarıyla, devamlı surette karışıklıkların eksik olmadığı bir yerdi. Diocletianus, Mısır'da. yaptığı idari ve mâli reformlarla, karışıklıkları önleyebileceğini düşünmüşse de, çeşitli isyanları önleyememişti³⁷. Nitekim 296 yılındaki isyan üzerine imparator şehri yerle bir etmiştir. Tabii olarak tüm binalarla beraber, kütüphane de bundan nasibini almıştır³⁸

³³ Johnson. s. 56; Batlar, s. 354; Ayrıca bkz. Mehmed Mansur, İskenderiye Kütüphanesine Dair, Tasvir-i Efkâr, İstanbul - 1283. s. 13; Abbas Mahmud el Akkad; Amr İbnü'l As, (Baskı yeri ve tarihi yok), s. 103; Ünver, s. 792,; Dunalp. s. 23.

³⁴ Oktay Akşit, Roma İmparatorluk Tarihi, İstanbul - 1985, s. 190.

³⁵ Parsons, s. 335.

³⁶ Parsons, s. 339 v.d.

³⁷ Akşit. s. 499.

³⁸ Parsons. s. 342

Hıristiyanlığın Roma'nın Resmi Devlet Dini Oluşu ve İskenderiye Kütüphanesinin Tarihten Silinişi

Roma İmparatorluğu, çeşitli ırkları ve dinleri bünyesinde toplayan bir devlettir. İmparatorluğun resmi dininin yanı sıra, diğer dinlere de hayat hakkı tanınmıştı³⁹.

Ancak M.S. II. yüzyıldan itibaren Hıristiyanlık, devlet düzenini tehdit etmeye başlayınca Kilise ile Devlet arasında iki yüzyıl süren bir ölüm-kalım mücadelesi başlamıştı. Uzun süren bu mücadele neticesinde, Hıristiyanlık çok kan kaybetmesine rağmen⁴⁰, neticede devletle barışmıştı. İmparator Büyük Konstantin ile başlayan süreçle, B. Theodosius döneminde ise devletin resmi dini haline gelmiştir.⁴¹

Devlet, büyük Konstantinle birlikte, Kiliseyi pasif bir besleme haline getirmiş; çeşitli ırklardan ve dinlerden oluşan imparatorluğu da Hıristiyanlık vasıtasıyla tek dinin etrafında şekillendirmeyi hedeflemişti. Hedef "Tek devlet ve Tek Kilise" idi⁴². Bunun için İmparator, 325 yılında İznik'te ilk ökümenik konsili toplayarak⁴³, bu hedefini gerçekleştirmek istedi. İlk başlarda başarılı gibi görüldüyse de, devlet asırlardan beri şizmlere ayrılarak gelişen, gnostik düşüncelerin bataklığına saplandı.

İmparatorun da desteğiyle Kilisenin inancı, putperest kaynaklı Helenistik kültürün oluşturduğu İskenderiye felsefesiyle nikahlandırıldı. Bu nikah artık bundan sonra akli spekülasyonların önünü açmış oldu⁴⁴.

³⁹ Bu konuda geniş bilgi için bkz. Eyril Baily. The State Religion of Roma at the Time of Christ (The History of Christianity in the Light of Modern Knowledge, A Collective Work), Blackie and Son Limited, London and Glasgow - 1929, s. 36 v.d.; K. Bihlmeyer - H. Tuchle, Birinci ve Dördüncü Yüzyıllarda Hıristiyanlık (çev. A. Güral), İstanbul - 1972, s. 41 v.d.; R.H. Barrow, Romalılar (çev. E. Gürol), İstanbul - 1965. s. 128.

⁴⁰ Bu konuda geniş bilgi için bkz. .Atiya. S. Aziz.; A History of Eastern Christianity, London - 1968, s. 173 v.d. Charles Harold Dodd. The History of Christianity from the Death of St. Paul to the Reign of Costantine (The History of Christianity in the Light of Modern Knowledge A Collective Work) Blackie and Son Limited, London and Glasgow . 1929, s. 466 v.d.

⁴¹ Bkz. Alexander Alexandrovich Vasiliev Bizans İmparatorluğu Tarihi, (Çev. A. Müfid Mansel), Ankara - Maarif matbaası , 1913, s. 60 v.d. ; George Ostrogorsky; Bizans Devleti Tarihi (Çev. Fikret İşıltan). .T.T.K. Basımevi, Ankara - 1981. s. 42 v.d.

⁴² Foord Edward; The Byzantine Empire. London (Adamı and Charles Black) — 1911, s 13 v.d.

⁴³ Bu konuda geniş bilgi için bkz.. Hefe. Charles Joseph;; A History of the Christian Councils, from the Orijinal Documents, to the Close of the Council Nicea A.D. 325 (translated from the German, and Ed. by William R. Clark), Edinburgh - 1871.

⁴⁴ Richard Bell, The Origin of Islam in Its Christian Environment, Edinburgh - 1968. s. 2 v. d.

Bu konsille beraber Kilise, kendi temellerini sarsan büyük doğmatik münakaşaların frenlenemez boyutlarıyla karşı karşıya kaldı. Arius'un liderliğini yaptığı ve tarihte Aryanizm diye bilinen hareket, devletin birliğini alt-üst etti.⁴⁵

Ülke, baştanbaşa kaynıyordu. Sürgün edilen piskoposların cemaatleri ve taraftarları boş durmuyorlardı. imparator Konstantin Doğunun dini durunmunu iyi bilmediğini ve İznik Konsili'nde Ariusçulara cephe almakla devletin birliğini daha da tehlikeye düşürdüğünü görmüş olmalı ki, tutumunda gayet açık bir şekilde Arianistler lehine bir değişiklik görülmeye başlandı⁴⁶. İmparatorun desteğini yanlarına alan Ariusçular, önce Antakya Patriğini⁴⁷ sonra da İskenderiye Patriğini azlettirerek, sürgüne günlerdiler⁴⁸. Böylece ülke dini çalkantılara kendini kaptırdı. Bu çalkantılar Büyük Theodosius'ın tahta geçişine kadar devam etti. Ülke genelinde başta Aryanizm olmak üzere Sabellianizm, Marcellianizm, Futianizm, Makdonyanizm, Apollinarizm, Onimiyанизm v.s. çeşitli fikir akımları yayılmaya başladı. Kiliseyi tekrar bir dini düşünce etrafında birleştirmeyi düşünen İmparator Büyük Theodosius, 381 yılında İstanbul'da yeniden ökümenik bir konsil topladı⁴⁹. Ülkede birliği sağlamak için bu konsilde alınan kararlar yeterli görülmedi. Bunun için bazı ek önlemlere ihtiyaç vardı.

İskenderiye Kütüphanesi'nin Helenistik Kültürüyle Beslenen İskenderiye Kilisesinin Roma ve İstanbul Kiliseleriyle Giriştiği Teolojik Mücadeleler Neticesinde Kütüphanenin Ortadan Kaldırılışı

İmparator B. Theodosius bu birliği İskenderiye Kilisesinin beslendiği putperest kaynaklardan doğduğunu fark etmişti. Bunun için sert önlemlere başvurdu. Tüm ülkede putperestliğin kökünü kazımak için 392 yılında bir ferman yayınladı⁵⁰. Ancak yine de İskenderiye Kilisesi'nde yayılan putpetest kökenli Hristiyan kimlikli fikirlere engel olunamadı. İmparator II. Theodosius döneminde, imparatorlukta dini birliği sağlamak için Efes'te 431 ve 449 yıllarında iki defa

⁴⁵ Geniş bilgi için bkz. H. Gwatkin. Studies of Arianism, Cambridge - 1990; G.E. Stead; The Platonism of Arius". Jurnal of Theological Studies, XXIX-1. Oxford — 1968. s. 20 - 52.

⁴⁶ Vasiliev, s. 68.

⁴⁷ Atiya. s. 176.

⁴⁸ Hamilton Hess. Time Canons of the Councils of Sardica, A. D. 343, Oxford (At the Clarendon Press) - 1958. s. 4.

⁴⁹ Vasiliev. s. 98.

⁵⁰ Vasiliev, s. 102.

F.Ü.Sosyal Bilimler Dergisi 2000 10 (1)

Ökümenik toplantılar yapıldı⁵¹. Bu konsillerde İskenderiye Kilisesi zaferle çıktı. Artık tüm Hristiyan aleminin lideri durumuna gelmişti. Başkent patriğinin statüsünü ve onurunu korumak için 451 yılında Kadıköy’de yine bir ökümenik konsil toplandı. İmparator Marcian, İskenderiye Kilisesinin bu etkisini kırdı⁵².

Tüm ülkedeki huzursuzluğun başı olarak gösterilen İskenderiye Patriği Dioscorus, İmparator Marcian tarafından sürgüne gönderildi. 451 yılındaki Kadıköy Konsili’nin neticeleri, tüm ülkede kargaşalıkların çıkmasına sebep oldu. Mısır’lı ruhanilerin Kadıköyden döndükten sonra başkentte baskı altında kararları zorla imzaladıklarını söylemeleri ve devamlı surette halkı Kadıköy Konsili aleyhinde tahrik etmeleri bu olumsuz olan havayı daha da gerginleştirmişti⁵³.

Dioscorus’un yerine patrik olarak atanan Proterius, İskenderiye’ye askeri birlikler nezaretinde geldi. Şehirde olağanüstü hal ilan edildi. Şehre gelişinin ikinci günü yeni patrik makamına giderken, şehirde gergin bir hava esmeye başladı. Kısa sürede tahriklere kapılan İskenderiye halkı, sokaklarda nümayişlere başladılar. Daha sonra tüm kiliseler işgal edildi. Kiliselerin boşaltılması için askeri birliklerin kullanılması, çatışmalara sebep oldu. Halkla askerin bu çatışması kısa bir süre sonra isyana dönüştü. Kiliseleri terk etmemek için direnen halk ile askerin karşı karşıya gelmesi oluk gibi kan akmasına sebep oldu. Kaynaklar, kiliselerde üst üste yığılan cesetlerin tavanlara ulaştığını ve ölü sayısının sadece İskenderiye şehir merkezinde 24.000’e ulaştığını kaydediler⁵⁴.

Nihayet bu ayaklanma çok kanlı da olsa bastırıldı. Alınan tedbirlerle şehirde sükûnet sağlandı. Muhalif tüm ruhaniler sürgün edildi. Ancak bunun geçici bir sessizlik olduğu herkesçe tahmin edilebiliyordu. 453 yılına girildiğinde İmparatoriçe Pulharya öldü. Kadıköy Konsilinin baş kahramanlarından birisinin ölümü, Doğuda ve özellikle İskenderiye’de büyük sevinç yarattı. Konsil aleyhinde nümayişler yapılmaya başlandı. Hükümet güçlerinin isyana dönüşme ihtimali olan bu nümayişleri sert şekilde bastırmaya çalışması, yine çok kanın akmasına ve binlerce kişinin hayatını kaybetmesine sebep oldu. Dünyanın en büyük soykırımlarından birisi daha din adına Antakya, Filistin ve Mısırda gerçekleştirildi. Yüzbinlerce insan katledildi⁵⁵.

⁵¹ Geniş bilgi için bkz, .. Glanville Downeyl, A History of Antioch in Syria from Seleucus to the Arap Conguest, Princeton (New Jersey, Princeton Univ. Press) 1961, s. 460 v.d.

⁵² Bkz. R. W .Sellers, Council of Chalcedon: A Historical and Doctrinal Survey, London -1961. s. 30 v.d.

⁵³ Bkz. W.H.C. Freen, The Ries of Monophysite Movement: Chapters in History ot the Church in the Fifth and Sixth Centuries, Cambridge — 1979, s. 155 v.d.

⁵⁴ Mehmet Çelik. Sürvani Kilisesi Tarihi, İstanbul- 1986, C. I. s. 201 v.d.

⁵⁵ Çelik, s. 201 vd.

İmparator Marcian yaklaşık birbuçuk asırdır ülkenin bütünlüğünü alt—üst eden bu heretik yorumlu dini düşüncelerin kaynağının İskenderiye olduğunu biliyordu. Bu korkunç katliamlardan sonra, bir daha bu fikirlerin yeşermemesi için 1 Ağustos 455 tarihinde imparator, Mısır Valisine gönderdiği fermanla, tüm kitap ve kütüphanelerin yakılmasını emretti. İmparatorun fermanı çok sert şekilde tatbik edildi. Böylece İskenderiye’de bulunan Büyük İskenderiye Kütüphanesi ile beraber, Helenistik kültürün ürünleri olan tüm kitaplar da tarihe karışmış oldu. (M.S. 455)⁵⁶

Büyük İskenderiye Kütüphanesinin Hz. Ömer Tarafından Yaktırıldığı İddialarının Tahlihi ve Değerlendirilmesi

Yukarıda Büyük İskenderiye Kütüphanesinin tarihi seyir içerisinde geçirdiği tahribatları gördük. Bu kütüphanenin (eğer kalmıştıysa) suni kalıntılarının da İmparator Marcianın fermanıyla 455 yılında ortadan kaldırıldığını söyledik. İskenderiye’nin Müslümanlar tarafından fethiyle (642), .arasında geçen 187 yıllık zamana rağmen, bu hadise ile nasıl bağlantı kuruldu, şimdi onu izaha çalışalım.

İddiaya göre; Amr b. As, İskenderiye’yi feth edince burada bir kütüphane ile karşılaşmış. Ne yapacağını, bilememiş. Bunun üzerine Hz.. Ömere bir mektup yazarak fikrini sormuş. O da cevabında şöyle demiş: “ Eğer bu kütüphanede bulunan kitapların ihtiva ettiği bilgiler Kuranda varsa, bunlara artık lüzum yoktur. Kuranda yoksa zaten hem lüzumsuzdur, hem de dine aykırıdır.” Bu cevap üzerine Amr b. As da Büyük İskenderiye Kütüphanesinin kitaplarını yüzlerce hamama dağıtarak altı ay süreyle (!) yaktırmıştır⁵⁷

Başta Corci Zeydan olmak üzere, son zamanlarda Batı ve Doğu’da yazılan eserlerde nakledilen bu iddianın temeli XIII. yüzyılda yaşamış üç yazara dayanmaktadır. Bunlar: Abdülatif el-Bağdadi (1162- 1231), İbnü’l-Kıfî (1173-1248) ve Malatya Süryani Metropoliti Gregory Bar Obroyo (Ebu’l-Ferec 1225 — 1286) dur.

Bu üç yazar da iddialarını hiçbir kaynağa dayandırmamışlardır. İskenderiye’nin Müslümanlar tarafından fethi ile, bu yazarların yaşadığı dönem arasında altı yüzyıla yakın bir süre vardır. Bu altı yüz yıl içerisinde yazılmış hiçbir

⁵⁶ Ferman için bkz. Acta Conciliorum Occidentiorum, Ed. E. Schwartz. Strassburg. Berlin and Leipzig - 1914 –40,2. S., 24-26.

⁵⁷ Corci Zeydan’ın bu gayretkeş çabası ve kurnazca manevraları için bkz., İslam Medeniyeti Tarihi (trc. Zeki Megamiz, İstanbul 1973, C. III, s. 78 vd.

F.Ü.Sosyal Bilimler Dergisi 2000 10 (1)

eserde bu iddiadan ne bahsedilmekte, ne de en ufak bir ima vardır. İddia, tamamen dayanaksız ve hayal mahsulüdür.

Şimdi bilimsel hiçbir kıymeti olmayan bu iddiaları sırasıyla ele alalım:

Abdüllatif el-Bağdadi konu ile ilgili şunları rivayet etmektedir: “...Amud Süvari civarında bir takım sütun kalıntılarına rastladım... Muhtemelen bu sütunların üzerinde zamanla bir tavan mevcut idi... Bu yerini Aristoteles’in ve kendisinden sonra şakirtlerinin ilim ve fen tahsili için tahsis olunan Daru’l-Ulum olduğunu zannediyorum. Muhtemelen Hz. Ömer’in emri ile Amr b. As’ın yaktığı kütüphane, buranın içinde idi⁵⁸.

Bağdadiye nazaran, İbnü’l-Kıftî’nin verdiği bilgi ise daha uzun ve adeta senaryo mahiyetindedir. İbnü’l-Kıftî Teracimü’l-Hükemâ adlı eserinde şunları rivayet etmektedir: Amr b. As Mısır’ı fethettiğinde, Gramerci John hayatta idi. Amr b. As, John’un ilim ve irfandaki mevkiini, Hristiyanlar ile vukubulan sergüzeştini bildiğinden, kendisine bir mevki-i mümtaz tahsis etti.... John, Amr’ın yanındaki itibarından cesaret alarak bir gün O’na şöyle dedi: “İskenderiye’yi herşeyi ile ele geçirdiniz. Bunlardan size faydası olan şeye karışmam. Fakat bir şey var ki, size faydası yoktur... Bunları bize veriniz”. Amr, ne istediğini sorunca, John şu cevabı verir: “Kraliyet Kütüphanesinde mevcut olan kitapları istiyorum. Sizin bunlarda faydanız yoktur. Biz ise onlara muhtacız!” der. Amr, bu kitapları kim topladı, hikayesi nedir? diye sorar. John da şunları anlatır: “İskenderiye hükümdarlarından Batlamyus Fladelfus (M.Ö. 285), ilme ve alimlere rağbet ederek, her taraftan ilmi kitaplar toplanmasını emretti.

Böylece birçok kitap toplandı. Bunlara özel bir yer tahsis etti. Bu kitaplara bakma memuriyetini ise İbn-i Merre (Zemire) namıyla maruf bir adama havale etti. Bunların toplanıp getirilmesi her ne fiyatla olursa olsun satın alınması, satan kimselere teşvikât icrası hususlarında da bir adama mezuniyet verdi...”

Amr, John’dan bu bilgileri aldıktan sonra konuyu Halife Ömer’e yazar. Hz. Ömerden gelen cevapta ise şöyle denir: “... beyan ettiğin kitaplara gelince, bunlar Kitabullah’a uygun şeyleri hâvi ise, Allah’ın Kitabı bizi onlardan müstağni kılmıştır. Kitabullah’a aykırı şeyler ise onlara ihtiyaç yoktur. Bunları yak!” Amr b. As, bu kitapları İskenderiye hamamlarına dağıtmaya başladı. O sırada İskenderiye’de bulunan hamamların sayısı hafızamdan çıktı. Rivayete göre bu kitaplar o suretle ocaklara atılıp altı ay zarfında tüketilmiştir. Bunu işitip de hayrete düşmemek imkansızdır.⁵⁹

⁵⁸ Zeydan, s. 85.

⁵⁹ İbn al Qıftî; Tarikh al.-Hukemâ, Leipzig 1903 (Yıldız’dan naklen, s. 89), s.8.

Bu konudaki üçüncü iddia ise Malatya Süryani Metropoliti Gregory Bar Obroyo'ya aittir. Yazarın tarafımızdan tetkik edilen Süryanca orijinal eserlerinin hiçbirisinde bu iddia yoktur⁶⁰ Ancak, yazara atfedilen ve çok sonraları Arapça'ya çevrilen "Muhtasar ed -Düvel" adlı eserinde İbnü'l Kifti'deki rivayet yer almaktadır⁶¹.

Hız. Ömer'den yaklaşık altı asır sonra yaşamış bu üç yazarda yer alan iddia, yakın zamanlardaki bazı Müslüman⁶² ve Batılı yazarların eserlerinde de hiçbir tahlile tabi tutulmadan nakledilmiştir. Özellikle Hristiyan yazarların ön yargıyla ele aldıkları; duygusal ve çelişkili ifadelerin bolca yer aldığı yoruma dayalı bu iddia, bilimsel gerçeklerden uzaktır⁶³. Şöyleki:

a: Herşeyden önce Müslümanların Mısır'ın fethi ile bu yazarların yaşadığı dönem arasında altı asırlık bir zaman dilimi vardır. Bu altı asırlık süre içerisinde yazılan hiç bir eserde bu iddiayla ilgili en ufak bir ima dahi yoktur.

b: Bu üç yazar, iddialarını hiçbir kaynağa dayandırmadıkları gibi, iddia tek kalemden çıkmış gibidir. Bu da birbirlerinden naklettiklerini göstermektedir.

c: Her üç yazar da ilmi tahlilden yoksundur. Eserlerinde (hatta rivayet ettikleri konuda dahii), bilimsel tarihi gerçeklere aykırı, cehalet ürünü bilgiler (!) vardır. Örneğin; Abdullatif el- Bağdadi'nin, Aristoteles'i İskenderiye'de yaşamış gibi göstermesi, Musion'un Büyük İskender tarafından kurulmuş olmasını yazması gibi... Hele hele İbnü'l-Kiftinin Gramerci John'u Amr b. As ile çağdaş göstermesi ve aralarında geçen konuşmaları tiyatro metni gibi kaleme alması, hoş görülecek bir hata değildir.

d: konuyu bir başka açıdan tahlil edecek olursak: Müslümanlar Mısır'ı fethettikten 11 ay sonra İskenderiye'ye girebilmişlerdir. Ayrıca 11 ay önce

⁶⁰ Gregory Bar Obroyo'nun tarafımızdan tetkik edilen orijinal Süryanca eserleri şunlardır:

- 1) Imozo, Mihiruso, Buroh Kılilo dı - Habno Kelso, Ufoyo (Baskı yeri: Esımseh Kthobo Honu dı Tıkso İtanoyo bi Makba'so dı - Tor Toma Debmedrešto dı Kutim bı – Hindo) Tarihsiz.
- 2) İskon, Kamışlı - 1967
- 3) Kthobo dı - Klasistiki (müst. Yuhanna bar Melké Kırmız - 1965) Mor Gabriel Manastırı Kütüphanesi.
- 4) Kithobo dı - Hüdoye (müst. Bar Sawmo Erkahyo - 1971), Mor Gabriel Manastırı Kütüphanesi.
- 5) Kthobo dı - Zelge (müst. }Hanna Seven – 1905) Mor Gabriel Manastırı Kütüphanesi.

⁶¹ Ebu'l - Ferec; Tarih Muhtasar ed - Düvel, Beyrut 1890, s. 34.

⁶² Örnek olarak bkz. Katip Çelebi; Mizan'ül – Hakk Fi İhtiyari'l. Hakk İstanbul - 1306. Cüz 1, s.8 -9.

⁶³ Örnek olarak Parsons ve E. Zeydan'ın eserlerine bakınız.

F.Ü.Sosyal Bilimler Dergisi 2000 10 (1)

İskenderiye halkıyla yapılan anlaşma gereği, istedikleri yere gidebilecekleri ve istedikleri şeyleri götürebilecekleri garantisi verilmiştir. Deniz yolu da açık olduğuna göre, şayet kitap vardysa bunların sağlayacağı maddi imkan göz önüne alınarak, bu kitaplar mutlaka götürülürdü (Özellikle İstanbul'a ve Roma'ya).

e: Mısır'ın ve İskenderiye'nin fethini en ince ayrıntılarına kadar işleyen müslüman ve gayr-i müslim hiçbir tarihçinin, Kütüphaneden bahsetmemeleri de buranın son olarak İmparator Marcian'ın emriyle (M.S. 455) tarihe karıştığını doğrulamaktadır.

f: Yine İbnü'l-Kifti'nin iddiasında yeralan Hz.Ömer'le Amr b. As arasındaki mektup hadisesi, bu üç yazarı da nakzetedir. Bu mektubun büyük bir bölümü elde mevcuttur. Kütüphane ile ilgili en ufak bir ibare, burada yer almamaktadır.

SONUÇ

Medeniyet, insanlığın ortak malıdır. Göz-nuru, el-emeği olan bu hazineler, ne yazık ki tarih içinde yine onu meydana getirenlerin hemcinsleri tarafından yok edilmiştir. İnsanlığın ortak malı olan bu kültür hazinesi, araştırmamızda da görüldüğü gibi, tarihi süreç içerisinde gerek siyasi çatışmalarda ve gerekse dini çekişmelerde zaman zaman doğrudan, zaman zaman dolaylı olarak hedef haline gelmiştir. Bu muazzam kütüphane Roma İmparatorları Caeser, Traianus. Aurelianus ve Diocletianus döneminde burada yapılan savaşlarda tahrip olmuştur. Son kalıntıları ise, ülkede dini bütünlüğü bozan heretik fikirlerin kaynağı görülerek, imparator Marcian tarafından bir fermanla (M.S. 1 Ağustos 455) ortadan kaldırılmıştır.

Büyük İskenderiye Kütüphanesi'nin tahribinin Hz. Ömer'le ve Müslümanlarla irtibatlandırılması aslı - astarı olmayan, düzmece bir iddiadır.

BİBLİYOGRAFYA

Akşit, Oktay

Roma İmparatorluk Tarihi, İstanbul – 1985.

Atiya, S. Aziz

A History of Eastern Christianity, London - 1968

Baily, Cyril

The State Religion of Roma at the Time of Christ (The History of Christianity in the Light of Modern Knowledge, A Collective Work), Blackie and Son Limited, London and Glasgow - 1929.

ÇELİK M., Süryani Kaynaklarına Göre...

- Barrow, R.H.** Romalılar (çev. E. Gürol), İstanbul - 1965.
- Batlar, Ferit** Fethül – Arab el-Mısr, Kahire - 1933.
- Bayatlı, Osman** Bergama Tarihinde Krallık Devri, İstanbul - 1950.
- Bell, Richard** The Origin of İslam in Its Christian Environment, Edinburgh - 1968.
- Bihlmeyer, K. - Tuchle, H.** Birinci ve Dördüncü Yüzyıllarda Hristiyanlık. (çev. A. Güral), İstanbul - 1972.
- Blunt, A.W.F.** Batı Uygurluğunun Temelleri (çev. Müzehher Erim), 2. Baskı, İstanbul - 1979.
- Corci Zeydan** İslam Medeniyeti Tarihi, (tercüme – Zeki Megamiz), İstanbul – 1973
- Çelik, Mehmet** Süryani Kilisesi Tarihi, İstanbul - 1987.
- Demircioğlu, Halil** Helenik Devlet - Helenistik Devlet, Siyasi İlimler Mecmuası, C. XI, Ankara - 1941.
- Dodd, Charles Harold** The History of Christianity From the Death of st. Paul to the Reign of Constantine (The History of Christianity in the Light of Modern knowledge A Collective Work) Blackie and son Limited, London and Glasgow - 1926.
- Downey, Glanville** A History of Antioch in Syria from Seleucus to the Arap Conguest, Princeton (New Jersey. Princeton Univ. Press) – 1961.
- Dunalp, W. Leslie** Readingsin Library History, New York - London, 1972
- El – Akkad, Mahmud** Amr İbnü'l- As, Baskı yeri ve tarihi yok
- Ebu'l Ferec** Tarih Muhtasar ed - Düvel, Beyrut - 1890.
- Foord, Edward** The Byzantine Empire, London (Adam and Charles Black)- 1911.
- Freen, W. H. C.** The Rise of Monophysite Movement: Chapters in the History of the Church in the Fifth and Sixth Centuries, Cambridge - 1979.
- Gwatgin, H.** Studies of Arianism, Cambridge 1900.

F.Ü.Sosyal Bilimler Dergisi 2000 10 (1)

- Stead; G. C.** ‘The Platonism of Arius.’ Journal of Theological Studies, XXIX - 1, Oxford - 1968.
- Harimi Balcızâde Tahir** Tarih-i Medeniyette Kütüphaneler. Balıkesir -1933.
- Hefele, Charles Joseph** A History of the Christian Councils from the Original Documents, to the Close of the Council Nicea A.D. 325. (Translated from the German, and Ed. by. William R. Clark), Edinburgh- 1871.
- Hess, Hamilton** The Canons of the Councils of Sardica, A.D. 343, Oxford (At the Clarendon Press) - 1958.
- Hessel, Alfred** A History of Libraries, New - Bruswiek, NJ. 1955.
- İbn al Qfti** Tarikh al - Hukema, Leipzig - 1903.
- Johnson, D. Elmer** A History of Libraries in the Western World, New York and London. 1965.
- Katip Çelebi** Mizanü’l-Hak fi İhtiyari’l Hak, İstanbul – 1306, Cüz 1.
- Leonard, Hensel** Helen–Latin Eskiçağ Bilgisi, (çev. Suat Baydur), İstanbul – 1948.
- Mansel, Arif Müfid** Ege ve Yunan Tarihi, Ankara, 1971.
- Mansur, Mehmet** İskenderiye Kütüphanesine Dair, Tasvir-i Efkâr, İstanbul – 1283.
- Ostrogorsky, George -** Bizans Devleti Tarihi (çev. Fikret Işıltan), T.T.K. Basımevi, Ankara - 1981
- Özdemir, F.** Eski Devirlerden Zamanımıza Kadar Kütüphaneler” Türk Kütüphaneciler Derneği Dergisi, Cilt: VIII. Ankara - 1960.
- Parsons. E. A.** The Alexandrian Library, London – 1952.
- Sellers, R.W.** Council of Chalcedon, A. Historical and Doctrinal Survey, London -1961.
- Şapolyon. Enver Behnan** Müzeler Tarihi, İstanbul - 1936.
- Şenalp. Leman** “Eskiçağlarda Kütüphaneler” Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni, Ankara - 1957.
- Tekeli, Sevim** “Klasik Çağ Düşüncesi ve Çağdaş Kültür” Klasik Çağ Araştırma Kurumu, Ankara - 1977.

ÇELİK M., Süryani Kaynaklarına Göre...

Terzioğlu, Arslan

İskenderiye Kütüphanesi Müslümanlar Tarafından Yakılmamıştır.” Vakıflar Dergisi. Sayı V. İstanbul — 1971

Tunay, Mehmet

Dünyanın En Eski kütüphanelerinden İskenderiye Kütüphanesi” Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni, XIX, 1. Ankara - 1970.

Tunç. Mehmet İ.

İskenderiye’den Sonra Dünyanın En Eski En Büyük Kütüphanesi: Bergama Kütüphanesi” Arkitekt Mimarlık, Şehircilik Turizm Dergisi, No: 333, İstanbul - 1960.

Ünver, Süheyl

21 Asır Önce İskenderiye Tıp Mektebi ve Kütüphanesi”, 1.O.T.F.M., C.29. Sayı: 1,

Wasiliev, A. A.

Bizans İmparatorluğu Tarihi, (çev. A. Müfid Mansel), Ankara , Maarif Matbaası - 1943.

Yıldırım. Cemal

Bilim Tarihi, İstanbul - 1983.

Yıldız, Nuray

Eski Çağ Kütüphaneleri, İstanbul - 1985.

Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi “Fırat University
Journal of Social Science” Cilt: 10 Sayı : 1, Sayfa: 69-78,
ELAZIĞ-2000

MİLLİ MÜCADELE’DE TÜRK-İNGİLİZ ESİR DEĞİŞİMİ **Yrd.Doç.Dr. Rahmi DOĞANAY***

ÖZET

Milli Mücadele döneminde cephelelerde yapılan mücadeleler yanında Avrupa ülkeleri ile başka çeşit ilişkilere de girilmiştir. Gerek Avrupalıların Türk meselesini çözme yolunda, gerekse Türk tarafının kendi bağımsızlık savaşında mesafe kat etmek için diplomasi yolunu ve kamuoyunu etkilemeye yönelik diğer bazı yolları kullandığı görülür. Milli Mücadele’yi sindirmek adına İngiltere’nin bir kısım Türkleri Malta’ya sürmesinin karşı tedbiri olarak Ankara’nın Anadolu’daki İngilizleri rehin tutması bu konuda iyi bir örnek teşkil eder. Bu çerçevede Ankara-Londra arasında başka türlü kurulamayan diyalog sadece bu konu ile sınırlı da olsa kurulabilmiştir. Ankara-Londra arasındaki askeri ve siyasi mücadeleyi etkileyecek olan bu mesele, Mütareke’den sonra Malta’ya sürülen Türkler ile, bunlara karşılık Anadolu’da tutulan asker ve sivil İngilizlerin değişimi meselesidir. Ankara-İstanbul-Londra üçgeninde 1921 yılı başlarında Londra Konferansı sırasında gündeme gelen konu, Ekim ayı sonunda mübadelenin yapılmasıyla sona erer. Bu gelişme dolaylı da olsa Milli Hareketin gücü açısından kamuoyuna bir iyimserlik havası getirmiş, İngiltere Ankara’yı muhatap almak zorunda kalmıştır.

Anahtar kelimeler; Milli Mücadele, Malta Sürgünleri, Rawlinson, esir mübadelesi,

SUMMARY

CHANGE OF TURK-ENGLISH PRISONER AT DURING THE NATIONAL STRUGGLE

During the national Struggle for Independence, there were attempts to establish relationships at various fronts, between Turkey and European States.

In these attempts the European sought to solve “Turkish problem” whereas the Turkish side was trying to evoke strides in their struggle for independence and to influence the public opinion. An example for such relationships is the series of events following the forced exile of some Turkish dignitaries to Malta by England. In response to this action Turkish side took some English citizens present in Anatolia as hostages. Thus a dialog which otherwise could not be established was initiated between Turkish and English sides. The dialog was limited only to the matter of exiled Turks and hostaged English citizens. The aim of this dialog was to provide the exchange of exiled Turks with hostaged English subjects. This initial relationship between Turkey and England took place during the London Conference in the early months of 1921 and ended with the exchange of the subjects in October of the same year.

This development event produced an optimism in the Turkish public opinion towards the National Struggle and England was forced to consider Ankara as a legitimate and credible side.

Key Words; National Struggle for Independence, Exile to Malta, Exchange of prisoner of War.

F.Ü.Sosyal Bilimler Dergisi 2000 10 (1)

Milli Mücadele’de emperyalistlere karşı cephelerde verilen silahlı mücadele yanında, özellikle İngilizlere karşı diplomasi alanında da önemli mücadeleler verilmişti. İngiltere ile Ankara’yı karşı karşıya getiren diplomasi savaşlarından birisi de; Malta Sürgünleri ile Anadolu’da gözaltına alınan İngilizlerin değiş-tokuşu meselesinde olmuştur. Başka bir ifadeyle bu mücadele, Ankara’nın Malta Sürgünlerini kurtarmak için harcadığı mesainin hikayesiydi.

Mücadele, 30 Ekim 1919’da Osmanlı Devleti ile İtilaf Devletleri arasında imzalanan Mondros Mütarekesi’nden kısa süre sonra, Osmanlı topraklarının fiilen veya dolaylı olarak işgal edilmeye başlanmasıyla, İngilizlerin hiçbir ayırım gözetmeksizin önde gelen fikir ve siyaset adamları ile askerleri tutuklayıp Malta’ya sürgün etmesiyle başlamıştı. Özellikle de 16 Mart 1920’de İstanbul resmen işgal edilmiş, Meclis basılmış, Anadolu’daki Milli Hareket için önemli bazı şahıslar Rauf Bey de dahil olduğu halde Malta’ya sürülmüştü. Bu gelişmeler üzerine, hatta İstanbul’un işgalinden iki ay kadar önce Mustafa Kemal, Konya’da Onikinci, Sivas’ta Üçüncü ve Erzurum’da Onbeşinci Kolordu kumandanlıklarına telgraflar çekerek (22.1.1920) İngilizlerin saldırıları arttırdıklarını belirtmiş, İngilizlerin nazır veya mebuslardan bazılarını ve özellikle Rauf Bey’i tutuklaması durumunda, bunlara karşılık olmak üzere bölgelerindeki İngiliz subaylarının tevkifi için şimdiden gerekli tedbirlerin alınmasını istemişti. Onbeşinci Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir’i Albay Rawlinson konusunda özellikle uyarmıştı.¹

Malta Sürgünleri konusu 1919 Ekim ayında yapılan Amasya görüşmelerinde de tartışılmış, imzalanan metne gizli Dördüncü madde eklenmişti. Buna göre; Malta’ya sürülmüş olan Türklerin ilgili Osmanlı mahkemelerinde yargılanmak üzere İstanbul’a getirilmeleri yoluna gidilecekti.¹ Osmanlı vatandaşlarının Osmanlı topraklarında yakalanıp İngiliz mahkemelerinde yargılanmaları devletin egemenliği yönünden sakıncaları gösteriyordu. Bir de İngiltere’nin Sürgünler için icad ettiği suçlar göz önüne alındığında bunun bir sindirme hareketi olduğu açıkça görülüyordu. İstanbul Hükümeti Amasya Görüşmelerinde kararlaştırılan noktada bir gelişme kaydedemedi. Aksine 1920 yılı başlarında İngilizler tutuklamaları arttırdılar. Meclisi basıp bir kısım milletvekilini de Malta’ya sürdüler. İşte biraz önce bahsedilen misilleme olayı da bu günlerde gündeme geldi. 1920 yazında bu uygulama İngilizler üzerinde beklenen tepkiyi ortaya çıkardı. İngiltere’de , Anadolu’da tutuklu bulunanların akrabaları tutsakların kurtarılması konusunda hükümete baskı yapmaya başladılar. Anadolu’daki İngilizlerin Malta’daki Türklere karşılık olarak tutuldukları anlaşılmıştı.

29 Mayıs 1920’de, İngiltere Savunma Bakanı Winston Churchill Dışişleri Bakanlığına başvurdu. Churchill; “Türklerin eline düşen adamlarımız rehin olarak

DOĞANAY, Rahmi, Milli Mücadele’de Türk-İngiliz Esir Değişimi

tutulacaklar ve ancak Malta Sürgünleri serbest bırakılınca kurtarılabileceklerdir” diyordu.

Eski İzmir Valisi gibi bazı İngiliz sempatanlarının bırakılmasını da teklif ediyordu.¹ Askerlerin bu düşüncesi diplomatlar tarafından kabul edilmedi. Askerlerin bu yaklaşımlarında Anadolu’daki tutsak İngilizlerin genelde asker olmalarının önemli bir payı vardı. Diplomatlar ise bazı Türklerin serbest bırakılmasının İngiltere’ye itibar kaybettireceği düşüncesindeydiler. Dışişleri Malta’daki Türklerin hiçbirinin bırakılmayacağını Churchill’e bildirdi. 17 Haziran’da Churchill yeni bir başvuruda bulundu ve Anadolu’daki İngilizlerin Türklerin elinde bir koz olduğunu vurguladı¹. Churchill durumu diplomatlardan daha iyi değerlendirmiş ve Malta Sürgünleri konusunda taviz verilmeden Anadolu’daki İngilizlerin kurtarılamayacağı konusunda Dışişlerini uyarmıştı. Diplomatlar ise, daha sonra Türk tezini kabul etmek zorunda kalacaklarını hesap edememişler, konuyu sürüncemede bırakmışlardı. O an için Türklere isteklerini bir şekilde kabul ettirebileceklerini düşünüyorlardı. İngilizlerin kurtarılması konusunda Churchill’den başka Erzurum’da grubuyla birlikte tutuklanan Yarbay Rawlinson’un abisi Lord Rawlinson da hükümete müracaatta bulunmuş, sonuç alınamamıştı.

Haziran ayı başlarında İstanbul’daki İngiliz karargahı Mustafa Kemal’e yazdığı bir mektupla tutsakların durumunu görüşme teklifinde bulundu. Ya Mustafa Kemal İzmir’e, ya da yetkili bir İngiliz subayı Anadolu’ya gelerek konu görüşülebilir deniyor, görüşme yerinin tesbiti de Mustafa Kemal’e bırakılıyordu. Mustafa Kemal bu teklifi reddetti. Çünkü bir taraftan İngilizler bu girişim içindeyken diğer taraftan tutuklamalar ve cezalandırmalar İstanbul Hükümeti eliyle de olsa devam ediyordu. Mustafa Kemal bunlara misilleme yapılacağını da duyurdu.¹

Erzurum’da tutsak bulunan Yarbay Rawlinson’un bir mektupla Kazım Karabekir’e aracılık önerisinde bulunması da sonuç vermemiş, bu girişimler Ankara-Londra diyalogunu başlatamamıştı. Sevr Andlaşması’nın kabulünü sağlamak için Malta’daki Türklerin bir kısmının Anadolu’ya dönmek kaydıyla serbest bırakılacağı teklifi de, tutsak değişimi konusunda “hepe-hep”i savunan Ankara’yı kararından caydıramadı.

Konuyu sürüncemede bırakan İngiltere, Sevr şartlarının belirlenmesinden sonra bu konuyu Ankara’ya Sevr’i kabul ettirmek için bir pazarlık konusu yapmaya çalışıyordu. 3 Aralık 1920’de bu görevle İzzet Paşa heyeti Ankara’ya gönderildi. Bu heyetin görevleri arasında İngiliz tutsakların serbest bırakılması da vardı. Bir yandan da Malta’daki Türkleri çeşitli gruplara ayırarak bir kısmını Anadolu’daki İngilizlere karşılık salıvereceklerini açıkladılar. Ancak bunun ön şartı olarak Sevr’in yürürlüğe girmesini istiyorlardı.¹ İzzet Paşa ve Heyeti Ankara’da bu konuyu

F.Ü.Sosyal Bilimler Dergisi 2000 10 (1)

gündeme bile getiremediler. Konu ancak Londra Konferansı sırasında yüz yüze görüşülebilecekti. İngiltere Hükümeti bu noktaya da kolay gelmemiş, İngiltere Savunma Bakanlığı ve Churchill'in çabaları yaz boyu devam etmişti. İngiltere Hükümeti, Malta Sürgünleri'nin İstanbul Hükümeti'nin isteğiyle olduğu, salıverilmeleri durumunda İstanbul Hükümeti'nin prestijinin sarsılacağını ve Sevr'i imzalamayacağını ileri sürüyordu. Daha sonra ise Anadolu'ya giden Ahmet İzzet Paşa'ya, İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiseri Vekili Rumbold, Ankara'nın esirleri serbest bırakması durumunda prestij kazanacağını söylüyordu.

Londra Konferansı'na giderken İngilizler sürgünlerle tutsakların değişimi konusunda hazırlık yapıyorlardı. 20 kadar sürgünü Anadolu'daki İngilizlere karşılık olarak bırakabileceklerdi. Konferans öncesinde İstanbul Hükümeti de sürgünlerin tam listesini Londra'dan isteyerek Londra'ya hazırlık yapmıştı. Bu Ankara için alınan bir liste olmalıydı. Çünkü sürgünler işini Ankara üstlenmişti. İngiltere'nin verdiği sürgün listesinde 109 kişi vardı. Ankara'nın elinde de 22 İngiliz tutsak vardı.¹

17 Şubat 1921'de İngiliz parlamentosunda sürgünler konusu görüşüldü. Bazı üyeler İngiliz sempatanlarının bile neden hala sürgün durumda olduğunu sordu. Hükümet sözcüsü Harmsworth, bu konunun Türk barış andlaşmasının bir parçası olduğunu söyledi.¹ Demek ki İngiltere, sürgünleri istediği şartlarda bir anlaşmayı kabul ettirebilmek için koz olarak kullanıyordu. Bunları tutuklayıp sürgüne gönderirken de bir sindirme hareketi olarak düşünmüştü. Londra'da toplanacak konferansta sürgünlerin durumunun İngilizlerin pazarlık gücünü arttıracığı düşünülüyordu.

21 Şubat'ta toplanan Konferans sırasında İngiltere elinde bulunan bütün kozlarını oynayacaktı. Sürgünler konusundan başka, Yunan Ordusunun Anadolu'daki durumu da İngiltere'yi yakinen ilgilendiriyordu. Bu arada İngiltere İstanbul ve Anadolu'daki istihbarat elemanları aracılığıyla Türk politikası hakkında bilgiler de ediniyor, Bekir Sami Bey'in isteklerini ve şartlarını bilerek ona göre hazırlık yapıyordu. 2 Mart 1921'de İstanbul'daki İngiliz Genel Karargahından(General Harington) Askeri İstihbarat Başkanlığına gönderilen şifre tel de bu konuda Londra'yı bilgilendiriyordu. Telde; İngiliz casus örgütü **Black Jumbo**'nun ele geçirdiği gizli Türk şifresi hakkında bilgi veriliyor, Mustafa Kemal'in Bekir Sami Bey'e, tutsakların değiş tokuşunun barış andlaşmasının imzalanmasından sonra yapılacağı konusunda talimat verdiği bildiriliyordu¹.

7 Mart 1921 tarihinde Malta Sürgünleri konusunda ilk oturum yapılır. Ankara'yı Hariciye Vekili Bekir Sami Bey, İstanbul'u Londra temsilcisi Mustafa Reşit Paşa temsil ediyordu. İngiltere adına Dışişlerinden R.C. Lindsay, D.G. Osborne ve W.S. Edmons katılmışlardı. İngilizlerin tasarısında Anadolu'da tutsak olan 21

DOĞANAY, Rahmi, Milli Mücadele’de Türk-İngiliz Esir Değişimi

İngilize karşı Malta Sürgünleri’nden bazılarının bırakılması öngörülüyordu. Malta Sürgünleri iki kısma ayrılmış, bir bölümü salıverilecekler ve diğer kısım savaş suçlusu sayıldıkları ve yargılamak için ellerinde tutmak istedikleri esirlerden oluşuyordu. Bekir Sami Bey Sürgünlerin tümünün serbest bırakılmasını istedi. Sınıflandırmayı kabul etmedi. Sürgünler içinde suçlular varsa bile bunların da Ankara’ya teslim edilmelerini istedi. İlk görüşme başarısız kaldı. İngilizler Bekir Sami Bey’in heyeti içinde kendi şartlarına paralel bir anlaşma taraftarlarının bulunduğunu keşfederek bu konuda ısrarlı davrandı. 11 Mart tarihli oturumda da bunun semeresini gördüler. Bekir Sami Bey bazı Sürgünlerin Malta’da kalmasına razı oldu. Ancak bunların sayısını azaltmaya çalıştı. Cemal Paşa, Yakup Şevki Paşa, Cevat Paşa ve Albay Şevket Bey’in de serbest bırakılması, ancak bunların Türkiye’ye dönmeleri şartı kabul edildi.¹ Bunların Anadolu’ya gitmeleri durumunda Milli Mücadele’ye katılmaları endişesi yaşanıyor, bu engellenmeye çalışılıyordu.

Bu şartlarda 16 Mart 1921 günü anlaşma imzalandı. Ankara’nın talimatını aşan bu anlaşmanın şartları şunlardı;

1-Kendi isteklerine aykırı olarak Türkiye’de alıkonulan Britanya savaş tutsaklarıyla öteki Britanya yurttaşları, ya da Britanya kuvvetleri üyeleri hemen salıverilip İstanbul’a gönderileceklerdir. Bunların taşınmaları Türk makamlarınca yapılacak, masrafları karşılanacaktır.

2-Şu sırada Britanya makamlarının elinde bulunan Türk savaş tutsaklarıyla sivil sürgünlerin yurtlarına geri gönderilmesine hemen başlanacak, elden geldiği kadar hızla devam edilecektir. Bu madde savaş suçlusu sayılanlara uygulanmayacaktır. Britanya Hükümeti barışın kurulmasına kadar gerekli gördüğü bazı sürgünlerin İstanbul’a gelmemesini isteyebilir. Buna aykırı davrananları tutuklayıp hapsedebilir.

3-Bu anlaşma imzalandığı tarihte yürürlüğe girecek, elden geldiği kadar çabuk uygulanacaktır.¹

Anlaşmaya bu maddelerden başka tutsakların listesi ve durumları ek olarak konulmuştur. Bu anlaşma Ankara’nın talimatı dışında gerçekleşmiş olmakla TBMM tarafından onaylanmamış ve uygulanamamıştır. Ancak İngilizlerin bazı Türkleri serbest bırakması üzerine bazı İngiliz tutsaklar da serbest bırakılmıştır.¹ Londra’da bu görüşmelerin yapıldığı ve anlaşmanın imzalandığı sıralarda, Erzurum’da tutsak bulunan Rawlinson ve ekibi de Erzurum’dan Trabzon’a yola çıkarılmıştır.¹ Rawlinson Trabzon’a gönderilirken Türk tarafının hala bütün sürgünlerin serbest bırakılacağı beklentisinde olduğu söylenebilir. Ya da Londra’da imzalanan anlaşmanın muhtevası tam öğrenilmeden bu tür hazırlıklara girişilmiş olabilir. Çünkü Ankara’nın mübadele konusundaki görüşü “hepe hep”tir ve elinde bulunan tutsaklardan en önemlisi Rawlinson’dur. En başta Rawlinson’u bırakması

F.Ü.Sosyal Bilimler Dergisi 2000 10 (1)

düşünülemezdi. Bu arada General Harington'un da buna yakın bir düşünceyle, 26 Mart'ta İstanbul'dan İngiltere Harbiye Bakanlığı'nı uyararak bu anlaşmayı Mustafa Kemal'in uygulamayacağını, ellerini çabuk tutmaları gerektiğini, İngiliz tutsakların bir Karadeniz limanında toplanması gerektiğini bildirir.¹ Buradan anlaşılan, İngilizler karlı bir anlaşma imzaladıklarının farkındadırlar ve bundan vazgeçilmesi endişesini yaşamaktadırlar. Nitekim 28 Mart'ta Erzurum'dan yola çıkarılan Rawlinson ve ekibi 17 Nisan'a kadar Trabzon'da tutulup tekrar Erzurum'a götürülür.¹ Malta'daki alıkonulan Türklere karşılık Rawlinson ve ekibi bırakılmaz. İngilizler açısından olduğu gibi Türk tarafınca da Rawlinson'un önemi bilinmektedir. Rawlinson da Hatıratında, Rauf Bey ve benzer Türklerin Malta'da tutulduğu sürece kendilerinin serbest bırakılmayacağını fark ettiğini belirtmektedir.

İngiltere'nin Malta'daki Türkleri bırakma işi de hemen anlaşmadan sonra gerçekleşmemiş, İngilizler II. İnönü Zaferine kadar sürecek Yunan saldırısının sonucunu beklemişlerdir. II. İnönü zaferinden sonra ise Türk-Yunan savaşında göstermelik bir tarafsızlık ilan eder. Böylece Türklere bazı ödünler verilmesini benimsediği havasını yayar.¹ Londra'da yapılan anlaşma şartlarını yerine getirme konusunda ayak sürüyen İngilizler, Yunan saldırısı başarısız olunca Ankara ile yakınlaşmaya çalışır. 41 kişilik bir sürgün grubu Malta'dan 30 Mayıs 1921 günü serbest bırakılır. Bunların dördü daha önce çeşitli yollardan kurtulduğu için bu grupta 37 kişi vardır. Bunlar İngilizlerce ılımlı görülenlerdir.¹

İlk sürgün kafilesi Malta'dan kurtulduktan sonra Ankara-Londra arasında yeniden bir diplomasi mücadelesi başladı. İnönü Savaşları'nda Yunan Ordusu'nun iki kez yenilmesiyle İngiltere bu konuda yumuşamaya başlamışken, Sakarya'ya kadar sürecek Yunan saldırısının başlaması ile yine olumsuz davranışlara yönelmişti. Bu davranış biçimi değişimi kendi şartları içinde gerçekleştirmeye yönelikti. Ankara ile irtibatı kesmemiş, konuyu kapatmamıştı. Ancak İngiliz tutsakların hepsinin serbest bırakılmasını isterken, Malta'daki Türklerden kendince uygun gördüğü bazılarını bırakmak taraftarıydı. Ankara bu şartları kabul etmiyor, değiş tokuşun "hepe hep" olması konusunda ısrar ediyordu. İngiltere 1921 Mayıs ayında Ankara'da İngiliz casusu olarak yakalanan Mustafa Sagir'i bile geri istiyordu. Bu konuda Ankara-Londra diyalogu Sakarya Zaferi'ne kadar devam etmiş ancak sonuç alınmamıştı. Konu İstanbul'un aracılığı ile dolaylı olarak tartışılıyordu.

1921 yazında bu çerçevede General Harington'un da bazı çabaları oldu. Harington Mustafa Kemal'le görüşmeye yönelik bazı girişimlerde bulundu. İnebolu'da Refet Paşa ile Harington'un gönderdiği temsilcileri arasında görüşmeler yapıldı. Harington bu girişimini hükümetine de bildiriyor fakat diplomatların işgüzarlığından görüşme sağlanamıyordu. Harington bu girişiminin tamamen Anadolu'daki İngiliz tutsakların serbest bırakılmasını sağlamaya yönelik olduğunu,

DOĞANAY, Rahmi, Milli Mücadele’de Türk-İngiliz Esir Değişimi

bunun değişik yorumlarla mümkün kılınmadığını belirtiyordu. Bu gelişmeyle ilgili konularda da İstanbul’daki Kızılay İkinci Başkanı Hamit Bey Ankara ile İngiltere arasında arabulucu rolünü üstlenmişti. Bu görüşmeler de gayri resmi bir şekilde sürdürülmüştü.¹ Haziran-Temmuz ayları boyunca sürdürülen diplomasi sonuc alınamamıştı. Ankara, Malta’daki Türkler bırakıldıkça elindeki İngilizlerden bazılarını serbest bırakacağını, bütün Türk tutsaklar bırakılmadıkça İngilizlerin hepsini bırakmayacağını sık sık ve ısrarla vurguluyordu.¹ Bu arada bir kısım Türkler de Malta’dan kaçmayı başarmışlardı.

1921 Ağustos ayında da bir dizi yazışmalar yapılmış, konunun halli için uğraşılmıştı. 1 Ağustos’ta Hariciye Nazırı İzzet Paşa da Rumbold’a mübadelede ölçü “hepe hep” olmalıdır cevabını vermişti.¹ 8 Ağustos’ta ise İngilizler Mustafa Kemal’in ne istediği konusunda, Anadolu’da tutuklu bulunup salıverilen Teğmen Bowring’in ağzından şu bilgileri aktarmışlardı; Mustafa Kemal Paşa Malta’da sürgün bulunan Ali İhsan Paşa’nın ve birkaç sürgünün daha kurtarılmasına özellikle önem veriyordu. Bunlar bırakılmıyorsa Kemalistlerin elindeki İngiliz tutsaklarını kurtarmak için tehdit kullanılmalı, Mustafa Kemal’e özel olarak yaklaşılmalı, tutsakları gizli ajanlarla kaçırmak gerektiği şeklinde kanaatler de belirtiliyordu.¹ Aynı dönemlerde Rawlinson da Trabzon’dan Erzurum’a dönerken İstanbul’a yazdığı mektupta kıyıya gönderilecek İngiliz gemilerince kaçırılmalarını öneriyordu.

Sakarya’da Türk Ordusunun kazandığı zafer o zamana kadar Ankara’ya tepeden bakan Londra’yı biraz yumuşamaya zorlamıştı. Ama hala Ankara Hükümeti ile doğrudan ilişkiye girmiyorlar, İstanbul Hükümetini araya sokmaya çalışıyorlardı. O sıralarda Ankara-Londra arasında yarı resmi bir ilişki bile yoktu. İngiltere Ankara’yı tanıdığı imajı verecek hareketlerden kaçarken hala bu tür davranışlarla bir şeyler elde etmek düşüncesindeydi. Ankara’ya göre kendi politikasına çok daha yakın gördüğü İstanbul’u devre dışı bırakarak küstürmek istemiyordu. Ankara’yı muhatap kabul etmesinin kendisine itibar kaybettirmesi ve İngiltere’nin yenilgisi şeklinde yorumlanmasından korkuyordu. Bu nedenlerle notalarını İstanbul Hükümeti Hariciye Nazırı İzzet Paşa aracılığıyla Ankara’ya ulaştırıyordu. 23-24 Eylül günleri İngiliz Yüksek Komiserliği ve Başkomutanlığı İzzet Paşa’ya birer nota verdiler. Başkomutanlık Malta Sürgünlerini Türkiye’ye getirmek için gemi arandığını, İngilizler için ne yapıldığını soruyordu. Rumbold ise İngiliz tutsaklara Söke’de bulunan üç kişinin de eklenmesini istiyordu. İzzet Paşa bu notaları Hamit Bey’e ilettiler. Ankara Hükümeti İstanbul Hükümeti’nin aracılığını kabul etmedi. İngilizlerin Ankara’nın temsilcisi Hamit Bey ile görüşmesini istedi ve Hamit Bey’i mübadele konusunda yetkili kıldı. 29 Eylül’de Rumbold ile Hamit Bey görüşmeleri başlattı. Bu oturumda Malta’daki Türklerin tamamının salıverilmesi ve görüşmelerin resmi temsilcilerle yapılması kararlaştırıldı. 1 Ekim 1921 günü yapılan toplantıda Rumbold bütün sürgünlerin geri verileceğini açıkladı. 5 Ekim’de Times gazetesi, Britanya

F.Ü.Sosyal Bilimler Dergisi 2000 10 (1)

Hükümeti'nin Malta'da tutulan 51 Türkün Anadolu'da tutsak bulunan 17 İngiliz vatandaşıyla değiştirilmesine karar verdiği haberini yayınladı.¹ İngilizler bütün Türk sürgünleri İnebolu'ya getirmeye de razı oldular. Hamit Bey bütün İngiliz tutsakların İnebolu'ya getirilmelerinin zaman alacağını, Söke'de bulunan üç İngilizin İzmir'e ya da Antalya'ya yollanmasını, Erzurum'da bulunan Rawlinson ve arkadaşlarının da Trabzon limanında teslim edilmesini önerdi. Ankara, İngiliz listelerinde adı bulunmayan İngiliz tutsakların da bulunması halinde teslim etmeye razıydı. Bu konudaki protokol 23 Ekim 1921'de imzalandı.¹ Ancak bu uygulama İnebolu'da tutsakların değiştirileceği sırada bazı problemler çıkaracaktı.

Anadolu'daki İngiliz tutsakları en yakın limanlara yollanmaya başlanmış, Yüzbaşı Chambell Kayseri'den İnebolu'ya, Rawlinson ve ekibi Erzurum'dan Trabzon'a yola çıkarılmıştı. Diyarbakır'daki birkaç Hintli mülteci sayılmış, Türkiye'ye sığınmışlardı.¹ Protokolün imzalandığı toplantıda tartışılan İngiliz sömürge vatandaşlarının durumu da böylece çözümlenmişti. Rawlinson ve grubu Trabzon'da İngilizlere teslim edilecekti. 5 Ekim'de Erzurum'dan yola çıkarılan Rawlinson grubu 14 Ekim'de Trabzon'a ulaşmıştı. Mübadele tarihi olarak belirlenen 30 Ekim tarihine kadar burada kaldılar. İstanbul'daki İngiliz Ateşemiliteri Albay Bird kumandasındaki Somme zırhlısı ile Trabzon'dan alındılar.¹ Malta'da sürgünde bulunan Türkler de 25 Ekim 1921 günü bir gemiyle Malta'dan yola çıkarıldılar. Bunların sayısı 59'du. 29 Ekim günü de Centaur adlı savaş gemisi İngiliz mübadele heyetini alarak İstanbul'dan ayrılmıştı. Zonguldak'taki tutsakları da bu gemi İnebolu'ya götürecekti.¹

Bir taraftan tutsakları kıyıya götüren Ankara Hükümeti diğer taraftan mübadele için seçilen İnebolu'daki yetkililerle irtibata geçmiş, yetkilileri uyarmıştı. Müdafai Milliye Vekaleti İnebolu İrtibat Zabitliği'ne çektiği 26 Ekim 1921 tarihle telle, İngilizlerin mübadele heyetinin Hazal Frenk, Yüzbaşı Amstrong'dan oluşacağını öğrendiklerini, İnebolu'daki Fırka Kumandanı Hüsnü Paşa ile görüşülüp mübadele heyetini toplaması isteniyordu.¹ Aynı gün konu ile ilgili olarak İnebolu İrtibat Zabitliği Müdafai Milliye Vekaleti'ne çektiği konu ile ilgili telde; gelen İngiliz heyetinin karaya çıkmak istemeleri durumunda ne yapılacağı, bunların ikametinin ve ağırlanmasının hangi kaynaktan sağlanacağı, İnebolu'nun açık liman olduğu, hava şartlarının bozukluğu nedeniyle mübadele heyeti limanda uzun süre kalırsa İstanbul'dan gelecek askeri malzemenin bunların gözü önünde indirilemeyeceği, mübadelenin hangi şartlarda yapılacağı konularında bilgi istiyordu.¹ Daha sonra İnebolu'ya gönderilen mübadeleye tabi şahıslar listesi de şöyle belirlenmişti. Bunlar Türk tarafının listeleriydi ve İngilizlere teslim edilecek İngiliz tutsakları; Trabzon'daki Yarbay Rawlinson ve üç arkadaşı ile Zonguldak'taki 17 aileden başka, İnebolu'daki Yüzbaşı Chambell olmak üzere 24 kişi, İngilizlerden teslim alınacak Türkler ise tahminen 13 mebus, 12 mülki memur, 25 asker olmak üzere toplam 59

DOĞANAY, Rahmi, Milli Mücadele’de Türk-İngiliz Esir Değişimi

kişiydi.¹ Bu belgede bahsedilen Zonguldak’taki 17 aile ne daha önceki görüşmelerde, ne de mübadele sırasında söz konusu edilmiyordu. İngilizlerin Anadolu’da tutsak olarak tespit ettikleri isim listelerinde ve sayı bakımından da bunların hesabında yanlışlık olduğu görülür. Bu durumda bunların İngiliz sömürge vatandaşları ve sıradan siviller olması ihtimali yüksek görülüyor ve listelere de bu yüzden girmemiş olmalıydılar.

Değiş tokuş için 30 Ekim günü kararlaştırılmış olmasına rağmen Malta’dan Türkleri getiren Montenol ve Chrysanthemum gemileri, Trabzon’dan Rawlinson ve arkadaşlarını alan Somme ve İstanbul’dan İngiliz heyetini getiren Centaur 31 Ekim’de İnebolu’da buluştular. Ancak havanın bozukluğu yüzünden 30 saat kadar işlem yapılamadı. Bu arada İngilizler listeye Türkiye’de bulunmayan 6 Hintli, 6 İngiliz ve iki tercümanın adlarını da eklemişlerdi. Bir ara bu yüzden mübadele tehlikeye girer gibi olmuştu. Dışişleri Bakanı Bekir Sami Bey anılan kimselerin ortaya çıkması durumunda daha sonra iade edileceğini Ankara’dan telledi. İngiliz heyeti de durumu İstanbul’a Yüksek Komisere bildirmişti. Rumbold da teslim edilen tutsakların alınıp, bütün Türklerin serbest bırakılmasını bildirdi. 1 Kasım’da değiştirme işi gerçekleşti. Onbir Türk İngiliz gemileri ile İstanbul’a döndü.¹ İnebolu İrtibat Zabiti de aynı gün Ankara’ya Milli Müdafa Vekaleti’ne olayı şöylece telledi; “Havanın muhalefetine rağmen gemilere gidilerek ilişki kuruldu. Belirtilen şahıslar teslim edildi. Onbir Türk İstanbul’a dönmek istedikleri için İnebolu’ya çıkmadılar. Diğerleri salimen İnebolu’ya çıkarak ihtiyaçları ve istirahatları temin edildi.”¹

Tutsakların değiştirilmesi tarihi bir yandan hava muhalefeti, diğer yandan İngilizlerin Türklerin elindeki bazı İngilizleri bırakmadıkları iddiası yüzünden gecikmişti. Bu pürüz Bekir Sami Bey’in bahsedilen telgrafı ile çözümlendi. Ancak tutsaklar İnebolu limanında gemilerde endişeli bir 30 saat geçirdiler. İngilizlere teslim edilen tutsaklar içinde en önemli addedilen Rawlinson da tutsak değişimi konusunda şunları anlatıyor: “İnebolu’ya varır varmaz Centaur kruvazörü ile işaretle muhabere ettik. Bird de raporunu vermek üzere kruvazöre gitti...Yüksek Komiser Sir Horace Rumbold bütün Türklerin serbest bırakılmasını fakat buna karşılık Türklerin elinde sağ kalan bütün Britanya tebalarının muhakkak alınmasını bildiriyordu. Türklerin elinde 140 kadar Britanyalı ve Hintli esir olduğunu doğrulamış ve makamlara bu adamların bir listesi verilmiş. Bu listeye göz atınca çoğunun en az bir yıl önce ölmüş olduğunu hatırladım...Türkler değişim için ancak dört esir verebiliyorlar, başka esir bulunduğu katiyen haberleri olmadığını söylüyorlardı....General sözünü yerine getirmek için benim yerime kendisi Türklerle teslim olmağı ve bütün kafilenin Türk esirleriyle birlikte İstanbul’a hareket etmesini teklif etti...Kabul etmedim. Durumu Yüksek Komisere(İstanbul’a) bildirdi. Rumbold bütün Türklerin serbest bırakılmasını, sağ olan bütün İngilizlerin alınmasını bildirdi. Bu talimat derhal yerine getirildi. Bütün Türk esirlerin yerli kayıklara bindiğini

F.Ü.Sosyal Bilimler Dergisi 2000 10 (1)

nefretle gördük. Bunlara karşılık biz, benim kafilemden başka Yüzbaşı Chambell ve Britanya vatandaşı olduklarını iddia eden fakat başka milliyetten oldukları açık iki sivil almıştık.¹

Rawlinson İngiliz resmi makamlarının listesindeki sayıyı çok aşan bir rakamdan bahsediyor ve teslim edilen iki sivil de göz ardı ederek 4 kişi teslim aldıklarını belirtiyor. Türklerin serbest bırakılışına duyduğu nefreti de saklamıyor. Rawlinson herhalde Orta ve Yakın Doğu'da kayıp bütün İngilizlerin durumundan Ankara'yı sorumlu tutuyor olmalıydı. Bu rakam dayanaksız ve ifade duygusaldı. Daha 1921 Haziran ayında Mustafa Kemal ile görüşmeye çalıştıkları sırada, İngiliz resmi kaynaklarının tesbitlerine göre Ankara'nın elinde 29 kişi tutsak bulunuyordu ve 1 Temmuz'da 9 kişi serbest bırakılmıştı.¹ İngilizler çok direndikleri halde Ankara'nın çizgisine gelmişler, isteklerine boyun eğmek zorunda kalmışlardı. Asıl hazımsızlıkları ve bu tür mazeretler uydurmaları bu sebeplerden olmalıydı. Ayrıca Rawlinson Zonguldak'tan alınan İngiliz vatandaşlarından ve İnebolu'ya uzak bölgelerde bulunan, en yakın kıyılarda teslim edilecek İngilizlerden habersiz olmalıydı.

Malta Sürgünleri ile Anadolu'daki, yani Ankara Hükümeti elindeki İngiliz esirlerin değiştirilmesi, bazı insanların hürriyetine kavuşmasından çok daha geniş çaplı ve o derece önemli bir gelişmeydi. İçerde İstanbul-Ankara rekabetinde Ankara bu başarısıyla çok önemli derecede prestij kazandı. Ayrıca Milli Mücadele için her türlü insana acil ihtiyaç duyulduğu sıralarda asker ve sivil bir çok eleman kazanıldı. Ankara, milleti temsil etme konusunda bir takım tereddütleri ortadan kaldırdı. Dışarda ise, Ankara'yı muhatap almaya yanaşmayan ve diğer devletleri de bu yolda etkilemeye çalışan İngiltere'nin bütün direnişine rağmen Ankara'yı tanıma görüntüsü verecek bu davranışıyla Ankara'nın uluslararası itibarı da artıyordu. Ankara Türk Hükümeti sıfatını ve yetkisini üzerine almayı başarmıştı.

KAYNAKÇA

- ATASE Arşivi (Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Dairesi Arşivi)
Atatürk, Kemal, **Nutuk**, MEB Yayını, İstanbul, 1982
Bayur, Y. Hikmet, **Türkiye Devletinin Dış Siyaseti**, Ankara, 1973
-----, **XX. Yüzyılda Türklüğün Tarih ve Acun Siyaseti Üzerindeki Etkileri**,
Ankara, 1974
Cemil, M. , Lozan, İstanbul, 1933
Jaescke, Gotthard, **Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri**, İstanbul,1986, Çev.
Cemal Köprülü
Rawlinson, A. **Adventures in The Near East**, London ,1923
Selek, Sebahattin, **Anadolu İhtilali**, İstanbul, 1981, C.II
Şimşir, Bilal, **İngiliz Belgelerinde Atatürk**, Ankara 1979, C.III
-----, **İngiliz Belgeleri ile Sakarya'dan İzmir'e**, İstanbul, 1989
-----, **Malta Sürgünleri**, Ankara, 1985
TBMM Gizli Celse Zabıtları, C.II

Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi "Fırat University
Journal of Social Science" Cilt: 10 Sayı:1, Sayfa: 79-92,
ELAZIĞ-2000

EŞREF BİN MUHAMMED VE HAZÂ'İNÜ'S-SA'ÂDÂT'ININ İMLA VE SES BİLGİSİ ÖZELLİKLERİ*

Yard.Doç.Dr. Nadir İLHAN

ÖZET

Eşref bin Muhammed'in hayatı ve yaşadığı dönem hakkında kaynaklarda kesin ve açıklayıcı bilgiler mevcut değildir. Ancak yazarın XIV. yüzyılın sonları ile XV. yüzyılın başlarında yaşadığı söylenebilmektedir. Hazâ'înu's-Sa'âdât, Eşref bin Muhammed'in bilinen tek eseridir. Eser okuyanın kolaylıkla anlayabilmeleri için halkın konuştuğu dille yazılmıştır. Hazâ'înu's-Sa'âdât adlı eser Türklerin yaşadığı bölgede, onların rahatlıkla anlayabilmeleri için; Türk bir hekim tarafından Türkçe kaleme alınmıştır. Eserin kelime hazinesi buna bağlı olarak %66 oranında Türkçedir. Diğer %34'lük bölüm, alınma kelimeler olmakla birlikte Türkçenin sentaksına uygun olarak kullanılan kelimelerdir. Hazâ'înu's-Sa'âdât'ın transkripsiyonlu metninde Türkçe kelimeler için ünlü uzunlukları gösterilmemiş olmakla birlikte, Türkçe kelime köklerinde uzun ünlülü kabul edilen 37 kelime tespit edilmiş ve listelenmiştir.

Anahtar kelimeler: Eşref bin Muhammed, Hazâ'înu's-Sa'âdât, Eski Anadolu Türkçesi (Eski Türkiye Türkçesi)

WRITING AND PHONETIC FEATURES OF EŞREF BİN MUHAMMED'S HAZA'İNÜ'S-SA'ADAT

SUMMARY

There is no certain knowledge on Eşref bin Muhammed's life and his period of time in present literature. However, it has been acknowledged that author was alive between at the ends of XIV or at the beginning of XV. centuries. Hazâ'înu's-Sa'âdât, which is our field of study is the only book written by Eşref bin Muhammed. The book was written with a language used by the common people in order to be understood easily. Hazâ'înu's-Sa'âdât which we studied was written by a doctor in Turkish to be understood easily in an area where Turks lived. Sixty six percent of the words of the book is Turkish. Although thirty four percent of the words had been derived from other languages, they are suitable for the syntax of Turkish language. There are 37 words which are thought to have long vowel in word roots were determined and listed.

* Bu çalışma Doç.Dr. Ahmet BURAN'ın danışmanlığında hazırlanan doktora tezinden özetlenmiştir.

Key words : Eşref bin Muhammed, Hazâ'înu's-Sa'âdât, Old Anatolian Turkish (Old Turkey Turkish)

GİRİŞ

İlim ve medeniyet dili olan Türkçe en eski çağlarından itibaren bir çok bilimsel, kültürel ve edebî eserleriyle karşımıza çıkmaktadır. Bunlar içerisinde bilimsel çalışmaların bir halkasını oluşturan eserler tıp metinleridir. Tıp metinleri Uygurlar döneminden itibaren¹ Türk dilinin her devrinde ve sahasında tercüme veya telif metinler şeklinde ortaya konulmuştur.

Anadolu sahasında yazılmış ilk tıp kitapları Eski Anadolu Türkçesi döneminden kalmadır. Türkçe tercüme veya telif olarak meydana getirilen ilk tıp eserleri, bu dönemin diğer ürünleri gibi Anadolu'da kurulan Türk Beyliklerinin hükümdarlarının buyruğuyla yazılmış ve bunlara sunulmuştur. Beylikler döneminde beyler Türkçeye özel önem vermişler, Türkçe eserlerin yazılmasını teşvik edici fermanlar yayımlamışlardır. Eski Anadolu Türkçesi döneminin birçok önemli eseri Aydınoğlu Beyliği hükümdarları adına² yazılmıştır.

Anadolu sahasında yazılan tıpla ilgili ilk eserler Müfredat-ı İbn-i Baytar tercümesi (İst. Üniv. kit. yaz. T. 1204), İshak bin Murad'ın H.792 (M.1389) senesinde yazdığı Edviye-i Müfrede (Havassu'l Edviye) ve Edviye-i Müfrede ile aynı dönemde yazıldığı söylenen bir eser de Bursa Ulu Camii Kütüphanesinde 2 numara ile kayıtlı Kâmil-üs-Sinâa tercümesi'dir.³

Kaynaklarda⁴ yukarıda isimleri verilen eserlerden başka Eski Anadolu Türkçesi döneminde Türkçe yazılan diğer bazı tıp eserleri içerisinde aşağıdaki tıp kitapları gösterilmektedir :

İshak bin Murad'ın (H.792-M1387) Edviye-i Müfrede'si, Hacı Paşa'nın (Öl. 1417) Teshil ve Müntehâb-ı Şifâ'sı, Ahmedî'nin Tervihü'l-Ervâh'ı, Ali Çelebi bin Şerif'in Yâdigâr-ı İbn-i Şerif'i, Mümin bin Mukbil'in Miftâhu'n-Nur Hazâinu's-Sürûr ve Zâhire-i Muradiyye'si, Ahmed-i Dâî'nin Tıbb-ı Nebevî

1. Semih TEZCAN, "En Eski Türk Dili ve Yazını" **Bilim Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe**, TTK., Ankara 1978, s.271-323.

2. Zafer ÖNLER, **Celalüddin Hızır (Hacı Paşa) Müntehab-ı Şifa I**, Giriş-Metin Ankara 1990, s.1

3. Adnan ADIVAR, **Osmanlı Türklerinde İlim.**, 4. baskı, İstanbul 1982, s.20, Dr. Osman Şevki ULUDAĞ, **Beşbuçuk Asırlık Türk Tabâbet Tarihi**, KB. yay., Ankara 1991

4. İter UZEL, **Cerrahiyetü'l Hâniyye I-II**, TDK. yay., Ankara 1992, Adnan ADIVAR, **a.g.e.**, İstanbul 1982, Zafer ÖNLER, **a.g.e.**, Ankara 1990,

İLHAN N., Eşref Bin Muhammed Ve Hazâ'înu's-Sa'âdât'ının...

tercümesi, Eşref bin Muhammed'in Hazâinu's-Sa'âdât'ı, Sabuncuoğlu'nun Cerrahatü'l Haniyye (H.870-M.1465) ile Mücerreb-nâme (H.873-M.1467).

Doğrudan Hazâ'înu's-Sa'âdât ile ilgili olmak üzere şimdiye kadar yapılan tek yayın Dr. N. Bedi ŞEHSUVAROĞLU (1915-1977)'nun Hazâ'înu's-Sa'âdât çevirisidir.⁵ Bunun dışında Zafer ÖNLER, iki makalesinde⁶ eserin tıp ve botanik terimlerini diğer bazı tıp yazmalarında geçen terimlerle birlikte yayımlamıştır.

Eser ile ilgili yapılan bu çalışmalarda, tıp tarihi ile ilgili bazı yayınlarda ve çeşitli kaynaklarda geniş kapsamlı bir bilgiye rastlanılmamakla beraber "Hazâ'înu's-Sa'âdât'ın **Türk dili açısından değerli bir eser**"⁷ olduğundan bahsedilmiş olmasıdır. Türk dili açısından böyle değerli bir eserin her yönüyle incelenmesi ve kelime hazinesinin tam ve doğru olarak tespit edilmesi gereklidir.

ŞEHSUVAROĞLU'nun çevirisi bazı okuma farklılıkları ve yanlışlıkları olmakla birlikte eserin faksimilesinin de çeviri ile birlikte yayımlanmasından dolayı Türk dili ve kültürü açısından takdir edilmesi gereken bir çaba ve çalışmadır.

Çalışmamızda, Türk dili açısından değerli bir eser olarak gösterilen Hazâinu's-Sa'âdât bütün yönleriyle değerlendirilip, Bedii Şehsuvaroğlu'nun okuyuşundaki yanlışlıkları da gidererek eseri mümkün olduğunca sağlam bir şekilde ilim alemine sunmayı hedefledik. Bunun sonucu olarak da Şehsuvaroğlu'nun okuyuşundaki farklılık ve yanlışlıkları üç başlık altında gösterdik.(Bkz:s.5-12)⁸

1. Şehsuvaroğlu'nun transkripsiyon yapmamış olması ve Türkiye Türkçesinin imlâ ve fonetiğine uygun bir okuyuş tercih etmesinden kaynaklanan farklı kelimeler için **45** örneğe yer verdik.

-
5. N. Bedi ŞEHSUVAROĞLU, **Eşref bin Muhammed Hazâinu's-Sa'adat**, TTK. yay., Ankara 1961.
 6. Zafer ÖNLER, Eski Anadolu Türkçesi Döneminde Yazılmış İki Tıp Kitabında Yer Alan Sağlık Bilgisi Terimleri, **TDAY-B. 1985**, TTK. Basım Evi Ankara 1989, s. 87-130.
Zafer ÖNLER, XIV. ve XV. Yüzyıl Anadolu Türkçesi Botanik Terimleri, **Journal Of Turkish Studies Türklük Bilgisi Araştırmaları** Volume 14-1990, Harvard University 1990, s.357-392.
 7. TDK., **Tarama Sözlüğü C. I-VIII.**, Ankara 1964-1967., N. Bedi ŞEHSUVAROĞLU, **a.g.e.**, TTK., Ankara 1961,
 8. Nadir İLHAN, Eşref bin Muhammed Haza'înu's-Sa'adat (İnceleme-Metin-Dizin), Elazığ 1998, XV+707 s. (Yayınlanmamış doktora tezi)

F.Ü.Sosyal Bilimler Dergisi 2000 10 (1)

2. Çeviride doğru okunmuş ancak yanlış anlamlandırılmış kelimelerin sayısı da 6'dır.

3. Yanlış okunan kelimeler, yaklaşık 150 kelime yanlış okunmuştur. Biz bu kelimelerin doğru okunuş şekilleriyle, yazılışlarını da gösterdik.

Ayrıca ŞEHİSUVAROĞLU'nun çevirisinde yer alan "Lugatçe" metnin kelime hazinesini yansıtmaya açısından yetersiz, yanlış okuma ve anlamlandırmalar dolayısıyla da pek kullanışlı değildir.

EŞREF BİN MUHAMMED (?. / ?.)

Eşref bin Muhammed'in hayatı ve yaşadığı dönem hakkında kaynaklarda kesin ve açıklayıcı bilgiler mevcut değildir. Hazâ'înu's-Sa'âdât'ın eldeki tek nüshasında eserin tamamlanması ile ilgili verilen tarihten hareketle yazarın XIV. yüzyılın sonları ile XV. yüzyılın başlarında yaşadığı söylenebilmektedir.

N. Bedi ŞEHİSUVAROĞLU'nun Hazâ'înu's-Sa'âdât ile ilgili çevirisinin takrizinde Prof. Dr. Süheyl ÜNVER, Hazâ'înu's-Sa'âdât ve müellifi Eşref bin Muhammed hakkında ana kaynaklarda her hangi bir bilgiye rastlanmadığını bildirmiştir.⁹ Süheyl ÜNVER, takrizinin devamında Hammer Tarihi ile İstanbul Üniversitesi Kütüphanesindeki yazma Şairler Tezkiresi'ni de tarattığını ve kendi fişlerinde de Eşref bin Muhammed ile ilgili her hangi bir bilgiye rastlanmadığını belirtmiştir.

Biz de bu ana kaynak kabul edilen eserlerden Osmanlı Müellifleri¹⁰, Osmanlı Türklerinde İlim¹¹, Hammer Tarihi¹² ile Beşbuçuk Asırlık Türk Tababet Tarihi¹³, Pertsch Katologu¹⁴, Müsbet İlimde Müslüman Alimler¹⁵, Türk Edebiyatı Tarihi¹⁶, Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi¹⁷ gibi eserleri taradık. Taradığımız kaynaklardan Müsbet İlimde Müslüman Alimler ile Türk Dili ve

⁹ N. Bedi ŞEHİSUVAROĞLU, a.g.e., TTK. yay., Ankara 1961, s.V.

¹⁰ Bursalı Mehmet Tahir, **Osmanlı Müellifleri**, (Hazırlayan: İsmail ÖZEN), İstanbul 1975.

¹¹ Adnan ADIVAR, a.g.e., İstanbul 1982.

¹² Baron J. V. Hammer Purgstall, **Büyük Osmanlı Tarihi**, I-VIII. C., İstanbul 1989-1992.

¹³ Dr. Osman Şevki ULUDAĞ, **Beşbuçuk Asırlık Türk Tabâbet Tarihi**, KB. yay., Ankara 1991

¹⁴ Wilhelm Pertsch, **Verzeichniss Der Türkischen Handschriften Der Koniglichen Bibliothek**, Berlin 1889.

¹⁵ Mahmut KARAKAŞ, **Müsbet İlimde Müslüman Âlimler**, KB. yay., Ankara 1991

¹⁶ M. Fuad KÖPRÜLÜ, **Türk Edebiyatı Tarihi**, 3.basım, İstanbul 1981.

¹⁷ **Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi Devirler / İsimler / Eserler / Terimler**, Dergah Yayınları, İstanbul 1981, 1-8 C.

Edebiyatı Ansiklopedisi adlı eserler dışındaki kitaplarda yazar ve eseri hakkında hiç bir bilgiye rastlayamadık.

Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi adlı eserde verilen bilgiler¹⁸ fazla teferruatlı değildir. “Tıp kitabı (Eşref b. Muhammed), müellifin bir tıp alimi olduğu ve eserin XIV. asrın sonları veya XV. asrın başlarında yazıldığı tahmin edilmektedir. Toplum sağlığını konu edinen eserin tek nüshası TS.Y.557’de kayıtlıdır...”

Müsbet İlimde Müslüman Alimler’de verilen bilgiler¹⁹ de, yazarın doktor olduğu, onbeşinci yüzyılda yaşamış olduğu ve Hazâ'înu's-Sa'âdât'ı yazdığı şeklindedir. N. B. ŞEHSUVAROĞLU da Hazâ'înu's-Sa'âdât ile ilgili yayınında eserin müellifi ile ilgili her hangi bir bilgi vermemiştir.

Eşref bin Muhammed’in adı, çalışmamıza konu olan yazmanın 2a numaralı sayfasında şöyle geçmektedir : “Bundan sonra erbâb-ı ‘akla şöyle ‘arz oluna, ben za‘îf kim Eşref bin Muhammedin uşbu kitâbı Türk dilince cem‘ eyledüm. Hakdan tevfiik dileyüb uşbu kadar beyâza getüri bildüm..”

Bu da bize göstermektedir ki eser tercüme olmayıp bizzat alim ve tabib bir şahıs olan Eşref bin Muhammed tarafından XIV. yüzyıl veya XV. yüzyılın başlarında Anadolu sahasında telif edilmiştir. Eserin dil özelliklerinden ve kelime hazinesinden anlaşıldığı kadarıyla müellif Türkçeyi iyi bilen alim bir doktordur. Eserini sanatlı bir söyleyiş gayesi taşımadan sade ve sağlam bir Türkçe ile aktarmayı gaye edinmiştir. Sanatlı söyleyişle, şiir ve kafiyeli söz söyleme gayretine düşmenin insanı gaflete düşüreceği ve asıl maksattan uzaklaştıracağı düşüncesinde olan yazar eserinin eğitim kitabı olduğunu bu sebeple sanata ve şiire yönelmediğini eserinde dile getirmiştir.

Kendisi de Türk olan ve Türkçe konuşulan bir bölgede bulunan Eşref bin Muhammed halka kendi diliyle söylenecek sözlerin daha etkili olacağı düşüncesiyle eserini Türkçe kaleme almıştır. Bu da eserin 2a.16-17. satırlarında belirtilmiştir.

Zirâ bu vilâyetde söylenen sırf Türkîdür. ÂNTMSlUb “Umla aEŁKJ buyrulmuşdur. Halka kendü dilince söz kim ma‘nidâr ola.

Yukarıdaki cümlelerden de anlaşıldığı kadarıyla yazar Anadolu Selçuklularının yıkılıp parçalanmasından sonra oluşan XIII. yüzyılın sonları ile

18. a.g.e., İstanbul 1981, C.4, s.186.

19. Mahmut KARAKAŞ, a.g.e., Ankara 1991, s. 467.

F.Ü.Sosyal Bilimler Dergisi 2000 10 (1)

XV. yüzyılın başlarına kadar devam eden Beylikler Devri Türkçesi²⁰'nin Türkçeyi bütünü ile ve bilinçli olarak bir yazı dili haline getirme hedefi doğrultusunda eserini halkın diliyle yazmıştır. Eşref bin Muhammed'in bilinen tek eseri **Hazâ'înu's-Sa'âdât**'tır. Bu eser dışında kaynaklarda her hangi bir eserine rastlanamamıştır.

HAZÂ'ÎNU'S-SA'ÂDÂT

1460 (H. 864) yılında tamamlanan ve "Saadet Hazinesi" anlamına gelen Hazâ'înu's-Sa'âdât adlı yazmanın bilinen tek nüshası Topkapı Sarayı Üçüncü Ahmet kütüphanesinde Hazine 557 numara ile kayıtlıdır. Eser ilk kez N. Bedi ŞEHSUVAROĞLU'nun dikkatini çekmiş ve ŞEHSUVAROĞLU tarafından çevirisi yapılarak faksimilesi ile birlikte ilim alemine sunulmuştur.

Eşref bin Muhammed'in okuyanların kolaylıkla anlayabilmelerini sağlamak için dönemin Türkçesi ile kaleme alınmış hekimlik üzerine bir eserdir. Bilinen bu tek nüshası Hicri 864 yılında Zilkade ayının üçünde Çarşamba günü Ali bin ine Hacı tarafından istinsah edilmiştir. Eserin müellif nüshası bulunmadığı gibi hakkında kaynaklarda da her hangi bir bilgiye rastlanamamıştır.

Harekesiz nesih ile yazılan eser 72 varak olup her sayfasında 17 satır - sadece 11b ve 71a sayfalarında 18 satır- yazı bulunmaktadır. Kitapta yazım sırasında unutulmuş sonradan eklenen bazı der-kenarlar mevcuttur.

Eserin ilk sayfalarında özellikle de 6 ve 7. varakların üst kısmında nemlenme sonucu yazıda bir karışma söz konusudur. Eserin 62 ile 68. varaklarında 16 ve 17. satırlarında bazı bölümleri güve yemesi sonucunda yapraklarda bir delinme oluşmuş ve buna bağlı olarak da bazı kelimeleri okunamaz Hale gelmiştir. Eserin ilk ve son sayfalarında, eseri ellerinde bulunduran şahıslar tarafından ilave edilmiş metinler vardır.

Eserin Muhtevası :

İsmi "saadet hazinesini" anlamına gelen ve bir tıp metni olan eser besmele, Allah'a hamd ve peygamberimiz Hz. Muhammed ve onun nesline ve ashabına salât ve selâm ile başlamıştır.

Eserin yazarı kendi ismini verdikten sonra eserin eğitim kitabı olduğunu bildirmiş, eserin niçin Türkçe yazıldığını açıklamıştır.

²⁰. Zeynep KORKMAZ ve diğerleri, **Türk Dili ve Kompozisyon Bilgileri**, Ankara 1992, s. 43.

İLHAN N., Eşref Bin Muhammed Ve Hazâ'înu's-Sa'âdât'ının...

Âlemin çift olarak yaratıldığını, dünyanın noksanlığından ve bu âlemin diğer âleme muhtaçlığından bahseden yazar insanın sağlığının ve hastalığının insanın dört nesnesinde (beden, can, akıl, gönül) olduğunu 3b - 4b sayfalarında vermiştir.

Yazar insan sağlığının bağlı olduğu bu dört nesneyi korumak için gerekli ilimleri de 4b.6-15. satırlarda vermiştir. Bu bölümde yazar beden sağlığı için tıp ilminin, can sağlığı için ahlak ilminin, akıl sağlığı için siyaset ve tedbir ilminin, gönül sağlığı için de itikat ve fıkın ibadetlerinin gerekliliğine işaret etmiştir.

Eserin isminin **H a z â (y) i n u ' s - S a ' â d â t** konmasının sebebi ile ilgili 4b sayfasında şu bilgilere rastlanmaktadır : Ehl-i tahkik lugatlarında sıhate sa'âdet demişlerdir. Ol sebebden ki sıhhatler sebeblerin bu risâlede cem' eyledüm. Adını Hazâ(y)inu's-Sa'âdât kodum.

Yukarıdaki cümlelerden de görüldüğü gibi sıhhat ile saadet eş anlamlı tutulmaktadır. Yani insanın saadetinin temel kaynaklarından biri sıhhatli olmasıdır. Yazar da sıhhatli olmanın sebeplerini eserinde topladığını ifade etmiş bu nedenle de eserine "Saadet Hazineleri" anlamına gelen **Hazâ(y)inu's-Sa'âdât** ismini vermiştir.

Eserin 5b sayfasından itibaren insan sağlığının korunmasının ne ile ve nasıl olacağı konusuna geçilmiştir. Önce tıbbın iki bölüme ayrıldığı ve bu bölümleri bildirildikten sonra insanın yaratılışında yer alan unsurlardan (ateş, hava, su, toprak) ve özelliklerinden bahsedilmiştir. 7b sayfasından başlamak üzere de çocuğun anne karnında oluşumu ile annesinin hamilelik sırasında nelere dikkat etmesi gerektiği üzerine bilgiler verilmiştir. 9b - 11b sayfalarında çocuk doğduktan sonra yapılacak işlemler, çocuğun bakımı ile çocuğa verilecek anne sütünün özellikleri üzerinde durulmuştur. 11b - 13a sayfalarında anne sütünü arttıracak ilaçlar ve çocuğun süttten kesimine fayda sağlayacak ilaçlar bildirilmiştir.

13b - 16a sayfalarında çocuklarda görülen bazı hastalıklar ve bunların tedavileri ile ilgili ilaçlar hakkında bilgiler aktarılmıştır. 16b - 19b'de insanın tıfl (çocukluk), yigitlik (gençlik), kır sakalluluk (olgunluk) ve pirlük (ihtiyarlık) dönemleri ile bu dönemlerin özellikleri, bu dönemlerde dikkat edilecek şeyler üzerine bilgiler verilmiştir.

Çocukluktan ömrün sonuna kadar insanın sağlığına sebep olan nesnelere bilmekle sağlığın korunacağını bildiren yazar bu konuda üç kaideden

F.Ü.Sosyal Bilimler Dergisi 2000 10 (1)

bahsetmektedir. Bununla ilgili bilgileri sekiz bab halinde 20a-46b sayfalarında açıklamıştır. 47a-65a sayfalarında insanın bedeninde bulunan azaların özellikleri ve korunması ile ilgili bilgiler sıralanmış, bölüm on iki bab halinde düzenlenmiştir.

Yolculuk sırasında sağlığın korunması ile ilgili yapılması gerekli işler de 65b - 69a sayfalarında üç bab halinde bildirilmiştir. Eserin 69b sayfasından itibaren de insan hayatının dönemleri beş bölüm halinde ele alınmış, insanın fiziksel ve ruhsal yapısı hakkında bilgi verilmiştir. Eserin tamamlanması ile ilgili istinsah kaydı da kitabın 71a sayfasında yazılmıştır.

Eserin Dili :

Hazainu's - Sa'adat'ın dili, Türk dilinin Eski Anadolu Türkçesi denilen döneminin dil özelliklerini yansıtan işlek bir Türkçedir. Eser, H. 864 (M. 1460) yılında istinsah edilmiş olup eserin müellif nüshası bulunamamıştır. Fakat bu nüshanın da kelime hazinesi ve dil özellikleri açısından XIV. yy. veya XV. yy.'ın başlarında yazılmış olduğu söylenebilir.

Eski Anadolu Türkçesinin Beylikler Döneminde özellikle Anadolu'da bulunan Türk beylerinin Türkçe'den başka dillere yönelmemeleri ve Karamanoğlu Mehmed Bey'in 15 Mayıs 1277'de²¹ kendi beyliği içerisinde Türkçeden başka dil kullanılmaması ile ilgili fermanı bu devirde birçok Türkçe eserin tercüme, telif ve istinsah şeklinde yazılmasını sağlamıştır. İşte Hazainu's - Sa'adat da bu dönem ürünlerinden biri olarak ortaya çıkmıştır.

İnsanlarla daha etkili bir iletişim sağlamak, onlara bazı bilgileri aktarıp eğitmek için kullanılacak en iyi araç insanların anlayacakları dildir. Eşref bin Muhammed de ÂNİMSİUB "Umla aËLKJ prensibiyle eserini Türkçe olarak yazmıştır. Çünkü eserde de belirtildiği gibi yazarın yaşadığı bölgede konuşulan dil sadece Türkçedir.

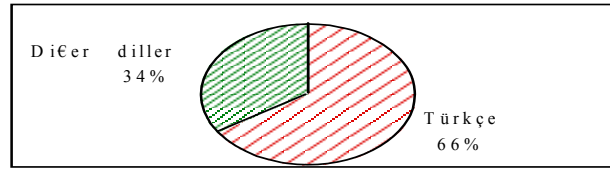
Kelime Hazinesi :

Hazâ'inu's-Sa'âdât'ın metin kısmında yer alan toplam kelime sayısı 26215'dir. Eserin yazıldığı dönemde kullanılan dile uygun olarak, Türkçenin oran itibarıyla yüksek olduğu görülen eserin kelime hazinesinin yüzdelerle ifade etmek gerekirse %66 gibi büyük bir kısmını Türkçe ve Türkçe eklerle

²¹. F. Kadri Timurtaş, "Türkçecilik Cereyanının Tarihi" **Türk Dünyası El Kitabı** C.2, 2. Baskı, Ankara 1992, s.250.

Türkçeleşmiş kelimeler oluşturmuştur. Türkçe dışında Arapça, Farsça, Yunanca gibi dillerden alınan kelimeler de metnimizde kullanılmış olup bu dillerden alınan kelimelerin toplamının metinde kullanılan kelimelerin bütününe oranı da % 34'dir.

Türkçe	%'si	Diğer diller	%'si
17257	%66	8958	%34

Metinde yer alan toplam 26215 kelimenin %66'sını oluşturan Türkçe kelimelerin sayısı 17257'dir. Diğer diller olarak gruplandırdığımız Arapça, Farsça ve Yunanca kelimelerin toplam sayısı da 8958'dir.

Metinde yer alan 26215 kelimedenden dizine madde başı olarak giren kelime sayısı 2550'dir. Bunun 1312'si Türkçe ve diğer dillerden yapım ekleri eklenerek Türkçeleştirilen kelimelerdir. Arapça kökenli 976, Farsça kökenli 249, Yunanca kökenli 10, kökeni bilinmeyen (*guriş, kimeri, şirugan*) 3 madde başı dizinde yer almıştır.

Eserde kullanılan kelimelerin dizine giren madde başlarının köken itibarıyla dillere göre dağılımı ve yüzdeleri aşağıdaki gibi gösterilebilmektedir:

Toplam	Türkçe	Arapça	Farsça	Yunanca	Bilinmeyen
2550 %100	1312 %52	976 %38	249 %10	10 % 0.2.5	3 % 0.01

Metinde yer alan 26215 kelimedenden 20166'i isim 6049'u da fiildir. Fiiller içerisinde eserin istinsah kaydında kullanılan "temmet" fiili Arapça olup bir defa kullanılmıştır. Türkçe fiil sayısı 6048'dir.

İsim	Fiil
20166	6048

İsim olarak tespit edilen 20166 kelimenin 11209'u Türkçe 8957'si de yabancı kökenlidir. Türkçe olarak gösterilen isimler içerisinde Arapça veya Farsça kökenli kelimelere Türkçe isim yapım ekleri getirilerek türetilmiş ve Türkçeleştirilmiş isimler de dahildir.

F.Ü.Sosyal Bilimler Dergisi 2000 10 (1)

Toplam	Türkçe	Diğer diller
20166	11209	8957

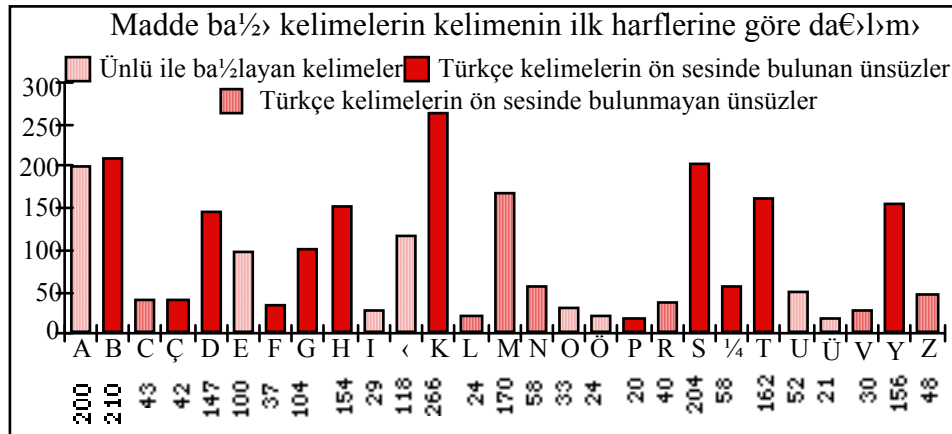
Eserde Türkçe olarak tespit ettiğimiz 17257 kelimenin 11209'u isim, 6048'i de fiildir.

Toplam	İsim	Fiil
17257	11209	6048

Fiil olarak kullanılan 560 madde başından 540'ı Türkçe basit türemiş veya birleşik fiiller olmasına karşılık 20'si de Arapça veya Farsça kelimelere Türkçe kelime ve ekler getirilerek türetilen fiillerdir. Kelime sayısı olarak 6048 fiilin 6009'u Türkçe asıllı, 39'u da diğer dillerden alınan kelimelere Türkçe ek ve kelimeler eklenerek türetilmiş fiillerdir. (*gussalan-*, *hazırlan-*, *hu eyle-*, *'izzetlen-*, *kuvvetlen-*, *muhla-*, *tabiblen-*, *vaki'ol-* v.b.) (Bunlar dışında bir Arapça fiil "temmet" de dizinde yer almıştır.)

Metnimizde yer alan toplam 17257 Türkçe kelime dizine 1312 madde başı olarak girmiştir. Dizine aldığımız 2550 madde başından hareketle şöyle bir sonuca ulaşmaktayız:

Türkçenin genel yapısı ve özelliklerine uygun olarak, Türkçe kelimelerin ön sesinde bulunmayan ünsüzlerle başlayan -alınma kelimeler- madde başı kelime sayısı çok düşük bir oranı oluşturmaktadır. Buna karşılık, Türkçe kelimelerin ön sesinde bulunabilen ünsüzlerle başlayan kelimelerin oranı oldukça fazladır. (Türkçe kelimelerde ön seste bulunmayan harfler : c l m n r v z)

Grafikte Türkçe kelimelerin ön sesinde bulunmayan /m/ ünsüzünün kelime oranı düşük olması gerekirken yüksek görünmektedir. Bu da /m/ ile başlayan alınma kelimelerin çokluğunu göstermektedir.

İmlâ özellikleri :

Metin harekesiz olarak kaleme alınmıştır. Fakat yer yer bazı kelimeler doğru okumayı sağlamak gayesiyle harekelenmiştir.

Arapça ve Farsça kelimelerin imlâsında bu dillerin sözlüklerine uygun bir imlâ kullanılmıştır. Arapça ve Farsça kelimelerin yazımında bazen farklı yazılan kelimelere de metinde rastlanmış, farklı yazımlar metin ve dizine yazmadaki şekilleriyle transkribe edilerek alınmıştır.

Türkçe kelimelerin imlâsında bazı farklılıklar görülmektedir. Bu farklılıklar iki farklı yazı geleneğinin²² özelliklerini yansıtmaktadır.

a. Uygur yazı geleneğinin devamı olarak metnimizde görülen şekiller :

1. Ünlülerin yazılması : Uygur yazı geleneğinde ünlüler yazıda gösterilmiştir.

kodı 1b.15 Èæoq göre 3b.5 μ-ËJ
olacak 8a.14 ·côËa

2. Kalın sıradan kelimelerde /s/ için sin i ve /t/ için te \ harflerinin kullanılması :

sagrakla 34b.1 ëKqa-Gs tavuk 13a.6 μ-ËJ
sakınsun 68a.13 ÊësMI s

3. Bazı kelimelerde /ç/ ve /p/'nin /c/ _ ve /b/ [olarak yazılması :

ac 26b.5 ãa acken 33a.14 ÊJCa
kablamişdur 50b.11 -æpLÖBq

b. Arap - Fars yazı geleneğinden kaynaklanan tipik özelliklerden metinde görülenler :

1. Ünlülerin yazılmaması : Arapça ve Farsça'nın tesiri ile Türkçe kelimelerin yazımında ünlüler bazen hareke ile gösterilmesine karşılık bazen de hiç bir işaret kullanılmamıştır :

birdür 1b.2 -æ-b yigirmi dört 1b.7 ã-æÂJ |
beñzi 15a.1 "Jb

2. ñ (damak /n/si) için t kullanılması :

²². Mecdut Mansuroğlu, "Eski osmanlıca" (çev. Mehmet Akalın) **Tarihi Türk Şiveleri**, Ankara 1988, s.247-276.

F.Ü.Sosyal Bilimler Dergisi 2000 10 (1)

añdugımız 52a.10	“mðœJa	beñiz 35a.15	“Jb
deriñ 5a.5	„-œ	soñra 69a.1	µ-Jü
3. Klasik Osmanlıca’da olduğu gibi, kalın sıradan kelimelerde /s/ için genellikle k kullanılması			
asdı 26a.4	Íœüa	ısırub 12b.3	»-ü a
ıslanmış 14a.17	`mMKüa		
4. ı ve û ’nin kullanılması :			
çekzinür 68b.5	-n“JÇ	çogalur 23b.6	-KðËÇ
panbugla 15a.3	^KðËBMp		
5. Eklerin kelime tabanından ayrılmaması :			
girmişdür 20a.8	-œpm-k	şerbetiyile 56a.17	ëK}Tb-p
fuzulluk 70a.5	•KlËuf		
Türkçe bazı kelimelerin farklı yazımlarına da rastlanmıştır :			
kabakları 21a.8	-öIBq	kapak 57b.4	,Pq
delü 41a.17	Ël œ	deli 18b.12	ãlœ
götüre 66b.1	a-tËk	götüre 66b.14	a-tk

Ses Bilgisi (Phonetics)

Ses bilgisi konusunun tezimizde yer aldığı şekliyle uzun uzadıya burada yeniden tekrar edilmesinden ziyade, konuyla ilgili elde edilen bazı özellikler aşağıda dile getirilmiştir.

Metnimiz, ünlü çeşitleri bakımından Türkçenin diğer dönemleri ile bir paralellik göstermektedir. Eski Anadolu Türkçesi dönemi ürünlerinde ve metnimizde yer alan ünlüler şunlardır: /a/, /e/, /ı/, /i/, /o/, /ö/, /u/, /ü/. Haza’inu’s-Sa’adât’ta, Türkçenin klasik 8 ünlüsü kullanılmıştır. Kapalı e (è) sesini gösteren uygun yazılışlar metnimizde yoktur.

Haza’inu’s-Sa’adât’ın transkripsiyonlu metninde Türkçe kelimeler için ünlü uzunlukları gösterilmemiş olmakla birlikte, Türkçe kelime köklerinde uzun ünlülü kabul edilen 37 kelime tespit edilmiş ve listelenmiştir.

Uzun Ünlüler

Türkçe kelimelerin yazımında iki farklı imlâ geleneğinin hakim olması sebebiyle klişe bir imlâ görülmemektedir. Bunun sonucu olarak da kelimerdeki aslı ünlü uzunluklarının tespiti mümkün olamaz. Buna karşılık Arapça ve Farsçadan alınma kelimelerdeki uzunluklar, yazıda gösterilen ünlü işaretlerinden

kolayca anlaşılır. Türkçe kelimelerdeki ünlülerin yazımında böyle bir imlâ sistemi mevcut değildir.

Metnin transkripsiyonunda Türkçe kelimelerin imlâsı için uzun ünlüleri kullanmadık. Ancak, Zeynep Korkmaz'ın²³ tespitlerine bağlı olarak metnimizde belirlediğimiz başlıca uzun ünlü türleri ve bazı örnekleri şunlardır:

a ünlüsü : Metnimizde ön ses durumundaki a'lar medli elif ve medsiz elifle yazılmıştır. İç sesteki fakat kök durumundaki uzun a'lar üstünlü elif ile yazılmıştır. Metnimizde kök hecede Zeynep Korkmaz'ın gösterdiği kelimeler ve de uzun e yoktur.

ac : aç, acıkmış	Acken su içmek mideyi sovidur 33a.14
ad : ad, isim	Yürekde bir tamar bitmişdür adı şiryânı ekberdür. 20a.14
ak / ag : ak, beyaz	Kuzu kulağı aşı yiyeler, ak geyeler 22b.15
at- : atmak	Götürdi kendözini ol kuyudan aşırı atdı. 5a.11
çağır- : çağırmaq	Ve dahı katı çağırmaqdan ... 62a.16
kan : kan	İçi tolu rûh-ı hayvânîdür kanla kanı az canı çok 57a.6
taş : taş	kurıkdan soñra taş üzerinde ezeler 15a.7
yaş : göz yaşı	Her bir gözde iki dürlü yaş kodı 51b.14

i ünlüsü :

diş : diş	Her kaçan dişin bitmek 'alâmeti olsa ol dişi yeri..13a.15
gice : gece	... arpayı çok virdüm gice. 26a.15
yi- : yemek.	her ne yirise safra arturan nesnelere sakın tura 17b.17

o - u ünlüleri :

yok yoh : yok	çare yokdur 20a.3
uyku : uyku	... uyanıklıkda uykuda... 61b.7
su : su	tatlı suyla işleyen hammûmdur

ö - ü ünlüleri :

gök : gök	'Âkil kişiler 'alâmetlerin gözler... gökten. 28b.13
söz : söz	Söz kim şarâb meclisinde söylenür. 34b.14
yüz : yüz çehre	Yüzüm bu cîfenüñ murdarına bulaşmadan... 5b.6
yüz : 100 sayısı.	Ol dörd tamardan yüz yigirmi sekiz ayrılır 56b.15

Ön ses ünlülerinin tamamı harfle yazılmıştır. Türkçe kelimelerde kelime başı ünlülerinin daima harfle yazılmalarına karşılık, kelime sonu ünlüleri bazen harfle, bazen hareke ile bazen de işaretiz olarak ifade edilmişlerdir. İç ses

23. Uzun ünlüler için bkz.: Zeynep Korkmaz, "Eski Anadolu Türkçesinde Asli Ünlü (Vocal) Uzunlukları" *DTCF. Dergisi*, Ankara 1971, C.26/3-4, s.49-66

F.Ü.Sosyal Bilimler Dergisi 2000 10 (1)

ünsüzleri için bir standart yoktur. Bazen hareke - harf kullanılmasına karşılık bazen de herhangi bir işaret yoktur.

Alınma kelimelerin yazımında, bazı istisnalar dışında genellikle, kelimenin alındığı dildeki aslına uygun yazımlara dikkat edilmiştir.

Metnimizde iki kelimenin birleşmesi sonucu yeni kelimeler ortaya çıkmıştır. Bu birleşmeler sırasında ses ve hece eksilmeleri görülmektedir. Ayrıca birleşmeler sırasında birleştiği meydana getiren kelimelerden ikincisi baskın duruma geçmektedir. Bunun sonucu olarak da birinci kelimenin ünlüsü düşmekte veya ikinci kelimenin ünlüsüne benzemektedir.

böyle 5b.12, 29a.13 < bu+eyle	ëK Èb , ëKOb
kendözin 26a.16 < kendi+özi	Ê"æMk
neyleyeyin 26b.4 < ne+eyle-	Ê } ö } v
niçündür 6a.3 < ne+içün	-ænÈÇn
nitmek 6a.10, 24b.13 < ne+it-	„mTn
n'oldu 26a.17 < ne+ol-	ælÈn
şol 51a.9 < şu+ol	‰Èp
şöyle 2a.4, 5b.1 < şu+eyle.	ëK Èp

Hazâ'inu's-Sa'âdât adlı yazmada kelime başı ve sonunda ünlü düşmesi olayı yoktur. Ancak iç seste vurgusuz orta hece ünlüsü, kelime ünlü ile başlayan bir ek aldığı anda düşmektedir. Orta hece ünlüsünün vurgusuzluk nedeniyle düşmesi, aynı zamanda hece düşmesine de yol açmaktadır. Ayrıca **içün**, **ile** edatları ve **iken** zarf fiili kendisinden önceki kelimelere birleştirildiğinde ve **imek** yardımcı fiilnin birleşik çekimlerinde **i-** sesi düşmektedir.

Metnimizde, dil uyumunun muntazam olduğu söylenebilir. Kelimelerdeki kalınlık incelik uyumu, kelime kök ve gövdeleriyle eklerde tam olarak sağlanabilmiştir. Dudak uyumu ise tutarsızdır. Kelime kök ve gövdelerinden sonra gelerek dudak uyumunu bozan eklerin çokluğu dikkat çekicidir.

Ünsüz değişimleri tonsuzluktan tonlulaşmaya, patlayıcılıktan sızıcılığa doğru gelişmeyi göstermektedir. Eski Anadolu Türkçesi'nin özelliklerinden olan, tonlulaşma olayının örnekleri Hazâ'inu's-Sa'âdât metninde oldukça çoktur.

Hazâ'inu's-Sa'âdât ile ilgili yukarıda değinilen hususlara ilave olarak, eserin kelime gruplarını ve cümle yapısını içeren "söz dizimi" konusu da ikinci bir makale halinde düzenlenerek ilgililerin istifadelerine sunulacaktır

Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi “Fırat University
Journal of Social Science” Cilt: 10 Sayı :1, Sayfa: 93-117,
ELAZIĞ-2000

KEÇECİZADE İZZET MOLLA (Hayatı-Sanatı-Edebî Kişiliği)

Doç.Dr. Ramazan KORKMAZ*

ÖZET

Keçecizade İzzet Molla 1785'te İstanbul'da dünyaya geldi. Türk kültür hayatının henüz kesin çizgilerle Batı'ya yönelmediği bir dönemde, Türk edebiyatının dahili tekamülü sayılabilecek yeni hamleler yaptı. Bunların en önemlileri olarak; dilde sadeleşme cereyanının idiasız, isimsiz öncülerinden biri olması ve mesnevi geleneğindeki "tecrid" esaslı anlatımdan mimesise esasına bağlı bir anlatım tekniğine yönelmesi sayılabilir..

Hassas, fevri mizacı, nüktedan bir kişiliği olan İzzet Molla, en zor anlarında bile hayatın komiğini yakalamasını bilir.

İzzet Molla'nın şair kişiliği yanında, uzak görüşlü, sağduyulu ve zamanındaki dünya dengelerini çok iyi bilen bir devlet adamlığı yönü de vardır. 1876 Türk-Rus savaşından önce kaleme aldığı ve onun Sivas'a sürgün edilmesine sebep olan -savaş karşıtı olduğunu içeren-Layiha'sı, onun ne kadar öngörüşlü bir devlet adamı olduğunu göstermektedir.

1829'da Sivas'ta sürgünde iken ölen İzzet Molla'nın yenilik unsurları taşıması bakımından özellikle Mihnet-Keşan adlı eseri dikkate değerdir.

SUMMARY

KEÇECİZADE İZZET MOLLA (His Life And Works)

Keçecizade İzzet Molla was born in İstanbul, in 1785.

In the area when Turkish culture hasn't totally turned to the West, he had developed internal evolution in Turkish literature.

At the top of his attempts, he was an unknown leader of simplification trend in Turkish language and he turned from abstract description to mimesise description technic in Mesnevi tradition.

As İzzet Molla was sensitive, witty, impulsive temperature, he had a quality to get comedy of life in the most difficult moments.

In addition to his being poet he was a farsighted statesman. His work Layiha, which before Turkish-Russian war in 1876, caused his exile to Sivas and it shows how a farsighted statesman he was.

* Fırat Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

F.Ü.Sosyal Bilimler Dergisi 2000 10 (1)

İzzet Molla died in 1829 when he in exile in Sivas and his work Mihnet Keşan is very important that it includes innovation qualities.

KEY WORDS : Keçecizade İzzet Molla, Mihnet Keşan, abstract, nimessise, mesnevi

I- HAYATI

1- Doğumu, Nesebi ve Tahsili

İzzet Molla, bazı tarihçilerin "Osmanlı İmparatorluğu'nun Büyük Petrosu"¹ diye tanımladıkları II. Mahmut'la aynı yıl, 1785'te, İstanbul'da dünyaya gelir.

Aslen Konyalı bir aileye mensuptur². Babasının dedesi, keçecilik sanatıyla da iştiğal etmiş olan Toprak Sokak Camiî İmamı Süleyman Efendi'dir.³

Dedesi Mustafa Efendi (h.1100?-1181/1688?-1767)11 yaşlarında iken ilim tahsil etmek amacıyla -babası Süleyman Efendi'den habersizce- İstanbul'a gelir ve Pîrizâde Mehmet Salih Efendi'ye intisab ederek kendini yetiştirir. Bir ara Kudüs ve Bursa kadılıklarında da bulunan Mustafa Efendi, 40 yaşlarında Davut Paşa İmamı'nın kızıyla evlenir ve h.1150/1737 tarihinde, İzzet Molla'nın babası Salih Efendi dünyaya gelir.⁴

Küçük yaştan itibaren ilim tahsil etmeye başlayan ve 19 yaşında Dürriyâde Mustafa Efendi'nin rûsuyla "müderriş" olarak ilmiye mesleğine intisâb eden Salih Efendi⁵, devrin ileri gelen erkânıyla yakın dostluklar kurar. Böylece kendisine daha sonra mihnetine sebep olacak ikbal kapıları da açılmaya başlar. Müderrişlikten fetvahaneye oradan da kethudalık ve ordu kadılığına geçmiştir. Ordu kadılığı esnasında, daha sonra bir aile mirası olarak İzzet Molla'ya da geçecek olan fikirlerini serbestçe söyleme ihtiyatsızlığı yüzünden Konya'ya⁶, cezası affedildikten sonra 1200/1785'te Selanik kadılığına atanmış

¹- Bernard Lewis, Modern Türkiye'nin Doğuşu, (Çev.Prof.Dr.M.Kıratlı), Ankara 1984, s.77; Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, c.V, Ankara 1970, s.164

²- Keçecizade Reşad-Fuad, "Keçecizade İzzet Molla". Tarih-i Osmânî Encümeni Mecmuası, 1332 Kânûn-ı Evvel, nr. 41, s.283

³- Fevziye Abdullah (Tansel), "İzzet Molla", İslam Ansiklopedisi, c. 5/II, s.1264; Harun Tolasa, "İzzet Molla", Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi, c.5, s.46

⁴- İzzet Molla, Devhatü'l-Mehâmid fi-Tercemeti'l-Vâlid, Tarih-i Osmânî Encümeni Mecmuası, nr. 37, 1 Nisan 1332, s.6

İbnülemin Mahmut Kemal İnal, Son Asır Türk Şairleri, cüz IV. İstanbul 1937, s.735

⁵- İzzet Molla, Devhatü'l-Mehâmid fi-Tercemeti'l-Vâlid, s.6

⁶- Ali Canib, Keçecizade İzzet Molla ve 1243 Seferinin Temadisine Muhalefetle Kaleme Aldığı Cesurâne vi Vatanperverâne Bir Layiha", Hayat Mecmuası, c.I, Kanûn-ı Sani 1927, s.8-20

oradan tekrar saray etrafında dönen dedikodular yüzünden Gelibolu'ya sürülmüştür.

Hayatı pek çok mücadelelerle geçen -hatta kazaskerliğe (1214) kadar yükselen- Salih Efendi, vefat ettiği zaman İzzet Molla 14 yaşındadır. Miras olarak kardeşlerine ve kendisine Avret Pazarı'ndaki harap bir konak ve kırık dökük birkaç parça eşyadan başka bir şey kalmamıştır.

Babasının ölümüyle İzzet Molla'nın, eniştelерinden Meş'alecizâde Es'ad Bey ve Kazasker Moralızâde Hamid Efendi'nin himayelerinde tahsiline devam ettiğini öğreniyoruz. Mihnet-Keşân'daki;

"Diğer bir efendim ki Hâmid'dir ol

Ne zât-ı kesir'ül-mehâmiddir ol

(..)

Sabiydim olup hâherim hem-seri

Büyüdüm elinde küçükten beri

Olaldan ana cariye hâherim

O zât-ı mükerrerle fahr eylerim" (s.49-50)

beyitleriyle, İbnülemin Mahmut Kemal İnal'ın Hersekli Arif Hikmet'ten naklen anlattığı; "Molla, babasının vefatında, eniştesi müderris'in şâir Meş'alecizâde Es'ad Bey'le yaşadı. Bu sebeple tabiat-ı şâirânesi inbisat etti"⁷ sözlerinden de anlaşıldığı gibi İzzet Molla, babasının ölümüyle çok sıkıntılar çekmiş ancak eniştelерinin yardımıyla tahsilini tamamlayarak müderrislik rûsunu almıştır.

2- İntihar Teşebbüsü ve Hâlet Efendi'ye İntisabı

Ahmet Hamdi Tanpınar, oldukça yerinde bir tesbitle; Molla'nın hayatının devrinin romanı olduğunu ve onun bu romana -mesut şekilde son bulması sebebiyle- iyi düzenlenmiş bir operet entrikasını andıran bir intihar teşebbüsü ile başladığını söyler.⁸

Gerçekten yaradılış itibariyle biraz fevrî bir karektere sahip olan İzzet Molla'nın, çevresi ve gelişen olayların da etkisiyle, bütün neş'eli ve hayat dolu mizacına rağmen, zaman zaman büyük bunalımlar yaşadığı ve bunlardan

⁷- İbnülemin Mahmut Kemal İnal, a.g.e., s.735-736

⁸- Ahmet Hamdi Tanpınar, 19.Asır Türk Edebiyatı Tarihi, İstanbul 1982, s.88

F.Ü.Sosyal Bilimler Dergisi 2000 10 (1)

kurtulmak için çaresiz arayışlara yöneldiğini görürüz. Özellikle küçük denecek bir yaşta babasının ölümü sebebiyle içine girdiği geçim sıkıntısı; onu, intihar psikozuna sokacak kadar bedbin ve ümitsiz kılar.

Bu intihar girişimi, Son Asır Türk Şairleri'nde şöyle nakledilmektedir; "Molla, babasının vefatında eniştesi müderrisinden şair Meşalecizâde Es'ad Bey'le yaşadı. Bu sebeple Tabiat-ı şairanesi inbisât etti. Aş u nûşa da mübtelâ oldu. Babası gibi hasis değil pek cömert olduğundan eline ne geçti ise, bitirdi. Hüsemâsı, sefahatini ileri sürerek tarîk-i ilmden ismini hakk ettirdiler. Molla, büsbütün sefil ve meyus oldu. Hayatına nihayet vermeyi kararlaştırdı. Bir binlik şişe rakı alarak Göksu'da intihar etmek üzere bir kayığa bindi. Vani Köyü'nden geçerken, oradaki yalısında penceresinin önünde oturan Bükreş beylerinden biri, okumakta olduğu Vassaf Tarihi'nin bazı cümlelerini anlamadığından, ulemâdan bir zâtın oradan geçişini fırsat bilerek yanına gelmesini rica etti. Molla, Göksu'ya gideceğini söyleyerek itiraz ettiyse de Bey ısrar eylediğinden yaluya girmeğe mecbur oldu.

Bey, soracağını sorup cevabını aldı. Molla'dan pek ziyâde hazzetti. Molla ikide bir "Artık müsâde ediniz, Göksu'dan sonra gideceğim yol pek uzundur. Geç kaldım." dediğinden Bey, birkaç saat sonra kayığı hazırlatarak Molla'yı Göksu'ya gönderdi. Sahile yanaşınca hoşmanzar delikanlı hadimler, koltuğuna girip kayıktan çıkardılar. Gayet mükellef bir işret sofrasına götürdüler. Biraz sonra Bey de geldi. Sazlar çalınıp şarkılar okundu. Nefis yemekler yendi. Molla, rü'ya gördüğüne kani oldu. "⁹

Ayrıca Molla'nın ahfadından Reşad Fuad Bey, Tarih-i Osmânî Encümeni Mecmuası'nın 41. sayısında; Molla'nın "pek ziyâde zarûrete duçar olması"ndan intihara karar verdiğini ve "telef-i nefse vesile-i cüret olacak bir binlik rakı" alarak sabah erkenden Bahçekapı'dan bir kayığa bindiğini, Göksu'ya gitmek üzere Kuruçeşme sahilinden geçerken yalı penceresinin önünde Sâib Divanı'nı mütalâa eden Hançerli Bey tarafından yaluya davet edildiğini ve bu davetin getirdiği yakınlaşmanın intihara mani olduğu gibi, Hâlet Efendi'ye intisâbına da delâlet" ettiğini belirtir. ¹⁰

Mutlu sonla biten bu intihar girişiminden sonra Bey, İzzet Molla'yı, kendisinden bir hediye isteyen meşhur Hâlet Efendi ile tanıştırır. Hâlet Efendi, önce "sefahatinden dolayı tarîkden tard edilmiş bir âdem"e sahip çıkmaktan pek hoşlanmazsa da, sonradan konuştuğunda onun kıymetini daha iyi anlar ve Molla'ya

⁹- İbnülemin Mahmut Kemal İnal, a.g.e., s.735-736

¹⁰- Keçecizade Reşad-Fuad, "Keçecizade İzzet Molla". Tarih-i Osmânî Encümeni Mecmuası, nr.41, 1332 Kânûn-ı Evvel, s.287

bir ev verip geçimini sağlar. Bu vesile ile İzzet Molla, Sultan Mahmud'un huzuruna girme ve hatta birlikte işret etme¹¹ imkanı bulur.¹²

Görüldüğü gibi İzzet Molla, devrinin romanı sayılabilecek hayatını garip tesadüflerle yaşar. Hâlet Efendi ile tanışması -ki bu olay onun hayatının ana miğferini oluşturacaktır- bu tesadüflerin sadece bir tanesidir.

Hâlet Efendi'nin Rikâb-ı Hümâyün Kethüdalığı'na tayin edildikten sonra ona intisab ettiğini de Mihnet-Keşân'dan öğreniyoruz;

"Dedim ben bilir mi idim Hâlet'i
Nasib oldu bana bunca nimeti

Olunca gelip devlete kethüdâ
Adın bilmez idim bilir kim Hüdâ" (s.203)

Molla'nın Halet'le olan ülfeti, mihnetine sebep olacak olaylara zemin hazırlayacaktır. Zira Osmanlı İmparatorluğu'nu sarsan korkunç kaos, XVIII. yüzyıl sonu ve XIX. yüzyılın başlarında saray entrikaları ve iç isyanlarla iyice kendisini gösterir olmuştur. Bilhassa devrin en önemli olayı sayabileceğimiz **yenileşme hareketleri**, henüz rayına oturtulamamış, yenilik taraftarlarıyla bunları gereksiz görenler arasında amansız bir mücadeleye girilmiştir. Hâlet Efendi, yenileşme taraftarı değildir. Zeki, âlim, zarif bir devlet adamı olmasına karşılık aynı derecede de hasıs ve hesaplı bir kişiliğe sahiptir.¹³

Yenileşme hareketlerini önlemek ve muhaliflerini bertaraf etmek için zaman zaman devlet kademelerine işin ehli olmayan kendi cahil adamlarını yerleştirdiğini ve bunları koruduğunu, isyanları -malesef- teşvik ettiğini tarihler yazmaktadır.¹⁴

¹¹- İbnülemin Mahmut Kemal İnal, a.g.e., s.736

¹²- Ahmet Hamdi Tanpınar, İzzet Molla'nın Hâlet Efendi vasıtasıyla Sultan Mahmud'la tanışmasının doğru olmadığını iddia eder. Sebep olarak da Hazân-ı Asâr'daki "rüya" manzumesinde belirttiği gibi, Molla, Sultan Mahmud'u Vak'a-ı Hayriyye'den evvel, fakat Halet Efendi'nin akıbetinden epeyce sonra bir gece rüyasında gördüğünü, Sultan'ın kendisine "Henüz şahsen seninle tanışmadım ama şiirlerin ile aramızda ünsiyet vardır" diye iltifat ettiğini ve aynı olayın gerçekte iki yıl sonra 1242 senesi ramazanında, İzzet Molla arkadaşı Abdülhak Molla ile Ayasofya Camii'nde gezerken vukû bulduğunu söyler. (Ahmet Hamdi Tanpınar, a.g.e., s.89)

¹³- Bernard Lewis, a.g.e., s. 71, 105

Enver Ziya Karal, a.g.e., s.77, 111

¹⁴- Cevdet Paşa, Tarih-i Cevdet, c.X, s.113; c.XII, s.55

F.Ü.Sosyal Bilimler Dergisi 2000 10 (1)

Molla'nın Hâlet Efendi'ye yaklaşması, özellikle Düzoğlu Mezadı'nda Yahudi asıllı birinin yaptığı yolsuzluğu, Nâzır Osman Ağa ile Hâlet Efendi'ye haber verdiği olaydan ve Mihnet-Keşân'daki "usât-ı reâya edince zuhûr" ifadesinden anlaşılan 1821-1822 yılı isyanlarından sonra daha da artmıştır. İhbar olayında Yahudi ve ortağı Ahmet Ağa, Halet Efendi ile Osman Ağa'nın arasını açmayı başarırlar;

"Edip Ahmed Ağa ile ittifak
Yahudi bizi etti gamz ü nifak
(...)
Nice iftiralar edip nâzıra
Dürûğ etti bi'l-cümle hak hâzıra
(...)
Bozuşturdular anı merhum ile
(...)
Bu yolda telef oldu Osman Ağa" (Mihnet-Keşân, s.9,10)

Sonradan Osman Ağa "üç tuğ" alarak kendini kurtarır ve "Surre-i şehri-yâr'e emîn" tayin edilir; "O üç tuğla kendini etti halâs/ Bu bî-çâreye yoktu câ-yi menâs" (Mihnet-Keşân, s.10)

Bu sıralar, 1821-1822 isyanları da çıkmış ve Molla, kendini iyice yalnız hissetmeye başlamıştır. Mihnetine sebep olacak intisâb olayı, bu gelişmeleri takiben iyice perçinleşir ve Hâlet Efendi ile aralarında -sonuçta pek memnun olmayacağı dostlukları kurulmuş olur;

"Sebeb intisâbım olup Hâlet'e
Düşürdü felek böyle bir mihnete" (Mihnet-Keşân, s.10)

3- Bursa Müfettişliği ve Evliliği

İzzet Molla'nın zeki, nüktedan, zarif ve hoşsohbet kişiliği, kısa zamanda Halet Efendi ve saray çevresi meclislerinin aranan siması haline gelmesini sağlar. Böylece kendisine ikbal imkanlarının kapıları da aralanmaya başlar.

Şeyhülislam Salihzâde Es'ad Efendi'nin yardımıyla 1809 yılında Bursa'ya müfettiş tayin edilir.¹⁵

¹⁵- Fevziye Abdullah Tansel, a.g.e., s.1264-1267
- Harun Tolasa, a.g.e., s.47

Bu esnada Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın soyundan İsmail Mekki Bey'in kızı Hibbetullah hanımla evlenir. Bu evlilikten 4 erkek çocuk dünyaya gelir; Fuad, Reşad, Murad, Sedad. Bu çocuklardan birisi, Tanzimat dönemi meşhur devlet adamlarından Fuad Paşa'dır.

İzzet Molla'nın; "Budur İzzet'e çar bâğ ola şâd/ Fuad ü Reşâd ü Murâd ü Sedâd" mısralarıyla ifade ettiği bu dört evlat, isimleri dolayısıyla güzel bir fıkraya da konu olmuştur; Bir gün Sultan Mahmut, Molla'ya kaç evladı olduğunu ve isimlerini sorar. İsimlerin kafiyeli oluşu ve "dal" harfiyle bitmesi Sultan'ın da dikkatini çeker ve ona "Biri daha olursa ne tesmiye edersin?" diye sorduğunda Molla'dan "Allah'tan İmdâd"¹⁶ cevabını alır.

4- Galata Kadılığı

Molla, 1820 yılında Galata Kadısı olarak görevlendirilir. Halet Efendi'nin 1822 tarihinde Konya'ya sürülmesi ve orada öldürülmesi, kendisine yakın olanların felaketine sebep olmuş ise de, İzzet Molla'ya ilk anda herhangi bir zarar gelmemiştir.¹⁷

Fakat Molla'nın ihtiyatsızlığını "bir aile mirâsı"¹⁸ olarak gören Tanpınar ne kadar haklıdır. Zira, Osmanlı Devleti'nin yıkılış sürecinde, şahsî ve siyasî hırsların gemlediği insanların, her yönetim değişikliğinde ortalığı nasıl can pazarına dönüştürdüklerini bildiği halde, Molla'nın "Cihan hasmım olsa ferâğ eylemem/Yine tab'a nazmı yasağ eylemem" (M.K., s.11) demesi ve özellikle sarayın Halet Efendi'ye karşı tavrının açık ve net bir şekilde ortaya konduğu, hatta "Halet'in hal' edildiği" bir ortamda hâlâ; "Hâlet'in cânını Hak malını aldı mîrî/ Kaldı ehl-i hasede hâyeleriyle kîri"¹⁹ beytini tanzim etmesini başka türlü izah etmek pek mümkün değildir.

Oysa Rıfat Paşa'nın da söylediği gibi²⁰, "ikbal zamanlarında dil ve kalem ile cerh ettiği kimselerin fırsat bulunca intikam almaya kalkışacaklarını",

¹⁶- TOEM., nr. 43, 1332, s.287

¹⁷- Sadık Kemal Tural, "Mihnet-i Keşân'ın Yenileşme Tarihimizdeki Yeri", Türk Kültürü, S.163, Mayıs1976, s.432; Harun Tolasa, a.g.e., s.46

¹⁸- Ahmet Hamdi Tanpınar, a.g.e., s.89

¹⁹- İbnülemin Mahmut Kemal İnal, Molla'nın bu tavrını "Molla, tab'an şâir ve hezl ü mizaha mail idi. Uğradığı musibetler hep dilindendir. Hatta kendi bile "Düşük lisân belâsı ile âh u zâre biz" diyor ki söylediği sözlerin en doğrusu budur." (a.g.e., s.751) şeklinde kaydeder.

²⁰- a.g.e., s.752

F.Ü.Sosyal Bilimler Dergisi 2000 10 (1)

kötülük etmeseler bile iyilik de yapmayacaklarını düşünmesi ve ona göre itiyatlı davranması gerekirdi. Kaldı ki, Hâlet Efendi'nin ölümünden hemen sonra böyle bir tavra girmesi, hâl-i hâzırdaki yönetimi elinde bulunduranları "ehl-i hased" diye nitelmesi ve bunları Hâlet Efendi'nin "hâyeleriyle kîri" sözleriyle alaycı bir tarzda -güyâ-ödüllendirmesi; onun biraz fevrî, fakat en ümitsiz anlarda bile mizahı yakalayabilen keskin mizacını yansıttığı gibi, ona boşu boşuna yeni sıkıntıların kapısını açacak ve genç denecek bir yaşta (44) mihnet ve nekbet içinde dünyadan elini çekmesine sebep hadiselerin başlamasına da vesile olacaktır.

İzzet Molla'nın "sürgün" dönemindeki "ben" merkezli hikâyesini anlatan ve yenileşme tarihi açısından edebiyatımızın kendi içindeki kısmî bir tekamülünü yansıtan Mihnet-Keşân, aynı zamanda devrinin siyasî panoromasını da veren biyografik bir roman karakteri arzeder. Molla, bu eserde zamanına ait kargaşayı, Hâlet Efendi'ye yakınlığı dolayısıyla aleyhindeki çalışmalardan duyduğu iç tedirginliğini, mesnevi boyutlarını aşan bir tür 'anı roman' tarzında anlatır;

"Galata kazasında kadı idim
Ne sahib-adâlet ne zâlim idim

Edip dûdmân-ı kaza iltihâb
Tutuştı bizim dâmen-i intisâb

(...)

Kimi der ki dün ağzını yokladım
Bakayım ne dermiş deyü yokladım

(...)

Mecâliste nefyim hevâdis idi
Benim kıyl ü kâlim mebahis idi

Beş ay böyle etti zamanım mürûr
Bu pençe bana haylice verdi zûr

(...)

Kaçıp gittim İstavroz'a bir zamân
Yine kalmadı bildiğinden cihân

Sükût eyledim kahrı var dediler
Biraz söyledim zehri var dediler

Şaşırdım hülâsâ pes ü pîşimi
Bıraktım Hudâ'ya bütün işimi" (M.K., s.8-9)

Molla, Galata Kadısı görevinde iken Hâlet Efendi'nin "hall" edilmesi, etrafta, yakında onun da sürgün ya da "hal" edileceği dedikodularının dolaşmasına vesile olur. Bütün bu olanları çâresiz bir şekilde seyreden Molla, büyük bir psikolojik baskı altına girer. Kendisini rahatlatmak için İstavroz'a gider ama bir türlü üzerine yönelmiş gazap hisminden kurtulamaz. Dostu Hâlet Efendi'nin başına gelecekleri önceden sezip onu kurtarmaya çalışmışsa da; "Yedim Hâlet'in nân-ı ihsânını/Çalıştım halâs etmeğe cânını" (M.K., s.9) bu gayret, kendi âkıbetini hazırlamaktan ve hızlandırmaktan başka bir işe yaramaz.

5- Keşân Sürgünü

"Eyledim Hâlet Efendi'ye dua nefyinde
Gayret-i nimeti terk et dedi ebnâ-yı zamân"

Hâlet Efendi vak'asıyla başına bir çorap örüleceğini anlayan Molla, dedikodulardan biraz olsun uzak kalabilmek için gittiği İstavroz'dan dönüşte, eniştesi Moralızâde Hamid Efendi'nin yanında bulunan ailesini görmek ve gece kalmak için -yanında şâir Nihad Bey olduğu halde- hamama gider. O sırada bir çavuş gelerek "Keşân'da ikâmete memur kılındığı"nı bildirir (15 Cumadelâhire 1238/ 1832).

Sürgün sebebi, Tarih-i Cevdet'te²¹ ve Molla'nın bacanağı Es'ad Efendi'nin gayr-i matbu' tarihinde²²; "Hâlet'in cânını Hak malını aldı mîrî/ Kaldı ehl-i hasede hâyeleriyle kîri" beyitini tanzim etmek, devrinin sadrazamı Hamdullah Paşa aleyhinde söz söylemek ve devlete karşı olmak iddiaları gösterilir.²³

²¹- Cevdet Paşa, Tarih-i Cevdet, c.XII, s.67

²²- İbnülemin Mahmut Kemal İnal, a.g.e., s.738

²³- - Burada Keşân'a sürgün edilme sebeplerinden "devlete karşı olma" isnadı üzerinde durma ihtiyacı hissediyoruz. Diğer iddialar doğru olabilir. Zira, şair'e bir aile mirası olan "açık sözlülük" ve "çekinmeden konuşma itiyadı" bu tür fevri hareketlerde bulunmasına müsaittir. Fakat "devlete karşı olduğu" isnadı, olsa olsa kendi çıkarlarını devlet çıkarlarıyla karıştıran hasetçilerin uydurmasıdır.

F.Ü.Sosyal Bilimler Dergisi 2000 10 (1)

Bu olay, Mihnet-Keşân'da "Zuhûr-ı Emr-i Aîl-şân be-Memuriyet-i Keşân" başlığı altında şöyle işlenir;

"Zuhûr eyledikte bizim kıyl u kâl
Binikiyüotuzsekiz idi sâl
(...)
Sitanbul'a geçmiş idim salı gün
Cihan görmesün anın emsâli gün

Enişte Efendi'de idi harem
Çocukları anda der idim görem

O şeb anda kalmağa cürm eyledim
Varıp doğru hamama azm eyledim

Nihad'ım yanımda beraber idi
Refikim fakat ol hünerver idi

Oturmuş idik sadr-ı germâbede
Bu ne kubbede koptu bir arbede
Süleymân-ı asrın gelip hüdhüdi
Başında fakat sorgucu yok idi

Çünkü İzzet Molla âlim, şâir ve oldukça cömert bir insan olmasının yanı sıra; uyanık, zeki ve sağduyu sahibi bir devlet adamı vasfına da sahiptir. Devrinin olayları karşısındaki tavrı, bu özelliklerini oldukça net bir şekilde yansıtmaktadır. Mihnet Keşân'da gördüğümüz;

"Değildi sözüm devlete itirâz
Edenler de varsa bula inkirâz" (s.11)

"Dedim anlara ömrünüz çok ola
Hıyanet eden devlete yok ola" (s.35)

"Çıkardım derûndan gam-ı gurbeti
Dedim Hak müebbet ede devleti" (s.197) gibi beyitlere ve h.1244 yılında Sultan Mahmut tarafından yaptırılan yangın kulesine yazdığı tarih manzûmezinde;
"Sanki tâk-ı çerhe yazdım İzzetâ tarihimi
Kıldı Han Mahmûd-u Adlî kulle-i vâlâ binâ" mısralarıyla tarih düşürüp yangın kulesinin câizesi olarak ihsan olunan beş keseyi Asâkir-i Mansûre-i Şâhâne'ye bağışlaması (İbnülemin Mahmut Kemal İnal, a.g.e., s.737, - Faruk Nişli, Keçecizâde İzzet Molla/ Hayatı,Eserleri, Edebî Şahsiyeti, Şöhreti, İst.Üniv.Mez.Tezi, İst.1945, s.5) ve 1827 yılı Rus harbi konusunda saraya sunduğu Lâyiha'da; onun ne kadar devleti düşünen geniş bir sağduyuya sahip olduğunu anlamak mümkündür.

Dedi emr eder padişah-ı cihan
Keşân'da ikamet ede bir zaman (M.K., s.121)

İzzet Molla, kendisine hamamda sürgün haberini getiren Çavuş'la birlikte, önceden hazırlanmış iki ata binip Keşân'a giderler. Bu mecburî ikame olayı, Mihnet-Keşân adlı eserde devrin ve devre ait olayların, panoramik bir şekilde romanlaşmasına vesile olacaktır.

Keşân'da bir yıl kalan Molla, dostlarının yardımı sayesinde; 16 Şubat 1824 tarihli bir fermanla affedilir ve İstanbul'a döner.

6- Keşân Dönüşü

Molla'nın Keşân mihnetinin sona ermesinde; İstanbul'daki dostlarının gayretlerini ve yine bunlar vasıtasıyla Sadrazam Gâlip Paşa'ya sunduğu;

"Sunup cihâne felek su yerine kâse-i şîr

Gam-ı hasedle karardı zemine ebr-i mutîr" (M.K., s.204) matlalı
kasidesinin etkisini de saymak mümkündür;

"Edip afvımı Sadr-ı âzâm rica
Şehinşân-ı devrâne almış dua

Buyurmuş ki sebili olsun küşâd
Derûnum gibi feth ola her bilâd
(...)
Edip ertesi emr-i âlî zuhûr
Devâceyn-i beyt eylemişler huzûr
(...)
Seher ki biri geldi gam-hâneme
Cevâhir nisâr etti virâneme" (M.K., s.208-209]

Mihnet-Keşân'da bu dönüş, oldukça sâde ve usta bir dille anlatılmaktadır. Keşân-İstanbul arasında gördüğü yerleri yine gerçekçi bir tarzda nakleder. Sırasıyla Ergene, Edirne, Havsa, Babaeski, Burgaz, Çorlu, Silivri, Küçükçekmece üzerinden İstanbul'a avdet eder;

"Binikiyüzotuzdokuz idi sâl

F.Ü.Sosyal Bilimler Dergisi 2000 10 (1)

Resîd oldu encâma bu hasb u hâl" (M.K., s.222)

İstanbul'a varınca çok sevinir. Bir yıl öncesi ile, bir yıl sonraki halini mukayese eder ve oldukça memnûn kalır. Zirâ II. Mahmud'un gayretli çalışmalarıyla eşkiyâ ve fitne tedib edilmiş ve kısmî bir asayiş sağlanmıştır;

"Şehr-i İstanbul mu bu ya başka bir dünya mıdır
Yoksa evvel gördüğüm bir korkulu rü'ya mıdır

(...)

Pây-mâl olmuş idik sergerdân-ı fitneye

Kimse bilmezdi müderrîs mi ya bu molla mıdır

(...)

Eşkiyâyı öyle nâ-bûd eylemiş kim şemşîri

Fitne bilmez kendini peydâ vü nâ peydâ mıdır" (M.K.,s.223-224)

7- Yeni Görevleri

Muallim Naci, Esâmi'de İzet Molla hakkında bilgi verirken; "Galata mevleviyyetine nâil olduktan sonra Keşân'a nefyedildi. Avdetinde hayli makbûl olmuş idi"²⁴ der.

İzzet Molla, İstanbul'a dönüşte dostlarını ve tanıdıklarını ziyâret ederek ikbal şansını yeniden yakalamağa çalışır;

"Sıtanbul'a oldum yalıdan revân
Ziyâret kılındı kibâr-ı zamân

Görüp her biri iltifata sezâ

Kimisi sevincinden etti bükâ'

Sıtanbul'u geşt ettim akşama dek

Girip her kapıya öpüp el etek" (M.K., s.228)

İzzet Molla'nın bu yârân ve kendi deyimiyle "kibâr-ı zamân" ziyareti, onu hemen maksûduna vâsıl eder ve kendisine Mekke Pâyeliği verilir (h.1241/1825)

Keşân mâcerâsından bir hayli yorulmuş ve yıpranmış olarak dönen İzzet Molla, artık dost ve düşmandan ümidi kesip kendi haline kalmağa ve başını hâneye çekip dedikodulardan uzak durmağa niyetlidir. Üstelik "Çekip hânedi hırkaya başımı/ Ma'aşım ile bir edip aşımı" diye kendi kendine söz vermiştir.

²⁴- Muallim Naci, Esâmi, İstanbul 1306, s.216

Hicrî 1242/1826 tarihinde İstanbul Pâyeliği'ne ve Haremeyn müfettişliğine getirilir. Eski itibarına kısa zamanda yeniden kavuşan Molla, h. 4 Şâban 1243/ 21 Şubat 1827'de eyâletlerin tevzî defterlerine müfettiş tayin edilir²⁵. Fakat bu ikbal dönemi de fazla uzun sürmez. Aynı yıl Osmanlı-Rus savaşı çıkar. Savaşa taraftar olmaması ve bunu bir lâyhâ ile açıkça beyân etmesi ile Sivas'a sürülür.

8- Sivas'a Sürgün Edilmesi

Osmanlı İmparatorluğu'nun "Hasta Adam" tabiriyle masaya yatırılmak ve mirasının paylaşılmak istendiği bir dönemde yaşayan İzzet Molla, devrinin bütün kargaşasını ve hassasiyetini oldukça iyi anlayabilen sağduyu sahibi bir insandır.

Bu sıralar, iç isyanlar ve dış zorlamalarla İmparatorluk sürekli kan kaybetmektedir. Senelerden beri devam eden Yunan meselesi, Eflak, Boğdan ve Sırp imtiyazından dolayı Rusya, Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmiştir (1828).²⁶ Bâb-ı Meşihat'ta toplanan Meclis-i Umûmîde, buna karşılık olarak -küçük tavizlerle anlaşmak imkanı varken- harp kararı alır. İzzet Molla bu meclisin içindedir. Arkadaşlarıyla birlikte harbe taraftar olmadıkları halde meclisin umumî kararına uymak zorunda kalırlar.

Gerçekte bu dönem Osmanlı ordusu oldukça zayıftır. İki yıl önce yeniçeriler ortadan kaldırılmış (h.1241), fakat onun yerine henüz istenen düzeyde savaş gücü olan bir ordu kurulamamıştır. Navarin'de yakılan Osmanlı donanması yenilenemediğinden denizler savunmasız kalmıştır. Üstelik İngiltere ve Fransa ile ilişkilerin gergin olması yardım ve ihtiyat taleplerine imkan vermemektedir.²⁷

Rusya ile savaşa girmenin açık bir şekilde yenilgiyle sonuçlanacağını gören İzzet Molla ve arkadaşları, Meclis-i Umûmî'nin kararına karşılık, savaşın doğuracağı kötü sonuçları bir lâyiha şeklinde hazırlayıp saraya sunarlar.

²⁵- Lutfî, Tarih-i Lutfî, 1292, s.266

²⁶- Yılmaz Öztuna, Osmanlı Devleti Tarihi, c.I, İstanbul 1986, s.491

²⁷- E.Ziya Karal, a.g.e., s.150; Bernard Lewis. a.g.e., s.79-81

F.Ü.Sosyal Bilimler Dergisi 2000 10 (1)

Devletin kendini yenilemediği için çok kötü bir durumda olduğunu, yeni ordunun henüz tam olarak kurumlaşıp modern silahlarla techiz edilmediği için "şer'-i cüziyi ihtiyâr eylemek" gerektiğini ve bu yüzden şimdilik Rusya ile yapılacak bir savaşın büyük felaketler getireceği belirtilen Lâyiha hadisesi, Lutfi Tarihi'nde şöyle nakledilir; "Her ne kadar Meclis-i Meşveret'te muharebe, taraf-ı ekseriyetle tasdik olunmuşsa da erbâb-ı meclisten Hekimbaşı Behçet Efendi ile ricalden bazıları ve bahusus ile İzzet Molla derûnî muhalefette bulunmuşlar, muzmerlerini izhâra ictihâr edemediklerinden İzzet Molla'yı önyak ederek Rusya ile muharebe açmanın mevsimi olmadığına ve Yunanistan'ın serbestiyetini kabul ile şerhlerin ehvenini ihtiyâr ederek şimdilik Devlet-i Aliyye nizâmat-ı askeriyye ve mesâlih-i mülkiyyesinin ikmâline sarf-ı nükûd u himmetle meşgul olması muvâfık-ı akl ü hikmet olduğuna dair kaleme aldığı Lâyiha'yı İzzet Molla Efendi makarr-ı mevkib-i hümâyun olan Rami Çiftliği Kışlası'nda daire-i hazret-i Padişâhîye gidip mabeyncilerden birinin vasıtasıyla huzûr-ı şâhâneye takdim eyledi"²⁸

Ahmet Atâ Bey'in, Hekimbaşı Behçet Efendi'den naklen Enderun Tarihi'nde belirttiğine göre de; "Muhaverenin mukaddimesi olan ilk meşverette Molla, bir defacık harb taraftarı iken, alim ve taallümde henüz pek maharet kesb edemeyen onbeş-yirmi tabur asâkir-i nizâmiye ile"²⁹ Rusya devleti'ne mukabele edemeyeceğini düşünerek ve bazı ukâlâ ile de müzâkere ederek "harbin sulha tahvilindeki hayır ve menfaati" gördüğünden böyle bir layihâ hazırlama ihtiyacı duymuştur.

Molla'nın Sivas'a sürgün edilmesine sebep olan bu Lâyiha, 6 Rebiülevvel 1244/ 16 Eylül1828 tarihinde kaleme alınmıştır. Tarihçi Lutfi Efendi'nin "şâir için mezhep yok ya bu mecliste İzzet Molla böyle der. Sonra müstakil lâyiha ile bunun hilâfına gider ve Sivas'a kadar gider"³⁰ şeklindeki sözlerini gerçekçi bir değerlendirme olarak görmemek gerekir. Belki müşâvere meclisinde konuşamaması ve Lâyiha'yı Padişâh'a sunmadan önce bazı şahıslara okuyup çeşitli dedikodulara sebep olması, hata olarak kabul edilse bile, devrin şartları gözönüne alındığında Molla ve arkadaşlarına hak vermemek elde değildir. Zira, devletin en yüksek düzeydeki bir kurulu, harbe karşı genel bir kabul temayülü ile toplanmış ve sonuç önceden belli olmuş gibidir. Üstelik Keşân macerası, ona yeteri kadar "başını hırkaya çekme" tecrübesi de kazandırmıştır.

Devrinin gerçeğini çok iyi bilen İzzet Molla, bütün bunlara rağmen Lâyiha'sında; " Bir devlet beşyüz sene bir halde olmayacağı tevârih-aşiyân-ı

²⁸- Lutfi, a.g.e., s.292-293

²⁹ - İbnülemin M.K.İnal, a.g.e., s.740

³⁰- - Lutfi, a.g.e., s.293

eslâfa malumdur. Kâr-ı akl oldur ki, şer'i-i cüziyi ihtiyâr eyleyüp 'adâya mülâyemet ile kendi işine nizâm verip vakten min'el-evkat ahz-ı sâre dîde-dûz olmak iktizâ eder. Nemçe devleti ikibin seneden beri, bir kaç defa sûret-i inkirâza yüz tutmuş iken düşmene müdârâ ve tedbîr-i ashâb-ı akl ü dehâ ile tahlîs-i giribân eylemiştir. (...) İkiyüz senedir Devlet-i Aliyye memâlikine bakılmayup ve henüz asker tedârik kılınmayup tedârik olunduysa bile düşman askerine kıyâsen ekall-i kalîl olup teksir-i asâkir oluncaya dek sabr ü sükûn iktizâ ederdi."³¹ demek cesaretini göstermiş, sulh u salâhı cenge tercih ederek üzerine düşen tarihî uyarı görevini son anda da olsa - kendi mihneti pahasına- yapmaya çalışmıştır.

Sonuç olarak Lutfî Tarihi şu malumatı veriyor; "Meal-i lâyiha efkâr-ı şâhâne ve karar-ârâ-yı umumiyeye muhalif görüldüğünden bâis-i cûşiş- deryâ-yı pâdişahî olmağla hemen yevm-i mezkûrda mübâşire terfikan İzzet Molla Sivas'a ve lâyihanın muharriri Hacı Ömer Rasim Efendi Rodos'a nefy ve ilcâ kılındılar."³² Bu talihsiz "nefy" kararı maalesef Molla'nın son mihneti olacak ve haklı çıktığının resmen doğrulanmasını görmeden dünyadan göçüp gidecektir.

9- Ölümü

"Cenâb-ı Ademe bir de bana oldu bu âlemde
Nâim-i cenneti terk eyleyüp düşmek beyâbâne" (İ.Molla)

Eserlerinde devrinin ve hayatının panoromasını çizen bu içli ve nüktedan şairimiz, Sivas'a sürgün edilmekle kötü talihinin tokadını bir kez daha yemiş olur.

Bu sıralar maddî ve manevî pek çok sıkıntılar içinde olan İzzet Molla; Keşan'ın mihneti, İmparatorluğun bozulan devlet düzeni ve saray entrikaları yüzünden bir hayli yıpranmış ve özellikle son olarak haklı bulunduğu bir davadan ötürü Sivas'a sürgüne gönderilmesi, onu adeta bitirmiştir.

Mihnet çekmek hayatının kaderi haline gelen İzzet Molla, Sivas'ta iken Vali İsmail Paşa'nın kendisine ilgi göstermesiyle bir parça teselli bulur. Paşa'ya sunduğu bir kasidede bu memnuniyetini şöyle dile getirir;

³¹- Faruk Nişli, Keçecizade İzzet Molla/ Hayatı, Eserleri, Edebî Eserleri, Edebî Şahsiyeti-Şöhreti, İ.Ü. Mezuniyet tezi, İstanbul 1945, s.5

³²- Lutfî, a.g.e., s.293

"O dustûr u kerem mevfûre kat'a nisbetim yokken
Su'âl etti perişân hâtır-ı zârı vezîrâne
(...)
Husûsa zâtımı o asâf-ı ekrem kerem kıldı
Yine müstağrak oldum nimet-i sultân-ı devrâne"

Molla, bu son menfâsında çile doldururken, bir yandan da Rus Harbi'nin kötü sonuçları Ruslarla birlikte Sivas'a doğru ilerlemektedir. Layihâ'da ileri sürülen görüşlerin haklılığı artık anlaşılmaya başlanmış ise de Molla, yanılmış olmayı çok istemekte ve "Aman ya Rabbi, beni yalancı çıkar"³³ diye yakarmaktadır.

Harbin gidişi, kesin olarak İzzet Molla ve Layihâ'ya imza atan arkadaşlarını doğrular bir karakter kazanınca, Molla'nın mağduriyetini önlemek için, afvını bildirir bir ferman yazılıp Sivas'a gönderilir.

Ne yazık ki, geç kalan adâlet eli kendisine ulaşmadan iki saat kadar önce Molla hayata vedâ eder. (Ağustos 1829/ h.1245) Ferman, cenaze töreninde okunur ve göğsünün üzerine konularak defnedilir.

Ölümü üzerine Arif Hikmet şu beyitiyle tarih düşürmüştür;

"Kayd-ı târihi olup hüzn-âlûd
İzzet şâire de kıydı cihân" (1245)³⁴

İzzet Molla'nın ölüm sebepleri arasında çeşitli ve birbiriyle çelişen bilgiler vardır; Meselâ, Lutfî tarihinde "Bu sene (1245) kibâr-ı ilmiyyeden İzzet Molla, menfâsı olan Sivas'ta fücâeten vefat etmiştir."³⁵ derken Süreyyâ Bey, Sicill-i Osmanî'sinde "..244'de yani Rusya muharebesinin sulhla bertaraf edilmesi tarafında bulunduğu ve bu bâbda bir lâyiha dahi takdim ettiğine binaen Sivas'ta ikâmete memur oldu. 245'te kazaen vefat eyledi"ğini³⁶, İbnülemin Mahmut Kemal İnal "kalp sektesi"nden öldüğünü söyler.³⁷

³³- Faruk Nişli, a.g.e., s.18

³⁴- Arif Hikmet, Divân-ı Arif Hikmet, İstanbul 1283, s.236

³⁵- Lutfî, a.g.e., s.293

³⁶- Süreyya Bey, Sicill-i Osmanî, İstanbul, 1311, c.III, s.458

³⁷- İbnülemin M.K.İnal, a.g.e., s..746

Ziya Paşa Veraset Mektupları'nda³⁸, E.J.W. Gibb de A History Ottoman Poetry³⁹ adlı eserinde -halk arasındaki rivayetlerden hareketle- "ananevî fincan'dan kahve içerek öldüğü"nü iddia ederler.

Bu iddialardan ilki hariç, son üçünü doğru kabul etmek pek mümkün değildir. Zira Süreyya Bey, mezar taşıdaki kavuğun kırık olmasından böyle bir yoruma giderken, diğerleri de halk arasındaki -doğruluğundan şüphe edilebilecek- rivayetleri esas almışlardır. Oysa ki, eğer Molla böylesine ağır bir cezaya çarptırılıyorsa Sivas'a kadar gönderilmesine ve 9 ay bekletilmesine gerek görülmezdi. Kanaatimizce, Molla'nın ölümüne, oğlu Fuad Paşa'da da görülen kalp rahatsızlığı sebep olmuştur. Kısa fakat yoğun, çileli- mihnetli bir hayatın yükünü Molla'nın kalbi ancak 44 yıl çekebilmiştir.

10- Kabrinin İstanbul'a Nakli

II.Meşrutiyet'in ilanından sonra Sivas'a Vali olarak atanan Muammer Bey, İzzet Molla'nın medfun bulunduğu kabrinin üzerine bir park yapılmasını istemesi üzerine, Molla'nın torunu Reşat Bey, merhumun kabrini İstanbul'a getirterek; Avret Pazarı Canbaziye Mahallesi'nde Mustafa Bey Mescidi avlusunda bulunan babası Salih Efendi'nin yanına defneder. (h.1335/1916)⁴⁰

II- SANATI VE EDEBİ KİŞİLİĞİ

³⁸- İbnülemin M.K. İnal, a.g.e., s.746

³⁹- E.J.W. Gibb, A History Ottoman Poetry, London 1905, IV, p.312

⁴⁰- Bursalı Mehmet Tahir, Osmanlı Müellifleri, 1338, c.II, s.320; Bursalı Mehmet Tahir, Osmanlı Müellifleri ,c.II, (Hazırlayan:A.F.Yavuz, İ.Özen) İstanbul 1972, s.181-182; Fevziye Abdullah Tansel, a.g.e., s.1265

F.Ü.Sosyal Bilimler Dergisi 2000 10 (1)

Osmanlı Devleti'nin siyasî hayatına paralel bir şekilde gelişen klasik divan şiiri, Kanunî Sultan Süleyman'dan sonra başlayan duraksama ve gerileme sürecine takılmadan -paralelliği bozarak- XVII. yüzyılda da ilerleyişini sürdürür. Cem Dilçin, siyasal ve toplumsal hayatın tersine cereyan eden bu vakayı, divan şiirinin "içine kapanık bir edebiyat" ürünü olmasına ve "yapısı gereği, yaşadığı gerçek hayatın dışında soyut ve kalıplaşmış bir kavramlar sistemine dayan"masına⁴¹ bağlar. Bu yüzden toplum hayatındaki çözülme ve dağılmanın edebiyat ve sanat faaliyetlerine yansması epey uzun bir zaman alır. XVIII. asrın başlarında Nedim, son çeyreğinde de Şeyh Galip kişisel şiir dehalarıyla yükselen sanatkarlardır. Bu yüzyıla her ne kadar "şiir ve şair asrı"⁴² dense de bu iki büyük üstadı geçebilecek kudrette kimse yetişmemiştir.

Nabi ve Nedim'in divan şiirine yeni bir canlılık ve dinamizm kazandırmak için; imaj, tem ve dil sahalarında açmak istedikleri yenilik çığrı ve bu yöndeki gayretleri, kendi devir ve eserlerinde başarı gösterirse de; onların muakkib ve mukallitleri olan Enderunlu Fazıl, Sümbülzâde Vehbi gibi şairlerde, kendini bir üst seviyeye eriştirecek ilhamı bulamayacağından eski gücünü ve cazibesini kaybetmeye başlar. Mazmunlarda ve hayallerdeki monotonluk, klişe söyleyişler; eski üstadların kötü birer taklidi olmaktan öteye geçemez.

Bu çözümlüş o kadar mukadderdir ki, XVIII.asrın sonlarında yetişen ve sözü anlamda zirveye ulaştıran Şeyh Galip bile bu düşüşü önleyemez.

Böylece XIX. yüzyıl başlarında klasik divan şiiri, tam bir durgunluk ve "inhina" içine girer. Tanzimat dönemine kadar sürecek olan bu durgunluk ve bozulma, zaman zaman yeni arayışlara yönelen Enderunlu Vasıf ve Keçecizâde İzzet Molla'nın çalışmalarıyla aşılmaya çalışılsa da bu yönelme, dağınık ilhamları aşarak yeni bir hamle yaratacak güce erişemediğinden edebiyatımızı yeni şekil ve tür arayışlarına itecek ve Batı kaynaklı bir yeniden yapılanmayı gerekli hale getirecektir.

Şeyh Galip'ten sonra en usta şairler arasında sayılan İzzet Molla, geleneğin devamı olan eserlerinde, klasik şiirimizin kendi içinden tekamülünü ve değişimini müjdeler.

Özellikle Mihnet-Keşân adlı eserinde, alışılmış mesnevi geleneğinin sınırlarını ferdî intiba, serzeniş ve teessürlerin ifadesiyle bir hayli zorlamış ve

⁴¹-- Cem Dilçin, "Divan Şiirinde Gazel", Türk Dili (Türk Şiiri Özel Sayısı II -Divan Şiiri-) S. 415-416-417/ Temmuz-Ağustos- Eylül 1986, s.175

⁴²-- Sadettin Nüzhet Ergun, Tanzimat'a Kadar Türk Edebiyatı ve Nümuneleri, İstanbul 1931, s.486

hatta bu sınırları aşarak esere bir **anı roman** niteliği kazandırmıştır. Türk edebiyatında -Batılı anlamda roman türü gelmeden- insan psikolojisine kesin, net ve realist bir tavırla ilk yaklaşımın İzzet Molla'nın Mihnet-Keşân'ında görüldüğünü söylemek pek hatalı olmayacaktır. Yaşanan hayat, insanlar ve insanların birbirleriyle olan ilişkileri bütün canlılığı ile Mihnet-Keşân'ın konusu olmuştur. Bu bakımdan Tanpınar, Mihnet-Keşân'ı yaşanan hayata açılmış bir pencere olarak görür.⁴³

İzzet Molla'nın en karakteristik eserlerinden biri olan Mihnet -Keşân'da, şairin , sanatçı kişiliğinin odaklaştığı gözlenir. Klasik divan şiiri kültürüyle yetişmiş bir şairin, kendi portresini manzum anlatımın ve mesnevi geleneğinin sınırlarını, kurallarını aşarak çizmesi; Türk edebiyatında ilk defa görülebilen bir hadisedir. Mihnet- Keşân'da kendini tasvir ederken;

"Uzun boylu kûsec cesîm'ül- vücûd
Cihanda 'adîlî 'adîm'ül- vücûd" (MK., s.17)

şeklinde bir beyanda bulunması, klasik edebiyatımız için oldukça yeni bir söyleyiş kabul edilebileceği gibi, Tanzimat'la başlatılan "yeni"lik vasfını, klasik şiirin kendi bünyesi içinde hazırlayan dâhilî bir tekâmül, olarak da adlandırmak yerinde olacaktır.

Mevlevî olan şâir, nüktedân cesur ve zarif mizacıyla melevvî enfûsiliğini birleştirmiş makus talihinin ona hazırladığı sıkıntılı hayatı hep bu mizaç arkasından, rindâne bir tevekküle seyreltmiştir.:

"Gerdûn sitem-i baht-ı siyeh etmeğe değmez
Billâh bu gam-hâne bir âh etmeğe değmez"

İzzet Molla, Gülşen-i 'Aşk ve Mihnet-Keşân adlı mesnevilerinde, klasik dış formlara bağlı olmakla birlikte, kahraman anlatıcı olarak⁴⁴ kendi varlığını daima hissettirmesi, manzara ve tip tasvirlerine ayrı bir önem vermesi ve sâde bir dille mahallî söyleyişlere yönelmesi bakımından ayrı bir değer taşımaktadır. Özellikle Mihnet-Keşân'da görülen manzara tasvirlerine realist bir mizacın hakimiyeti görülür. Meselâ, "Evsâf-ı Kasaba-ı Keşân" başlığı altında Keşân'dan bahsederken;

"Keşân şehri dağın kenârındadır

⁴³-- A.H.Tanpınar, a.g.e., s.92

⁴⁴- Şerif Aktaş, Roman Sanatı ve Roman İncelemesine Giriş, Ankara, 1984, s. 87-88

F.Ü.Sosyal Bilimler Dergisi 2000 10 (1)

Bütün evleri seng-sârındadır

Otuzdan ziyâde değirmenleri
Yakın şehre tarla ve hırmenleri

Değirmenleri çünkü bâd-ı hevâ
N'ola olsa etmek de hasb ü rehâ

Değil aşık-âsâ yıkık hâneler
Konak adı var nice viraneler
Reh-i Hak'da etmiş gelip bî-riyâ
Büyük Câmîî İbn-i Hersek binâ

Beş-altı kadar var ufak mâbedi
Yok ikisinin minber ü mas'adı
(...)
Niçe çeşmeler var akar sû-be-sû
İçilmez değildir bayağınca su

Yigirmi kadar kahve dükkânı var
İçinde iki-üç fenâ hanı var" (MK., s. 44-45)

beyitleriyle, şehri meydana getiren farklı üniteleri, adeta resim çizer gibi ve sayısal değerlere bağlı kalarak saymaktadır; Keşan şehri dağın eteğinde taşlık bir alan üzerine kuruludur.. Tarla ve harmanları yakın olan bu şehrin otuzun üstünde değirmeni, yirmi kadar kahve dükkânı ve iki üç de fena hanı vardır. İbn-i Hersek'in inşa ettirdiği Büyük Camiî ve beş-altı kadar ufak mabedi bulunmaktadır; bu mabetlerden ikisinin minberi ve mas'adı yoktur. Evleri, çok yıkık, perişan değil ama bir çok virane de konak olarak adlandırılmaktadır vb. Klasik mesnevi geleneğinde bu özelliklere ancak ayrı ayrı eserlerde müstakil unsurlar olarak rastlanabilirdi. Sözelimi Sergüzeşt-namelerde; mekan unsuru sadece 'üzerinden geçilen bir yer' iken, Şehrengizlerde ise, 'görülen bir yer' şeklinde durgun ve vak'anın zuhuruna zemin hazırlayan diğer iki unsurla (zaman ve kişilerle) yeterince imtizacı sağlanamayan yalın bir mahal olarak karşımıza çıkar. Bu yüzden olay örgüsü içindeki işlevi en aza indirilmiş ve canlılığı kaybolmuştur. Oysa Mihnet-Keşan'da mekan, belli bir mizacın arkasından realist bir gözle görülmekte ve tecritten çok mimesis esasına bağlı bir şekilde kahramanların içinde buldukları değişik ruh hallerini de yansıtan bir işlevle sunulmaktadır (Mihnet-Keşan, s.28, 32-33, 45-46, 123-124)

Oldukça sâde bir dille eserlerini vücûda getiren İzzet Molla, zaman zaman halk söyleyişlerinden, deyîm ve atasözlerinden de istifade etmiş, böylece

konuşma dilinin canlılığını ve folklorik zenginliğini de şiirlerine kazandırmayı başarmıştır. Devriyle fazlaca uyuşmayan bu yöneliş, monotonlaşarak canlılığını yitirmekte olan klasik şiir anlayışının dar ve sınırlı saray çevresinden, daha zengin ve daha canlı olan geniş bir memleket halitasına, daha doğru bir ifâdeyle halk hayatına ve söyleyişine açılışının ilk ve dinamik hamleleri arasında sayılabilir.

Aşağıdaki örneklerde;

"Kimi der kim dün ağzımı kokladım
Bakayım ne dermiş deyü yokladım" (MK. s. 8)
"Darıldı bana gerçi ol küştenî
Kesildi ya yâri tenneni teni " (MK. s. 91)

Nigâh etmeyip hırtıma pırtıma
Vurup tekyeden postumu sırtıma " (MK. s. 123)

"Ahali yemişlerdi bil'it-tifâk
Tümler ile sirke ve sarmısak" (MK. s. 129)

"Eger olsa derler kelin merhemi
Sürer kendinin başına ol emi" (MK. s. 129)

"Sakın gelmesin terbiyemden acep
Edepsizden öğrenmelidir edep" (MK. s. 231)

beyitlerinde de görüldüğü gibi; "ağzımı koklamak, postu sırta vurmak, hırtına pırtına bakmamak" şeklindeki deyimler, günlük konuşma sentaksı içinde kullanılan "tenneni teni" gibi formel unsurlar, "Kelin merhemi olsa başına sürer, Edebi edepsizden öğren" türündeki atasözleri -ki bunların sayıları oldukça büyük bir yekûn tumaktadır- edebiyatımızda yeni ve mahalli/milli bir ifade tarzını arayışın belirtisi olarak değerlendirilebilir.

İzzet Molla, konuların yaşanan hayattan seçilmesi ve anlatımda sâde bir dilin kullanılmasıyla lirizminden hiç bir şey kaybetmez. Aksine daha candan ve daha samimi söyleyişlerle, mizacına ve seçtiği konulara uygun bir atmosfer yaratır:

"Bir yâre açtı sîneme kim yâre söylerim
Sabreylerim ne yâre ne ağyâre söylerim

F.Ü.Sosyal Bilimler Dergisi 2000 10 (1)

(...)

Ateşli âh etme derim âh eder gönül
Sabrım yanarsa bir gün anı yâre söylerim"⁴⁵

"Dertten derde düşürdün beni de kendini de
Vermesin düşmânıma sen gibi Allah gönül"

(B. Efkâr'dan)

"Gönül dedikleri zâlim düşürdü derde bizi
Hudâ bilir ki ne senden bu gam ne bendendir"

"Yorulmaktır cihân-ı köhneyi tamire uğraşmak"

"Kepâze eyledim dünyâyı amma kalmadı kuvvet"

(B. Efkâr'dan)

"Bir sözün nezd-i Hak'da olmaz iki
Mihir birdir şafakda olmaz iki" (Güşen-i Aşk'tan)

"Yâ Rabb bana bî-vâsıta kıl rızkımı
Medh ü zemm etmekten kurtulayım kullarını"

(M. Keşân'dan)

Bu tür örnekleri çoğaltmak mümkündür. Fakat Molla'nın diğer önemli özelliklerinden birisi de; en zor anlarında bile , "bir âh etmeğe değmez" olan hayatın komiğini yakalayabilmesidir. Keşân'a sürgün olarak gittiğinde, oradaki Bekçiyi ve Ergene Müftüsü'nü bu komik üslûbuyla anlatır; "Sıfat-ı Pâsbân-ı Bed-manzar u Bed-elhân" başlığı altında Bekçi'yi;

"Fakat geceler vardı bir pâsbân
Bed-elhân ü bed-sûret ü bed zamân

'Acep bekçi kim pâsbân-ı felek
Sadasın işittikçe ürmek gerek

(...)

Çomak kolları karnı güyâ dühül
'Ali zu'me el-bâtıl üstâad-ı gül

Çıkık göğsü mânende-i dümbebek
Sadâ herre ve kaz ile müşterek" (MK. s. 90)

⁴⁵- F. Nişli, a. g. e., s. 44-88

ve "Amed-i Müfti-i 'Ucûbe-i Ergene" başlığıyla Ergene Müftüsü'nü :

"İşitmiş idim Müfti-i Ergene
Kocalıkta benzer imiş ergene

Nasîb olmamış iltihâ sünneti
Civanlıkta kalmak imiş niyeti
Bölükbaşılar gibi başında şâl
Anınla edermiş setr-i kemâl

Sakalsızlığın fikr edip mû-be-mû
Cemâlin gönül eyledi arzû " MK. s. 91)

beyitlerinde olduğu gibi 'dümbelleğe benzer çıkık göğüsü, davul gibi öne sarkmış göbeği ve çomak kollarıyla "bed elhan ü bed suret" bir bekçi' ile 'yaşının ve mesleğinin gerektirdiği olgunluğunu taşımayan, gençliğe özentili, sakalsız ve başına bölükbaşılar misali şâl sarmış müftü'yü komik ve gerçekçi bir tarzda tasvir etmesi, İzzet Molla'nın devri için ne kadar yeni olduğunu gösterdiği gibi; zengin, nüktedân ve hayat dolu mizacını da gözler önüne sermiş olur.

Bütün bu tesbitlerimizi, şâir hakkında kısa ve genel değerlendirmelerde bulunmuş olan tezkireciler, edebiyat tarihçileri ve araştırmacılarının -ekseriya birbirinin tekrarı niteliğindeki - bilgileriyle karşılaştıralım;

Fatin

"Müşârünileyh akrân-ı nâdir bir şâir-i mâhir olup..."⁴⁶

Ziyâ Paşa

"Sınıf-ı müteahhirîne serdâr
'İzzet Molla o rind-i güftâr
Her yolda latîfdir beyânı"⁴⁷

⁴⁶- Fatin, Tezkire-i Fatin, 1271, s. 288

⁴⁷- Ziya Paşa, Harâbat , c. 1 (Mukaddime), s. 36

Muallim Nâci

"Nadir'ül vücûd bir şâir idi."⁴⁸

Süreyyâ Bey;

"Şâir-i mâhir, âlim, natûk, zarîf idi."⁴⁹

Bursalı Mehmet Tahir;

"Fazıl bir şâir-i belîğdir ki asrının reis'ül üdebası idi..."⁵⁰

Sâmi;

"Müteahhirîn-i şuara-yı Osmaniyye'nin en muntazamlarından olup (..) talâkat-ı lisân ile nükte-gûluğu ve zerâfet-i tab'ı hasebiyle pâdişâh-ı müşârünileyh nüdemâ ve müâhibîni zümresine dâhil idi."⁵¹

Bütün bunlardan hareketle; İzzet Molla'nın sanatı ve edebi kişiliği üzerine şunları söyleyebiliriz;

1- İzzet Molla, 18. ve 19. yüzyıllarda eski canlılığını ve ifade kudretini kaybetmiş olan klasik şiirimiz için; yine bu şiirin dahili bir tekâmülü sayılabilecek yeni ilhamların ve yeni söyleyişlerin kapısını zorlamış ve bunda kısmen de olsa başarılı olmuş bir şairimizdir.

2- Klasik şiirimizde, mazmunlar ve benzetmeler arkasına gizlenen "ben" unusurunu ön plana çıkarmış, hatta onu tasvir ederek kişileştirmiştir. Böylece klasik edebiyattan yeni dönem Türk edebiyatına (Tanzimat dönemi Türk edebiyatı) geçişte bir köprü vazifesi görmüştür.

3- Manzara ve insan tasvirlerinde yansıtma (mimesis) tarzını kullanmış, gerçekçi bir mekan peyzajı ve insan portresi çizimiyle devri ve mesnevi türü için yeni bir oluş hamlesi sayılabilecek yeniliğin öncüsü olmuştur.

⁴⁸- Muallim Naci, a. g. e., s. 216

⁴⁹- Süreyyâ Bey, a. g. e., s. 458

⁵⁰- Bursalı Mehmet Tahir, a. g. e., s. 320

⁵¹- Sâmi, Kâmus'ul-A'lâm, c.IV, 1311, s. 3149

4- Yaşanan hayattan, hatta kendi hayatından esere aktardığı olayları; sade bir dille anlatmış, günlük konuşma ve halk söyleyişlerine de yer vererek anlatımı sürekli canlı tutmayı başarmıştır. Böylece, -bilinçli bir şekilde yapmadığından kendisi de farkında olmadan- mahallilileşme ve millileşmenin dönemindeki en iyi temsilcisi olmuştur. Bu yönüyle Mihnet-Keşan, mesnevi ile roman arasındaki niteliksel mesafeleri yakınlaştıran bir işlev üstlenmiştir.

5- Mevlevîlik yönü de olan şair, nüktedan, cesur ve zarif mizacıyla mevlvî enfüsiliğini iyi bir terkip halinde birleştirmiş, hayatı ve olayları hep bu rindane mizaç arkasından tevekkülle seyretmiştir. En kötü şartlarda bile, onu, büyük bir tevekkül içinde ve çevresindeki felaketleri komikleştirerek sevmeye çalışan bir çocuk kayıtsızlığında buluruz.

6- Dili kullanırken ferdi tasarrufta bulunduğundan, özellikle mesnevilerinde kendine mahsus sade ve yersiz bezemelerden uzak bir üslup oluşturduğu hemen göze çarpar.

7- Klasik şiirin dış formuna sadakatle bağlı olduğu halde iç formun düzenlenmesinde ve içeriğin işlenmesinde klasik yapıya çok fazla bağlı değildir. Gözlemci-gerçekçi kişi ve mekan tasvirleri ile mekan insan eyitişimi hakkındaki karşılıklı etkileşimi yakalaması, İzzet Molla'nın kendine mahsus özgünlüğünü yansıtan özellikleri arasında sayılabilir.

8- Aruz ölçüsünü, şiirlerinde - en Türkçe söyleyişlerinde bile - başarıyla kullanabilmiştir.

9- Bütün bunlara rağmen, devrinin bütün kargaşasını ruhunda yaşayan İzzet Molla, çok yönlü kişiliği ve erken denecek bir yaşta (45) hayata veda etmesi yüzünden devri için yeni sayılabilecek ilhamları, çığır açabilecek bir hamleye dönüştüremez. Fakat onunla bireyin iç dünyasına açılan pencereden, daha sonra gelecek Tanzimat nesli sanatkârları, insanı "birey" olarak görmeyi ve keşfetmeyi başaracaklardır.

Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi "Fırat University
Journal of Social Science" Cilt: 10 Sayı:1, Sayfa:119-157,
ELAZIĞ-2000

KLİNİK DENETİM ÖNGÖRÜLERİ ÇERÇEVESİNDE DENETÇİ GÖRÜŞLERİ

Yrd.Doç.Dr. Fatma ÖZMEN*

ÖZET

Öğretimin denetimi hususu, özellikle 1980'li yıllardan itibaren, gelişmiş ülkelerde üzerinde önemle durulan bir ilgi ve araştırma alanıdır. Öğretmenin, sınıfta etkili öğretimi gerçekleştirebilmesi için, mesleki bilgi ve becerisini geliştirmesini sağlayacak; ilgi, gereksinim ve beklentilerine yanıt verebilecek yönde denetim modelleri geliştirilmeğe çalışılmaktadır. Bu denetim modellerinden birisi de, öğretmeni mesleki açıdan geliştirmeyi esas alarak, denetçinin, öğretmenle işbirliği içinde, öğretmenlerin öğretimde karşılaştıkları sorun ve sıkıntıları gidermeyi ve öğretimi geliştirmeği amaçlayan "klinik denetim" yaklaşımıdır.

Bu araştırma, klinik denetimin öngörülere çerçevesinde, öğretmen, idareci ve denetçi görüşlerine dayanarak, denetimdeki mevcut durumu ortaya çıkarmak; istenilen durumla ilgili görüşleri elde etmek; ayrıca ulaşılan sonuçlar doğrultusunda klinik denetimin uygulanabilirliğini irdelemek amacıyla yönelik olarak gerçekleştirilmiş bulunan kapsamlı bir araştırmanın, denetçi görüşlerine yönelik kısmını içermektedir.

Ulaşılan bulgular, okullarımızdaki denetimin mevcut durumuyla ilgili yetersizlikler bulunduğunu, klinik denetimin öngörülere yönelik yüksek düzeyde isteği ortaya koymaktadır.

SUMMARY

THE VIEWS OF SUPERVISORS IN THE FRAME OF THE PREMISES OF CLINICAL SUPERVISION

Supervision in education is an area of interest and research especially since 1980s for the educators who have been studying continuously to find out the ways that will enhance the quality of instruction and will help teachers for their professional development. From this point of view, "Clinical supervision" as one of the most attention driven supervisions, refers to collaboration of supervisor and teacher with the intend of improving instruction and increasing professional growth of teachers.

This study, as a part of a comprehensive research which has been done to hold the views of teachers, principals and supervisors towards the present and desired situations of supervision in secondary and senior primary schools, depends on merely supervisors' views. The aim of this study is to hold the views of the supervisors towards the current and desired situation of supervision in our schools by means of a questionnaire developed in the frame of clinical supervision and to determine whether clinical supervision is applicable or not.

* Fırat Üniversitesi, Teknik Eğitim Fakültesi, Eğt. Bil. Böl.

The findings have revealed that the present situation of supervision is not so good and there have been some insufficiencies in supervisory process and that there is a great desire for the improvement of supervision which is compatible with the premises of clinical supervision.

BÖLÜM I

GİRİŞ

Araştırmanın Amacı

Bu araştırmanın amacı, klinik denetim öngörülerini doğrultusunda, denetçi görüşlerine dayanarak, sınıf denetiminde mevcut durumunu ortaya çıkarmak, istenilen duruma yönelik görüşleri elde etmek ve klinik denetimin uygulanabilirliğini irdelemektir.

Bu genel amaç çerçevesinde aşağıda verilen sorulara yanıt aranmıştır:

1. Denetimdeki mevcut ve istenilen durumla ilgili olarak, denetçilerin meslekteki hizmet yıllarına göre, görüşleri arasında farklılıklar bulunmakta mıdır?
2. Klinik denetim boyutları (amaç, planlama, gözlem, analiz, dönüt, yansıtma), çerçevesinde, denetimin mevcut ve istenilen durumuna yönelik olarak, denetçi görüşleri farklılık oluşturmaktadır mıdır?
3. Ulaşılan bulgular çerçevesinde klinik denetimin uygulanabilirliği var mıdır?

Problem

Eğitimde önemli bir alanı oluşturmasına rağmen, araştırmalar, öğretmenlerin denetlenmekten hoşlanmadıklarını ve meslek yaşamları için bir tehdit unsuru olarak gördüklerini ortaya koymaktadır. Özellikle kontrol ve değerlendirme amacını taşıyan geleneksel bir denetimin etkili eğitim açısından bir yarar getirmede yaygın bir görüş olarak belirtilmektedir. Oysa, iyi yetişmiş denetçiler eşliğinde, öğretmenlerin kaygı ve sorunlarına duyarlı olan ve işbirliği içinde sorunlara birlikte etkili çözümler getirmeyi amaçlayan bir denetim şeklinin, eğitimin kalitesi ve verimliliği açısından son derecede etkili olacağı öne sürülmektedir (Acheson ve Gall, 1980, p.6; Goldhammer ve diğ., 1980, p.14; Orlosky ve diğ. 1984, p.117).

Öğretimin denetlenmesine yönelik olarak, Türkiye'de yapılan araştırmalar, denetimin geleneksel bir yaklaşım içinde bulunduğunu, denetim etkinliklerinin yeterli ve etkili bir şekilde yapılamadığını ortaya koymaktadır. Yapılan denetim uygulamalarının durum saptama, kontrol etme ve değerlendirmeden öteye geçmediği anlaşılmaktadır. Değerlendirme, şüphe yok ki denetimin önemli bir boyutudur. Bununla birlikte, etkili öğretimin gerçekleştirilebilmesi için,

denetimde, öğretmen'in ihtiyaç duyduğu husus, neyi, nasıl yapacağını tam olarak bilemediği durumlarda, yol gösterecek, destek olacak ve giderek öğretmen'in mesleki gelişimine ve etkili eğitimlerin gerçekleşmesine zemin hazırlayacak, katkıda bulunacak olan uzman desteği ve rehberliğidir.

Bu hizmeti görebilecek olan denetçilerin insan ilişkileri, eğitim psikolojisi, rehberlik, ölçme ve değerlendirme, program geliştirme, öğretim ilke ve yöntemleri gibi birçok eğitsel alanda bilgi, beceri ve deneyim sahibi olması gerekir. Bunun için de denetçilerin özel ihtisas sahibi kişiler olarak titizlikle yetiştirilmeleri ve seçilmeleri gerekir. Tüm bu hususlar göz önüne alındığında etkili denetimin gerçekleştirilmesine yönelik olarak, ülkemizde sorunlar bulunduğunu söylemek yanlış olmayacaktır (Aydın, 1984, s. 151; Bilir, 1992, s. 274; Başaran, 1993, s. 80; Aytekin, 1998, s. 30).

Varsayımlar

Bu araştırma aşağıda belirtilen varsayımlara dayanmaktadır:

1. Ülkemizdeki mevcut denetim sistemi, etkili öğretimin gerçekleştirilmesine yönelik olarak, öğretmenlerin sınıf içi öğretim performanslarını artıracak, kişisel ve mesleki açıdan gelişmelerine katkıda bulunacak yeterlik ve kapasitede değildir.
2. Klinik denetimin dayandığı ilke ve teknikler uygulanarak, daha etkili ve yeterli denetim modelleri geliştirilebilir.

BÖLÜM II

LİTERATÜR BİLGİSİ

Denetimin Tanımı ve Denetim Yaklaşımları

Denetimin tanımlanması ve uygulanaşına yönelik olarak zaman içinde çeşitli yaklaşımların sergilendiğine tanık olunmaktadır. 1931 yılında, ABD'de Milli Eğitim Kuruluşu tarafından öğretim denetiminin, "eğitimcilerin, öğretme ve öğrenmenin gelişmesinde liderliklerini açıkladıkları tüm etkinlikler" olarak tanımlandığı görülmektedir (Goldhammer ve diğ., 1980, ss.12-14). Glickman (1990), denetimi, öğretmenlere olan direkt yardım, program geliştirme, eğitimciyi geliştirme, grup geliştirme ve yöneylem araştırması yollarıyla öğretimi geliştiren okul işlevi şeklinde tanımlamaktadır (ss. 4-5). Özellikle son yıllarda, denetimle ilgili tanımlamalarda, kişiler arası ilişkileri güçlendirerek öğretmenlere yardım etme hususu üzerinde önemle durulduğu görülmektedir. Denetim, eğitim personelinin gelişmesini hızlandıran bir görev olarak görülmekte, ancak, denetçilerin yardım etme davranışı ile, denetleme davranışının birbirinden ayrılması gibi zor bir sorunun gündeme geldiğine de dikkat çekilmektedir

(Goldhammer ve diğ. 1980, ss. 12-14; Glickman, 1980, s. 293; Frunzi ve Halloran, 1991, ss. 296-297;)

Etkili eğitimlerin gerçekleştirilmesi amacıyla yönelik olarak zaman içinde birçok denetim yaklaşımının söz konusu olduğu görülmektedir. Bunlar arasında, kontrol ve hükmetme yaklaşımının egemen olduğu “geleneksel bilimsel yönetim”; öğretmenlerin iş doyumunu ve iş mutluluğu temeline dayanan “insan ilişkileri” yaklaşımı; sorumluluk ve verimlilik temelinde yeterlik ve performans standartlarının öne çıkarıldığı yeni bilimsel yönetim; öğretmenlerin etkili ve verimli öğretime yönelik sorumluluk yükledikleri ancak uygun ve coşkulu eğitim ortamlarının oluşturulmasını öngören “insan kaynakları” yaklaşımı sayılabilir.

Denetimde geleneksel yaklaşım oldukça hükmedici özellikler taşımakta ve esas olarak, okul denetçileri aracılığıyla öğretim standartlarının karşılanıp karşılanmadığıyla ilgili olarak, öğretimin kontrolüne dayanmaktadır. Etkili denetimi gerçekleştirmek için çeşitli çabalar gösterilmesine rağmen, birçok okul müdürü ve denetçilerin rollerini daha çok sorgulayıcı ve kontrol edici olarak algıladıklarına dikkat çekilmektedir (Acheson ve Gall, 1980, p.7;).

Denetimle ilgilenen hemen tüm araştırmacılar, öğretmenlerin denetlenmekten hoşlanmadıkları şeklinde bir görüşü paylaşmaktadırlar. Eğitim açısından gerekli bir görev olmasına karşın, öğretmenler, denetimi meslek yaşamları için bir tehdit unsuru olarak algılamakta ve yararlı görmemektedirler (Acheson ve Gall, 1980, p.6; Goldhammer ve diğ., 1980, p.14; Orlosky ve diğ. 1984, p.117).

Acheson ve Gall (1980), geleneksel denetim işlemi süresince öğretmenlerin davranışlarını etkileyen ve olumsuz tepki vermelerine neden olan iki soruna dikkat çekmektedir. Birinci sorun, denetim sonucunun mesleki durumunu etkileyeceğinin farkında olan öğretmenin daha fazla kaygılı olmaya ve denetime karşı olumsuz hisler geliştirmeğe başlamasıdır. İkinci sorun ise, denetimin, öğretmenin gereksiniminden çok, idarenin gereksinimi dolayısıyla yapılmış olmasıdır. Geleneksel denetimde, denetçinin, genellikle önceden haber vermeden, öğretmenin sınıfına ansızın gelerek, sınıfta ne olup bittiğini gözlemek istemesine dikkat çekilerek, öğretmenin neyin gözlemleneceği veya değerlendirileceği hakkında herhangi bir fikrinin bulunmadığı böyle bir durumda denetçi de öğretmenin öğretiminde sıkıntı çektiği hususlardan haberdar olmadığı için, neyi gözlemleyeceğini veya değerlendireceğini tam olarak bilemeyeceği hususu vurgulanmaktadır. Kontrol işleminden öteye geçemeyen böyle bir denetimde denetçi ile öğretmen arasındaki etkileşimin en az düzeyde gerçekleştiği veya hiç gerçekleşmediğine, denetimi izleyen sınıf ziyaretlerinin ise, bir hayli öznesel olan değerlendirme raporu yazmanın dışında, öğretimin geliştirilmesine yönelik herhangi bir işlem içermediğine, hatta öğretmenin gözlem verilerini ve değerlendirme ölçütlerini tartışma şansına dahi sahip olmayabileceğine dikkat çekilmektedir (p.7).

ÖZMEN F., Klinik Denetim Öngörülerini Çerçevesinde...

Diğer taraftan Goldhammer ve diğ.(1980), sınıf denetiminde, deneticilerin, öğretimin bir kısmını gözlemleyerek, keyfi olarak seçilmiş hususlar üzerinde, genellikle keyfi bir tavırla bazı yargılarda buldukları ve bu yargıların tümünün esaslı meseleler yerine, posterler, haber köşeleri vb. öğretimin suni yanları üzerinde yoğunlaştığının görüldüğü dile getirilmektedir. Bu durum bazı nedenlere bağlanmaktadır. İlk neden olarak, eğitimsel değerlerdeki belirsizlik gösterilmektedir. Bu yüzden, değerlendirmeyi yapacak kişiler değerlendirme hususlarını ve değerlendirme ölçütlerini keyfi olarak seçmeğe itilmektedirler. İkinci neden olarak, eğitilmemiş veya yetersiz eğitim almış denetçilerin eğitimsel teori ve uygulamalar hakkında fazla bilgilerinin olmadığı hususu dile getirilmektedir. Üçüncü nedenin teoriksel boyuttan kaynaklandığına dikkat çekilerek, denetim gerçekten mesleksi bir uygulama olarak tanımlanmadığı için, denetimsel davranışı yönlendirecek özel eğilimlerin bulunmadığı öne sürülmektedir. Diğer bir neden olarak ise, denetimin çok nadiren öğretmenlere kendi öğretimlerini değerlendirme fırsatı tanınması gösterilmektedir (ss. 38-39).

Acheson ve Gall (1980), öğretmenlerin denetimin kendisine değil, fakat maruz kaldıkları denetim tarzına karşı husumet beslediklerini belirterek, öğretmenlerin kendi kaygıları ve beklentilerine yanıt verici denetim tarzına olumlu tepkide bulunacakları öngörüsünde bulunmaktadırlar. Klinik denetimin de bu önermeye dayandığına işaret edilmektedir (p.6).

Klinik Denetim

İnsan kaynakları yönetimine karşı artan ilgiyle beraber, öğretmenlerin sıkıntı ve kaygılarına yanıt veren ve sonuçta öğretimin ve öğretmenin gelişmesini sağlayan denetim şekli üzerinde durulmaya başlanmıştır. 1960'lı yıllarda, Stanford Üniversitesi'ndeki bir grup eğitimcinin verdiği hizmet öncesi ve hizmet içi öğretmen eğitimi çalışmaları sırasında ilk kez klinik denetim hakkındaki çalışmaların başlandığı görülmektedir. Bunu izleyen yıllar içinde, klinik denetim Morris Cogan (1973), Goldhammer, Anderson ve Krajewski (1980), ve Acheson ve Gall (1980) tarafından yeniden gözden geçirilmiştir. Şimdiye kadar klinik denetimin sayısız düzeltilmiş ve değiştirilmiş şekli geliştirilmiştir (Goldhammer ve diğ.,1980, s.1; Acheson ve Gall 1987, s.IX; Costa ve Garligton 1985, p. ; Sergiovanni ve Starratt, 1988, ss.356-359).

Sınıf içi denetim şekli olarak, klinik denetim, öğretimin ve öğretmenin geliştirilmesi maksadıyla, öğretmenlerle yüz-yüze ilişki içinde ve yol gösterici tarzda bir denetime hitap etmektedir. Sergiovanni ve Starrat (1988), klinik denetim ile diğer geleneksel denetim şekilleri arasındaki farklılığa işaret ederek, klinik denetim tekniklerinin denetçilerin öğretmenlerle çalışmaları sırasında karşılaşılan bir dizi sorunlardan dolayı geliştiğini ve mesleki uygulamaların gerçek dünyasından kaynaklandığını belirtmektedirler. Klinik denetimin dayandığı varsayımların, Teori Y ve insan kaynakları yaklaşımıyla tutarlı olduğu

açıklanmaktadır. Bu çerçeve içinde klinik denetimin dayandığı varsayımlar olarak:

- Okul eğitim programları gerçekte öğretmenlerin gün be gün ne yaptıklarıyla ilgilidir.
- Denetim, hem öğretmenin hem de denetçinin sorumluluğu olan bir işlemdir.
- Denetimin odak noktası öğretmenin güçlü yönleridir.
- Doğru koşullar yaratıldığında öğretmenler ilerleme istek ve yeteneğine sahiptirler.
- Öğretmenler, genellikle kullanılmadan kalan, geniş bir beceri hazinesine sahiptirler.
- Öğretmenler meydan okuyucu işten doyum elde ederler, hususları dile getirilmektedir.

Böylece, klinik denetim, eğitimin geliştirilmesinde denetçi ve öğretmenin bir ortaklığı olarak görülmekte ve denetçi rolünü üstlenen kişinin deneyimleri ve davranışlarıyla daha çok etkin ve yol gösterici olduğu belirtilmektedir (s.357).

Son yirmi yıl içinde, klinik denetimde artan bir ilgiye tanık olunmuştur. Öğretmenlerle çalışmanın operasyonel ve tümsel bir biçimi olarak görülen klinik denetim, çok sayıda varsayım, teknoloji ve yaklaşım aracılığıyla, öğretimi geliştirmek için öğretmenlerle birlikte çalışma düzeni olarak görülmektedir (Sergiovanni ve Starratt, 1988, s. 358). Klinik denetimle ilgili olarak gerçekleştirilen birçok çalışma, klinik denetimin öğretimin geliştirilmesinde olduğu kadar, öğretmenin ve denetçinin geliştirilmesinde de oldukça etkili olduğunu ortaya koymaktadır (Nolan, 1993, s. 52; Parker, 1996, ss. 135-137; Westerman ve Smith,1993, s.34).

Klinik denetimin gerçekleştirilmesinde bu alanda öncü isim olan bilim adamları genellikle birbiri ile benzerlikler gösteren birtakım denetim safhaları üzerinde durmaktadırlar. Bu safhalar genellikle gözlem öncesi, gözlem, gözlem sonrası alanlar üzerinde yoğunlaşmaktadır. Gözlem öncesi, denetçi ve öğretmenin birlikte çalışarak, gözlemin amacının ne olduğu, neler üzerinde yoğunlaşacağı, nasıl yapılacağı, öğretmenin kaygı duyduğu hususların neler olduğunun tespiti gibi daha çok gözlem nedenleri ve planlaması üzerinde durmaktadır. Gözlem safhası ise, öğretmenin bildirdiği kaygılara yönelik olarak, denetçinin, belirlenen bir veya daha çok veri kayıt tekniği ve cihazı kullanarak öğretim etkinliklerini, davranış örneklerini ve psikolojik iklimi kaydetmeye çalışmasıdır. Gözlem sonrası safha ise, verilerin öğretmenle birlikte analizi, mevcut durum üzerinde ortak bir karara varmaya çalışma, gelecek hareketlerle ilgili ortak kararlara varma ve bir sonraki planlama görüşmesine karar verme gibi dönüt işlemlerini kapsar. Glickman (1980), gözlem sonrasında ayrıca yapılan gözlemin eleştirisini de vurgulayarak, öğretmenin olduğu kadar denetçinin de kendi denetimini eleştirme ve geliştirme fırsatını veren yansıtma boyutunu da gözlem sonrası safhaya dahil etmiştir.

Klinik denetimin sadece denetçiler tarafından değil, fakat aynı zamanda, öğretmenlerin mesleki gelişimlerini ve sınıf içi performanslarını artırmak için, özellikle, son yıllarda deneyimli ve öğretim alanında kendini kanıtlamış etkili öğretmenlerin diğer öğretmenlere yardımı (peer teaching, mentor teaching, tutor teaching) şeklinde kendini gösteren öğretmenin hizmet içi eğitimi alanındaki sınıf gözlemlerinde de başarılı bir şekilde kullanılabilmesine dikkat çekilmektedir (Glickman, 1980 s. 287; Pavan 1991, s. 4; Stoltenberg ve Delworth, 1987, s. 165).

BÖLÜM III

YÖNTEM

Bu bölümde araştırmanın modeli, evren ve örnekleme, veri toplama ve verilerin analizi hakkındaki bilgilere yer verilmektedir.

Araştırmanın Modeli, Evren ve Örnekleme

Araştırma mevcut ve arzu edilen durumu betimlemeye yönelik olarak, tarama modelinde gerçekleştirilmiştir.

Araştırma evrenini 1998-1999 öğretim yılında Elazığ ve Malatya il merkezlerindeki ortaöğretim ve ilköğretimin ikinci kademesinde görev yapmakta olan ilköğretim ve bakanlık denetçileri oluşturmaktadır. Evrene ulaşmak mümkün olduğundan araştırma evrende çalışılmıştır. Anket maddelerini toplam olarak 162 denetçi yanıtlamıştır.

Veri Toplama Yöntemi ve Aracı

Veriler anket tekniği ile toplanmıştır. Veri toplama aracı olarak, Synder ve Pavan (1991) tarafından geliştirilen "Synder-Pavan Klinik Denetim Anketi" kullanılmıştır. Bununla beraber, ankette bazı maddeler anlaşılabilirlik bakımından değiştirilmiş, bazıları çıkarılırken, yeni birtakım maddeler de ilave edilmiştir. Anket üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm demografik özelliklere yönelik bilgilerin alınması amacıyla oluşturulan altı madde içermektedir. İkinci bölüm, denetimdeki mevcut ve istenilen durumları tespiti yönelik olarak, beşli Likert tipi 31 maddeden oluşmaktadır. Üçüncü kısım ise, mevcut duruma yönelik olarak, çoktan seçmeli ve açık uçlu tipte altı madde bulunmaktadır. Ancak geri dönen anketlerde üçüncü bölümdeki anket maddelerinin her denek tarafından tam olarak yanıtlanmadığı görüldüğünden, uygulamaya üçüncü bölüm dahil edilmemiştir.

Ölçme aracının önceki kullanımlarda geçerlik ve güvenilirlik katsayıları yeterli bulunmasına rağmen, bu çalışmada araç nispeten değiştirilmiş hali ile geçerlik ve güvenilirlik bakımından yeniden denenmiş ve Cronbach Alpha değeri .82 bulunarak uygulanmasına karar verilmiştir.

Likert tipi anket maddeleri "daima", "genellikle", "bazen", "nadiren" ve "asla" şeklinde sıralanan seçenekleri içermekte olup, büyük çoğunluğu 5'den 1'e

doğru giden bir puanlama yöntemiyle değerlendirilmişlerdir. Bununla beraber olumsuz anlam taşıyan ve ankette (*) işareti ile belirtilen 6, 8, 9, 14, 15 ve 18 No'lu maddeler bunun tersi yönünde, 1'den 5'e doğru giden bir puanlama ile değerlendirilmişlerdir. Yorumlamada kolaylık sağlaması bakımından, her bir madde seçeneğinin 1 (bir) puan aldığı varsayılarak ve .05 puanlık bir esneklik payı bırakılarak, elde edilen aritmetik ortalama değerleri $\bar{x} \leq 2.49$ düşük, $2.50 \leq \bar{x} \leq 3.49$ orta, $\bar{x} \geq 3.50$ yüksek; şeklinde değerlendirilmişlerdir.

Verilerin Çözümlemesi

Anket maddelerine verilen yanıtlar SPSS 6.0 istatistik programı aracılığıyla hesaplanmışlardır. Verilerin çözümlemesinde bağımsız ve çift örnek t-sınaması, tek yönlü değişkenlik çözümlemesi (.05 ve .01 düzeyinde) ve buna bağlı olarak en az anlamlı fark (LSD) ve anlamlı farklılığın hangi denetçi grupları arasında olduğunu saptamak için Duncan sınaması yapılmıştır. Her bir anket maddesine yönelik verilerin çözümlemesi yanında, klinik denetimde göz önüne alınan gözlem safhalarıyla ilgili olarak, amaç (1, 4, 5, 6, 20 No'lu maddeler), planlama (2, 7, 8, 10, 11, 12 No'lu maddeler) gözlem (9, 13, 14, 15, 21 No'lu maddeler), analiz (22, 23 No'lu maddeler), dönüt (3, 16, 17, 18, 19, 24 No'lu maddeler), ve yansıtma (25, 26, 27, 28, 29, 30, 31 No'lu maddeler) şeklinde belirlenen madde gruplarına yönelik olarak da verilerin çözümlemesi yapılmıştır. Bu çerçevede, denetimdeki mevcut durumu ortaya çıkarmak ve istenilen duruma yönelik görüşleri saptamak için:

1. Denetçilerin hizmet yıllarına göre her bir maddeye yönelik olarak;
 - 1) Mevcut durumda, denetçi gruplarının görüşleri ve aralarındaki farklılık durumları belirlenmiştir.
 - 2) İstenilen durumdaki denetçi gruplarının görüşleri ve aralarındaki farklılık durumları belirlenmiştir.
 - 3) Mevcut ve İstenilen duruma yönelik olarak maddeler temelinde genel değerlendirme yapılmıştır.
2. Gözlem safhalarına yönelik olarak oluşturulan madde gruplarıyla ilgili olarak;
 - 1) Denetçilerin hizmet yıllarına göre, mevcut ve istenilen durumlardaki denetçi grupları arasındaki farklılık durumları incelenmiştir.
 - 2) Denetçilerin hizmet yılları dikkate alınmaksızın, mevcut ve istenilen durumda denetçi görüşleri arasındaki farklılık durumları incelenmiştir.
 - 3) Gözlem safhalarına yönelik oluşturulan madde gruplarına göre genel değerlendirme yapılmıştır.

Denetçileri hizmet yıllarına göre ayırmadan, belirlenen madde gruplarına göre, mevcut ve istenilen durumlarda denetçi görüşleri arasında anlamlı farklılıklar olup olmadığını saptamak için, çift-örnek t sınaması uygulanmış ve elde edilen bulgular aşağıda değerlendirilmiştir.

Anlamlı farklılık durumları tablolar üzerinde farklı harflendirme ile belirtilmiştir. Ayrıca, .01 düzeyindeki gösteren anlamlı farklılık durumları tablo üzerinde (***) ile, .05 düzeyindekiler ise (*) ile belirtilmiştir.

BÖLÜM IV

BULGULAR VE YORUMU

Mevcut ve arzu edilen duruma göre, anket maddelerinin her biri için olduğu kadar, gözlem safhalarıyla ilgili oluşturulan madde grupları için de, verilerin çözümlemesi ile elde edilen bulgular, aritmetik ortalama, standart sapma, standart hata, anlamlılık düzeyleri şeklinde tablolarda belirtilmiştir (Ek-1). Anlamlı farklılık durumları yanında, anlamlı farklılık oluşturmasa bile dikkat çeken farklılıklar aşağıda yorumlanmıştır.

1. HİZMET YILI DEĞİŞKENİNE GÖRE, DENETİMDEKİ MEVCUT VE İSTENİLEN DURUMA İLİŞKİN ANKET MADDELERİYLE İLGİLİ BULGULAR VE YORUMU

Hizmet yılı değişkenine göre, mevcut ve istenilen durumlarda anket maddelerine yönelik elde edilen bulgular, özellikle anlamlı farklılık yaratmaları durumuna göre aşağıda ele alınarak değerlendirilmiştir. Anlamlı farklılık durumları tablolarda harflendirme sistemi ile belirtilmiştir (Farklı harfleri taşıyan aritmetik ortalama değerleri anlamlı farklılıkları göstermektedir).

I. 1. Mevcut Duruma Yönelik Bulgular ve Yorumu

Mevcut durumda çalışma yıllarına göre denetçiler arasında Md. 10, Md.15 ve Md. 23 ile belirtilen ifadelerde anlamlı farklılıklar olduğu görülmektedir. “Sınıf gözleminden önce, öğretmen ve gözlemci sınıfta gözlemlenecek hususların ayrıntıları üzerinde fikir birliği oluştururlar” (Md. 10) şeklindeki ifade, “0-5 yıl” hizmeti bulunan grup ($\bar{x}=1.82$) ile “6-20 yıl” hizmeti bulunan grubun ($\bar{x}=2.21$) bu ifadeyi düşük düzeyde; “21 yıl ve üzerinde” hizmeti bulunan denetçi grubunun ($\bar{x}=2.55$) ise orta düzeyde yanıtladığı gözlenmektedir (TABLO I.10). Değişkenlik çözümlemesi “0-5 yıl” hizmeti bulunan grup ile “21 yıl ve üzerinde” hizmeti bulunan grup arasındaki farklılığın anlamlı olduğunu ortaya koymaktadır ($F=4.93$; $P=.01$). “6-20 yıl” hizmeti bulunan denetçi grubunun ise ($\bar{x}=2.21$) ortada bir yer aldığı ve her iki grupta da anlamlı farklılık oluşturmadığı görülmektedir.

TABLO I.10 DENETÇİLERİN HİZMET YILINA GÖRE VERİLERİN
MADDE 10 İÇİN DAĞILIMI

MEVCUT DURUM					İSTENİLEN DURUM				
Group	N	\bar{X} **	SS	SH	Group	N	\bar{X}	SS	SH
0-5 yıl	44	1.82 a	.97	.15	0-5 yıl	44	4.14	1.00	.15
6-20 yıl	80	2.21 ab	1.06	.12	6-20 yıl	80	3.81	.97	.11
21 ve üzerinde	38	2.55 b	1.16	.19	21 ve üzerinde	38	4.00	.84	.14
Toplam	162	2.19	1.09	.09	Toplam	162	3.94	.95	.07

TABLO I.10-A DENETÇİLERİN HİZMET YILINA GÖRE
MADDE 10 İÇİN DEĞİŞKENLİK ÇÖZÜMLEMESİ

Kaynak	SD	KT	KO	F	P
Gruplar arası	2	11.12	5.56	4.93	.01
Gruplar içi	159	179.33	1.13		
Toplam	161	19.44			

**P < .01

Çizelge değeri: 4.71

“İyi öğretim standartları idareciler tarafından tanımlanır” (Md. 15) ifadesiyle ilgili olarak, bulgular (Tablo I. 15), “0-5 yıl” hizmeti bulunan grubun yüksek düzeyde (\bar{x} =3.64), “6-20 yıl” hizmeti bulunan grubun ise (\bar{x} =3.14) bu ifadeyi orta düzeyde doğruladığı görülmektedir. Değişkenlik çözümlemesi (Tablo I. 15-A) bu farklılığın .05 düzeyinde anlamlı olduğunu yansıtmaktadır (F=3.00; P=.05). “21 yıl ve üzerinde” hizmeti bulunan grup ise ortada bir yer alarak her iki grupta da anlamlı bir farklılık oluşturmamaktadır (\bar{x} =3.14).

TABLO I.15 DENETÇİLERİN HİZMET YILINA GÖRE VERİLERİN
MADDE 15 İÇİN DAĞILIMI

MEVCUT DURUM					İSTENİLEN DURUM				
Group	N	\bar{X} *	SS	SH	Group	N	\bar{X}	SS	SH
0-5 yıl	44	3.64 a	1.08	.16	0-5 yıl	44	2.73	1.26	.19
6-20 yıl	80	3.14 b	1.06	.12	6-20 yıl	80	2.56	1.24	.14
21 ve üzerinde	38	3.26 ab	1.16	.19	21 ve üzerinde	38	2.63	.97	.16
Toplam	162	3.30	1.10	.09	Toplam	162	2.62	1.18	.09

TABLO I.15-A DENETÇİLERİN HİZMET YILINA GÖRE
MADDE 15 İÇİN DEĞİŞKENLİK ÇÖZÜMLEMESİ

Kaynak	SD	KT	KO	F	P
Gruplar arası	2	7.14	3.57	3.00	.05
Gruplar içi	159	189.04	1.19		
Toplam	161	196.18			

*P < .05

Çizelge değeri: 3.04

ÖZMEN F., Klinik Denetim Öngörülleri Çerçevesinde...

“Gözlemci, gözlem sonrası görüşme yapılmadan önce, sınıf gözlemiyle ilgili verileri analiz etmek için yeteri kadar zaman ayırır.” (Md.23) ifadesinde, “6-20 yıl” hizmeti bulunan denetçi grubunun (\bar{x} =2.81) bu ifadeyi orta düzeyde ve diğer gruplara göre en az doğrulayan grup olduğu görülmektedir (TABLO I.23). “21 yıl ve üzerinde” hizmeti bulunan denetçi grubunun da yine orta düzeyde bir doğrulamada bulunmasına karşın (\bar{x} =3.32), “6-20 yıl” hizmet yılı bulunan grupla anlamlı bir farklılık oluşturduğu görülmektedir (TABLO I. 23-A; F=3.19, P=.04). “0-5 yıl” hizmete sahip grup ise ortada bir yer olarak diğer iki grupla anlamlı bir farklılık oluşturmamaktadır (\bar{x} =2.89).

TABLO I.23 DENETÇİLERİN HİZMET YILINA GÖRE VERİLERİN
MADDE 23 İÇİNDEĞİLİMİ

MEVCUT DURUM					İSTENİLEN DURUM				
Group	N	\bar{X} *	SS	SH	Group	N	\bar{X}	SS	SH
0-5 yıl	44	2.89 ab	1.17	.18	0-5 yıl	44	4.43	.66	.10
6-20 yıl	80	2.81 a	.94	.11	6-20 yıl	80	4.40	.70	.08
21 ve üzerinde	38	3.32 b	1.04	.17	21 ve üzerinde	38	4.16	1.00	.16
Toplam	162	2.95	1.04	.08	Toplam	162	4.35	.78	.06

TABLO I. 23-A DENETÇİLERİN HİZMET YILINA GÖRE
MADDE 23 İÇİN DEĞİŞKENLİK ÇÖZÜMLEMESİ

Kaynak	SD	KT	KO	F	P
Gruplar arası	2	6.78	3.39	3.19	.04
Gruplar içi	159	168.83	1.06		
Toplam	161	175.60			

*P < .05

Çizelge değeri: 3.04

Mevcut duruma yönelik genel değerlendirme:

Mevcut durumda anlamlı farklılık yaratan maddelere genel olarak bakıldığı zaman, “Sınıf gözleminden önce, öğretmen ve gözlemci sınıfta gözlemlenecek hususların ayrıntıları üzerinde fikir birliği oluştururlar” (Md. 10), “İyi öğretim standartları idareciler tarafından tanımlanır” (Md. 15), “Gözlemci, gözlem sonrası görüşme yapılmadan önce, sınıf gözlemiyle ilgili verileri analiz etmek için yeteri kadar zaman ayırır” (Md. 23) şeklinde ifade edilen maddelerin tümünde en çok orta düzeyde bir tasdik durumunun söz konusu olduğu görülmektedir. Bunun yanı sıra, hizmet yılı “21 yıl ve üzerinde” bulunan denetçi grubunun, gözlemlenecek hususlarda öğretmenle işbirliğine gidilmesi ve gözlem verilerinin analiz edilmesi için yeterince zaman ayrılmasına yönelik maddelerde diğer gruplara göre daha fazla bir ortalama değer ile mevcut durumu doğruladığı görülmektedir. İyi öğretim standartlarının idareciler tarafından tanımlandığı yönündeki maddede ise, “0-5 yıl” hizmeti bulunan grubun bu durumu en çok; “6-20 yıl” hizmeti bulunan grubun ise en az tasdik eden grup olduğu görülmektedir. Bu bulgulardan yola çıkılarak, orta düzeyde bildirilmesine rağmen, deneyimli

denetçilerin etkili denetime yönelik ifadelerin gerçekleştiği yönünde diğerlerine göre daha fazla doğrulamada buldukları söylenebilir.

Mevcut durumda çalışma yıllarına göre denetçiler arasında anlamlı farklılık oluşturmasa bile, diğer maddelerle ilgili bulgular incelendiği zaman göze çarpan hususlar şunlardır:

Mevcut durumda maddelerde belirtilen ifadelerin büyük çoğunluğunun orta düzeyde gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Sınıf gözleminin, gözlemci ve öğretmenin işbirliğine dayanmasına yönelik etkili bir denetimle ilgili ifadeleri kapsayan maddelerin çoğunda, örneğin; “Her gözlemden önce, öğretmenler ve gözlemciler, toplanacak verilen öğretmenlerin kaygı duyduğu hususlarla ilgili olması üzerinde anlaşılır” (Md. 7), “Öğretmenler, sınıf gözlemi sırasında, gözlemcinin hangi verileri toplayacağına nasıl karar verdiğini bilirler” (Md. 11), “Gözlem sonrası görüşmede, öğretmen ve gözlemci, verilerde açıkça belli olan örnekleri ve tarzları tartışılır” (Md. 17), “Sınıf gözlemi öğretmenlerin daha etkili olmalarına yardım eder” (Md. 20), “Gözlemci gözlem sonrası görüşme yapılmadan önce, sınıf gözlemiyle ilgili verileri analiz etmek için yeteri kadar zaman ayırır.” (Md. 29) gibi maddelerde, denetçiler orta veya düşük düzeyde bir bildirimde bulunmuşlardır. Bununla beraber, “21 yıl ve üzerinde” hizmeti bulunan grubun diğer gruplara göre bu ifadelerin gerçekleşme durumunu daha fazla onayladığı gözlenmektedir. Diğer hizmet yılına sahip grupların ise bazen en az bazen ortalarda yer alarak doğrulama sıralarının değiştiği görülmektedir (bkz. EK-1).

İdarecilerin kendilerinin veya öğretmenlerle birlikte denetimin etkililiğini tartışmalarına yönelik maddelerle ilgili olarak (Md.25, Md.26) denetçi görüşlerine yönelik bulgular bu etkinliklerin orta düzeyde gerçekleştiği yönündedir. Gözlemcilerin kendi mesleki davranışlarını birtakım sistematik yollarla eleştirmeleri ve mesleki yeterliklerine yönelik maddelerle (Md. 27; Md.30) ilgili bulgular orta düzeyde sonuçları yansıtmaktadır. Anlamlı farklılık oluşturmasa bile, bu maddelerdeki ifadelerin en çok yine “21 yıl ve üzerinde” hizmeti bulunan grup tarafından doğrulandığı dikkat çekmektedir.

“Sınıf gözlemi sadece öğretmenleri değerlendirmek için kullanılır” (Md. 6), ifadesinin “0-5 yıl” hizmeti bulunan denetçiler tarafından düşük, diğerleri tarafından ise orta düzeyde gerçekleştiği yönünde görüş belirtildiği anlaşılmaktadır.

1. 2. İstenilen Duruma Yönelik Bulgular ve Yorumu

Denetçilerin çalışma yıllarına göre istenilen durumla ilgili olarak elde edilen bulgular, maddeler halinde belirtilen ifadelerin bazılarında anlamlı farklılıklar oluştuğunu ortaya koymaktadır.

“Sınıf gözlemi denetimin öğretmenlere yol göstermek için yapıldığı fikrine dayanmaktadır” (Md. 1) ifadesiyle ilgili olarak, çalışma yıllarına göre tüm denetçi gruplarının bu ifadede belirtilen durumun gerçekleşmesini yüksek düzeylerde

ÖZMEN F., Klinik Denetim Öngörülere Çerçevesinde...

istedikleri görülmektedir (TABLO I.1). Bununla beraber, “0-5 yıl” hizmeti bulunan denetçilerin ($\bar{x}=4.66$) diğer gruplar olan “6-20 yıl” ($\bar{x}=4.11$) ve “21 yıl ve üzerinde” ($\bar{x}=4.18$) hizmet yılına sahip denetçilere göre bu ifadenin gerçekleşmesini daha fazla istedikleri anlaşılmaktadır ($F=6.03$; $P=.00$). Yapılan değişkenlik çözümlemesi (TABLO I.1-B) bu farklılığın .01 düzeyinde anlamlı olduğunu göstermektedir.

TABLO I.1 DENETÇİLERİN ÇALIŞMA YILLARINA GÖRE, MADDE 1 İÇİN VERİLERİN DAĞILIMI

MEVCUT DURUM					İSTENİLEN DURUM				
Group	N	\bar{X}	SS	SH	Group	N	\bar{X}^{**}	SS	SH
0-5 yıl	44	3.84	.83	.13	0-5 yıl	44	4.66 a	.65	.10
6-20 yıl	80	3.88	.58	.07	6-20 yıl	80	4.11 b	1.01	.11
21 ve üzerinde	38	3.82	.77	.12	21 ve üzerinde	38	4.18 b	.73	.12
Toplam	162	3.85	.70	.05	Toplam	162	4.28	.89	.07

TABLO I.1-B DENETÇİLERİN HİZMET YILINA GÖRE, MADDE 1 İÇİN DEĞİŞKENLİK ÇÖZÜMLEMESİ

Kaynak	SD	KT	KO	F	P
Gruplar arası	2	8.92	4.46	6.03	.00
Gruplar içi	159	117.58	.74		
Toplam	161	126.50			

**P < .01

Çizelge değeri: 4.71

“Sınıf gözlemi gözlem öncesi, gözlem ve gözlem sonrası görüşme safhalarını içerir” (Md.2) ifadesiyle ilgili olarak elde edilen bulgular çalışma yıllarına göre denetçi grupları arasında anlamlı farklılıklara işaret etmektedir (TABLO I.2). Her üç grup da bu ifade için yüksek düzeyde istek belirtmelerine rağmen, “21 yıl ve üzerinde” hizmet yılına sahip denetçi grubunun ($\bar{x}=3.87$), “0-5 yıl” ($\bar{x}=4.59$) ve “6-20 yıl” hizmet yılı bulunan gruplara göre bu ifadeyi daha az istediği ve bu farklılığın (TABLO I.2-B) .01 düzeyinde anlamlı olduğu görülmektedir ($F=7.92$; $P=.00$)

TABLO I.2 DENETÇİLERİN ÇALIŞMA YILLARINA GÖRE, MADDE 2 İÇİN VERİLERİN DAĞILIMI

MEVCUT DURUM					İSTENİLEN DURUM				
Group	N	\bar{X}	SS	SH	Group	N	\bar{X}^{**}	SS	SH
0-5 yıl	44	3.48	.95	.14	0-5 yıl	44	4.59 a	.58	.09
6-20 yıl	80	3.64	.98	.11	6-20 yıl	80	4.31 a	.91	.10
21 ve üzerinde	38	3.34	.78	.13	21 ve üzerinde	38	3.87 b	.88	.14
Toplam	162	3.52	.93	.07	Toplam	162	4.28	.86	.07

TABLO I. 2-B DENETÇİLERİN HİZMET YILINA GÖRE, MADDE 2 İÇİN DEĞİŞKENLİK ÇÖZÜMLEMESİ

Kaynak	SD	KT	KO	F	P
Gruplar arası	2	1.77	5.39	7.92	.00
Gruplar içi	159	108.17	.68		
Toplam	161	118.94			

**P < .01

Çizelge değeri: 4.71

“Sınıf gözleminde, gözlem öncesi, gözlem ve gözlem sonrası görüşmeler bir iş günü içinde tamamlanır” (Md.3) ifadesiyle ilgili olarak (TABLO I. 3), “0-5 yıl” hizmeti bulunan grubun bu ifadenin gerçekleşmesini yüksek düzeyde istediğini (\bar{x} =4.09), ve bu durumuyla bu ifadeyi orta düzeyde isteyen “6-20 yıl” (\bar{x} =3.43) ve “21 yıl ve üzerinde” (\bar{x} =3.47) hizmeti bulunan gruplarla anlamlı şekilde farklılaştığını yansıtmaktadır (Tablo 1. 3-B; F=4.99; P=.01).

TABLO I.3 DENETÇİLERİN ÇALIŞMA SÜRELERİNE GÖRE, MADDE 3 İÇİN VERİLERİN DAĞILIMI

MEVCUT DURUM					İSTENİLEN DURUM				
Group	N	\bar{X}	SS	SH	Group	N	\bar{X} **	SS	SH
0-5 yıl	44	3.34	1.14	.17	0-5 yıl	44	4.09 a	.88	.13
6-20 yıl	80	3.41	1.04	.12	6-20 yıl	80	3.43 b	1.30	.15
21 ve üzerinde	38	3.37	1.00	.16	21 ve üzerinde	38	3.47 b	1.16	.19
Toplam	162	3.38	1.05	.08	Toplam	162	3.62	1.20	.09

TABLO I. 3-B DENETÇİLERİN HİZMET YILINA GÖRE, MADDE 3 İÇİN DEĞİŞKENLİK ÇÖZÜMLEMESİ

Kaynak	SD	KT	KT	F	P
Gruplar arası	2	13.61	6.81	4.99	.01
Gruplar içi	159	216.66	1.36		
Toplam	161	23.27			

**P < .01

Çizelge değeri: 4.71

“Sınıf gözlemi, öğretimi geliştirmek için yıllık öğretim planının bir parçası olarak yapılır” (Md.4) ifadesiyle ilgili olarak bulgular, denek grupları arasında anlamlı farklılıklara işaret etmektedir (TABLO I.4). Tüm gruplar yüksek düzeyde bir istek belirtmelerine karşın, “0-5 yıl” hizmeti bulunan grubun (\bar{x} =4.55) diğer iki grup olan “6-20 yıl” (\bar{x} =4.11) ve “21 yıl ve üzerinde” (\bar{x} =4.03) hizmet yılı bulunan gruplara göre daha fazla istediği anlaşılmaktadır. Değişkenlik çözümlemesi (TABLO I.4-B) bu farklılığın .05 düzeyinde anlamlı olduğunu ortaya koymaktadır (F=3.66; P=.03).

ÖZMEN F., Klinik Denetim Öngörülere Çerçevesinde...

TABLO I.4 DENETÇİLERİN HİZMET YILLARINA GÖRE, MADDE 4 İÇİN VERİLERİN DAĞILIMI

MEVCUT DURUM					İSTENİLEN DURUM				
Group	N	\bar{X}	SS	SH	Group	N	\bar{X}^*	SS	SH
0-5 yıl	44	3.70	1.05	.16	0-5 yıl	44	4.55 a	.59	.09
6-20 yıl	80	3.50	1.09	.12	6-20 yıl	80	4.11 b	1.15	.13
21 ve üzerinde	38	3.42	.86	.14	21 ve üzerinde	38	4.03 b	.94	.15
Toplam	162	3.54	1.03	.08	Toplam	162	4.21	.99	.08

TABLO I.4-B DENETÇİLERİN HİZMET YILINA GÖRE, MADDE 4 İÇİN DEĞİŞKENLİK ÇÖZÜMLEMESİ

Kaynak	SD	KT	KO	F*	P
Gruplar arası	2	6.99	3.50	3.66	.03
Gruplar içi	159	151.87	.96		
Toplam	161	158.86			

*P < .05

Çizelge değeri: 3.04

“Öğretmenler, sınıf gözlemi sırasında, gözlemcinin hangi verileri toplayacağına nasıl karar verdiğini bilirler” (Md.11) ifadesiyle ilgili olarak, bulgular, istenilen durumda bu ifadenin yüksek düzeyde olduğunu ve gruplar arasında anlamlı farklılık bulunduğunu yansıtmaktadır (TABLO I.11 ve TABLO I.11-B). “0-5 yıl” hizmeti bulunan grup ($\bar{x}=4.27$) ile “6-20 yıl” hizmeti bulunan grubun ($\bar{x}=4.18$), bu ifadenin gerçekleşmesini “21 yıl ve üzerinde” hizmeti bulunan gruptan ($\bar{x}=3.63$) anlamlı şekilde daha fazla istedikleri görülmektedir (F=6.25; P=.00).

TABLO I.11 DENETÇİLERİN HİZMET YILLARINA GÖRE, MADDE 11 İÇİN VERİLERİN DAĞILIMI

MEVCUT DURUM					İSTENİLEN DURUM				
Group	N	\bar{X}	SS	SH	Group	N	\bar{X}^{**}	SS	SH
0-5 yıl	44	2.59	1.00	.15	0-5 yıl	44	4.27 a	.79	.12
6-20 yıl	80	2.65	1.13	.13	6-20 yıl	80	4.18 a	.87	.10
21 ve üzerinde	38	2.76	1.13	.18	21 ve üzerinde	38	3.63 b	1.05	.17
Toplam	162	2.66	1.09	.09	Toplam	162	4.07	.92	.07

TABLO I.11-B DENETÇİLERİN HİZMET YILINA GÖRE, MADDE 11 İÇİN DEĞİŞKENLİK ÇÖZÜMLEMESİ

Kaynak	SD	KT	KO	F	P
Gruplar arası	2	9.99	5.00	6.25	.00
Gruplar içi	159	127.12	.80		
Toplam	161	137.11			

**P < .01

Çizelge değeri: 4.71

“Gözlem sonrası görüşme sırasında, öğretmenler, neyin iyi ve neyin kötü işlediğini gösteren verileri görürler” (Md.25) ifadesiyle olarak denetçi grupları arasında anlamlı farklılıklar oluştuğunu göstermektedir (TABLO I.19 ve TABLO I.19-B). Gruplar yüksek düzeyde istek belirtmelerine karşın, “0-5 yıl” hizmeti bulunan grubun ($\bar{x}=4.64$) diğer gruplardan daha çok istek gösterdiği ve “21 yıl ve üzerinde” hizmete sahip grupla ($\bar{x}=4.21$) anlamlı şekilde farklılaştığı görülmektedir ($F=3.35$; $P=.04$).

TABLO I.19 DENETÇİLERİN HİZMET YILLARINA GÖRE, MADDE 19 İÇİN VERİLERİN DAĞILIMI

MEVCUT DURUM					İSTENİLEN DURUM					
Group	N	\bar{X}	SS	SH	Group	N	\bar{X}	\bar{X}^*	SS	SH
0-5 yıl	44	3.50	.95	.14	0-5 yıl	44	4.64	a	.65	.10
6-20 yıl	80	3.31	1.01	.11	6-20 yıl	80	4.43	ab	.71	.08
21 ve üzerinde	38	3.26	1.01	.16	21 ve üzerinde	38	4.21	b	.91	.15
Toplam	162	3.35	.99	.08	Toplam	162	4.43		.75	.06

TABLO I. 19-B DENETÇİLERİN HİZMET YILINA GÖRE, MADDE 19 İÇİN DEĞİŞKENLİK ÇÖZÜMLEMESİ

Kaynak	SD	KT	KO	F	P
Gruplar arası	2	3.71	1.85	3.35	.04
Gruplar içi	159	88.05	.55		
Toplam	161	91.75			

*P < .05

Çizelge değeri: 3.04

“Gözlem süresince, öğretmen, gözlemcinin davranışının önceden planlandığını açıkça görebilir” (Md. 21) ifadesini, “0-5 yıl ($\bar{x}=3.95$) ile “6-20 yıl” hizmeti bulunan gruplar ($\bar{x}=3.89$) yüksek düzeyde; “21 yıl ve üzerinde” hizmeti bulunan grubun ise ($\bar{x}=3.37$) orta düzeyde istediği görülmektedir. Değişkenlik çözümlemesi farklılığın anlamlı olduğunu ortaya koymaktadır ($F=3.87$; $P=.02$).

TABLO I.21 DENETÇİLERİN HİZMET YILLARINA GÖRE, MADDE 21 İÇİN VERİLERİN DAĞILIMI

MEVCUT DURUM					İSTENİLEN DURUM					
Group	N	\bar{X}	SS	SH	Group	N	\bar{X}^*	SS	SH	
0-5 yıl	44	3.02	1.00	.15	0-5 yıl	44	3.95	a	.99	.15
6-20 yıl	80	2.96	1.07	.12	6-20 yıl	80	3.89	a	.93	.10
21 ve üzerinde	38	3.03	1.03	.17	21 ve üzerinde	38	3.37	b	1.36	.22
Toplam	162	2.99	1.04	.08	Toplam	162	3.78		1.08	.08

ÖZMEN F., Klinik Denetim Öngörülleri Çerçevesinde...

TABLO I-21. B DENETÇİLERİN HİZMET YILINA GÖRE, MADDE 21 İÇİN DEĞİŞKENLİK ÇÖZÜMLEMESİ

Kaynak	SD	KT	KO	F	P
Gruplar arası	2	8.70	4.35	3.87	.02
Gruplar içi	159	178.74	1.12		
Toplam	161	187.44			

*P < .05 Çizelge değeri: 3.04

“Bir gözlemcinin, bir öğretim yılında gözlemlediği öğretmen sayısı, etkili bir rehberliğe olanak verecek düzeydedir”. (Md.31) ifadesinin istenilen durumda anlamlı farklılıklar yarattığı gözlenmektedir. Tüm gruplar yüksek düzeyde istek belirtmelerine karşın, “0-5 yıl” hizmeti bulunan grubunun ($\bar{x}=4.61$) daha fazla istek gösterdiği ve “21 yıl ve üzerinde” hizmeti bulunan grupla ($\bar{x}= 4.21$) .05 düzeyinde anlamlı bir farklılık oluşturduğu anlaşılmaktadır (F=3.28; P=.04).

TABLO I.31 DENETÇİLERİN HİZMET YILLARINA GÖRE, MADDE 31 İÇİN VERİLERİN DAĞILIMI

MEVCUT DURUM					İSTENİLEN DURUM				
Group	N	\bar{X}	SS	SH	Group	N	\bar{X} *	SS	SH
0-5 yıl	44	3.11	1.13	.17	0-5 yıl	44	4.61 a	.62	.09
6-20 yıl	80	2.80	1.18	.13	6-20 yıl	80	4.48 ab	.69	.08
21 ve üzerinde	38	2.92	.94	.15	21 ve üzerinde	38	4.21 b	.87	.14
Toplam	162	2.91	1.12	.09	Toplam	162	4.45	.73	.06

TABLO I. 31-B DENETÇİLERİN HİZMET YILINA GÖRE, MADDE 31 İÇİN DEĞİŞKENLİK ÇÖZÜMLEMESİ

Kaynak	SD	KT	KO	F	P
Gruplar arası	2	3.41	1.70	3.28	.04
Gruplar içi	159	82.70	.52		
Toplam	161	86.10			

*P < .05 Çizelge değeri: 3.04

İstenilen durumla ilgili genel değerlendirme:

İstenilen durumla ilgili olarak elde edilen bulgular, etkili denetime yönelik olarak, gözlemcilerin öğretmenlerle işbirliği içinde, öğretmenlere yol göstererek, öğretmenlerin daha etkili olmalarını sağlamalarına yönelik maddelerin tümünün (Md.5, Md. 7, Md 10, Md. 11, Md. 12, Md. 17, Md. 18, Md. 19, Md. 21, Md. 23, Md. 24...) yüksek ortalama değerlerle yüksek düzeyde istendiğini göstermektedir.

Denetçi gruplarının tümü tarafından genellikle yüksek düzeylerde istenmelerine karşın, gruplar arasında anlamlı farklılıklar oluşturan 1, 2, 3, 4, 11,19, 21 ve 31 No’lu maddelerde belirtilen ifadelerde, “0-5 yıl” hizmeti bulunan denetçi grubunun diğer gruplara göre, özellikle de “21 yıl ve üzerinde” hizmeti

bulunan gruba göre bu ifadelerin gerçekleşmesini daha fazla istediği; arada bir durum sergileyen “6-20 yıl” hizmeti bulunan grubun ise bazı ifadelerde “0-5 yıl” hizmeti bulunan grupla birlikte, bazı ifadelerde ise “21 yıl ve üzerinde” hizmeti bulunan grupla birlikte yer aldığı gözlenmektedir.

Anlamli farklılık oluşturmaya bile, yine etkili denetime yönelik ifadeler taşıyan maddelerde tüm denetçi grupları yüksek düzeyde istek belirtmelerine karşın, “21 yıl ve üzerinde” hizmeti bulunan denetçilerin diğerlerine göre, özellikle de “0-5 yıl” hizmeti bulunan denetçilere göre, daha düşük ortalama değerlerle görüşlerini yansıttıkları dikkat çekmektedir.

İdarecilerin denetim işlemindeki gelişmeyi kendi aralarında veya öğretmenlerle birlikte tartışmalarına yönelik ifadeler (Md. 25, Md. 26) yine yüksek düzeylerde istenmektedir.

Gözlemcilerin denetim alanındaki yeterlikleri ve bir öğretim yılında gözlemlenecek öğretmen sayısının etkili bir rehberliğe olanak tanınmasına yönelik ifadeler (Md. 30, Md. 31) yine yüksek düzeyde istenilen ifadeleri oluşturmaktadır.

1. 3 Genel Değerlendirme

Anket maddeleri tek tek dikkate alınarak, denetçilerin hizmet yıllarına göre, mevcut ve istenilen duruma yönelik görüşlerine genel olarak bakıldığı zaman göze çarpan hususlar şu şekilde belirtilebilir:

Gözlemin etkililiğine, öğretmenlerin kaygı duydukları hususlar üzerinde yoğunlaşmasına, öğretmen ve denetçilerin işbirliğinde gerçekleştirilmesine yönelik ifadelerin mevcut durumda genellikle orta veya düşük düzeyde; istenilen durumda ise yüksek düzeyde belirtildiği gözlenmektedir. Bu ifadelerle ilgili olarak, anlamlı farklılık yaratsın veya yaratmasın, çoğu durumlarda “21 yıl ve üzerinde hizmeti bulunan denetçi grubunun mevcut durumda gruplar içinde en çok, istenilen durumda ise en az ortalama değerleri yansıttığı dikkat çekmektedir. İstenilen durumda ise en yüksek ortalama değerlere “0-5 yıl” hizmeti bulunan grubun sahip olduğu görülmektedir.

Ayrıca, olumsuz anlam taşıyan ifadelerde, “Sınıf gözlemi sadece öğretmenleri değerlendirmek için kullanılır” (Md. 6), “Gözlem işlemi boyunca, neyin gözleneceğine karar vermede öğretmenlerin katkıları azdır” (Md. 8), “İyi öğretim standartları idareciler tarafından tanımlanır” (Md. 15) gibi ifadelerin, gruplar arasında anlamlı farklılık göstermese bile, mevcut durumda düşük, orta veya yüksek seyrederken, istenilen durumda orta düzeyde olmaları dikkat çekmektedir.

“Gözlemciler öğretmenlere neyin iyi neyin kötü olduğunu veri göstermeden anlatırlar” (Md. 18) mevcut durumda orta düzeyde belirtilirken, istenilen durumda yüksek düzeyde belirtilmesi anlamlı bulunmaktadır. Diğer taraftan, “Öğretmenler, belirlenen bir öğretim modeline göre, iyi öğretimi gerçekleştirmeğe çalışırlar” (Md. 14) ifadesinin hem mevcut durumda, hem de istenilen durumda yüksek

düzeylede belirtilmesi, yetkeci bir yaklaşımın yeğlendiği şekilde yorumlanmaktadır.

“Gözlem sonrası görüşme, analiz edilebilmesi için, ses veya görüntü olarak kaydedilir.” (Md.28) ifadesi tüm denetçi grupları tarafından, mevcut durumda düşük, istenilen durumda ise yüksek düzeyde belirtilmektedir. Bu durum, denetçilerin verilerin analizine yönelik olarak, nesnel değerlendirmeler yapabilecekleri araçlara ihtiyaç duydukları şekilde yorumlanmaktadır.

Diğer dikkat çeken bir husus ise, denetçilerin kendilerine yönelik olan “Gözlemciler, her gözlem sonunda, kendi mesleki davranışlarını bazı sistematik yollarla eleştirirler” (Md. 27), “Gözlemcilerin eğitim ve denetim alanındaki yeterlikleri etkili bir rehberliği gerçekleştirecek düzeydedir” (Md. 30), “Bir gözlemcinin, bir öğretim yılında gözlemlediği öğretmen sayısı, etkili bir rehberliğe olanak verecek düzeydedir” (Md. 31) ifadelerinin, tüm denetçi grupları tarafından, mevcut durumda orta düzeyde, istenilen durumda ise yüksek düzeyde belirtilmesidir. Bu durum, denetçilerin kendileriyle ilgili olarak birtakım yetersizliklere sahip olduklarının bilincine olduklarını ve bunları gidermeye istekli oldukları şekilde yorumlanmaktadır.

2. DENETİM SAFHALARINA YÖNELİK OLUŞTURULAN MADDE GRUPLARINA GÖRE, MEVCUT VE İSTENİLEN DURUMA İLİŞKİN BULGULAR VE YORUM

2.1 Denetçilerin Hizmet Yıllarına Göre, Mevcut ve İstenilen Durumlardaki Bulgular ve Yorumu

Denetimdeki safhalarla ilgili olarak amaç, planlama, gözlem, analiz, dönüt ve yansıtma boyutlarıyla ilgili bulgular aşağıda sırasıyla incelenmiştir:

Gözlemin amacına yönelik bulgular ve yorumu: Gözlem işleminde, gözlemin amacına yönelik olarak “Sınıf gözlemi, denetimin öğretmenlere yol göstermek için yapıldığı fikrine dayanmaktadır” (Md. 1), “Sınıf gözlemi, öğretimi geliştirmek için yıllık öğretim planının bir parçası olarak yapılır” (Md. 4), “Sınıf gözlemine öğretmenlerin daha etkili olmalarına yardım etmek için başvurulur” (Md. 5), “Sınıf gözlemi sadece öğretmenleri değerlendirmek için kullanılır” (Md. 6), “Sınıf gözlemi öğretmenlerin daha etkili olmalarına yardım eder” (Md. 20), şeklindeki ifadelerden oluşan madde grubuna yönelik bulgular (Tablo II. 1), gözlemin amacının mevcut durumda orta düzeyde gerçekleştiğini göstermektedir. Değişkenlik çözümlemesi (TABLO II. 1-A) mevcut durumla ilgili olarak denetçi grupları arasındaki anlamlı farklılığı yansıtmaktadır (F=.35; P=.70).

İstenilen durumla ilgili olarak ise, gruplar, gözlem amacının yüksek düzeyde gerçekleşmesi yönünde istek göstermelerine karşın, “0-5 yıl” hizmeti bulunan grubun (\bar{x} =4.28).05 düzeyinde anlamlı bir farklılık oluşturacak şekilde daha fazla istek gösterdiği görülmektedir (TABLO II. 1-B; F=4.19; P=.02).

TABLO II.1 DENETÇİLERİN HİZMET YILLARINA GÖRE, GÖZLEM AMACINA YÖNELİK BULGULARIN MEVCUT VE İSTENİLEN DURUMDAKİ DAĞILIMI

MEVCUT DURUM					İSTENİLEN DURUM				
Group	N	\bar{X}	SS	SH	Group	N	\bar{X}^*	SS	SH
0-5 yıl	44	3.41	.56	.08	0-5 yıl	44	4.28 a	.45	.07
6-20 yıl	80	3.47	.43	.05	6-20 yıl	80	3.99 b	.65	.07
21 ve üzerinde	38	3.49	.36	.06	21 ve üzerinde	38	3.98 b	.51	.08
Toplam	162	3.46	.45	.04	Toplam	162	4.05	.58	.05

TABLO II. 1-B DENETÇİLERİN HİZMET YILLARINA GÖRE, İSTENİLEN DURUMDA AMACA YÖNELİK DEĞİŞKENLİK ÇÖZÜMLEMESİ

Kaynak	SD	KT	KO	F*	P
Gruplar arası	2	2.74	1.37	4.19	.02
Gruplar içi	159	51.23	.32		
Toplam	161	53.97			

*P < .05

Çizelge değeri: 3.04

Gözlemin planlanmasına yönelik bulgular: Planlamaya yönelik olarak, “Sınıf gözlemi gözlem öncesi, gözlem ve gözlem sonrası görüşme safhalarını içerir.” (Md. 2), “Her gözlemden önce öğretmenler ve gözlemciler, toplanacak verilerin öğretmenlerin kaygı duydukları hususlarla ilgili olması üzerinde anlaşılır” (Md. 7), “Gözlem işlemi boyunca neyin gözleneceğine karar vermede öğretmenlerin katkıları azdır” (Md. 8), “Sınıf gözleminde önce öğretmen ve gözlemci sınıfta gözlemlenecek hususların ayrıntıları üzerinde fikir birliği oluştururlar” (Md. 10), “Öğretmenler sınıf gözlemi sırasında, gözlemcinin hangi verileri toplayacağına nasıl karar verdiğini bilirler” (Md. 11), “Öğretmenler sınıf gözlemi sırasında gözlemciden hangi davranışların bekleneceğini bilirler” (Md. 12) şeklinde belirlenen maddelerden oluşan madde grubuyla ilgili bulgular, mevcut durumda planlamanın anlamlı farklılıkları oluşmadan, orta düzeyde gerçekleştiği göstermektedir (EK-1, TABLO II. 2-A). İstenilen durumda ise, planlamanın yüksek düzeyde istendiği ancak, (TABLO II. 2-B) “21 yıl ve üzerinde” hizmet yılına sahip grubun ($\bar{x}=3.57$) diğer gruplardan anlamlı farklılık yaratacak şekilde, daha düşük düzeyde istek belirttiği anlaşılmaktadır (F=6.00; P=.00).

TABLO II.2 DENETÇİLERİN HİZMET YILLARINA GÖRE, MEVCUT VE İSTENİLEN DURUMDA PLANLAMAYA YÖNELİK VERİLERİN DAĞILIMI

MEVCUT DURUM					İSTENİLEN DURUM				
Group	N	\bar{X}	SS	SH	Group	N	\bar{X}^{**}	SS	SH
0-5 yıl	44	2.64	.56	.09	0-5 yıl	44	3.99 a	.47	.07
6-20 yıl	80	2.74	.60	.07	6-20 yıl	80	3.82 a	.60	.07
21 ve üzerinde	38	2.86	.62	.10	21 ve üzerinde	38	3.57 b	.50	.08
Toplam	162	2.74	.60	.05	Toplam	162	3.81	.56	.04

ÖZMEN F., Klinik Denetim Öngörülere Çerçevesinde...

TAB TABLO II. 2-B DENETÇİLERİN HİZMET YILLARINA GÖRE, İSTENİLEN DURUMDA PLANLAMAYA YÖNELİK DEĞİŞKENLİK ÇÖZÜMLEMESİ

Kaynak	SD	KT	KO	F	P
Gruplar arası	2	3.54	1.77	6.00	.00
Gruplar içi	159	46.80	.29		
Toplam	161	50.34			

**P < .01 Çizelge değeri: 4.71

Gözleme yönelik bulgular: Anketteki “Gözlemler idarecilerin ihtiyaç belirttiklerizamanlarda yapılır” (Md. 9), “Sınıf gözlemi sırasında, öğretmenlerin ders hedefleri veri toplamada ön planda tutulur” (Md. 13), “Öğretmenler belirlenen bir öğretim modeline göre iyi öğretimi gerçekleştirmeğe çalışırlar” (Md. 14), “İyi öğretim standartları idareciler tarafından belirlenir” (Md. 15), “Gözlem süresince öğretmen, gözlemcinin davranışının önceden belirlendiğini açıkça görebilir” (Md. 21) şeklindeki madde grubuyla ilgili bulgular (TABLO II. 3), mevcut durumda, gruplar arasında anlamlı farklılıklar bulunduğunu göstermektedir. Tüm gruplar orta düzeyde bir bildirimde bulunmalarına karşın, “0-5 yıl” hizmeti bulunan grubun ($\bar{x}=3.26$), “6-20 yıl” ile “21 yıl ve üzerinde” hizmet yılına sahip gruplara göre, gözlemin daha fazla gerçekleştiğini bildirmektedir (F=4.52; P=0.01). İstenilen durumda ise, denetçi gruplarının, gözlemin yine orta düzeyde gerçekleşmesi yönünde istek gösterdikleri ve aralarında istatistiksel açıdan anlamlı farklılık oluşmadığı anlaşılmaktadır (EK-1; TABLO II. 3-B).

TABLO II. 3 DENETÇİLERİN HİZMET YILLARINA GÖRE, MEVCUT VE İSTENİLEN DURUMDA GÖZLEME YÖNELİK VERİLERİN DAĞILIMI

MEVCUT DURUM					İSTENİLEN DURUM				
Group	N	\bar{X} *	SS	SH	Group	N	\bar{X}	SS	SH
0-5 yıl	44	3.26 a	.40	.06	0-5 yıl	44	3.03	.49	.07
6-20 yıl	80	3.08 b	.45	.05	6-20 yıl	80	3.08	.49	.05
21 ve üzerinde	38	2.99 b	.37	.06	21 ve üzerinde	38	2.97	.48	.08
Toplam	162	3.11	.43	.03	Toplam	162	3.02	.48	.04

TAB TABLO II. 3-A DENETÇİLERİN HİZMET YILLARINA GÖRE, MEVCUT DURUMDA GÖZLEME YÖNELİK DEĞİŞKENLİK ÇÖZÜMLEMESİ

Kaynak	SD	KT	KO	F	P
Gruplar arası	2	1.60	.80	4.52	.01
Gruplar içi	159	28.17	.18		
Toplam	161	29.76			

*P < .05 Çizelge değeri: 3.04

Gözlemin analizine yönelik bulgular: Gözlemin elde edilen verilerin gözlem sonrası görüşmede dile getirilmesi ve analizine yönelik olarak, “Gözlemci, gözlem sonrası görüşme için bir plan oluşturur.” (Md. 22), “Gözlemci, gözlem sonrası görüşme yapılmadan önce, sınıf gözlemiyle ilgili verileri analiz etmek için

yeteri kadar zaman ayırır” (Md. 23), şeklinde belirtilen ifadelerden oluşan gözlem boyutuyla ilgili bulgular (TABLO II.4), hizmet yıllarına göre denetçilerin mevcut durumda analizin orta düzeyde gerçekleştiği yönünde görüş belirttiklerini ve aralarında anlamlı farklılıklar oluştuğunu yansıtmaktadır (çizelge değeri, F değerinden daha fazlayı göstermesine rağmen, en az anlamlı fark sınaması, .05 düzeyinde anlamlı bir farklılık göstermiştir). “21 yıl ve üzerinde” hizmeti bulunan grubun (\bar{x} =3.43), “6-20 yıl” hizmeti bulunan grup (\bar{x} =3.06) ile “0-5 yıl” hizmeti bulunan gruptan (\bar{x} =2.97) daha fazla analizin yapıldığı doğrultusunda fikir belirttiği görülmektedir (TABLO II. 4-A; F=2.93; P=.05). İstenilen durumda ise, tüm gruplar yüksek düzeyde istek belirtmekte olup, aralarında anlamlı bir farklılaşma bulunmadığı anlaşılmaktadır (TABLO II. 4-B).

TABLO II. 4 DENETÇİLERİN HİZMET YILLARINA GÖRE, MEVCUT VE İSTENİLEN DURUMDA ANALİZE YÖNELİK VERİLERİN DAĞILIMI

MEVCUT DURUM					İSTENİLEN DURUM				
Group	N	\bar{X} *	SS	SH	Group	N	\bar{X}	SS	SH
0-5 yıl	44	2.97 a	1.13	.17	0-5 yıl	44	4.43	.62	.09
6-20 yıl	80	3.06 a	.80	.09	6-20 yıl	80	4.37	.60	.07
21 ve üzerinde	38	3.43 b	.86	.14	21 ve üzerinde	38	4.20	.91	.15
Toplam	162	3.13	.92	.07	Toplam	162	4.35	.69	.05

TAB TABLO II. 4-A DENETÇİLERİN HİZMET YILLARINA GÖRE, MEVCUT DURUMDA ANALİZE YÖNELİK DEĞİŞKENLİK ÇÖZÜMLEMESİ

Kaynak	SD	KT	KO	F	P
Gruplar arası	2	4.90	2.45	2.93	.05
Gruplar içi	159	133.25	.84		
Toplam	161	138.16			

*P < .05

Çizelge değeri: 3.04

Gözlemde dönütle ilgili bulgular: Gözlemde dönüte yönelik ifadeler olarak, “Sınıf gözleminde, gözlem öncesi, gözlem, ve gözlem sonrası görüşmeler bir işgünü içinde tamamlanır.” (Md. 3), “Gözlem sonrası görüşme, gelecek öğretimle ilgili belirli planlar yapmak için gerçekleştirilir” (Md. 16), “Gözlem sonrası görüşmede, öğretmen ve gözlemci, verilerde açıkça belli olan örnekleri ve tarzları tartışırlar.” (Md. 17), “Gözlemciler öğretmenlere neyin iyi veya neyin kötü olduğunu veri göstermeden anlatırlar” (Md. 18), “Gözlem sonrası görüşme sırasında, öğretmenler, neyin iyi veya neyin kötü işlediğini gösteren verileri görürler.” (Md. 19), “Öğretmen ve gözlemci, öğretimin gelişmesine yönelik olarak birlikte verimli şekilde çalışırlar” (Md.24) şeklinde belirlenmektedir. Bulgular (TABLO II. 5), denetçilerin, dönüt işleminin mevcut durumda orta düzeyde gerçekleştiğini belirttiklerini ve hizmet yıllarına göre aralarında anlamlı bir farklılaşma oluşmadığını yansıtmaktadır (EK-1, TABLO II. 5-A). Denetçi gruplarının, gözlemde dönüt işleminin yüksek

ÖZMEN F., Klinik Denetim Öngörülere Çerçevesinde...

ortalama değerlerle yüksek düzeyde gerçekleşmesini istedikleri görülmektedir. Değişkenlik çözümlemesi (TABLO II. 5-B) gruplar arasında .05 düzeyinde bir farklılığa işaret etmektedir (F=3.95; P=.02). “0-5 yıl” hizmeti bulunan grup (\bar{x} =4.32), “21 yıl ve üzerinde” hizmeti bulunan gruptan (\bar{x} =3.97) daha fazla dönüt işleminin gerçekleşmesi yönünde istek belirtmektedir.

TABLO II. 5 DENETÇİLERİN HİZMET YILLARINA GÖRE, MEVCUT VE İSTENİLEN DURUMDA DÖNÜT ALMAYA YÖNELİK VERİLERİN DAĞILIMI

MEVCUT DURUM					İSTENİLEN DURUM				
Group	N	\bar{X}	SS	SH	Group	N	\bar{X} *	SS	SH
0-5 yıl	44	3.25	.45	.07	0-5 yıl	44	4.32 a	.51	.07
6-20 yıl	80	3.12	.43	.05	6-20 yıl	80	4.14 ab	.58	.06
21 ve üzerinde	38	3.19	.46	.07	21 ve üzerinde	38	3.97 b	.61	.10
Toplam	162	3.17	.45	.04	Toplam	162	4.15	.58	.05

TAB TABLO II. 5-B DENETÇİLERİN HİZMET YILLARINA GÖRE, İSTENİLEN DURUMDA DÖNÜT ALMAYA YÖNELİK DEĞİŞKENLİK ÇÖZÜMLEMESİ

Kaynak	SD	KT	KO	F	P
Gruplar arası	2	2.54	1.27	3.96	.02
Gruplar içi	159	51.04	.32		
Toplam	161	53.58			

*P < .05

Çizelge değeri: 3.04

Gözlem sonuçlarının yansıtılmasına yönelik bulgular: Gözlemdeki yansıtma boyutu, “İdareciler denetim işlemindeki gelişmeyi tartışmak için toplanırlar” (Md. 25), “İdareciler ve öğretmenler bir araya gelerek denetimin etkililiğini tartışırlar” (Md. 26), “Gözlemciler her gözlem sonunda, kendi mesleki davranışlarını bazı sistematik yollarla eleştirirler” (Md. 27), “Gözlem sonrası görüşme analiz edilebilmesi için ses veya görüntü olarak kaydedilir.” (Md. 28), “Öğretmenler sınıf gözlemi aracılığıyla, öğretimlerini nesnel verilerle değerlendirme olanağı elde ederler” (Md. 29), “Gözlemcinin eğitim ve denetim alanındaki yeterlikleri etkili bir rehberliği gerçekleştirecek düzeydedir.” (Md. 30), “Bir gözlemcinin bir öğretim yılında gözlemlediği öğretmen sayısı, etkili bir rehberliğe olanak verecek düzeydedir.” (Md. 31) şeklinde belirlenen madde grubundan oluşmaktadır. Bulgular (TABLO II. 6), mevcut durumda, hizmet yıllarına göre denetçilerin yansıtma işleminin orta düzeyde gerçekleştiği yönünde görüş belirttiklerini ve aralarında anlamlı farklılık oluşmadığını göstermektedir (EK-1; TABLO II. 6-A). İstenilen durumda ise, yüksek düzeyde yansıtma işleminin gerçekleşmesinin arzu edildiği ve yine denetçi grupları arasında anlamlı farklılaşma bulunmadığı görülmektedir (EK-1; TABLO II. 6-B).

TABLO II. 6 DENETÇİLERİN HİZMET YILLARINA GÖRE, MEVCUT VE İSTENİLEN DURUMDA YANSITMAYA YÖNELİK VERİLERİN DAĞILIM

MEVCUT DURUM					İSTENİLEN DURUM				
Group	N	\bar{X}	SS	SH	Group	N	\bar{X}	SS	SH
0-5 yıl	44	2.73	.52	.08	0-5 yıl	44	4.29	.47	.07
6-20 yıl	80	2.72	.69	.08	6-20 yıl	80	4.25	.59	.07
21 ve üzerinde	38	2.84	.41	.07	21 ve üzerinde	38	4.11	.76	.12
Toplam	162	2.75	.59	.05	Toplam	162	4.23	.60	.05

2.2 Denetçilerin Hizmet Yılları Dikkate Alınmaksızın, Gözlem Boyutuna Yönelik Madde Gruplarıyla İlgili Bulgular

Denetçilerin hizmet yılları dikkate alınmaksızın, mevcut ve istenilen durumda, gözlem amacının farklılık yaratıp yaratmadığını saptamak için kullanılan çift örnek t sınaması sonuçları, mevcut durumda ($\bar{x}=3.45$) amacın orta düzeyde, istenilen durumda ise ($\bar{x}=4.06$) yüksek düzeyde gerçekleşmesinin istenildiğini (Tablo II. 1-C) ve bu farklılığın .01 düzeyinde anlamlı olduğunu yansıtmaktadır (t değeri= 11.12; P=.00).

TABLO II. 1-C GÖZLEMİN AMACINA GÖRE, MEVCUT VE İSTENİLEN DURUMDAKİ DENETÇİ GÖRÜŞLERİNE YÖNELİK DAĞILIM VE t DEĞERİ

AMAC				
	n	\bar{X}	SS	SH
Mevcut durum	162	3.45	.45	.04
İstenen durum		4.06	.58	.05
t değeri: 11.12				P: .00
**P<.01				Çizelge değeri: 2.58

Gözlemin planlanmasına yönelik bulgular, mevcut durumda ($\bar{x}=2.74$) denetçilerin gözlemin planlanması işleminin orta düzeyde nitelendirdikleri, istenilen durumda ($\bar{x}=3.80$) planlamanın yüksek düzeyde olması gerektiği yönünde görüşlerini ortaya koydukları görülmektedir. t sınaması (Tablo II. 2-C) ile elde edilen sonuç, bu farklılığın .01 düzeyinde anlamlı olduğu yönündedir (t değeri= 15.23; P= .00).

TABLO II. 2-C GÖZLEMİN PLANLANMASINA GÖRE, MEVCUT VE İSTENİLEN DURUMDAKİ DENETÇİ GÖRÜŞLERİNE YÖNELİK DAĞILIM VE t DEĞERİ

PLANLAMA				
	n	\bar{X}	SS	SH
Mevcut durum	162	2.74	.60	.05
İstenen durum		3.80	.56	.04
t değeri: 15.23				P: .00
**P<.01				Çizelge değeri: 2.58

ÖZMEN F., Klinik Denetim Öngörülere Çerçevesinde...

Denetçilerin hizmet yılları göz önüne alınmaksızın, gözleme yönelik bulgular (TABLO II. 3-C), denetçilerin, mevcut ($\bar{x}=3.11$) ve istenilen durumda ($\bar{x}=3.03$) gözlemin orta düzeyde gerçekleştiğini belirttikleri ve görüşleri arasında anlamlı bir fark olmadığını yansıtmaktadır (t değeri=-1.72; P=.09).

TABLO II. 3-C GÖZLEME GÖRE, MEVCUT VE İSTENİLEN DURUMDAKİ DENETÇİ GÖRÜŞLERİNE YÖNELİK DAĞILIM VE t DEĞERİ

GÖZLEM				
	n	\bar{X}	SS	SH
Mevcut durum	162	3.11	.43	.03
İstenen durum		3.03	.48	.04
t değeri: -1.72				P: .09
P>.05				Çizelge değeri: 2.58

Denetçilerin hizmet yılları dikkate alınmadan, gözlemin analizi ile ilgili olarak bulgular, mevcut durumda ($\bar{x}=3.13$) denetçilerin analiz işleminin orta düzeyde; istenilen durumda ise ($\bar{x}=4.35$) oldukça yüksek bir ortalama ile yüksek düzeyde gerçekleşmesi yönünde görüş belirttiklerini ortaya koymaktadır. Bu farklılık .01 düzeyinde anlamlı bulunmuştur (t değeri=14.76; P=.00).

TABLO III. 4 GÖZLEMİN ANALİZİNE GÖRE, MEVCUT VE İSTENİLEN DURUMDAKİ DENETÇİ GÖRÜŞLERİNE YÖNELİK DAĞILIM VE t DEĞERİ

ANALİZ				
	n	\bar{X}	SS	SH
Mevcut durum	162	3.13	.92	.07
İstenen durum		4.35	.69	.05
t değeri: 14.76				P: .00
**P<.01				Çizelge değeri: 2.58

Gözlemin dönüte yönelik olarak, denetçilerin hizmet yılları dikkate alınmaksızın elde edilen bulgular, mevcut durumda dönütün orta düzeyde ($\bar{x}=3.17$); istenilen durumda ise ($\bar{x}=4.15$) yüksek düzeyde gerçekleştiğini ortaya koymaktadır. Bu farklılık .01 düzeyinde anlamlıdır (t değeri=15.83; P=.00).

TABLO III. 5 GÖZLEMİN DÖNÜTÜNE GÖRE, MEVCUT VE İSTENİLEN DURUMDAKİ DENETÇİ GÖRÜŞLERİNE YÖNELİK DAĞILIM VE t DEĞERİ

DÖNÜT				
	n	\bar{X}	SS	SH
Mevcut durum	162	3.17	.62	.05
İstenen durum		4.15	.58	.05
t değeri: 15.83				P: .00
**P<.01				Çizelge değeri: 2.58

Mevcut ve istenilen durumdaki yansıtma yönelik denetçi görüşleriyle ilgili bulgular .01 düzeyinde anlamlı bir farklılık durumunu ortaya koymaktadır. Mevcut durumda ($\bar{x}=2.75$) yansıtmanın orta düzeyde gerçekleştiği belirtilirken, istenilen durumda ($\bar{x}=4.23$) yüksek aritmetik ortalama değerle yüksek düzeyde gerçekleşmesi yönünde istek oluştuğu görülmektedir (t değeri=20.95; P0.00).

TABLO III. 6 GÖZLEMİN YANSITILMASINA GÖRE, MEVCUT VE İSTENİLEN DURUMDAKİ DENETÇİ GÖRÜŞLERİNE YÖNELİK DAĞILIM VE t DEĞERİ

YANSITMA				
	n	\bar{X}	SS	SH
Mevcut durum	162	2.75	.59	.05
İstenen durum		4.23	.60	.05
t değeri: 20.95				P: .00
**P<.01				Çizelge değeri: 2.58

2. 3 Madde gruplarına yönelik genel değerlendirme

Denetimin gerçekleştirilmesinde belirlenen işlevsel boyutlara yönelik olarak oluşturulan madde grupları için elde edilen bulgulara genel olarak bakıldığında zaman şu sonuçlara ulaşılmaktadır:

Bulgular, “amaç”, “planlama”, “gözlem”, “analiz”, “dönüt” ve “yansıtma” şeklinde belirlenen gözlem boyutlarının mevcut durumda orta düzeyde gerçekleştiklerini; istenilen durumda ise, gözlem boyutu hariç tüm diğer boyutların yüksek düzeyde gerçekleşmesinin istendiğini göstermektedir.

Denetçilerin hizmet yılları dikkate alınarak, mevcut durumla ilgili ulaşılan bulgular, “21 yıl ve üzerinde” hizmeti bulunan denetçi grubunun, denetimin amaç, planlama, analiz ve yansıtma boyutlarının, gerçekleşme durumlarını diğer denetçi gruplarına göre daha fazla belirttiğini ve analiz boyutuyla ilgili olarak bu farklılığın istatistiksel olarak da anlamlı olduğunu ortaya koymaktadır. Mevcut durumdaki gözlem ve dönüt boyutunda ise “0-5 yıl” hizmeti bulunan grubun en çok belirtmede bulunduğu görülmektedir ve gözlem boyutuyla ilgili bu farklılık istatistiksel olarak da anlamlılık göstermektedir.

İstenilen durumla ilgili bulgular, “0-5 yıl” hizmeti bulunan denetçi grubunun, amaç, planlama, analiz, dönüt ve yansıtma boyutlarında, diğer denetçi gruplarından daha fazla istek gösterdiğini; amaç, planlama ve analiz boyutlarıyla ilgili bu farklılık durumlarının istatistiksel olarak da anlamlı olduğunu göstermektedir. Diğer taraftan, istenilen durumdaki bu boyutların tümünde, “21 yıl ve üzerinde” hizmeti bulunan denetçi grubunun diğer denetçi gruplarına göre en az istek belirten grup olduğu anlaşılmaktadır. Bu durum, hizmet süresi az, genç denetçilerin, deneyimli ve yaşlı denetçilere göre daha atılgan ve değişime açık oldukları şeklinde yorumlanmaktadır.

ÖZMEN F., Klinik Denetim Öngörülleri Çerçevesinde...

Denetçilerin hizmet yılları dikkate alınmadan oluşturulan madde gruplarına yönelik bulguların mevcut durum ile istenilen durum arasındaki farklılık durumları, “gözlem” boyutu hariç tüm diğer boyutlar için istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık olduğunu yansıtmaktadır. Gözlem boyutu hem mevcut hem de istenilen durumda orta düzeyi göstermektedir.

İstenilen durumda, madde gruplarına yönelik olarak, gözlem boyutuyla ilgili bulguların orta düzeyi göstermesinin nedeni, gözlem içeriğini oluşturan maddelere bakıldığı zaman daha iyi anlaşılacaktır. Gözlemi oluşturan maddeler olarak, “Gözlemler idarecilerin ihtiyaç belirttikleri zamanlarda yapılır” (Md. 9), “Sınıf gözlemi sırasında, öğretmenlerin ders hedefleri veri toplamada ön planda tutulur” (Md. 13), “Öğretmenler belirlenen bir öğretim modeline göre iyi öğretimi gerçekleştirmeğe çalışırlar” (Md. 14), “İyi öğretim standartları idareciler tarafından belirlenir” (Md. 15), “Gözlem süresince öğretmen, gözlemcinin davranışının önceden belirlendiğini açıkça görebilir” (Md. 21) şeklinde belirlenen ifadelerden oluşmaktadır. Bu ifadeler içinde, gözlemin idarecilerin ihtiyaç belirttikleri zamanlarda yapılması, öğretmenlerin belirlenen bir modele göre iyi öğretimi gerçekleştirmeğe çalışmaları, iyi öğretim standartlarının idareciler tarafından belirlenmesi şeklindeki ifadelerin denetçiler tarafından fazla istenmesine bağlanmıştır. Yapı olarak bu maddeler istenme oranına göre puanı azalan özelliğe sahip maddeler kapsamında bulunmaktadır. Bu durum, denetçilerin, etkili eğitimlerin gerçekleştirilmesinde henüz kendilerine ve öğretmenlere yeteri kadar güvenemedikleri, denetimde geleneksel yaklaşıma yönelik birtakım alışkanlık ve eğilimlerin istenilen durumda da sürdürüldüğü şeklinde yorumlanmaktadır.

SONUÇ, TARTIŞMA VE ÖNERİLER

Denetimde, öğretmenin mesleki gelişimini sağlayarak etkili eğitimlerin gerçekleştirilmesini öngören klinik denetimin öngörülleri çerçevesinde oluşturulan anket maddelerine verilen yanıtlar, denetçilerin mevcut ve istenilen durumlarda farklı görüşlere sahip olduklarını yansıtmaktadır.

Denetçilerin, denetimdeki mevcut duruma yönelik görüşlerinin hizmet yıllarına göre çözümlenmesi aralarında önemli farklılıkların fazla bulunmadığını yansıtmaktadır. Mevcut durumda maddeler temelinde veya gözlem safhalarına yönelik madde gruplarına yönelik çözümlenmeler, denetim etkinliklerinin orta düzeyde gerçekleştiğini ortaya koymaktadır. Bununla beraber mevcut durumda maddeler temelinde bakıldığı zaman, anlamlı farklılık oluşturmasa bile, denetimin etkililiğini artıracak yönde ifadeleri içeren maddelerin “21 yıl ve üzerinde” hizmet yılı bulunan denetçiler tarafından diğer denetçi gruplarına göre daha fazla oranda belirtildiği gözlenmektedir. Mevcut durumda, klinik denetim ilkelerine uygun düşen denetim etkinliklerinin tüm denetçi grupları tarafından orta düzeyde gerçekleştiği belirtilmesine rağmen, bu durum deneyimli denetçilerin, mevcut

durumda, diğerlerine göre etkili denetimleri nispeten daha fazla gerçekleştirdikleri yönünde yorumlanabilir.

Mevcut durumda, madde çözümlenmeleriyle benzerlik gösterecek şekilde, madde gruplarıyla belirtilen denetim safhalarının da orta düzeyde gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Madde gruplarıyla ilgili bulgular, amaç, planlama, analiz, ve yansıtma boyutlarında “21 yıl ve üzerinde” hizmeti bulunan denetçi grubunun, özellikle analiz boyutunda anlamlı bir farklılık oluşturarak, diğerlerine göre daha fazla, klinik denetim ilkelerine yönelik etkinliklerin gerçekleştiğini belirttiği gözlemlenmektedir. Denetimde gözlem safhasıyla ilgili olarak ise, diğer gruplarla anlamlı bir farklılık oluşturacak şekilde “0-5 yıl” hizmeti bulunan grubun daha fazla görüş belirttiği görülmektedir. Bu durum, genç denetçilerin gözlem safhasında daha hoşgörülü ve etkin bir rol oynadıkları şeklinde yorumlanabilir.

İstenilen duruma bakıldığı zaman ise, öğretmenin etkili öğretileri gerçekleştirmesini sağlayacak olan tüm maddelerin veya madde gruplarının yüksek ortalama değerler ile yüksek düzeyde istenmesi dikkati çeken en önemli husus olmaktadır. İstenilen durumda maddeler temelinde bakıldığı zaman, hizmet yıllarına göre tüm denetçi gruplarının, klinik denetim ilkeleriyle uyuşan maddelerin büyük çoğunluğunu yüksek düzeyde istemelerine karşın, anlamlı farklılık oluşturan maddelerde “0-5 yıl” hizmeti bulunan denetçilerin en fazla isteği gösteren grup olduğu; “21 yıl ve üzerinde” hizmeti bulunan denetçilerin ise bunun aksine, çoğunlukla en az istek gösteren grup olduğu dikkat çekmektedir.

İstenilen durumda, klinik denetim safhalarına dönük oluşturulan madde gruplarıyla ilgili bulgulara bakıldığı zaman, hizmet yıllarına göre tüm denetçi gruplarının, gözlem boyutunu orta düzeyde; amaç, planlama, analiz, dönüt ve yansıtma boyutlarını ise yüksek düzeyde istedikleri görülmektedir. Amaç, planlama, analiz, dönüt ve yansıtma boyutlarında dikkat çeken diğer bir husus ise, istenme düzeyiyle hizmet yılının ters orantılı olduğu, hizmet yılı azaldıkça denetim boyutlarının gerçekleşmesini isteme oranının yükselmesidir. Bu farklılık amaç, planlama ve dönüt boyutlarında istatistiksel olarak da anlamlıdır. Bu durum, genç ve meslekte fazla deneyimi bulunmayan denetçilerin daha idealist, daha değişime açık oldukları şeklinde yorumlanabilir. Diğer taraftan, hizmet yılı fazla olan deneyimli denetçiler ise daha tutucu ve mevcut durumun devamından yana oldukları şeklinde düşünülebilir. Klinik denetimin öngörülerine hitap eden bu maddelerin, özellikle amaç, planlama, analiz, dönüt ve yansıtma boyutlarında bu şekilde yüksek düzeylerde istenmesi, denetçilerin, klinik denetim ilkelerine yatkın denetimlerin gerçekleşmesi yönünde hazır ve istekli olduklarını düşündürmektedir.

Klinik denetim safhalarından gözlem boyutunun, mevcut durumda olduğu gibi, istenilen durumda da orta düzeyi göstermesi durumu, gözlem içeriğini oluşturan maddelere bakıldığı zaman, daha iyi yorumlanabilmektedir. “Gözlemler,

ÖZMEN F., Klinik Denetim Öngörülere Çerçevesinde...

idarecilerin ihtiyaç belirttikleri zamanlarda yapılır”, “Öğretmenler, belirlenen bir modele göre iyi öğretimi gerçekleştirmeğe çalışırlar” “öğretim standartları idareciler tarafından tanımlanır” şeklinde ifade edilen maddelerin de yer aldığı gözlem safhasının, istenilen durumda da orta düzeyde kalması, belirtilen bu maddelerdeki ifadelerin daha çok tercih edilmesinin bir sonucudur. Klinik denetim ilkelerinde, gözlemler sadece idarecilerin istekleri doğrultusunda değil, fakat öğretmenin ihtiyaç belirtmesi durumunda gerçekleştirilir. Öğretim modelleri ve standartları okulun, bölgenin, öğrencilerin, konu alanının ihtiyacı ve beklentisi doğrultusunda, başta öğretmenler olmak üzere diğer eğitimle ilgililerince oluşturulur. İstenilen durumda, gözlem boyutuyla ilgili olarak elde edilen bulgular, denetçilerin etkili denetim ve öğretim açısından henüz bağımsız, kendi kendini geliştiren, öğrenen bir örgüt kültürünü tam olarak geliştiremedikleri; hala birtakım yetkeci ve geleneksel yaklaşımlar içinde oldukları şeklinde yorumlanabilir.

Elde edilen bu sonuçlar, bu araştırmanın varsayımları olarak belirlenmiş olan, mevcut denetim sisteminin etkili olmadığı, ve klinik denetim ilkeleri çerçevesinde bir denetim modeli geliştirilebilir varsayımlarını da doğrulamış olmaktadır.

Ulaşılan bu sonuçlar çerçevesinde, öğretmenlerin mesleki gelişimini sağlayacak, etkili eğitimlerin gerçekleşmesinde etkin rol oynayacak olan denetçilerin eğitim toplumumuza kazandırılabilmesi için, şu öneriler geliştirilebilir:

1. Etkili öğretimlerin gerçekleştirilmesi yönünde, eğitim denetçilerinin hizmet öncesi ve hizmet içi eğitimlerine önem verilmelidir.
2. Daha sık aralarla ve daha etkili bir klinik denetim ağırlıklı denetlemelerin yapılabilmesi için, denetçi sayısı artırılmalıdır.
3. Özellikle meslekte yeni olan ve bu araştırma sonuçlarına göre değişime daha yatkın olan genç denetçilerin alanda kendilerini geliştirebilmeleri için, yüksek lisans yanında, klinik denetim ilke ve prensipleri çerçevesinde, iş başında eğitim olanakları sağlanmalıdır.
4. Eğitim sistemimizde, pilot uygulamalar ile klinik denetimin etkililiği denenmeli ve bu yönde bir model oluşturulmalıdır.
5. Denetçilerin işlerini kolaylaştırmak ve öğrenen örgütler oluşturma açısından, okullarında kendini kanıtlamış eğitimcilerin de, yol gösterici öğretmenler olarak, klinik denetim çerçevesinde kurslara tabi tutulması, okullardaki eğitimin verimliliğini ve kalitesini artıracaktır. Böyle bir uygulama ile,

özellikle mesleğe yeni başlayan öğretmenler sıkıntı çektiği hususlarda hemen yanı başlarında uzman desteğini görebileceklerdir. Bu uygulamanın, öğretmenler arası işbirliği, etkileşim ve paylaşımın geliştirilmesine de katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Yol gösterici öğretmen olarak yetiştirilecek öğretmenlere, sertifika verilmesi ve maaşlarında artışlar yapılması mesleki gelişimi ve örgütsel öğrenmeyi de teşvik edici olacaktır.

6. Denetçiler yanında, idareci, öğretmen, ve diğer çalışanlar ile birlikte, yaşam boyu eğitim anlayışı içinde, okullardaki işbirliği, paylaşım ve sorumluluk bilincinin artırılmasına, “öğrenen örgüt” ve “okul topluluğu” yönünde bir örgüt kültürünün oluşturulmasına çalışılmalıdır.

KAYNAKLAR

- Acheson, K.A.and Gall, M.D. (1980). **Teaching in the Clinical Supervision of Teachers**. New York: Longman Ltd.
- Aydın, M. (1984). **Çağdaş Eğitim Denetimi**. Ankara: IM Eğt. Araştırma Yayın Danışmanlık A.Ş.
- Aytekin, H. (1998). “Türkiye Cumhuriyeti ile Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti eğitim müfettişlerinin yöneticilik ve değerlendirme yapma niteliklerinin karşılaştırılması” **Türkiye’de Eğitim Yönetimi**. İstanbul: Kültür Koleji Yayınları.
- Başaran, İ.E. (1993): **Eğitim Yönetimi**. Ankara: Gül Yayınevi.
- Bilir, Mb (1992). “Teftiş sisteminin yapı ve işleyişi” **Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi**. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Bursalıoğlu, Z. (1981). **Eğitim Yöneticisinin Yeterlikleri**. Ankara: Ankara Ün. Yayınları.
- Demo, D. D (1987). “Quality supervision and organization for quality teaching”. **Educational Leadership**. Vol. 44. No. 8. pp. 35-39.
- Frunzi, G.L.and Halloran, J.(1991) **Supervision-the Art of Management**. New Jersey: Prentice-Hall Inc.
- Glickman, C.D. (1990).**Supervision of Instruction-A Developmental Approach**. London: Allyn-Bacon.
- Goldhammer, R. et al. (1980). **Clinical Supervision - Special Methods for The Supervision of Teachers**. New York: Holt, Rinehart and Winston.
- Hugs, M. et al. (1987). **Managing Education - The System and The Institution**. London: Cassell Educational Ltd.
- Leddick, G.R. (1994). “Models of clinical supervision”. **ERIC Digest**. ED372340
- McHaney, J. H. and Impey, D.W. (1992). “Strategies for analyzing and evaluating teaching effectiveness using a clinical supervision model”. **ERIC**. ED354268
- Nolan, J.et al. (Oct. 1993). “Case studies: Windows onto clinical supervision”. **Educational Leadership**. pp. 52-56
- Paker, T. (1996). **Clinical Supervision: Effects and Implications for Teacher Development and Student Achievement in Preparatory English Classes at Çukurova University**. Adana, (Unpublished dissertation).
- Pavan, B. N. (1991). “Determining the usage of clinical supervision” **American Educational Research Association**. Chicago: EDRS
- Sergiovanni, T. J.and Starratt, R. J.(1988). **Supervision-Human Perspectives**.New York: McGraw-Hill

ÖZMEN F.,Klinik Denetim Öngörüleri Çerçevesinde...

- Stoltenberg, C. D. and Delworth, U. (1987).**Supervising Counselors and Therapists-A Developmental Approach**. London: Jossey-Bass Publishers.
- Taymaz, H. (1997). **Eğitim Sisteminde Teftiş**. Ankara: TAKAV.
- Walberg, H.J.(Ed.). (1990). **Advances in Educational Productivity**. London: Jai Press Inc.
- Weiss, E.M. and Weiss, S. G. (1998). "New directions in teacher evaluation". **ERIC Digest**. ED429052.
- Westerman, D.A. and Smith, S.A. (1993). "A Research-Based model for the clinical supervision of student teachers". **ERIC**. ED 361282.

EK – I

DENETÇİLERİN MEVCUT VE İSTENİLEN DURUMA YÖNELİK GÖRÜŞLERİYLE İLGİLİ BULGULARIN DAĞILIM TABLOLARI

I. DENETÇİLERİN HİZMET YILLARINA GÖRE, HER BİR MADDE İÇİN DAĞILIM TABLOLARI

TABLO I.1 DENETÇİLERİN HİZMET YILLARINA GÖRE, MADDE 1 İÇİN VERİLERİN DAĞILIMI

MEVCUT DURUM					İSTENİLEN DURUM				
Gruplar	N	\bar{X}	SS	SH	Gruplar	N	\bar{X} **	SS	SH
0-5 yıl	44	3.84	.83	.13	0-5 yıl	44	4.66 a	.65	.10
6-20 yıl	80	3.88	.58	.07	6-20 yıl	80	4.11 b	1.01	.11
21 ve üzerinde	38	3.82	.77	.12	21 ve üzerinde	38	4.18 b	.73	.12
Toplam	162	3.85	.70	.05	Toplam	162	4.28	.89	.07
F=.10					F=6.03				
P=.91					P=.00				
					**P < .01				
					Çizelge değeri: 4.71				

TABLO I.2 DENETÇİLERİN HİZMET YILLARINA GÖRE, MADDE 2 İÇİN VERİLERİN DAĞILIMI

MEVCUT DURUM					İSTENİLEN DURUM				
Gruplar	N	\bar{X}	SS	SH	Gruplar	N	\bar{X} **	SS	SH
0-5 yıl	44	3.48	.95	.14	0-5 yıl	44	4.59 a	.58	.09
6-20 yıl	80	3.64	.98	.11	6-20 yıl	80	4.31 a	.91	.10
21 ve üzerinde	38	3.34	.78	.13	21 ve üzerinde	38	3.87 b	.88	.14
Toplam	162	3.52	.93	.07	Toplam	162	4.28	.86	.07
F=1.37					F=7.92				
P=.26					P=.00				
					**P < .01				
					Çizelge değeri: 4.71				

TABLO I.3 DENETÇİLERİN HİZMET YILLARINA GÖRE, MADDE 3 İÇİN VERİLERİN DAĞILIMI

MEVCUT DURUM					İSTENİLEN DURUM				
Gruplar	N	\bar{X}	SS	SH	Gruplar	N	\bar{X} **	SS	SH
0-5 yıl	44	3.34	1.14	.17	0-5 yıl	44	4.09 a	.88	.13
6-20 yıl	80	3.41	1.04	.12	6-20 yıl	80	3.43 b	1.30	.15
21 ve üzerinde	38	3.37	1.00	.16	21 ve üzerinde	38	3.47 b	1.16	.19
Toplam	162	3.38	1.05	.08	Toplam	162	3.62	1.20	.09
F=.07					F=4.99				
P=.93					P=.01				
					**P < .01				
					Çizelge değeri: 4.71				

TABLO I.4 DENETÇİLERİN HİZMET YILLARINA GÖRE, MADDE 4 İÇİN VERİLERİN DAĞILIMI

MEVCUT DURUM					İSTENİLEN DURUM				
Gruplar	N	\bar{X}	SS	SH	Gruplar	N	\bar{X} *	SS	SH
0-5 yıl	44	3.70	1.05	.16	0-5 yıl	44	4.55 a	.59	.09
6-20 yıl	80	3.50	1.09	.12	6-20 yıl	80	4.11 b	1.15	.13
21 ve üzerinde	38	3.42	.86	.14	21 ve üzerinde	38	4.03 b	.94	.15
Toplam	162	3.54	1.03	.08	Toplam	162	4.21	.99	.08
F=.88					F=3.66				
P=.42					P=.03				
					*P < .05				
					Çizelge değeri: 3.04				

ÖZMEN F., Klinik Denetim Öngörülere Çerçevesinde...

TABLO I.5 DENETÇİLERİN HİZMET YILLARINA GÖRE, MADDE 5 İÇİN VERİLERİN DAĞILIMI

MEVCUT DURUM					İSTENİLEN DURUM				
Gruplar	N	\bar{X}	SS	SH	Gruplar	N	\bar{X}	SS	SH
0-5 yıl	44	3.57	.90	.14	0-5 yıl	44	4.59	.54	.08
6-20 yıl	80	3.70	.85	.09	6-20 yıl	80	4.25	1.01	.11
21 ve üzerinde	38	3.87	.78	.13	21 ve üzerinde	38	4.42	.98	.16
Toplam	162	3.70	.85	.07	Toplam	162	4.38	.91	.07
F=1.28					P=.28				
					F=2.08				
					P=.13				

TABLO I.6 DENETÇİLERİN HİZMET YILLARINA GÖRE, MADDE 6 İÇİN VERİLERİN DAĞILIMI

MEVCUT DURUM					İSTENİLEN DURUM				
Gruplar	N	\bar{X}	SS	SH	Gruplar	N	\bar{X}	SS	SH
0-5 yıl	44	2.30	1.02	.15	0-5 yıl	44	2.98	1.28	.19
6-20 yıl	80	2.63	1.05	.12	6-20 yıl	80	3.00	1.22	.14
21 ve üzerinde	38	2.50	.98	.16	21 ve üzerinde	38	2.76	1.13	.18
Toplam	162	2.51	1.03	.08	Toplam	162	2.94	1.21	.10
F=1.46					P=.23				
					F=.52				
					P=.60				

TABLO I.7 DENETÇİLERİN HİZMET YILLARINA GÖRE, MADDE 7 İÇİN VERİLERİN DAĞILIMI

MEVCUT DURUM					İSTENİLEN DURUM				
Gruplar	N	\bar{X}	SS	SH	Gruplar	N	\bar{X}	SS	SH
0-5 yıl	44	2.66	1.08	.16	0-5 yıl	44	4.09	.98	.15
6-20 yıl	80	2.53	1.01	.11	6-20 yıl	80	3.83	1.03	.12
21 ve üzerinde	38	2.84	1.05	.17	21 ve üzerinde	38	3.68	1.14	.19
Toplam	162	2.64	1.04	.08	Toplam	162	3.86	1.05	.08
F=1.22					P=.30				
					F=1.66				
					P=.19				

TABLO I.8 DENETÇİLERİN HİZMET YILLARINA GÖRE, MADDE 8 İÇİN VERİLERİN DAĞILIMI

MEVCUT DURUM					İSTENİLEN DURUM				
Gruplar	N	\bar{X}	SS	SH	Gruplar	N	\bar{X}	SS	SH
0-5 yıl	44	2.39	1.02	.15	0-5 yıl	44	2.68	1.39	.21
6-20 yıl	80	2.44	1.11	.12	6-20 yıl	80	2.73	1.15	.13
21 ve üzerinde	38	2.58	1.27	.21	21 ve üzerinde	38	2.26	1.01	.16
Toplam	162	2.46	1.12	.09	Toplam	162	2.60	1.20	.09
F=.32					P=.73				
					F=2.07				
					P=.13				

TABLO I.9 DENETÇİLERİN HİZMET YILLARINA GÖRE, MADDE 9 İÇİN VERİLERİN DAĞILIMI

MEVCUT DURUM					İSTENİLEN DURUM				
Gruplar	N	\bar{X}	SS	SH	Gruplar	N	\bar{X}	SS	SH
0-5 yıl	44	3.93	1.15	.17	0-5 yıl	44	2.64	1.20	.18
6-20 yıl	80	3.58	1.17	.13	6-20 yıl	80	2.93	1.25	.14
21 ve üzerinde	38	3.39	1.24	.20	21 ve üzerinde	38	2.71	1.09	.18
Toplam	162	3.63	1.19	.09	Toplam	162	2.80	1.20	.09
F=2.28					P=.11				
					F=.95				
					P=.39				

TABLO I.10 DENETÇİLERİN HİZMET YILLARINA GÖRE, MADDE 10 İÇİN VERİLERİN DAĞILIMI

MEVCUT DURUM					İSTENİLEN DURUM				
Gruplar	N	\bar{X} **	SS	SH	Gruplar	N	\bar{X}	SS	SH
0-5 yıl	44	1.82 a	.97	.15	0-5 yıl	44	4.14	1.00	.15
6-20 yıl	80	2.21 ab	1.06	.12	6-20 yıl	80	3.81	.97	.11
21 ve üzerinde	38	2.55 b	1.16	.19	21 ve üzerinde	38	4.00	.84	.14
Toplam	162	2.19	1.09	.09	Toplam	162	3.94	.95	.07
F=4.93					F=1.74				
P=.01					P=.18				

**P < .01

Çizelge değeri: 4.71

TABLO I.11 DENETÇİLERİN HİZMET YILLARINA GÖRE, MADDE 11 İÇİN VERİLERİN DAĞILIMI

MEVCUT DURUM					İSTENİLEN DURUM				
Gruplar	N	\bar{X}	SS	SH	Gruplar	N	\bar{X} **	SS	SH
0-5 yıl	44	2.59	1.00	.15	0-5 yıl	44	4.27 a	.79	.12
6-20 yıl	80	2.65	1.13	.13	6-20 yıl	80	4.18 b	.87	.10
21 ve üzerinde	38	2.76	1.13	.18	21 ve üzerinde	38	3.63 b	1.05	.17
Toplam	162	2.66	1.09	.09	Toplam	162	4.07	.92	.07
F=.26					F=6.24				
P=.77					P=.00				

**P < .01

Çizelge değeri: 4.71

TABLO I. 12. DENETÇİLERİN HİZMET YILLARINA GÖRE, MADDE 12 İÇİN VERİLERİN DAĞILIMI

MEVCUT DURUM					İSTENİLEN DURUM				
Gruplar	N	\bar{X}	SS	SH	Gruplar	N	\bar{X}	SS	SH
0-5 yıl	44	3.91	.96	.14	0-5 yıl	44	4.14	.82	.12
6-20 yıl	80	3.00	1.08	.12	6-20 yıl	80	4.06	.90	.10
21 ve üzerinde	38	3.11	.92	.15	21 ve üzerinde	38	3.97	.75	.12
Toplam	162	3.00	1.01	.08	Toplam	162	4.06	.85	.07
F=.38					F=.37				
P=.68					P=.69				

TABLO I. 13. DENETÇİLERİN HİZMET YILLARINA GÖRE, MADDE 13 İÇİN VERİLERİN DAĞILIMI

MEVCUT DURUM					İSTENİLEN DURUM				
Gruplar	N	\bar{X}	SS	SH	Gruplar	N	\bar{X}	SS	SH
0-5 yıl	44	3.32	.86	.13	0-5 yıl	44	4.09	.83	.13
6-20 yıl	80	3.43	.88	.10	6-20 yıl	80	4.16	.68	.08
21 ve üzerinde	38	3.11	.95	.15	21 ve üzerinde	38	3.97	.91	.15
Toplam	162	3.32	.90	.07	Toplam	162	4.10	.78	.06
F=1.65					F=.75				
P=.19					P=.47				

TABLO I. 14. DENETÇİLERİN HİZMET YILLARINA GÖRE, MADDE 14 İÇİN VERİLERİN DAĞILIMI

MEVCUT DURUM					İSTENİLEN DURUM				
Gruplar	N	\bar{X}	SS	SH	Gruplar	N	\bar{X}	SS	SH
0-5 yıl	44	2.41	.84	.13	0-5 yıl	44	1.77	.86	.13
6-20 yıl	80	2.31	.82	.09	6-20 yıl	80	1.71	.84	.09
21 ve üzerinde	38	2.18	.77	.12	21 ve üzerinde	38	2.18	1.98	.32
Toplam	162	2.31	.81	.06	Toplam	162	1.84	1.22	.10
F=.78					F=2.04				
P=.46					P=.13				

ÖZMEN F., Klinik Denetim Öngörülere Çerçevesinde...

TABLO I. 15 DENETÇİLERİN HİZMET YILLARINA GÖRE, MADDE 15 İÇİN VERİLERİN DAĞILIMI

MEVCUT DURUM					İSTENİLEN DURUM				
Gruplar	N	\bar{X} *	SS	SH	Gruplar	N	\bar{X}	SS	SH
0-5 yıl	44	3.64 a	1.08	.16	0-5 yıl	44	2.73	1.26	.19
6-20 yıl	80	3.14 b	1.06	.12	6-20 yıl	80	2.56	1.24	.14
21 ve üzerinde	38	3.26 ab	1.16	.19	21 ve üzerinde	38	2.63	.97	.16
Toplam	162	3.30	1.10	.09	Toplam	162	2.62	1.18	.09
F=3.00					P=.05				
F=3.00					P=.05				

*P < .05

Çizelge değeri: 3.04

TABLO I. 16 DENETÇİLERİN HİZMET YILLARINA GÖRE, MADDE 16 İÇİN VERİLERİN DAĞILIMI

MEVCUT DURUM					İSTENİLEN DURUM				
Gruplar	N	\bar{X}	SS	SH	Gruplar	N	\bar{X}	SS	SH
0-5 yıl	44	3.55	1.04	.16	0-5 yıl	44	4.41	.79	.12
6-20 yıl	80	3.33	.92	.10	6-20 yıl	80	4.35	.87	.10
21 ve üzerinde	38	3.37	.88	.14	21 ve üzerinde	38	4.00	1.07	.17
Toplam	162	3.40	.95	.07	Toplam	162	4.28	.91	.07
F=.78					P=.46				
F=.78					P=.46				

TABLO I. 17 DENETÇİLERİN HİZMET YILLARINA GÖRE, MADDE 17 İÇİN VERİLERİN DAĞILIMI

MEVCUT DURUM					İSTENİLEN DURUM				
Gruplar	N	\bar{X}	SS	SH	Gruplar	N	\bar{X}	SS	SH
0-5 yıl	44	3.11	1.02	.15	0-5 yıl	44	4.23	.77	.12
6-20 yıl	80	2.95	1.09	.12	6-20 yıl	80	4.21	.85	.10
21 ve üzerinde	38	3.24	.97	.16	21 ve üzerinde	38	4.16	.75	.12
Toplam	162	3.06	1.04	.08	Toplam	162	4.20	.80	.06
F=1.05					P=.35				
F=1.05					P=.35				

TABLO I. 18 DENETÇİLERİN HİZMET YILLARINA GÖRE, MADDE 18 İÇİN VERİLERİN DAĞILIMI

MEVCUT DURUM					İSTENİLEN DURUM				
Gruplar	N	\bar{X}	SS	SH	Gruplar	N	\bar{X}	SS	SH
0-5 yıl	44	2.98	1.11	.17	0-5 yıl	44	4.00	1.18	.18
6-20 yıl	80	2.93	1.13	.13	6-20 yıl	80	4.10	1.09	.12
21 ve üzerinde	38	2.97	1.15	.19	21 ve üzerinde	38	3.82	1.18	.19
Toplam	162	2.95	1.12	.09	Toplam	162	4.01	1.13	.09
F=.04					P=.96				
F=.04					P=.96				

TABLO I. 19 DENETÇİLERİN HİZMET YILLARINA GÖRE, MADDE 19 İÇİN VERİLERİN DAĞILIMI

MEVCUT DURUM					İSTENİLEN DURUM				
Gruplar	N	\bar{X}	SS	SH	Gruplar	N	\bar{X} *	SS	SH
0-5 yıl	44	3.50	.95	.14	0-5 yıl	44	4.64 a	.65	.10
6-20 yıl	80	3.31	1.01	.11	6-20 yıl	80	4.43 ab	.71	.08
21 ve üzerinde	38	3.26	1.01	.16	21 ve üzerinde	38	4.21 b	.91	.15
Toplam	162	3.35	.99	.08	Toplam	162	4.43	.75	.06
F=.70					P=.50				
F=.70					P=.50				

*P < .05

Çizelge değeri: 3.04

TABLO I. 20. DENETÇİLERİN HİZMET YILLARINA GÖRE, MADDE 20 İÇİN VERİLERİN DAĞILIMI

MEVCUT DURUM					İSTENİLEN DURUM				
Gruplar	N	\bar{X}	SS	SH	Gruplar	N	\bar{X}	SS	SH
0-5 yıl	44	3.64	.87	.13	0-5 yıl	44	4.61	.65	.10
6-20 yıl	80	3.63	.72	.08	6-20 yıl	80	4.45	.67	.08
21 ve üzerinde	38	3.84	.72	.12	21 ve üzerinde	38	4.53	.69	.11
Toplam	162	3.68	.76	.06	Toplam	162	4.51	.67	.05
F=1.14					P=.32				
					F=.85				
					P=.43				

TABLO I. 21. DENETÇİLERİN HİZMET YILLARINA GÖRE, MADDE 21 İÇİN VERİLERİN DAĞILIMI

MEVCUT DURUM					İSTENİLEN DURUM				
Gruplar	N	\bar{X}	SS	SH	Gruplar	N	\bar{X} *	SS	SH
0-5 yıl	44	3.02	1.00	.15	0-5 yıl	44	3.95 a	.99	.15
6-20 yıl	80	2.96	1.07	.12	6-20 yıl	80	3.89 a	.93	.10
21 ve üzerinde	38	3.03	1.03	.17	21 ve üzerinde	38	3.37 b	1.36	.22
Toplam	162	2.99	1.04	.08	Toplam	162	3.78	1.08	.08
F=.07					P=.93				
					F=3.87				
					P=.02				

*P < .05

Çizelge değeri: 3.04

TABLO I. 22. DENETÇİLERİN HİZMET YILLARINA GÖRE, MADDE 22 İÇİN VERİLERİN DAĞILIMI

MEVCUT DURUM					İSTENİLEN DURUM				
Gruplar	N	\bar{X}	SS	SH	Gruplar	N	\bar{X}	SS	SH
0-5 yıl	44	3.07	1.21	.18	0-5 yıl	44	4.43	.66	.10
6-20 yıl	80	3.31	1.07	.12	6-20 yıl	80	4.34	.73	.08
21 ve üzerinde	38	3.55	.98	.16	21 ve üzerinde	38	4.24	1.05	.17
Toplam	162	3.30	1.10	.09	Toplam	162	4.34	.80	.06
F=2.02					P=.14				
					F=.61				
					P=.55				

TABLO I. 23. DENETÇİLERİN HİZMET YILLARINA GÖRE, MADDE 23 İÇİN VERİLERİN DAĞILIMI

MEVCUT DURUM					İSTENİLEN DURUM				
Gruplar	N	\bar{X} *	SS	SH	Gruplar	N	\bar{X}	SS	SH
0-5 yıl	44	2.89 ab	1.17	.18	0-5 yıl	44	4.43	.66	.10
6-20 yıl	80	2.81 a	.94	.11	6-20 yıl	80	4.40	.70	.08
21 ve üzerinde	38	3.32 b	1.04	.17	21 ve üzerinde	38	4.16	1.00	.16
Toplam	162	2.95	1.04	.08	Toplam	162	4.35	.78	.06
F=3.19					P=.04				
					F=1.59				
					P=.21				

*P < .05

Çizelge değeri: 3.04

TABLO I. 24. DENETÇİLERİN HİZMET YILLARINA GÖRE, MADDE 24 İÇİN VERİLERİN DAĞILIMI

MEVCUT DURUM					İSTENİLEN DURUM				
Gruplar	N	\bar{X}	SS	SH	Gruplar	N	\bar{X}	SS	SH
0-5 yıl	44	3.06	1.00	.15	0-5 yıl	44	4.57	.66	.10
6-20 yıl	80	2.78	1.02	.11	6-20 yıl	80	4.35	.84	.09
21 ve üzerinde	38	2.90	.93	.15	21 ve üzerinde	38	4.16	1.08	.18
Toplam	162	2.90	.99	.08	Toplam	162	4.36	.87	.07
F=1.31					P=.27				
					F=2.33				
					P=.10				

ÖZMEN F., Klinik Denetim Öngörülere Çerçevesinde...

TABLO I. 25 DENETÇİLERİN HİZMET YILLARINA GÖRE, MADDE 25 İÇİN VERİLERİN DAĞILIMI

MEVCUT DURUM					İSTENİLEN DURUM				
Gruplar	N	\bar{X}	SS	SH	Gruplar	N	\bar{X}	SS	SH
0-5 yıl	44	2.68	.93	.14	0-5 yıl	44	4.14	1.00	.15
6-20 yıl	80	2.73	1.06	.12	6-20 yıl	80	4.28	.81	.09
21 ve üzerinde	38	2.97	.75	.12	21 ve üzerinde	38	4.00	1.29	.21
Toplam	162	2.77	.96	.08	Toplam	162	4.17	.99	.08
F=1.13					F=1.03				
P=.33					P=.36				

TABLO I. 26 DENETÇİLERİN HİZMET YILLARINA GÖRE, MADDE 26 İÇİN VERİLERİN DAĞILIMI

MEVCUT DURUM					İSTENİLEN DURUM				
Gruplar	N	\bar{X}	SS	SH	Gruplar	N	\bar{X}	SS	SH
0-5 yıl	44	2.91	.86	.13	0-5 yıl	44	4.45	.70	.11
6-20 yıl	80	2.88	1.01	.11	6-20 yıl	80	4.34	.78	.09
21 ve üzerinde	38	2.89	.76	.12	21 ve üzerinde	38	4.29	1.04	.17
Toplam	162	2.89	.91	.07	Toplam	162	4.36	.82	.06
F=.02					F=.46				
P=.98					P=.64				

TABLO I. 27 DENETÇİLERİN HİZMET YILLARINA GÖRE, MADDE 27 İÇİN VERİLERİN DAĞILIMI

MEVCUT DURUM					İSTENİLEN DURUM				
Gruplar	N	\bar{X}	SS	SH	Gruplar	N	\bar{X}	SS	SH
0-5 yıl	44	2.75	1.08	.16	0-5 yıl	44	4.20	.70	.11
6-20 yıl	80	2.74	1.04	.12	6-20 yıl	80	4.25	.86	.10
21 ve üzerinde	38	2.97	.85	.14	21 ve üzerinde	38	4.16	.97	.16
Toplam	162	2.80	1.01	.08	Toplam	162	4.22	.85	.07
F=.77					F=.16				
P=.47					P=.86				

TABLO I. 28 DENETÇİLERİN HİZMET YILLARINA GÖRE, MADDE 28 İÇİN VERİLERİN DAĞILIMI

MEVCUT DURUM					İSTENİLEN DURUM				
Gruplar	N	\bar{X}	SS	SH	Gruplar	N	\bar{X}	SS	SH
0-5 yıl	44	1.45	.82	.12	0-5 yıl	44	3.66	1.14	.17
6-20 yıl	80	1.65	.98	.11	6-20 yıl	80	3.74	1.09	.12
21 ve üzerinde	38	1.84	.95	.15	21 ve üzerinde	38	3.63	1.24	.20
Toplam	162	1.64	.94	.07	Toplam	162	3.69	1.13	.09
F=1.77					F=.14				
P=.17					P=.87				

TABLO I. 29 DENETÇİLERİN HİZMET YILLARINA GÖRE, MADDE 29 İÇİN VERİLERİN DAĞILIMI

MEVCUT DURUM					İSTENİLEN DURUM				
Gruplar	N	\bar{X}	SS	SH	Gruplar	N	\bar{X}	SS	SH
0-5 yıl	44	2.80	.98	.15	0-5 yıl	44	4.34	.65	.10
6-20 yıl	80	2.94	.96	.11	6-20 yıl	80	4.19	.87	.10
21 ve üzerinde	38	2.87	.78	.13	21 ve üzerinde	38	3.95	.90	.15
Toplam	162	2.88	.92	.07	Toplam	162	4.17	.83	.07
F=.34					F=2.35				
P=.71					P=.10				

TABLO I. 30 DENETÇİLERİN HİZMET YILLARINA GÖRE, MADDE 30 İÇİN VERİLERİN DAĞILIMI

MEVCUT DURUM					İSTENİLEN DURUM				
Gruplar	N	\bar{X}	SS	SH	Gruplar	N	\bar{X}	SS	SH
0-5 yıl	44	3.41	.76	.11	0-5 yıl	44	4.66	.61	.09
6-20 yıl	80	3.31	.92	.10	6-20 yıl	80	4.48	.73	.08
21 ve üzerinde	38	3.42	.76	.12	21 ve üzerinde	38	4.53	.65	.10
Toplam	162	3.36	.84	.07	Toplam	162	4.54	.68	.05
F=.30					F=1.05				
P=.74					P=.35				

TABLO I. 31 DENETÇİLERİN HİZMET YILLARINA GÖRE, MADDE 31 İÇİN VERİLERİN DAĞILIMI

MEVCUT DURUM					İSTENİLEN DURUM				
Gruplar	N	\bar{X}	SS	SH	Gruplar	N	\bar{X} *	SS	SH
0-5 yıl	44	3.11	1.13	.17	0-5 yıl	44	4.61 a	.62	.09
6-20 yıl	80	2.80	1.18	.13	6-20 yıl	80	4.48 ab	.69	.08
21 ve üzerinde	38	2.92	.94	.15	21 ve üzerinde	38	4.21 b	.87	.14
Toplam	162	2.91	1.12	.09	Toplam	162	4.45	.73	.06
F=1.12					F=3.28				
P=.33					P=.04				

*P < .05

Çizelge değeri: 3.04

II. DENETÇİ GÖRÜŞLERİNİN MADDE GRUPLARINA YÖNELİK DAĞILIMLARININ DEĞİŞKENLİK ÇÖZÜMLEMELERİ

TABLO II. 1-A DENETÇİLERİN HİZMET YILLARINA GÖRE, MEVCUT DURUMDA AMACA YÖNELİK DEĞİŞKENLİK ÇÖZÜMLEMESİ

Kaynak	SD	KT	KO	F	P
Gruplar arası	2	.15	.07	.35	.70
Gruplar içi	159	32.91	.21		
Toplam	161	33.06			

TABLO II. 2-A DENETÇİLERİN HİZMET YILLARINA GÖRE, MEVCUT DURUMDA PLANLAMAYA YÖNELİK DEĞİŞKENLİK ÇÖZÜMLEMESİ

Kaynak	SD	KT	KO	F	P
Gruplar arası	2	1.02	.51	1.42	.24
Gruplar içi	159	56.77	.35		
Toplam	161	57.79			

TABLO II. 3-B DENETÇİLERİN HİZMET YILLARINA GÖRE, İSTENİLEN DURUMDA GÖZLEME YÖNELİK DEĞİŞKENLİK ÇÖZÜMLEMESİ

Kaynak	SD	KT	KO	F	P
Gruplar arası	2	.15	.08	.32	.72
Gruplar içi	159	37.60	.24		
Toplam	161	37.75			

ÖZMEN F., Klinik Denetim Öngörülere Çerçevesinde...

TAB TABLO II. 4-B DENETÇİLERİN HİZMET YILLARINA GÖRE, İSTENİLEN DURUMDA ANALİZE YÖNELİK DEĞİŞKENLİK ÇÖZÜMLEMESİ

Kaynak	SD	KT	KO	F	P
Gruplar arası	2	1.20	.60	1.27	.28
Gruplar içi	159	75.44	.47		
Toplam	161	76.44			

TAB TABLO II. 5-A DENETÇİLERİN HİZMET YILLARINA GÖRE, MEVCUT DURUMDA DÖNÜT ALMAYA YÖNELİK DEĞİŞKENLİK ÇÖZÜMLEMESİ

Kaynak	SD	KT	KO	F	P
Gruplar arası	2	.58	.29	.76	.47
Gruplar içi	159	60.87	.38		
Toplam	161	61.45			

TAB TABLO II. 6-A DENETÇİLERİN HİZMET YILLARINA GÖRE, MEVCUT DURUMDA YANSITMAYA YÖNELİK DEĞİŞKENLİK ÇÖZÜMLEMESİ

Kaynak	SD	KT	KO	F	P
Gruplar arası	2	.41	.20	.60	.55
Gruplar içi	159	55.02	.34		
Toplam	161	55.43			

TAB TABLO II. 6-B DENETÇİLERİN HİZMET YILLARINA GÖRE, İSTENİLEN DURUMDA YANSITMAYA YÖNELİK DEĞİŞKENLİK ÇÖZÜMLEMESİ

Kaynak	SD	KT	KO	F	P
Gruplar arası	2	.77	.38	1.05	.35
Gruplar içi	159	58,08	.37		
Toplam	161	58.84			

Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi "Fırat University
Journal of Social Science" Cilt: 10 Sayı: 1, Sayfa:159-168,
ELAZIĞ-2000

JAPONYA VE ALMANYA EĞİTİM SİSTEMİNE GENEL BİR BAKIŞ: ÖĞRETMEN EĞİTİMİ AÇISINDAN TÜRKİYE İLE KARŞILAŞTIRMA

Dr.Nuriye SEMERCİ*

ÖZET

Bu çalışmada, Japonya ve Almanya eğitim sistemi ana hatları ile incelenerek öğretmen eğitimi açısından Türkiye ile ilgili bir karşılaştırma yapılmıştır. Almanya'da ilkokuldan başlayan güçlü bir yönlendirme sistemi vardır. Ayrıca, öğretmen eğitimine başlarken bir sınav yapılmamakta ve stajyerler çok sıkı bir eğitimden geçirilmektedir. Japonya'da ise, adaylar öğretmen eğitimine alınırken yazılı sınavın yanında bir sözlü sınav da yapılmaktadır.

Türkiye'de öğrencilere ilköğretimden itibaren mesleki yönlendirme yapılmalıdır. Ayrıca, öğretmen adaylarının öğretmen eğitimine alınırken görüşmeye dayalı bir sınava tabi tutulmalıdır.

A GENERAL LOOK TO THE EDUCATION SYSTEM OF JAPAN AND GERMANY: THE COMPARISON OF THEM WITH TURKEY FROM THE POINT OF VIEW THE TEACHER TRAINING

SUMMARY

In this study is to expect the education system of Japan and German in detail and to do it with Turkey from the point of view of teacher training. There is a strong orient in Germany beginning from Primary Schools. While beginning the teacher training there isn't any exact examination an interning training is carried out with strict methods. While in Japan, if a teacher is accepted for education there is an oral examination apart from a written exam.

In Turkey students should be oriented toward vocational education starting from primary schools. Candidate teachers in this field ought to be elected with an oral examination when they are accepted to the teacher training.

* F.Ü. Teknik Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Bölümü

Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi “Fırat University
Journal of Social Science” Cilt: 10 Sayı: 1, Sayfa:169-187,
ELAZIĞ-2000

KUR’ÂN VAHYİNİN OLUŞUM ŞEKLİ

Doç.Dr.H.Mehmet SOYSALDI*

ÖZET

Bu araştırmada, Kur’ân vahyinin oluşum şekli üzerinde durulmuştur. Allah Teala, engin bilgi hazinesinden insanları bilgilendirmek istediği zaman vahiy almaya istidatlı olan kullarından birini seçer ve ona, kelamını, o elçinin konuştuğu dil kalıplarına dökerek gönderir. Yani Allah, her kavme kendi dilleriyle konuşan bir peygamber göndermiş ve her peygambere de kendi konuştuğu dil ile vahyetmiştir. Dolayısıyla Kur’ân da Arapça olarak vahyedilmiştir. Allah, Kur’ân’ın Hz. Muhammed’e indirilmesinde Cibril’i aracı olarak kullanmıştır.

Bu çalışmada, öncelikle aracı melek Cibril’in Kur’ân’daki özellikleri üzerinde durulmuş, daha sonra Kur’ân vahyinin kaynağı, dili, peygambere ilâhî bilgi akışının yolları ve vahyin Cibril’e intikali gibi hususlara açıklık getirilmiştir. Ayrıca, geçmişte ve günümüzde tartışılmakta olan “Kur’ân, yalnız mana olarak mı, yoksa hem mana hem de lafız olarak mı indirildi” konusu incelenip, bu konudaki görüşler tahlil edilerek, Kur’ân’ın Yüce Allah’tan hem mana hem de lafız olarak indirildiği sonucuna varılmıştır.

THE FORMATION WAY OF THE REVELATION OF THE QUR’AN

SUMMARY

In this study, the formation way of the Qur’anic revelation has been made clear. When God wishes to inform people about the vast treasure of his knowledge, he chooses one of the talented men of him and sends his word to people with the book of the envoy he charged. That is, God sends every tribe a prophet who speaks the same language as his tribe and that’s why every prophet has been revealed with his mother’s language. The Qur’an has been sent in Arabic and therefore God has used Cibril as an intermediary who brings the Qur’an to the Prophet Mohammed.

In this study, especially, the characteristics of Cibril in the Qur’an, later subjects such as the Qur’anic revelation, its language, theodicy flowing ways to the prophet and the transition of the revelation to Cibril have been clarified. Moreover, the subject of the Qur’an that has been discussed whether it has been sent to people only as a meaning or both as a meaning and an original wording has been studied. Sights about this subject have been deepened and it has been concluded that the Qur’an has been sent to people both as a meaning and an original wording.

GİRİŞ:

* Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Tefsir Anabilim Dalı Öğretim Üyesi.

Kur'ân-ı Kerim, Allah Teala'nın Cibrîl (a.s) vasıtasıyla Hz. Peygamber'e vahyettiği müciz kelimadır.

Arap dilinde “süratli ve gizli konuşmak, emretmek, ilham etmek, îmâ ve işaret etmek, elçi göndermek” gibi anlamlara gelen vahy¹ tefsir ilminde; “Allah Teala'nın, özellikle peygamberlerine, ya keyfiyeti bizce bilinmeyen bir tarzda mesajlarını iletmesi ya da perde arkasından konuşması, yahut ta elçi gönderip dilediği şeyleri izni ile bildirmesi”² anlamında, harikulade ve esrarengiz bir olaydır. Hiç şüphe yok ki, vahy olayını olağanüstü ve esrarlı kılan sebep vahyin ilâhî kaynaklı oluşudur. Vahyin kaynağı olan Yüce Allah, zaman ve mekandan münezze, ezeli ve ebedî, her şeyin yaratıcısı, varlığı mutlaka gerekli olan ve her bakımdan tek olup eşi ve benzeri bulunmayan Yüce Rabb'dir. Vahye muhatap olan Peygamber ise, yaratılmış, güç ve yetenekleri sınırlı, zaman ve mekanla kayıtlı, Rabbi karşısında âciz bir kuldur.

Vahyeden Allah ile vahyi alan Peygamber arasında ontolojik³ bakımdan tek bir benzerliğin dahi bulunmaması, aralarındaki vahyî iletişimi bizim için gizli bir sır yapmaktadır.

Allah ile Resulü arasında ontolojik bir müşterekliğin olmamasına rağmen vahy olayının gerçekliği, yani Allah'ın peygamberi ile iletişim kurup, ona mesajlarını iletmesi de inkar edilemez bir gerçektir. Çünkü elimizde, Allah'tan geldiğine kesinlikle inandığımız altı bin küsur âyetten meydana gelen ve müciz⁴ olan Kur'ân-ı Kerim bulunmaktadır. O halde bu olayın gerçekleşmesi nasıl izah edilebilir?

Toshihiko İzutsu bu sorunun cevabının Sahihu'l-Buhârî'nin şârihlerinden olan Kirmânî (ö.786 h)'ye ait şu izahta bulunduğunu söylemektedir. Kirmânî: “Vahiy, Allah ile insan arasındaki konuşmadan meydana gelir. İki taraf arasında bir çeşit eşitlik gerçekleştirilmedikçe, yani konuşan ile dinleyen ilişkisi olmadıkça, karşılıklı bir kelime alış veriş, öğretim ve öğrenim mümkün değildir... Bu iki zat arasında iletişimin meydana gelebilmesi için ya dinleyen konuşanın galip etkisi ile derin bir kişisel değişikliğe uğrar, ya da konuşan aşağı inip bir parça dinle-

¹ er-Rağîb el-İsfehânî Ebu'l-Kasım el-Hüseyn b.Muhammed, *el-Müfredât fi Garibi'l-Kur'ân*, Beyrut, trs, VHY madd; İbn Manzur, Cemaluddin Muhammed b.Mükerrrem, *Lisanu'l-Arab*, Beyrut, trs, VHY madd.

² Şurâ, 42/51.

³ Varlık bakımından.

⁴ Beşerin bir benzerini getirmekten aciz kaldığı kelam.

yenin sıfatına bürünür...” dedikten sonra, Hz.Muhammed için, bu iki halin de vuku bulduğunu sözlerine ekler.”⁵

Kur'ân-ı Kerim, vahiy iletişiminde önemli bir halka olan “Ruh”dan bahsetmektedir. Bunun için önce vahyin oluşum şeklini kavramada önemli bir yapıtaşını mahiyetinde olan “Ruh”dan söz edelim:

1- Vahiy Elçisi, Ruh: Allah, Kur'ân'ın Hz.Muhammed'e indirilmesinde Cebrâil (a.s)'ı aracı olarak kullanmıştır. Çünkü Cebrâil, melekler arasında nurânî değil Ruhânî kısmından olup yaratılışı tam ve mükemmel olanıdır.⁶ Bu durumu da O'nu, Allah ile Peygamberi arasında vahyin gerçekleşebilmesi konusunda aracı olmaya müsait kılan bir özellik sayılabilir. Bilhassa Yüce Allah, Meryem Suresi 17. âyette Cibrîl'den bahsederken “Ruhumuz” ifadesi ile onu kendisine nispet etmesi, vahyi indirirken kullanmış olduğu vasitanın bu işe ne kadar müsait olduğunu ortaya koymaktadır.⁷

Allah Teala, Kur'ân'ın hiç bir yerinde -bazen Mikâil (a.s)'de dahil-Cebrâil'i melek olarak isimlendirmemiştir.⁸ Cibrîl (a.s) Kur'ân'da genellikle şu isim ve özellikleriyle tanımlanmaktadır:

a. Cibrîl: Aralarında vahiy elçisinin de bulunduğu meleklerin zikredildiği her âyette Cibrîl olarak isimlendirilmiştir. Mesela, Bakara suresinde,

١٠٤ ﴿فَلَمَّا كَمِثَ بَٰرِئِيلَ صَٰدَقَهُۥ وَرُوحَهُۥٓ كَمِثَ جِبْرِئِيلَ وَرُوحَهُۥٓ كَمِثَ مُوسَىٰٓ وَأُو۟لَٰٓئِكَ سَٰبِقُونَ ۗ أُولَٰٓئِكَ كَانُوا لَدُنَّ رَبِّكَ مُتَذَكِّرِينَ بِنُوحِهِۦٓ أَتَىٰهُمُ الْبُرْجُ وَكَانَ نُوحٌ عَلَيْهِمْ فَخْرًا وَأَنبَأَهُمُ أَنَّ لَهُمُ لَحَابِدًا ۚ وَأُنزِلَ فِي ٱلْقُرْءَانِ لِقَٰؤُهُمْ ذِكْرًا مِّنْهُمُ ٱلَّذِينَ ٱتَّخَذُوا۟ ٱلْحَبَٰٓئِثَ أَوْلِيَٰٓا ۚ وَذِكْرُنَا لَٰكِن يَّحِٰوِسُونَ ۗ﴾

24-5

﴿وَإِذْ يَرْوَىٰٓ إِلَيْكَ ٱلْحَبَابَ مُرْسِلًا ۖ فَنُفِثَ فِي سَحَابٍ ۗ لَقَدْ جِئْتَهُم بِٱلْبُرْجِ وَكَانَ لَهُمُ ٱلْحَبَابُ مُرْسَلًا ۗ فَذُكِّرُوا۟ ٱلْحَبَابَ وَكَانَ لَهُمُ ٱلْحَبَابُ مُرْسَلًا ۗ وَذِكْرُنَا لَٰكِن يَّحِٰوِسُونَ ۗ﴾ “De ki: Allah'ın izniyle Kur'ân'ı, kendinden öncekini doğrulayıcı ve inananlara yol gösterici ve müjdedici olarak senin kalbine indirdiği için, kim Cibrîl'e düşman olursa”⁹ buyrulur.

⁵ el-Kirmânî, Şemsuddin Muhammed b.Yusuf b.Ali, **Şerhu Sahihi'l-Buhârî**, Kahire, 1939, s.28'den İztsu, Toshihiko, **Kur'ân'da Allah ve İnsan**, Çev: Süleyman Ateş, Yeni Ufuklar Neşriyat, İst, trs, s.157.

⁶ Bkz., Nahl, 16/2; Mearic, 70/4; Nebe', 78/38; Kadir, 97/4.

⁷ Duman, Zeki, **Vahiy Gerçeği**, Fecr Yayınları, Ankara, 1997, s. 51.

⁸ Bakara, 2/97; Tahrir, 66/4.

⁹ Bakara, 2/97.

b. Ruh, Ruhumuz: $\neg \sim \neg \dots _ \langle \mathcal{A} _ 2 \ 2w _ 8 \ - \dot{s} _ \langle \mathcal{L} \langle \langle \ 2w \langle \langle 8 \ \cdot \] \langle \mathcal{V} \langle \langle 2$
 $\neg \sim \neg \dot{h} \dot{2} \dot{8} \dot{J} \sim \ 2w _ 8 \ \langle f _ \mathcal{G} \dot{h} \dot{y} \sim \ z _ \mathcal{J} \dot{2} \mathcal{V} _ \langle$ “Allah, emrinden olan ruhu, kulların-
dan dilediğine indirir.”¹⁰

$2 \neg \sim \neg \dots _ \langle \mathcal{A} _ 2 \ 2w _ 8 \ - \dot{s} _ \langle \mathcal{L} \langle \langle \ 2w \langle \langle 8 \] \langle \mathcal{V} \langle \langle 2 \ \neg \sim \neg \dot{h} \dot{2} \dot{8} \dot{J} \sim \ 2w _ 8 \ \neg f _$
 $\mathcal{G} \dot{h} \dot{y} _ \neg \ " \] \langle \mathcal{U} _ \neg \ \backslash \cdot \mathcal{V} \dot{3} \ , \ \langle \mathcal{W} \dot{2} \dot{y} \sim \ - \ " _ \neg \pm i \langle \mathcal{X} _ \langle$ “O, melekleri kullarından dile-
diği, emrinden ruh ile indirir.”¹¹

Bu iki âyete göre Allah’ın peygamberleri, kendilerine vahiy getiren “Al-
lah’ın Ruhunu”na mazhardılar.¹² Başka bir âyette de Cibril’i Yüce Allah zatına nis-
pet ederek “Ruhumuz” tabirini kullanmaktadır.

$_ \dot{E} _ \langle \neg \alpha \langle \ , \ \sim \ ^{\circ} \dot{h} \langle \mathcal{L} \langle \ " \ _ \langle \mathcal{Z} \langle \dot{y} \ \langle \langle u \dot{A} \mathcal{G} \langle \mathcal{W} \langle \langle \mathcal{B} \langle \dot{4} \ _ \langle \mathcal{X} \langle \langle \mathcal{G} _ _ \neg \dot{f}$
 $_ \langle \mathcal{Z} \langle \dot{y} \] \langle \dot{y} \dot{E} \sim \ \dot{3} _ \langle \mathcal{X} \dot{2} \mathcal{V} \langle \langle \dot{2} \dot{f} \dot{J} _ \langle \dot{4}$ “...Biz de Ruhumuzu ona gönderdik. (O), ona
düzgün bir insan şeklinde göründü.”¹³

c. Ruhü'l-Kudüs: $\neg _ \langle \mathcal{X} _ \neg \pm \ [\langle \mathcal{A} \dot{2} \dot{y} \sim \ \langle \langle \langle \langle \dot{h} \langle \langle 8 \ \langle \langle w \dot{2} \sim \] \langle \mathcal{K} _ \neg \dot{2} _ \langle \mathcal{X} \dot{2} \ [\langle \# \sim \ \langle \dot{s} _ _$
 $\neg \pm \langle \mathcal{E} \dot{2} \dot{y} _ \neg \ " \ \langle \mathcal{t} _ \neg \pm \ " \ \langle \dot{f} \ 2w _ 8 \ \neg _ \langle \mathcal{X} _ \neg \pm \ [\langle \mathcal{A} \dot{2} \dot{y} \sim \ \langle \langle \langle \langle \dot{h} \langle \langle 8 \ \langle \langle w \dot{2} \sim \] \langle \mathcal{K} _ \neg \dot{2} _ \langle \mathcal{X} \dot{2} \ [\langle \# \sim \ \langle \dot{s} _ _$ “Meryem
oğlu İsa’ya belgeler verdik, onu Ruhü'l-Kudüs’le destekledik”¹⁴,
 $\neg \pm \langle \mathcal{E} \dot{2} \dot{y} _ \neg \ " \ \langle \mathcal{t} _ \neg \pm \ " \ \langle \dot{f} \ 2w _ 8 \ \neg _ \langle \mathcal{X} _ \neg \pm \ [\langle \mathcal{A} \dot{2} \dot{y} \sim \ \langle \langle \langle \langle \dot{h} \langle \langle 8 \ \langle \langle w \dot{2} \sim \] \langle \mathcal{K} _ \neg \dot{2} _ \langle \mathcal{X} \dot{2} \ [\langle \# \sim \ \langle \dot{s} _ _$ “De ki:
Onu Ruhü'l-Kudüs, Rabbinden hak ile indirdi”¹⁵

d. er-Ruhu'l-Emin: $\neg w \ [_ \dot{8} \dot{J} \ \dot{I} \sim \ \neg f _ \mathcal{G} \dot{h} \dot{y} \sim \ \neg y _ \neg \ " \ \langle \ " \ \langle i \langle \dot{9}$ “Onu, Ru-
hu’l-Emin indirdi.”¹⁶

e. Şedidü'l-Kuvâ: $\neg \langle \langle \alpha _ \mathcal{J} \dot{2} \dot{y} \sim \ \neg f _ \neg f _ \langle _ \neg y \langle \mathcal{W} \dot{A} \mathcal{V} \langle \langle 2$ “Onu, müthiş kuv-
vetleri olan biri öğretti.”¹⁷

10 Mü’min, 40/15.

11 Nahl, 16/2.

12 Fazlur Rahman, **Ana Konularıyla Kur’ân**, Çev: Alpaslan Açıkgenç, Ankara, 1987, s.193.

13 Meryem, 19/17.

14 Bakara, 2/87, 253.

15 Nahl, 16/102.

16 Şuarâ, 26/193.

17 Necm, 53/5.

f. Zu Mirra: $\text{أَشْرَفُ الْمَلَائِكَةِ} - \text{أَشْرَفُ} - \text{أَشْرَفُ}$ “Üstün akla sahip (olan melek) doğruldu.”¹⁸

g. Resülü Kerim: $\text{أَشْرَفُ الْمَلَائِكَةِ} - \text{أَشْرَفُ} - \text{أَشْرَفُ}$ “O, şerefli bir elçinin sözüdür.”¹⁹

h. Zu Kuvve: $\text{أَشْرَفُ الْمَلَائِكَةِ} - \text{أَشْرَفُ}$ “(O elçi) güçlüdür.”²⁰

ı. Arşın sahibinin yanında değerli: $\text{أَشْرَفُ الْمَلَائِكَةِ} - \text{أَشْرَفُ}$ “Arş sahibi (Allah)ın yanında değerlidir.”²¹

i. Meleklerin itaat ettiği, güvenli: $\text{أَشْرَفُ الْمَلَائِكَةِ} - \text{أَشْرَفُ}$ “Orada (meleklerce kendisine) itaat edilir, üstelik güvenilir.”²²

Yukarıda belirttiğimiz gibi, Yüce Allah, Cibrîl’i çeşitli vasıflar ile vasıflandırmaktadır. Bu âyetler ışığında vahiy getiren elçinin, Allah katında çok değerli, sözü dinlenen, Cibrîl adında, güvenilir, doğru sözlü soyut bir Ruh olduğu anlaşılmaktadır. Bu Ruh, melekler içinde çok itibarlı bir Allah elçisidir. Ama kendisi yalnız değildir.²³ Kendisi gibi daha birçok melek elçi vardır. Kendisi vahiy getirirken, vahye şeytan sözü karışmaması için koruyucu meleklerin koruması altında Peygambere gelmektedir.

2- Kur'ân Vahyinin Kaynağı:

Bütün vahiyler gibi Kur'ân da tek bir kaynaktan gelmiştir ki bu kaynak da “Ümmü'l-Kitab=Ana kitap”²⁴ veya “Kitab-ı Mekkûn = Korunmuş kitap”²⁵tır. Süleyman Ateş’e göre “Suhuf-u Mükerrreme = Mukaddes sahifeler” ve “Levh-i Mahfuz=Korunmuş levha” kavramları da aynı kaynağı ifade etmektedir.²⁶ Bu ifadeler Kur'ân-ı Kerim’de şöyle geçmektedir:

¹⁸ Necm, 53/6.

¹⁹ Tekvir, 81/19.

²⁰ Tekvir, 81/20.

²¹ Tekvir, 81/20.

²² Tekvir, 81/21.

²³ Meryem, 19/64.

²⁴ Zuhruf, 43/4; Ra’d, 13/39.

²⁵ Vâkıa, 56/78.

²⁶ Ateş, Süleyman, **Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri**, Yeni Ufuklar Neşriyat, İst, 1988, X, 403.

° v[- U«& İz- V« Q« X««f«J - · «B- U«J~ -±° İ~ z-4
-y«İyİ~«- “O, katımızda bulunan Ana kitapta mevcut yüce ve hikmet dolu
bir kitaptır”²⁷

«w[- W« V« Q«J~ -± «f-zw-8 ° u«-iz«X«# «- -h«İZ«O- W«J~
Öİ~ İyİK«W« , -x-X« U«8 - · «B-6 z-4 ° v«-h«6 ° -
~«ö-h-İ«J -y«İyİ~

“O, temizlerden başkasının dokunamayacağı bir kitapta korunmuş, Alemler-
in Rabbi tarafından indirilmiş olan değerli bir kitaptır.”²⁸

- x- İİ«8 -f«x«J z-4 ° f[- İ«8 ° - «=2h-5 «x-; zu«” “O, Levh-i
Mahfuz’da bulunan şerefli bir kitaptır.”²⁹

Kanaatimizce bu âyetlerde ayrı ayrı isim ve sıfatlarla sözü edilen Kitapların
üçü de aynıdır. Hepsi de Kur’ân’ın indirildiği asıl kaynaktır. Hatta Kur’ân’da ge-
çen “Kitap” terimlerinin bir kısmı³⁰, vahiylerin hepsinin aslını teşkil eden ve ba-
zen “el-Levhu’l-Mahfuz”, bazen de “Ümmü’l-Kitap” isimleriyle zikredilen bu ki-
tap olmalıdır.

Bazı müfessirlere göre Kur’ân’da bazen “Ümmü’l-Kitab”, bazen “Kitab-ı
Meknûn” ve bazen de “Levh-i Mahfûz” şeklinde isimlendirilen bu kitap, yedi kat
semanın üzerinde, Arş’ın sağ tarafında, içerisinde yaratılmışlarla ilgili bilgilerin
bulunduğu, semavî kitapların indirildiği, şeytanların ulaşmasından, dokunmasın-
dan korunmuş olan yazılı bir levhadır.³¹

Süleyman Ateş’e göre bu Kitap, vahyedilen bütün kitapların aslı olan Al-
lah’ın bilgi hazinesidir. Oradaki kitap ses ve harften uzak, mutlak ilâhî kelimelerdir.

²⁷ Zuhruf, 43/4; Ra’d, 13/39.

²⁸ Vakıa, 56/77-80.

²⁹ Buruc, 85/21-22.

³⁰ Bkz., Zuhruf, 43/2; Yunus, 10/1, 37; Ra’d, 13/1. Bu hususta daha geniş bilgi için bkz., Soysal-
dı, Mehmet, **Kur’ân Semantiği Açısından İnançla İlgili Temel Kavramlar**, İzmir, 1977,
s.135,136.

³¹ Bkz., ez-Zemahşerî, Ebu’l-Kasım Carullah Muhammed b.Ömer, **el-Keşşaf an Hakâiki’t-
Tenzil**, Beyrut, trs, IV, 240; er-Râzî, Fahrud-din Muhammed b.Ömer, **et-Tefsiru’l-Kebir**
(Mefatihü’l-Gayb), Tahran, trs, XXXI, 124; Alûsî, Ebu’l-Fadl Şihabuddin Seyyid Mahmud,
Ruhu’l-Meânî fi Tefsiri’l-Kur’âni’l-Azîm ve Sebi’l-Mesânî, Beyrut, trs, XXX, 94; Elmalılı,
Muhammed Hamdi Yazır, **Hak Dini Kur’ân Dili**, İst, trs, VIII, 5696.

duğu için herhangi bir beşer dilinde olması mümkün değildir.³² Fakat Allah, ilâhî mesajlarını insanlara iletmek istediği zaman bu iş için mutlaka bir elçi kullanmakta ve ilâhî kelimini beşer diline dökerek göndermektedir. Bu sebeple burada Kur'ân vahyinin dili üzerinde durmak gerekecektir.

3- Kur'ân Vahyinin Dili:

Yukarıda da belirttiğimiz gibi, Allah'ın insanlara yol göstermek ve onları hidâyete erdirmek amacıyla göndermiş olduğu bütün vahiyler, "Ümmü'l-Kitab=Ana kitab" veya "Kitab-ı Meknûn=Korunmuş Kitab" adı verilen bir kaynaktan gelmiştir. Vahiy, Ummü'l-Kitap'daki haliyle, mutlak ilâhî kelim olduğu için ses ve harflerden münezzehtir; herhangi bir beşer dilinde olmaktan uzaktır.³³

Allah Teala, engin bilgi hazinesinden³⁴ insanları bilgilendirmek istediği zaman vahiy almaya istidatlı olan³⁵ kullarından birini seçer ve ona, kelimini o elçinin kavminin konuştuğu dil kalıplarına dökerek gönderir.³⁶ Yani Allah, her kavme kendi dilleriyle konuşan bir peygamber göndermiş ve her peygambere de kendi konuştuğu dil ile vahyetmiştir.

Herhalde, bir ümmete gönderilen ilâhî bir kitabın, o ümmetin diliyle gönderilmesi kadar tabii bir şey düşünülemez. Çünkü insan ne ile sorumlu tutulduğunu, ilâhî iradeye uygun hareket tarzlarının neler olduğunu bilmeden bu sorumluluğunu yerine getiremez. Elbette ki bu da, onun kendisine anlayacağı bir dille hitap edilmesiyle mümkün olabilir. Bu yüzdendir ki, Allah Teala:

«وَلَقَدْ آتَيْنَاكَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ وَقَالُوا كَلِمَاتٍ عَرَبِيَّةٍ يُعَرِّفُ لِمَنِ الْقَوْلُ فَآذِنُوا بِالْحَقِّ الْكَلِمَةَ وَالْحَقَّ الْكَلِمَةَ» (Allah'ın emirlerini) onlara iyice açıklasın diye her peygamberi yalnız kendi kavminin diliyle gönderdik³⁷ buyurarak, insanları bilgi-

³² Bkz., Ateş, *Çağdaş Tefsir*, VIII, 238.

³³ Ateş, *Çağdaş Tefsir*, VIII, 238.

³⁴ İlâhî bilgi hazinesinin sonsuzluğu, insanlara açılan şeriat bilgisi ile (Hızır'ın bilgisi gibi) hakikat bilgisinin bu sonsuzluğa nisbetinin, bir kuşun gagasıyla aldığı suyun, denize nisbeti gibi olduğu hakkında bkz., Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, V, 120.

³⁵ Bunlar güçleri uyuşmalı olan ve üst melekî güce sahip bulunan kimselerden olur. İnsanların yaradılış özellikleri hakkında bkz., Dihlevî, Şah Veliyyullah b. Abdirrahim, *Hüccetullahi'l-Bâliğa*, Çev: Mehmet Erdoğan, İst, 1994, s.83-85, 423 vd.

³⁶ Bkz., Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b.Ahmed, *el-Câmi Li Ahkâmi'l-Kur'ân*, Beyrut, 1985, XVI, 6,61; Watt, W. Montgomery, *Günümüzde İslam ve Hristiyanlık*, Çev: Turan Koç, İst, 1991, s.100.

³⁷ İbrahim, 14/4.

SOYSALDI, M., Kur'ân Vahyinin Oluşum Şekli

Bu rivâyetin tutarlı olduğunu söylemek pek mümkün görünmemektedir. Çünkü bu, özellikle; “*Apaçık Kur'ân'a andolsun ki biz, düşünüp anlamanız için onu Arapça bir Kur'ân kıldık*”⁴² âyetine uygun düşmemektedir. Söz konusu âyetlerde, Arapların itirazlarına cevap vardır. Öyle anlaşılıyor ki, onlar: Bu Kur'ân Allah tarafından ise, neden öteki kitapların diliyle indirilmiyor? demişlerdi...⁴³ İşte onlara cevap olmak üzere Arapların anlamaları için söz konusu kitabın Arapça indirilen ve açıklanan bir kitap olduğu⁴⁴ kendilerine hatırlatılmıştı. Şâyet ileri sürülen “bütün vahiyler Arapça olarak indirildi” iddiası doğru olsaydı, herhalde “...Biz, onu Arapça bir Kur'ân kıldık...” yerine *onu Arapça aslı üzere indirdik* demek daha isabetli olurdu. Nitekim İmam Şafî (ö.204/820)'nin de belirttiği gibi Allah'ın kelamı, Arapça'da Kur'ân, Süryânîce'de İncil ve İbranîce'de Tevrat olmuştur. Bu aynen tek olan O Yüce varlığın zatı için Arapça'da “Allah”, Farsça'da “Hüddâ” denilmesi gibidir.⁴⁵

4- Peygamberlere ilâhî bilgi akışının yolları ve Allah'ın konuşması: Peygamberlere ilâhî bilgilerin verilme yollarını Yüce Allah, Şûra suresinde şöyle belirtmektedir:

«x-, «f «u-, 2h- < 2- Ğ~ - _ «D- & - ş~ «f «- 2w- 8 2- Ğ~ _ [2 & «-
ÖË~ - y «V~ - y «W° - V «U- < 2- Ğ~ - h «L «A- 7 «- «6 _ «8 «-
«ax- 6 _ «8 _ «9- h 2 8 Ğ~ 2w- 8 _ & - - f «t [«7 Ë~ 3 _ «X 2 [«& 2- Ğ~
«t- 7 ' g «6 «- ° v [- U «& Ë z - V «2 - y «9 Ë~ - ş _ «L «- «8 - y- 9 2 t Ë - 7 "
«]- & x - [«4

⁴² Zuhruf, 43/2-3.

⁴³ Ateş, *Çağdaş Tefsir*, VIII, 238.

⁴⁴ Bkz., el-Kurtubî, el-Câmi, XVI, 61.

⁴⁵ Şa'ranî, Abdulvahhab, *Kitabu'l-Yevâkît ve'l-Cevâhir fi Beyâni Akâiri'l-Ekâbir*, Mısır, 1307, s.95; Ertuğrul İ.Fennî, *Hakikat Nurları*, İst, 1949, s.333; Erdoğan Mehmet, *Akil-Vahiy Dengesi Açısından Sünnet*, İst, 1195, s.18.

«9... «A-2 w-8 -š «I«9 2w«8 -y- " -fZ«9 ~° #x-9
-~ «X2 V« Q«% 2w- U' 7« -- «W«İ i~ , «-- «B- U27~
_«8 ~-#2f«#

“Allah bir insanla (doğrudan) konuşmaz. Ancak vahiyle (kulunun kalbine, dilediği düşünceyi doğurarak), yahut perde arkasından konuşur, yahut, izniyle dilediğini vahyedecek bir elçi gönderir. O, yücedir, hüküm ve hikmet sahibidir. İşte sana da böyle emrimizden bir ruh (gönüllere can veren bir söz) vahyettik. Sen kitap nedir, iman nedir bilmezdin. Fakat biz onu, kullarımızdan dilediğimizi doğru yola ilettiğimiz bir nur yaptık.”⁴⁶

Bu âyetlerde belirtildiği üzere Allah bir insanla doğrudan doğruya konuşmaz. Allah’ın beşerle konuşması vahiy yoluyla olur. Bu da üç türdür. Birinci tür vahiy, ilhamdır. Yani insanın kalbine, herhangi bir düşüncenin, bir mananın doğurulması/ ilham edilmesidir.

İkinci tür vahiy, Allah’ın perde arkasından insana hitabedip konuşmasıdır⁴⁷ ki, bu tür vahiy, Hz.Muhammed (s.a.v)’e İsrâ ve Miraç gecesinde, Hz.Musa’ya da Sina Dağında nasip olmuştur.⁴⁸

Üçüncü tür vahiy ise; Allah, bir elçi gönderir de o elçi, Allah’ın izniyle, O’nun dilediği sözleri vahyeder. İşte Allah’ın konuşması bu yollardan biriyle olur. Kur’ân-ı Kerim, sözünü ettiğimiz bu üçüncü tür vahiy ile, yani Allah’ın görevlendirdiği melek aracılığı ile vahyedilmiştir.

5- Vahyin Cebrâil’e İntikâli:

Burada, geçmişte ve günümüzde tartışılmakta olan “Kur’ân, yalnız mana olarak mı, yoksa hem lafız hem de mana olarak mı indirildi” konusunu derinlemesine inceleyip, açıklık getirmek istiyoruz.

İslam bilginleri, aracı melek Cibrîl’e Kur’ân vahyinin intikali konusunda üç ayrı görüş serdediler:

⁴⁶ Şûrâ, 42/51,52.

⁴⁷ Perde arkasından olan konuşma, kendi kelâmı için seçmiş olduğu mümtaz kulunun nefsinde Allah’ın yarattığı lafızlar vasıtasıyla husule gelen kelâmdır.

⁴⁸ Mennâu'l-Kattân, **Mebâhis fi Ulûmi'l-Kur’ân**, Beyrut, 1986, s.38; Bu konuda ayrıca bkz., Necm, 53/9,10; A’raf, 7/143; Nisa, 4/164.

SOYSALDI, M., Kur'ân Vahyinin Oluşum Şekli

- a. Cibrîl, Kur'ân vahyini Levh-i Mahfuz'dan⁴⁹ almıştır.⁵⁰
- b. Vahiy muhtevası Cibrîl'e mana olarak verilmiş, o manaları lafza ya Cibrîl kendisi dökmüş ya da Muhammed (s.a.v) tarafından dökülmüştür.
- c. Kur'ân'ı Cibrîl bizzat Allah'tan dinleyerek (semâen) almıştır. Bu görüş, Ehl-i Sünnet'e aittir.⁵¹ Onlara göre Yüce Allah, Kur'ân'ı, mahiyeti bizce bilinmeyen bir tarzda aracı melek olan Cibrîl'e işittirmiş, manasını ona bildirmiş, sonra da onun işitip manasını kavradığı vahyi Arapça dil kalıplarına dökerek, Cibrîl vasıtasıyla Hz. Peygamber'e inzal etmiştir.

Nitekim ashtan Nevvâs b. Sem'ân'ın nakletmiş olduğu Hz. Peygamber'in: "Allah emrini bildirmeyi dilediğinde, vahiy ile konuşur. Konuşunca gökler şiddetle sarsılmaya başlar. Gök ehli bunu duyunca bayılıp secdeye kapanırlar; onlardan ilk başını kaldıran Cebrâil olur. Yüce Allah dilediğini ona vahyeder. Cebrâil de almış olduğu vahyi meleklere ulaştırır. Her bir semaya uğradığında oranın ehli: "Rabbimiz ne buyurdu?" diye sorarlar. Cebrâil de: "Hakkı buyurdu" cevabını verir ve Cebrâil, o vahyi emredildiği yere ulaştırır."⁵² hadisi bunu teyid etmektedir.

Öyle anlaşılıyor ki, sözü edilen bu görüşlerin iyi anlaşılabilmesi için "*Kelamullah=Allah'ın sözü*" kavramının ne anlama geldiğinin belirlenmesi gerekmektedir. Çünkü bu kavram, her üç görüş için de anahtar kavram konumundadır.

Önce şunu belirtelim ki, Allah'ın "mütekellim" olduğu konusunda herhangi bir ihtilaf söz konusu değildir. Bilindiği gibi esasen bu husustaki ihtilafların kaynağı, Kelamullah kavramının delâleti konusundadır. Daha açık söylemek gerekirse, bu kavramla kastedilen Allah kelamının manası mı, yoksa lafzı mıdır? Başka bir ifade ile Kelamullah kadîm (ezelî) midir, yoksa hâdis (mahluk) midir?

Bu konuda temel iki görüş vardır. Bu görüşlerden biri, Mu'tezile'ye nisbet edilen: "Allah'ın kelamı harf ve sestten ibarettir. Ancak bunlar Allah'ın zatı ile

⁴⁹ Levh-i Mahfuz hakkında geniş bilgi için bkz., ez-Zemahşerî, **el-Keşşâf**, IV, 240; er-Râzî, **Mefâtihu'l-Gayb**, XXXI, 124; el-Kurtubî, **el-Câmi**, XIX, 298-299; Elmalılı, **Hak Dini**, VIII, 5696.

⁵⁰ Bkz., ez-Zerkeşî, Bedruddin Muhammed b. Abdillâh, **el-Burhan fi Ulûmi'l-Kur'ân**, (thk: Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim), Mısır, 1972, I, 229; ez-Zerkânî, Muhammed Abdulazim, **Menâhilü'l-İrfan Fi Ulûmi'l-Kur'ân**, Mısır, trs, I, 47; Mennâu'l-Kattân, **Mebâhis**, s.35.

⁵¹ Mennâu'l-Kattân, **Mebâhis**, s.35.

⁵² Buhârî, Tevhid, 32; Ebû Dâvud, Sünne, 20; İbn Kesir, İsmail b. Kesir, **Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azim**, Mısır, 1932, III, 537; ez-Zerkânî, **Menâhilü'l-İrfan**, I, 48; Mennâu'l-Kattân, **Mebâhis**, s.34.

kâim değildir. Allah söz konusu kelamını Levh-i Mahfuz, aracı melek ya da peygamberde yaratır, dolayısıyla Kelamullah hâdistir”⁵³ görüşüdür.

Diğeri ise, el-Eşarî (ö.324/936)’nin ortaya atmış olduğu görüştür. Buna göre de Kelamullah ses ve harf cinsinden olmayıp, Allah’ın zatıyla kâim olan ezeli (kadîm) manadan ibarettir⁵⁴ ki, buna “*kelam-ı nefsi*” denilmektedir. Çünkü Kelamullah bu anlamda Allah’a ait sıfatlardandır. Allah’ın sıfatları da kadîmdir, mahluk değildir. Ancak kadîm olan bu ezeli kelamın ses ve harflere dökülmesi, yani mananın insanların konuştuğu dil kalıplarına sokularak şekillendirilmesi ve bu şekillerin seslendirilmesi yaratıklar için söz konusudur, dolayısıyla mahluk olan kelam budur. Bu kelama da “*kelam-ı lafzi*” denilmiştir. Kelam-ı lafzının Allah’a nisbet ve izafe edilmesi de, Kur’ân’ın kadîm manalarının lafza büründürülmesiyle ortaya çıkan yaratma işinin mahluklar tarafından değil, Allah tarafından yapıldığını göstermektedir.⁵⁵

el-Kevserî (ö.1371/1952), bu görüşün esasen İmam-ı Azam Ebû Hanife (ö.150/767)’ye ait olduğunu, ancak sonraki devirlerde Ehl-i Sünnet Mezhebi’nin görüşü haline geldiğini söyler.⁵⁶

Kısaca ifade etmek gerekirse denilebilir ki, Ehl-i Sünnet itikadına göre, Kur’ân, mana itibarı ile ezeldir, çünkü bu Allah’ın kelam sıfatının bir tecellisidir.

⁵³ et-Tehânevî, Muhammed Ali b.Ali, **Keşşâfu Istilahâtü’l-Fünûn**, İst, 1984, II, 1159. Burada şuna işaret etmek lazım ki, esasen Mu’tezile kelamcıları arasında Kelamullah’ın harf ve seslerden ibaret olup olmadığı hususunda tam bir ittifak ta hasıl olmuş değildir. el-Eşarî, Mu’tezile içerisinde Kelamullah’ın harf olmadığını savunanların da bulunduğunu ileri sürmektedir. (Bu konudaki farklı görüşler için bkz., el-Eşarî, Ebu’l-Hasan, **Makâlâtü’l-İslamiyyîn**, İst, 1982, I, 184 vd)

⁵⁴ Ehl-i Sünnet’e göre kelam, hakikatte zat ile kâim olan mananın ismidir. Bu mananın lafzına Allah’ın kelamı denilmesi ve kelam sözünün bu manayı ifade etmesi için ortaya konulmuş olması, sadece sözün manaya delalet etmesi itibariyledir. Bkz., et-Taftazânî, Mes’ud b.Ömer, **Kelam İlmi ve İslam Akaidi**, (trc: Süleyman Uludağ), İst, 1982, s.173.

⁵⁵ et-Taftazânî, **Kelam İlmi**, s.173.

⁵⁶ Bkz., el-Kevserî, Muhammed Zâhid, **Te’nibu’l-Hatib**, Mısır, 1361/1942, s.53. Nitekim el-Buhârî de aynı görüşü savunarak: “Kur’ân Allah’ın kelam sıfatının bir tecellisidir, dolayısıyla O (Kur’ân), Allah kelamıdır. Allah kullarına onunla hitabetmiştir. Onun harflere dökülmesi, okunması ve yazılması ise yaratılmıştır ve bunlar da kulların fiillerindedir” demiştir. Bkz., **Halku Ef’ali’l-İbâd**, (Birkaç risale ile bir arada) Hindistan, 1306, s.73. Görüldüğü gibi el-Buhârî kelam-ı lafzi ile burada Kur’ân’ın meleğin varlığındaki ilk te’lif ve tertibini değil, insanlarla ilgili oluşumunu kastetmektedir. Öyle anlaşılıyor ki, el-Buhârî kelam-ı lafzi ile ilgili yaratma fiilini iki kısma ayırarak ilk yaratmanın Allah’a, peygambere intikalinden sonraki yaratmanın da insanlara ait olduğunu, kabullenmiş görünmektedir.

SOYSALDI, M., Kur'ân Vahyinin Oluşum Şekli

Ancak öz ve cevher olan bu manaların lafızlandırılması ise, mahluktur; yani kadîm olan ilâhî kelamın, Allah Teala'dan vahiy alma durumunda olan aracı melekte vâki olmasıdır. Başka bir deyişle Yüce Allah'ın, kadîm olan kelamını (söz, ses, işaret, şifre vb. şekillerde) aracı meleğin zatında (varlığında) teşekkül ettirmesidir.

Görüldüğü gibi bu anlayış, Kur'ân'ın hem mana hem de lafız yönüyle mucize olması⁵⁷ esasına aykırı değildir. Çünkü ezeli olan manaların kalıba dökülmesi yani lafzî kelamın yaratılması mahluka (aracı meleğe) değil, Allah'a aittir.⁵⁸

Ehl-i Sünnetin “kelamullah inancı”, -v«-h«6 - "x-,«# - "x«T«y -y«ĀgĒ~ “O, şerefli bir elçinin (Cebrâil'in Allah'tan alıp getirdiği) sözüdür”⁵⁹ âyetinde ifade edilen “elçi sözü” ibaresine de muhalif değildir. Çünkü kadîm manaları vahiy elçisinin zatında teşekkül ettiren Allah Tealadır. Dolayısıyla kelam-ı lafzî itibarıyla de Kur'ân, Kelamullah konumundadır. “Elçi sözü” ibaresi ise, bu ilâhî kelamın insana intikalini ifade etmektedir ve bu intikalde de sadece lafızların meleğin diliyle seslendirilmesi söz konusudur.⁶⁰

Buraya kadar zikrettiklerimizden de anlaşıldığı gibi Kur'ân hem mana hem de lafız olarak indirilmiştir. Yüce Allah, Kur'ân vahyinin Hz. Peygamber'e indirilmesi esnasında ona şöyle bir uyarıda bulunmaktadır:

-y«9_«=2h-5²p~ĀĀ#_«4 - " «9Ĵ~ «h«5 ~ «TĒ_«4 -y«9_«=2h-5«—
-y«Q₂W«% _«X₂[«V«₂Ā-Ē~ -y- " «u«D₂Q«B-7 «t«9_«K-7
-y- " ² " -±h«Ē-# ,
-y«9_«[" _«X₂[«V«₂Ā-Ē~ Āv-§

⁵⁷ et-Taftazânî, **Kelam İlmi**, s.172. Ayrıca bkz., ez-Zerkânî, **Menâhilü'l-İrfan**, I, 49.

⁵⁸ et-Taftazânî, **Kelam İlmi**, s.173.

⁵⁹ Tekvir, 81/19.

⁶⁰ Ancak Süleyman Ateş, vahiy meleğinin ilâhî manaları, insanın konuştuğu dil kalıplarına sokarak peygambere verdiğini ileri sürmektedir. (Bkz., Ateş, **Çağdaş Tefsir**, XI, 518; **Kur'ân-ı Kerim Meleğin Vahyidir**, Yeni Ufuklar Neşriyat, İst, trs, s.6-16) Hemen belirtelim ki bu görüşün doğruluğu bize göre de tartışılabilir. Çünkü böyle bir şeyi kabul etmek Kur'ân'ın lafzî mucizeliğini tehlikeye sokabilir.

“Onu (vahyi) *çarçabuk almak için dilini kımıldatma. Onu (senin kalbinde) toplamak ve (sana) okumak bize düşer. O halde sana Kur’ân’ı okuduğumuz zaman, onun okunuşunu takip et. Sonra onu açıklamak da bize düşer.*”⁶¹

Bu âyet açıkça şunu anlatmaktadır: Kur’ân, Hz.Peygamber (s.a.v)’e dıştan içe doğru seyreden bir süreç halinde sözlü olarak, yahut daha doğru bir söyleyişle hem anlam hem de lafız olarak indirilmiştir; Hz.Peygamber (s.a.v) önceleri, kendisine indirilen Kur’ân lafızlarını hemen ezberine almak için bir gayretin içine girmiş, hatta Cebrâil (a.s)’ın Kur’ân âyetlerini kendisine okumasının ardından Hz. Peygamber (s.a.v) bu okuyuşu aynen almak için kelime ve cümleleri tekrar etmiş ve bu maksatla dudaklarını kıpırdatmaya başlamış, ancak Allah Teala Kur’ân’ı Hz. Peygamber (s.a.v)’in kalbine yerleştirmeyi garanti etmiş ve ardından oldukça anlamlı bir şekilde “*Biz onu okuduğumuz zaman sen onun okunuşunu takip et*” buyurmuştur.

Vahyin, Hz.Peygamber’e, haricî/dıştaki bir varlık tarafından getirildiğini ve hem de kendisine sözlü olarak okunduğunu, Hz. Peygamber’in de bu okunuşu izlediğini Kur’ân apaçık bir anlatımla ifade ederken, bazılarının, Kur’ân’ın Hz. Peygamber’e soyut bir anlam olarak vahyedildiğini ve lafza Hz.Peygamber tarafından döküldüğünü iddia etmelerinin⁶² doğru bir görüş olduğunu kabul etmek mümkün değildir.

Bazıları da *“O, şerefli bir elçinin (Cebrâil’in Allah’tan alıp getirdiği) sözüdür”*⁶³ âyetini delil getirerek Kur’ân’ın mana olarak Allah’a ait olduğunu lafız olarak ise Cibrîl’in sözü olduğunu söylemişlerdir.⁶⁴ Yani Cibrîl, Kur’ân âyetlerini mana olarak Allah’tan almış, o manayı kendisi Arapça lafızlara dökerek getirip Hz.Peygamber’e vahyetmiştir. Bu görüş sahiplerine göre; “Allah’ın emriyle Muhammed’e vahyetmek üzere görevlendirilen melek, ya doğrudan Allah’tan aldığı manaları veya ... daha önce Allah’ın Musa’ya ve O’ndan sonraki peygamberlere verdiği anlamları, Arap dilinin kalıplarına sokarak Allah’ın emriyle Hz. Muhammed’e vahyetmiştir. Kur’ân-ı Kerim’in yalnız anlamı değil, söz kalıpları da meleğin vahyidir. Ancak doğrudan Allah’tan

⁶¹ Kıyame, 75/16-19.

⁶² Sifil, Ebubekir, **Modern İslam Düşüncesinin Tenkidi**, İst, 1999, s.30-32; Fazlur Rahman, **Ana Konularıyla Kur’ân**, s.193; Sülün, Murat, “**Vahiy, Nübüvvet ve Kur’an’ın Vahyediliş Aşamaları**”, M.Ü.İ.F.D, Sayı: 11-12, İst, 1997, s. 129-130.

⁶³ Tekvir, 81/19.

⁶⁴ Bkz., Ateş Süleyman, **Kur’ân-ı Kerim Meleğin Vahyidir**, Yeni Ufuklar Neşriyat, İst, trs, s.6-16.

veya önceki kutsal kitaptan alınan manaları söz kalıplarına döküp Hz.Muhammed'e veren melektir... onları Arapça kalıplara döken melek olduğu için, bunlara meleğin sözü denilmiştir.”⁶⁵

“Neden Kur'ân-ı Kerim'de doğrudan Allah konuşmuyor da melek konuşuyor? Çünkü Allah ile insanın doğrudan konuşması mümkün değildir. Allah'ın konuşması harfler ve sesler aracılığı ile değildir. O konuşmanın niteliği bilinmez. Bu söz kalıpları insanlara özgüdür. Allah, ilâhî manaları melek aracılığıyla insan düzeyine indirir. Melek ilâhî manaları insanın konuştuğu dil kalıplarına sokarak insana verir.”⁶⁶

Bu görüş akla birtakım sorular getirmektedir: Öncelikle, şâyet Cebrâil'in Allah'tan aldığı birtakım manalar varsa bu manaların mahiyeti nedir? Bu manaların muhtevasında da Allah'ın münezzeh olduğu 'insanla konuşma, insana emredip yasak koyma' var mıdır, yok mudur? Bu manalar ezeli midir, mahluk mudur?

İkinci olarak Kur'ân'ın Cebrâil'in sözü olması keyfiyetini açıklamada şöyle bir hata yapıldığı intibai uyanmaktadır: Allah'tan gıyaben bahseden 'Rabbine andolsun ki';⁶⁷ 'Onu bağısladı'⁶⁸ vb. ifadeler Allah'ın değil, Cebrâil'in sözleri ise, yani bu ifadeler, sırf Allah'tan gıyaben bahsetmeleri hasebiyle O'na ait değil de Cebrâil'e ait sayılırsa, Cebrâil'den gıyaben bahseden şu ifadeler kimin sözü olacak?: -*١٠٠* *١٠٠* - "x-, «# - "x«*١٠٠* -y«*١٠٠* ~ “Şüphesiz Kur'ân, değerli bir elçinin sözüdür”⁶⁹;

«*١٠٠* *١٠٠* -*١٠٠* *١٠٠* ~ «*١٠٠* -*١٠٠* «--x *١٠٠* *١٠٠* -*١٠٠* *١٠٠* ~ *١٠٠* *١٠٠* *١٠٠* *١٠٠* ~ *١٠٠* *١٠٠* *١٠٠* *١٠٠* ~
-*١٠٠* *١٠٠* *١٠٠* *١٠٠* ~ -*١٠٠* *١٠٠* *١٠٠* *١٠٠* ~ -*١٠٠* *١٠٠* *١٠٠* *١٠٠* ~ « "i«*١٠٠* “Kur'ân'ı senin kalbine Güvenilir Ruh indirdi”⁷⁰; *١٠٠* *١٠٠* -*١٠٠* *١٠٠* \ *١٠٠* *١٠٠* *١٠٠* *١٠٠* ~ « -*١٠٠* *١٠٠* *١٠٠* *١٠٠* ~ -*١٠٠* *١٠٠* *١٠٠* *١٠٠* ~ «*١٠٠* *١٠٠* *١٠٠* *١٠٠* ~
“O gün melekler ve Ruh saf halinde dururlar”⁷¹; *١٠٠* *١٠٠* *١٠٠* *١٠٠* ~ -*١٠٠* *١٠٠* *١٠٠* *١٠٠* ~
١٠٠ *١٠٠* *١٠٠* *١٠٠* *١٠٠* *١٠٠* *١٠٠* *١٠٠* ~ “... derken biz O'na Ruhumuzu gönderdik.”⁷²

⁶⁵ Ateş, Çağdaş Tefsir, XI, 515.

⁶⁶ A.g.e., XI, 518.

⁶⁷ Meryem, 19/68.

⁶⁸ Kasas, 28/16.

⁶⁹ Tekvir, 81/19.

⁷⁰ Suarâ, 26/193,194.

⁷¹ Nebe', 78/38.

⁷² Meryem, 19/17.

Yukarıdaki açıklama tarzına göre bu sözlerin sahibi olan Cebrâil'in: "Kur'ân, benim sözümdür; O'nu senin kalbine ben indirdim; O gün melekler ile Ben saf halinde dururuz; Meryem'e İsa'yı hibe etmek için Ben gittim" demesi icap etmez miydi?

Üçüncü nokta, Kur'ân'da, Allah'tan bazen tekil bazen çoğul kiplerle bahseden ifadelerin, cem' – fark terimiyle açıklanmasıdır.⁷³ Bu açıklamaya göre; "Elçi Allah'ta eridiği için, kendisinden konuşan bizzat Allah olur ve hitap Allah'tan yapılır" ise, yukarıda Allah'ın münezzehe olduğu söylenerek reddedilmiş olan 'Allah-insan konuşması, -hem de Cebrâil ile birleşik bir halde,- yine cereyan etmiş olmaz mı? Görüldüğü gibi bu görüş, birtakım tutarsızlıklar taşımaktadır.

Öyle ise yukarıda zikrettiğimiz Tekvir Suresi 19.âyetinde belirtilen "Kur'ân'ın Cebrâil'in sözü olması"; "Kur'ân'ın Allah adına Cebrâil tarafından vahyedilmiş olduğu" anlamındadır.⁷⁴ Ayetteki bu üslup belağî bir üsluptur. Zira Arap belağatında bir şey elçiye nispet edilebilir.

Zerkânî (ö.1948), bu hususta "Menâhilü'l-İrfan" adlı kitabında demiştir ki: "İnsanlardan bazıları saçmalayarak: "Cibrîl-i Emin, Rasulullah (s.a.v)'a Kur'ân'ın manalarını indirmiştir. Rasulullah (s.a.v)'da o manaları Arab diliyle anlatmıştır" diye iddia etmişlerdir. Diğer bir grup da: "Kur'ân'ın lafzı Cibrîl-i Emin'e aittir, çünkü Allah Teala ona yalnız Kur'ân'ın manasını vahyediyordu" diye iddia etmişlerdir. Bu her iki iddia, günahı gerektiren batıl sözlerdir, Kitab, Sünnet ve icmâin açıklamasına zıttır, kendisiyle yazı yazılan mürekkep kadar değeri yoktur. Benim inancıma göre, bu iki iddia Müslümanların kitaplarına gizli olarak sokulmuştur. Bu iki iddiaya göre Kur'ân'ın lafzı Hz.Muhammed (s.a.v)'e veya Cibrîl-i Emin'e ait ise Kur'ân nasıl muciz olur (benzerini getirmekten beşeri nasıl aciz bırakır?) Sonra Kur'ân'ın lafzı Allah'ın değilse Kur'ân'ın Allah'a nisbeti nasıl sahih olur? Halbuki, Allah Teala Hazretleri:

~y«X«8J_«8 -y«R_ V_2"j~ Äv-§ -y«ÄV_~ «°y_ «6 «p«W_2K_««
·]Ä.B_«& -~2h-°j_«4 «"≠_«D_«B_2,~ «w[-6-h_2L-W_2j~ «w-8
°f«&j_~ 2-Ä_~«—

⁷³ Ateş, Çağdaş Tefsir, XI, 529.

⁷⁴ et-Taberî, Câmiu'l-Beyan, XIV, 79.

Allah katında çok değerli, sözü dinlenen, Cibrîl adında, güvenilir, doğru sözlü soyut bir Ruh olduğu anlaşılmaktadır. Bu Ruh, melekler içinde çok itibarlı bir Allah elçisidir. Ama kendisi yalnız değildir. Kendisi gibi daha birçok elçilik yapan melek vardır. Kendisi, vahye şeytan sözü karışmaması için koruyucu meleklerin koruması altında Peygambere gelmektedir.

Bütün vahiyler gibi Kur'ân da tek bir kaynaktan gelmiştir ki, bu kaynak da “Ümmü'l-Kitab=Ana kitap” veya “Kitab-ı Mekkûn=Korunmuş kitap”tır. Süleyman Ateş'in de belirttiği gibi “Suhuf-u Mükerrreme= Mukaddes sahifeler” ve “Levh-i Mahfuz=Korunmuş levha” kavramları da aynı kaynağı ifade etmektedir. Vahiy, Ummü'l-Kitap'daki haliyle, mutlak ilâhî kelimeler olduğu için ses ve harflerden münezzehtir; herhangi bir beşer dilinde olmaktan uzaktır.

Allah Teala, engin bilgi hazinesinden insanları bilgilendirmek istediği zaman, vahiy almaya istidatlı olan kullarından birini seçer ve ona, kelamını o elçinin kavminin konuştuğu dil kalıplarına dökerek gönderir. Yani Allah, her kavme kendi dilleriyle konuşan bir peygamber göndermiş ve her peygambere de kendi konuştuğu dil ile vahyetmiştir. Dolayısıyla Hz.Muhammed (s.a.v)'e de Kur'ân Arapça olarak vahyedilmiştir.

Yüce Allah, Kur'ân'ı, bizce mahiyeti bilinmeyen bir tarzda aracı melek olan Cibrîl'e işittirmiş, manasını ona bildirmiş, sonra da onun işitip manasını kavradığı vahyi Arapça dil kalıplarına dökerek, Cibrîl vasıtasıyla Hz.Peygamber'e inzal etmiştir.

Kelamullah ses ve harf cinsinden olmayıp, Allah'ın zatıyla kâim olan ezeli (kadîm) manadan ibarettir ki, buna “kelam-ı nefsi” denilmektedir. Çünkü Kelamullah bu anlamda Allah'a ait sıfatlardandır. Allah'ın sıfatları da kadîmdir, mahluk değildir. Ancak kadîm olan bu ezeli kelamın ses ve harflere dökülmesi, yani mananın insanların konuştuğu dil kalıplarına sokularak şekillendirilmesi ve bu şekillerin seslendirilmesi yaratıklar için söz konusudur, dolayısıyla mahluk olan kelam budur. Bu kelama da “kelam-ı lafzî” denilmiştir. Kelam-ı lafzînin Allah'a nisbet ve izafe edilmesi de, Kur'ân'ın kadîm manalarının lafza büründürülmesiyle ortaya çıkan yaratma işinin mahluklar tarafından değil, Allah tarafından yapıldığını göstermektedir.

Kur'ân bazılarının dediği gibi sadece mana olarak değil, hem mana hem de lafız olarak indirilmiştir.

Son olarak şunu söyleyebiliriz ki, vahyin mahiyetini kavrayabilmek, onun içyüzünü yani ne olup ne olmadığını bilmekle mümkündür. Bu da genel anlamda,

SOYSALDI, M., *Kur'ân Vahyinin Oluşum Şekli*

mutlak varlıktan sudur eden (çıkan) ezeli kelamın, vahye muhatap olan peygambere nasıl ulaştığı gibi konuların iyi anlaşılmasına bağlıdır. Vahiy peygambere mahsus subjektif bir tecrübe olduğuna göre, onun mahiyeti ile ilgili verilecek bilgiler de, nassa dayalı bilgiler olması gerekir.

KAYNAKLAR

- Ahmed b. Hanbel,
- *el-Müsned*, İst., 1981.
- Alûsî, Ebu'l-Fadl Şihabuddin Seyyid Mahmud,
- *Ruhu'l-Meânî fî Tefsiri'l-Kur'âni'l-Azîm ve Sebi'l-Mesânî*, Beyrut, trs.
- Ateş, Süleyman,
- *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri*, Yeni Ufuklar Neşriyat, İst., 1988.
- *Kur'ân-ı Kerim Meleğin Vahyidir*, Yeni Ufuklar Neş., İst., trs.
- Dihlevî, Şah Veliyyullah b.Abdirrahim,
- *Hüccetullahi'l-Bâliğa*, Çev: Mehmet Erdoğan, İst., 1994.
- Duman, Zeki,
- *Vahiy Gerçeği*, Fecr Yayınları, Ankara, 1997.
- Elmalılı, Muhammed Hamdi Yazır,
- *Hak Dini Kur'ân Dili*, İst., trs.
- Erdoğan, Mehmet,
- *Akıl-Vahiy Dengesi Açısından Sünnet*, İst., 1995.
- Ertuğrul, İ.Fennî,
- *Hakikat Nurları*, İst., 1949.
- el-Eşarî, Ebu'l-Hasan,
- *Makâlâtü'l-İslamiyyîn*, İst., 1982.
- Fazlur Rahman,
- *Ana Konularıyla Kur'ân*, Çev: Alpaslan Açıkgenç, Ankara, 1987.
- İbn Manzur, Cemaluddin Muhammed b.Mükerrem,
- *Lisanu'l-Arab*, Beyrut, trs.
- İzutsu, Toshihiko,
- *Kur'ân'da Allah ve İnsan*, Çev: Süleyman Ateş, Yeni Ufuklar Neşriyat, İst., trs.
- el-Kevserî, Muhammed Zâhid,
- *Te'nibu'l-Hatib*, Mısır, 1361/1942.
- el-Kurtubî, Ebû Abdillah Muhammed b.Ahmed,
- *el-Câmi Li Ahkâmi'l-Kur'ân*, Beyrut, 1985.
- el-Kirmânî, Şemsuddin Muhammed b.Yusuf b.Ali,
- *Şerhu Sahihi'l-Buhârî*, Kahire, 1939.
- Mennâu'l-Kattân,
- *Mebâhis fi Ulûmi'l-Kur'ân*, Beyrut, 1986.

F.Ü.Sosyal Bilimler Dergisi 2000 10 (1)

- er-Rağıb el-İsfehânî Ebu'l-Kasım el-Hüseyin b.Muhammed,
- *el-Müfredât fi Garibi'l-Kur'ân*, Beyrut, trs.
er-Râzî, Fahrüddin Muhammed b.Ömer,
- *et-Tefsiru'l-Kebir* (Mefatihü'l-Gayb), Tahran, trs.
Sifil, Ebubekir,
- *Modern İslam Düşüncesinin Tenkidi*, İst., 1999.

- Soysaldı, H.Mehmet,
- *Nüzulünden Günümüze Kur'ân İlimleri ve Tarihi*, Elazığ, 1996.
- *Kur'ân Semantiği Açısından İnançla İlgili Temel Kavramlar*, Çağlayan Yayınları, İzmir, 1977.
es-Suyûtî, Celaluddin, Abdurrahman b.Ebi Bekir,
- *İtkan fi Ulûmi'l-Kur'ân*, Beyrut, 1973.
Sülün, Murat,
- “*Vahiy, Nübüvvet ve Kur'ân'ın Vahyediliş Aşamaları*”, Marmara Üniv. İlahiyat Fak.
Dergisi, Sayı: 11-12, İst., 1997.
Şa'rânî, Abdulvahhab,
- *Kitabu'l-Yevâkît ve'l-Cevâhir fi Beyâni Akâiri'l-Ekâbir*, Mısır, 1307.
et-Taberî, Muhammed b.Cerir,
- *Câmiu'l-Beyân fi Te'vili'l-Kur'ân*, Beyrut, 1325.
et-Taftazânî, Mes'ud b.Ömer,
- *Kelam İlmi ve İslam Akâidi*, (trc: Süleyman Uludağ), İst., 1982.
et-Tehânevî, Muhammed Ali b.Ali,
- *Keşşâfu Istilahâtü'l-Fünûn*, İst., 1984.
ez-Zemaşşerî, Ebu'l-Kasım Carullah Muhammed b.Ömer,
- *el-Keşşaf an Hakâiki't-Tenzil*, Beyrut, trs.
ez-Zerkânî, Muhammed Abdülazim,
- *Menâhilü'l-İrfan fi Ulûmi'l-Kur'ân*, Mısır, trs.
ez-Zerkeşî, Bedruddin Muhammed b.Abdillah,
- *el-Burhan fi Ulûmi'l-Kur'ân*, (thk: Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim), Mısır, 1972.
Watt, W. Montgomery,
- *Günümüzde İslam ve Hristiyanlık*, Çev: Turan Koç, İst., 1991.

Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi "Fırat University
Journal of Social Science" Cilt: 10 Sayı: 1, Sayfa:189-206,
ELAZIĞ-2000

TÜRKÇEDEKİ +-A PEKİŞTİRME EKİNİN TÜRKİYE TÜRKÇESİ AĞIZLARINDA KULLANILIŞI

Yrd. Doç. Dr. Ahat ÜSTÜNER*

ÖZET

Türkçenin ilk belgelerinden itibaren pekiştirme eki göreviyle kullanılan bir +-A ekinin varlığı bilinmektedir. Tarihî Türk yazı dillerinde de yer alan bu ek günümüz Türkiye Türkçesi ağızlarında da sıkça karşımıza çıkmaktadır.

Ek, Türkçenin eski dönemlerinde olduğu gibi, Türkiye Türkçesi ağızlarında da cümle sonunda; bir kısım zarf, bağlaç ve edatlardan sonra veya "-ken, -AndA" gibi zarf-fiil ekleriyle birlikte anlamı kuvvetlendirmek, pekiştirmek amacıyla yaygın olarak kullanılmaktadır. +-A pekiştirme eki, şart ekiyle kullanılınca, şart eki -sAnA şekliyle emir kipi eki görevi yapmaktadır.

Anahtar Kelimeler

Pekiştirme eki, Türkiye Türkçesi ağızları, zarf-fiil eki, şart eki, emir kipi eki, zarf, bağlaç, ünlem

USAGE OF +-A INTENSIVE SUFFIX IN TURKISH LANGUAGE IN TURKEY TURKISH DIALECTS

SUMMARY

Since the first written documents of Turkish language It has been known that suffix +-A functions as a intensive suffix. That suffix, which is used in Turkish Manuscripts, is often seen in old Turkey Turkish dialects in our days. It is widely used after the words such as adverb, conjunctions and prepositions in order to reinforce the meaning as it is in old periods of Turkish in Turkey Turkish dialects at the end of the sentence.

+-A intensive suffix functions as an imperative when it is used with a condition suffix. The suffix is commonly used after gerund suffixes such as "-ken, -AndA" and adverbs.

* Fırat Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

Key Words

Intensive suffix, Dialects of Turkey Turkish, Gerund suffix, Condition suffix, imperative mood, adverb, conjunction, exclamation

Türkçede pekiştirme eki göreviyle eskiden beri kullanılan bir -+A ekinin varlığı bilinmektedir. Tarihî Türk yazı dillerinde ve bir kısım çağdaş Türk lehçelerinde kelime bünyesinde yalnız başına veya bir kısım eklerle birleşmiş olarak kullanılan -+A pekiştirme (te'kid) ekinin kullanımı, Türkiye Türkçesi ağızlarında da yaygın şekilde devam etmektedir. -A pekiştirme ekine ses ve kullanım bakımından benzeyen " A " edatı da, Türkçenin eski dönemlerinde olduğu gibi, bugün de cümle başında çağrı edatı; cümle sonunda hayret ve şaşkınlık bildirme, dikkat çekme, kuvvetlendirme amacıyla kullanılan bir edat (vokativ) olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bu yazıda adı geçen ekin, Türkçenin grameriyle ilgili çalışmalarda ifade edilen görevlerini, Tarihî Türk yazı dillerindeki durumunu özetleyerek; Türkiye Türkçesi ağızlarında yer aldığı şekilleri, kelimeleri ve ekin fonksiyonlarını tespit etmeğe çalışacağız.

Edat olan "A", yaygın olarak kelimelerin başında çağırma ünlemi göreviyle kullanılır: " *A beyim! A yiğit!*" şeklindeki bu kullanılış eskiden beri devam etmektedir. Cümle başında yer alan bu edatın pekiştirme eki +-A ile benzerliği yoktur.

" A " edatının kullanıldığı ikinci bir yer ise cümle sonunda yer aldığı kullanılıştır. Cümle sonunda genellikle kuvvetlendirme, pekiştirme amacıyla kullanılan bu edat için Abdurrahman Fevzi Efendi Mikyasü'l-Lisân Kıstasü'l-Beyan isimli eserinde şu görevleri sayar: "Soru cümlelerinde anlamı pekiştirmek, sorulara şaşkınlık anlamı katmak, istek cümlelerine kovma, azarlama, sakındırma anlamları katmak ve cümleye hususîlik anlamı katmak amacıyla kullanılan bir pekiştirme edatıdır." (Erdem, 1998:s. 18) Edatın şaşkınlık, takdir ve hayret ifadesi için de kullanıldığı görülmektedir. (Clauson,1972: s.1 ; Hacıeminoğlu, 1984: s. 284) Divanü Lugati't-Türk'te "A" edatından "şaşalamayı anlatan bir edat" diye bahsedilir. (TDK.Yay., 1972: s.5) Ayrıca S. G. Clauson, A edatının XI. yüzyıl Karahanlı metinlerinde hayret bildiren bir ünlem olarak "*Ol meni a kıldı*" (= beni şaşırdı.) şeklindeki ifadelerde kullanıldığını da belirtir. (Clauson, 1972: s. 1)

ÜSTÜNER A., *Türkçedeki +-A Pekiştirme Ekinin...*

*8-12 Kasım 1999 Tarihinde yapılan VII. Milletler Arası Türkoloji Kongresine sunulan bildiridir.

" A " edatı, Clauson'un belirttiği en son görev hariç, yukarıda sayılan görevlerle, günümüzde de yaygın şekilde kullanılmaktadır. Pekiştirme eki olan +-A ise Türkçe kelimelerde bazen tek başına kelime sonunda, bazen de pekiştirme görevi yapan başka eklerle birlikte kullanılmıştır. S. Gerard Clauson, ek olan +-A'nın, edatın ekleşmesiyle oluştuğunu söyler ki, Türkçenin yapısı ve ekin kullanılış şekli göz önüne alınırsa bunun doğru olduğunu kabul etmek gerekir. (Buran,1996: s.207-214) Ancak aynı araştırmacının edat olan A'nın kökenini Farsçaya dayandırmasını, yeterli ve kandırıcı deliller olmadan kabullenmek güçtür. (Clauson, 1972: s.1)

+A, pekiştirme eki göreviyle Türkçenin en eski metinlerinden itibaren karşımıza çıkmaktadır: Tonyukuk abidesinde geçen "*Anda sakındıma*" T.22 (= *O zaman düşündüm.*) ifadesinde, sonda yer alan -a için araştırmacılar "Cümlelerin anlamını kuvvetlendiren bir ek olduğu" görüşünde birleşmektedirler. (Ergin, 1997:s.71; Tekin,1994:s.11; Alyılmaz, 1994:s.257) Ekin buradaki kullanım şekli ile cümle sonunda yer alan "A" edatının kullanımı arasında büyük benzerlik mevcuttur. Ancak araştırmacıların çoğunlukla bunu bir ek saymaları ve çekimli fiile bitişik okumaları, bu dönemi, a edatının ekleşme sürecinin başlangıç dönemi veya ara dönemi olarak kabul etmemiz gerektiğini düşündürmektedir.

+A pekiştirme ekinin Eski Uygur Türkçesi metinlerinde, hitap gruplarından sonra yaygın olarak kullanıldığı görülmektedir:

" *Ay yeklere !*" (*Ey şeytanlar!*) Uygurica IV.

"*Ay içilerime!*" (*Ey kardeşlerim!*) Altun Yaruk 611/11(Alyılmaz. 1999: s.534-540)

"*Ay ere!*" (*Ey kişi!*) Altun Yaruk 8/6

"*Ay buyruka!*" (*Ey kumandan!*) Altun Yaruk 624/6 (Kaya,1994: s.64, 327)

Kutadgu Bilig'de bu ekin emir kipi teklik 2. şahısta yalnız başına "*tura, bile, yıga, aça*" ve Atabetü'l-Hakayık'ta "*edgü kıla*" ifadelerinde ve yine bir pekiştirme eki olan -gıl/-gil ekiyle birlikte "*körgile, yangıla*" ifadelerinde kullanıldığı görülmektedir. (Hacıeminoğlu, 1996: s. 190 ; Mansuroğlu, 1979: s. 171)

"*Negü kim kerekin anındın tile*

F.Ü.Sosyal Bilimler Dergisi 2000 10 (1)

Anında adın yok sana küç bile" KB 1280 (Neye ihtiyacın varsa ondan dile; bil ki sana yardım edecek ondan başka bir kuvvet yoktur.) (Arat,1985: s.103)

"Ayur tur kadaşın gürin körgile

Ziyaret kılıp sen yana yangıla" KB. 6298 (Bir de ilave etti: Kardeşinin mezarını bir gör, onu ziyaret edip öyle geri dön.) (Arat, 1985: s. 451)

Bu dizelerde "-A" hem emri pekiştirici bir ek olarak ve hem de bir kafiye ve vezin unsuru olarak kullanılmış görünmektedir. Atabetü'l-Hakayık'ta

"İlahi öküş hamd ayur men saña

Seniñ rahmetiñdin umar men oña" dizelerinde geçen "*oña*" kelimesi için Reşit Rahmeti Arat "*oñ*"dan (= sağ) genişlemiş şekil olabileceğini söylemektedir (Arat, 1951:s. 103). Bu kelimedeki -a sesi, kanaatimizce bir kafiye unsuru olarak da kullanılabilen "+a pekiştirme eki" olmalıdır. Atabetü'l-Hakayık'ın ilk bölümünde beyit sonlarında yer alan "*miñe, neñe, teñe*" kelimelerindeki +e sesleri de hem bir kafiye unsuru ve hem de pekiştirme eki göreviyle kullanılmışlardır. (Arat, 1951:s. 41-43) Nitekim Clauson da A'nın Kutadgu Bilig'de bir mısra tamamlayıcısı olarak kullanıldığını belirtmektedir. (Clauson, 1972:s. 1)

Kutadgu Bilig'de olduğu gibi, +A pekiştirme ekinin görülen bir kullanılışı da, başka bir pekiştirme eki olan ve Türkçede emir kipi teklik 2. şahısta kullanılan -gIl ekiyle birlikte kullanılışıdır. Ahmet Caferoğlu bu ekin -gıla / -gile, -kıla / -kile, -gula / -güle şekillerinde Başkurt ve Kırgız Türkçelerinde halen kullanıldığını bildirmektedir. (Caferoğlu,1971: s. 1-10) Osman Fikri Sertkaya'nın "-an /-en Ekli Yeni fiıklar ve Örnekleri Üzerine" başlıklı makalesinde üzerinde genişçe durduğu -An ekinin menşei konusunda farklı yorumlar mevcuttur. (Korkmaz, 1987: s. 155-165) Bu ekin "+-A pekiştirme eki ile, aynı görevle kullanılan -n ekinin birleşik şekli" olabileceğini düşünüyorum. Sertkaya çalışmasında -An ekinin mevcut belgelerimizde görülen tüm örneklerine yer vermiş; -An ekinin, başlıca üç şekil içerisinde: -gıl / -gil ekiyle -gınan / -ginen; şart kipiyle -sañan / -señen ve gerundium ekiyle -pAn şekillerinde anlamı "pekiştiren, kuvvetlendiren" bir fonksiyonla kullanıldığını ifade etmiştir. -sAñAn ekinde bu fonksiyonu esas olmakla beraber vezni tamamlayan bir unsur görevi yaptığı da belirtilmektedir. (Sertkaya,1989: s.335-352) Aynı makalede de belirtildiği gibi, -A pekiştirme ekinin kuvvetlendirilmiş şart kipinden yani -sAñAn ekinde sonra -sAñAnA şeklinde kullanılışı Osmanlı ve Azerbaycan Türkçelerinde görülür. Tuhfetü'l-Letaif'te, Ma'arifnâme'de, Dede Korkut hikayelerinde 9 örneği görülen ve Müyessiretü'l-Ulum' da bahsedilen

ÜSTÜNER A., *Türkçedeki +-A Pekiştirme Ekinin...*

(Sertkaya,1989,335-352) -sAñAnA şeklindeki ekin , şart kipiyle birden fazla pekiştirme ekinin birleşmesiyle oluştuğu açıkça görülmektedir.

Günümüz Türkiye Türkçesinde yaygın bir şekilde kullanılan -sAnA şeklindeki teklik 2. şahıs emir kipi, Tarihî Türk yazı dillerinde de kullanılmıştır. +-A pekiştirme eki burada şartı kuvvetlendiren bir ek olmaktan çıkmış, şart kipinin emre dönüşmesini sağlayan bir emir kipi teklik 2. şahıs eki durumunu kazanmıştır.

Kıpçak Türkçesinde teklik 2. şahıs şart kipinin dışında, çokluk 2. şahıs şart kipinde de "*kelseñize*" gibi ifadelerde bu ek karşımıza çıkmaktadır. (Karamanlıoğlu, 1994: s. 115) Ali Fehmi Karamanlıoğlu, Et-Tuhfetü'z-Zekiye' de pekiştirme diye gösterilen "*kelsengiz ne*" şeklindeki kullanımla +-A pekiştirme eki arasında ilgi kurmaktadır. (Karamanlıoğlu, 1994: s. 115)

-gıl / -gil pekiştirme eki Çağdaş Türk lehçelerinden Azerbaycan Türkçesinde -gınan / -ginen şeklinde (Ergin, 1981: s.198; Zeynalov,1993: s.346), Kırgız Türkçesinde emir kipi çokluk 2. şahıs eki göreviyle -gıla / -gile şekillerinde kullanılmaktadır. (Öner, 1998: s. 192)

Jean Deny, +-A pekiştirme eki hakkında bilgi verirken, bunu cümle sonunda kullanılan "*ne olacak, ne olur?*" soru anlamı taşıyan "ne" nin yerine şimdiki Osmanlıcada kullanıldığını ifade eder ki bu görüş kanaatimizce doğru değildir. Yazarın kendi verdiği "*Ol keşişleri kadı edeceğüme kendi kullarımdan etsem ne?*" şeklindeki ifadelerde cümlenin anlamı istifham sanatı ile kuvvetlendirilir. Buradaki "ne" soru edatı ile -A pekiştirme ekinin bir ilgisi yoktur. (Deny, 1941: s. 311-312) Eserinde bu ek hakkında, "Pekiştirmeli uymaca edat olarak -a, sözü daha sağlanmış yapmağa ve başlıcası apaşıkâr bir şeyi bildirmeğe yarar. Vokalle biten kelimeye "ya" şeklinde eklenir. "*Yazsalar a! Yazsa ya!*" açıklamasını yapar. (Deny,1941: s. 679) Edat olan a ile ya arasında bir fonksiyon benzerliği bulunur, ancak bunları aynı edat saymak mümkün değildir. Çünkü bugün Türkiye Türkçesi ağızlarında +-A pekiştirme eki genellikle diğer pekiştirme eklerinden (Karahan, 1996: s. 205-236) -n veya -m ile birlikte yer almaktadır.

Leylâ Karahan, "Anadolu Ağızlarında Kullanılan Bazı Zarf-fiil Ekleri" isimli makalesinde " bu zarf-fiil eklerinin yapısında bulunan -a / -e, -ı / -i, ,m, -n, -k, -l, -z, ,t, -ca eklerinin, ne olursa olsun, hâl eki, küçültme eki, zarf eki, kuvvetlendirme edatı, vs. birer pekiştirici unsur olduklarını" belirtir. Yazarın çalışmasında yer verdiği zarf-fiil eklerinden yapısında -A pekiştirme eki bulunan zarf-fiil ekleri şunlardır: -arakdana (Ankara) , -incana (İsparta), -incama (İsparta),

F.Ü.Sosyal Bilimler Dergisi 2000 10 (1)

-kana (Adana), -kenez (Kayseri), -kenem (Bolu), -kenelicek (Giresun), -madana (Kayseri), -ışkına (Çankırı), -kenezleyin (Kayseri) -kenek (Çankırı), -kenem (Amasya), -kenelik (Trabzon), -ışkime (Güney Batı Anadolu Ağızları) Ayrıca sabahdana, eyicene, bilene, yandana kelimelerinde de bu +-A pekiştirme ekinin yer aldığını belirtir. -arakdana ekinin sonunda yer alan "-a"nın yaklaşma hâli eki olduğunu söylemenin Türkçedeki ek sıralanışına aykırı olduğunu belirtir. (Karahan,1996: s. 205-236)

+A pekiştirme ekinin Türkiye Türkçesi ağzlarında yer aldığı bizim tespit ettiğimiz ek ve kelimeler, bu şekillerin kullanıldığı sahalar ve fonksiyonları şunlardır:

Cümle sonunda

metel ney bilirim-a. Nev. NYA.120

tabi u vahiT diceksin-e bizi Türk yaraladı dimeceksin-e yonannı yaraladı dimeceksin-e. Man.GBAA. 13

ayrıyeten amucanuñ kâvesi var-a. Ada. SAA.105

O da beni kimi yoh değil a. AKD.28

neri varıyoz bilmiyoz-a ! Den. GBAA.52

türkiyede de bu gadâ zenginini zor bulursuna. Küt. KYA. 152

ışkodraya gidesem gelmen-â KYA.158

Türkiye Türkçesi ağzlarında pek çok örneği görülen bu tür cümlelerde-cümle sonunda yer alan ve " A " edatıyla büyük benzerlik taşıyan "+-A" eki "pekiştirme, tasdik, ihtar, şaşırma, hayret bildirme, dikkat çekme, vs." fonksiyonlarıyla kullanılmaktadır.

Eklerle

- ken zarf-fiil ekiyle

-kene < -ken + e :

yoluna dönerkene goynundan bir kese vermiş. Niğ. OAAD.3

yola düştük gelirkene önümüzüze bir orman geldi. Ank.OAAD.204

işlengi işlerkene bir guş gelmiş Yoz. OAAD. 153

o guzuyu guderkene oruc-uduh. Nev. NYA.120

ağnadükene bunu söylüyü Tok. STİAT. 159

yaPTirmiyöñ felan derkene aralarında bi nizah çıkıyor. Ada. SAA.

170

sevk-oldu-gibi gelikene görüşdüK. Man. GBAA.12

orda bûrda sürünükene bu gadar ... Af. GBAA.40

yolda gelirkene Muzu hatına söylemiş. KMar. GDİAT.136

kövüne merkebi çekip gidekene iki kişi arkasından gidiyomuş. Bal. ADÜM I, 3

gedip gelmekteykene bi gün sabunnu suya attı İsp. ADÜM I. 72

gederkene bi deve raslıyo. EKTA. 73

-gene < -ken + e :

Koye gidegene bizi yónannılar çevirdi. Man. GBAA. 14

-kenne < -ken + n + e :

avlanıp yeyip günü geçerkenne ḋmişler ki : KAA. 121

-kennek < -ken + n + e +k :

geriye gelirkennek arkamızdan çabıK gelmesinler. Ada. SAA.127

vardı ha derkennek oğlan görüyor bunu. KAA. 136

-kenneg < -ken + e + k :

F.Ü.Sosyal Bilimler Dergisi 2000 10 (1)

it galdı die dirkenneğ gözüm geride... Ada. SAA. 150

-kennem < -ken + e + m :

derkennem tayırı güÇolu baba ras geddi. Ada. SAA. 199

derkennem bir sâhte gabsin çığartdilâ Ada. SAA.202

-kana < -ken + e :

traş olurkana ohumuş onu. Kay.OAAD. 63

Kelolanı uyhudakana ırmâ atalım. Kırş. OAAD.101

alma toplakana çıdım. Zon. ZBKİA. 134

bu âyilen varıkana ni nüzûm vâdı... Man. GBAA. 19

çârikana adını ündesin. İzm. GBAA. 30

elleni yıkâkana iki iliyen var-ımuş Den. GBAA.57

Gaçaykana bi evde hurdula. Bal. ADÜM I. 12

antebde durukana fransız inan-sulf-olundu. KYA.185

órda durâkana çivitçi âşam evini vâmuş. Muğ. ADÜM I.

-hana < -ken + e :

gız odunnarı galdırırhana iki tene cefair gormüş. Niğ. OAAD.36

Evel zamandayhana Galbır samandayhana Kay. OAAD.77

gelin oynarhana şöyle bi döner Nev. NYA. 121

-kanna < -ken < n + e :

*cüzdanımı verdi bakarkanna baKtımîdi beş esKerlig görünüyör.
Ada.SAA.123*

o kóye gelip su ararkanne içeri su içmeye kapanıp... KAA. 120

-kannak < -ken +n + e + k :

ÜSTÜNER A., Türkçedeki +-A Pekiştirme Ekinin...
buğaçeden varırkannak dutDuk Ada. SAA.150

-AndA zarf-fil ekiyle

-endene < dön -en + de + n + e :

geri döni. dönendene gonahlıye. El. EYAD.45

-sA şart kipiyle

-sáne <-sa + n + a :

avcı üsdüñe ceren geldi vursáne ! Kay. OAAD.53

oğlum dedi bahsana bahan El. EYAD.114

'sen de söyleñ söylesáne ! Nev. NYA.120

-sane <-sa + n + a :

yüzünden belli sinirl-oldûğu bahsane Nev. NYA. 122

-sana <-sa + n + a :

Amet kanca vursana RÍA. 211

âlasana kör-olası derdiler. Ada. SAA.114

Köv 'âsı geliy garşı çıksana GAA I. 382

baksana bâladık. DTYA. 31

-sene < -se + n + e :

sürsene goynum sürsene ısırğana girsene

mevlam saña mal vermiş gadirni bilsene Tok. STİAT. 197

F.Ü.Sosyal Bilimler Dergisi 2000 10 (1)

ümmete para veseñe madem Zon. ZBKİA. 104

añladı-vıseñe heniñ a'lındadı. Ay. GBAA. 77

e laf etsene. Bur. ADÜM I. 107

I. *beyle halın varmış ekın eksene Ganadıñı gurup şahra çeksene GAA
382*

Yukarıda belirttiğimiz gibi, teklik 2. şahıs emir kipi -gII ve zarf-fiil eki -Ip / -Up ekleriyle birlikte kullanılan -an ekinin yapısında da bu -A pekiştirme ekinin bulunduğu kanaatindeyim. Bu kullanımlar da Türkiye Türkçesi ağızlarında görülmektedir.

-Ip / -Up zarf-fiil ekiyle

-iben / -iban < -ıp + a + n :

Gece gündüz ah ediben güderem AKD.203

Ağlatıban ay bağrım başım delmişem. AKD. 203

-gII emir kipiyle

-gınan / -ginen < -gıl + a + n :

sen de Emrah'nan burda bires gonuş gınan AKD.229

bu gece evinde misafir ıeeginen AKD.359

bunun birini de vezire kesginen. AKD. 359

-yınan < -(y) in +a +n :

dedi şehirin kızlarını toplayınan AKD.27

Bağlaçlarla

kine < ki + n + e :

şurîa birikiyo-kine e yiyecek yoh. Nev. NYA.207

soñra diyelerkine nâdara size isyanda bulundıysa da...
Ada.SAA.125

Dedikine gene şu gadının doru olduğunu Gadoluna bildirin. KMar. GDİAT.137

zumurdañga kuşu dedikine: itler var. GAnt. GDİAT.185

aklında tutamazkine hepsini. KYA.171

hinci mevlüdde-mikine? KYA.171

sen konuşmuyon-kine. KYA. 172

savcılıkda gız diyokine: EKTA.69

Kine < ki + n + e :

daha gaç gün oldiKine ben dam dutalı Ada.SAA.162

kinem < ki + n + e + m :

vallâ olum aklımda heç yog kinem böyle. Ada. SAA. 223

gine < ki + n + e :

bi hatıbı var-ıdın didi-gine ne müaggimesi? Man. GBAA.13

kına < ki + n + e :

gız deyo-kına hadi buba... Man. GBAA.16

diyo-kına birbirine bunnar Man. GBAA.17

F.Ü.Sosyal Bilimler Dergisi 2000 10 (1)

kıne < ki + n + e :

şindi diyor kıne hoca : KAA. 192

hına < ki + n + e :

195

bu gız gafasını dıhdı içeri girdi bahdihına bu şah...GAnt. GDİAT.

barileme < bari + le + m + e :

Barileme bizim herifden izin alıym da gedek. GAA I.362

madamakin < madem + a + ki + n :

ZBKİA. 110

sen dükenmiş de madama-kin neye yolluyoñ kóye onu? Zon.

Zarflarla

sabahdana < sabah + dan + a :

gidersín mutvağa sabahdana. sabahdana gız gider. El EYAD.129

sizi cella-edecem sabahdana. El. EYAD. 129

güzelcene < güzel + ce + n + e :

burdan güzelcene kibarcana şiye giderik Nev. NYA. 157

güzelcecene < güzel + ce + ce + n + e :

yedi, işdi güzelcecene AKD.111

kibarcana < kibar + ca + n + a :

burdan güzelcene kibarcana şiye giderik Nev. NYA. 157

sonamına < son + a + m + ı + n + a :

ÜSTÜNER A., Türkçedeki +-A Pekiştirme Ekinin...

ondan sonamina âr'rik Nev. NYA. 205

ordanıma < ordan + ı + m + a :

ıcih yardım iyleñ korpümüze ordanıma söyüm. Nev. NYA.206

böylecene < böyle + ce + n + e :

bunu böylecene şeyediyo. Amasya EEDA. 36

böylecene tamam eğitim edü ... Amasya EEDA. 36

sana kimsá etmezdi böylec'ene gúmani RÍA. 206

ancaka < ancak + a :

onbeş ç'eşitini 'an'caka yeruk. RÍA.203

nadara < ne kadar + a :

*soñra diyelerkine nâdara size isyanda bulundüysa
da...Ada.SAA.125*

gadara < kadar + a :

zabâ gadara kilisiye dıkılımış Ada. SAA.129

toPladın gadara toPla Ada. SAA. 132

taa o yemeğleri sen kesinceye gadara şe edi... UMA 184

çabıkçana < çabuk + ça + n + a :

odın çabıkçana geldim. Man. GBAA. 10

içesinde çabıkçana geldim. Man.GBAA. 10

iyicene < iyi + ce + n = e :

beygiri dolu dizgin eyicene süre. Bal. ADÜM I. 5

şönnecime < şöyle + cik + (i) m + e :

F.Ü.Sosyal Bilimler Dergisi 2000 10 (1)

öliü-de-mi beyim? Ha şönnecime yau! KYA.157

yenidene < den + e :

köve eñesin yenidene KYA.211

hemene < hemen + e :

gendi gendini vurucuyken olan hemene ulaşır. GAA I. 350

gadana < kadar + a:

hani yavışı görmedük bu seFere gadana Zon. ZBKİA. 106

Edatlarla

bilene < bile + n + e :

yolları bilene gahıp gidiyo. Nev. NYA. 208

vasiyatıñ içinden çıgmamışlar bilene. Ada. SAA.156

diyene < di -(y) e + n = e :

*on iki dene adam vurmuş cümhürlüden o bir gaviru adamım diyene
anca da o-ğadar adam varıdı heP tüketmiş. Ada. SAA. 131*

Zamirlerle

eveldenekini < evvel + den + e + ki + n + i :

eveldenekini biçincek mursal'a gelir de gonardık. Ada. SAA.156

Ömer Asım Aksoy, Gaziantep ağzında "gelsene, otursana " gibi ünlem niteliğindeki sözlerin "gelseneñ, otursanañ" şeklinde olduğunu, diğer şahıslarda "gelseneñiz (< gelseniz e), gelseñez (< gelseniz e), gelseñeydin (< gelseydin e), gelseñeydiniz (< gelseydiniz e)" şeklinin kullanıldığını belirtir. Yazar "ki" bağının da "kine, kına, kuna" şekillerinde görüldüğünü belirtmektedir. (Aksoy, 1945: s.149-150) Ancak eserinde yer alan metinlerde bu şekil kullanımlara rastlayamadık. Bu kullanım şekillerinin tespiti için, yöreden tabii bir ortamda derlenmiş çok geniş metinlerin bulunması gerekir. Her yöreye ait yeterli metinler taranırsa veya yöre ağzları iyi bilinirse -A pekiştirme ekinin daha pek çok kelime ile farklı kullanımlarını görmenin muhtemel olduğu kanaatindeyiz. Mesela Elazığ yöresi ağzlarında taradığımız metinlerde rastlayamadığımız "*sankime, bileme, bilene, iyiceme, güzelceme, akşamdana, zatene, vs.* " şeklinde kullanımların olduğunu biliyoruz.

Görüldüğü gibi Türkiye Türkçesi ağzlarında çeşitli zarf veya bağlaçlar +-A pekiştirme ekiyle genişletilmekte ve kuvvetlendirilmektedir. Bütün bu kelimelerle birlikte ekin kuvvetlendirme fonksiyonu açıkça görülmesi de, bir kısmında diğerlerine benzetilerek analogi yoluyla ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Büyük bir kısmı zarf olan bu kelimelerin hepsi +-A pekiştirme ekiyle pekiştirilmiş veya genişletilmiştir. Bu kelimelere Gaziantep ağzında görülen "*sahılam, zatılam*" şeklindeki kelimeleri de ilave edebiliriz. (Aksoy, 1945: s.366 ve 368)

Bu zarf ve edatlara getirilen "a, e" için bir kısım eserlerde "son türeme ses" şeklinde açıklamalar yapılmaktadır. (Gülensoy,1988: s.45 ; Korkmaz,1956: s.51) Turgut Günay, "son seste ünlü türemesi" başlığı altında yer verdiği "*ancaka, egere*" gibi kullanımlar için dipnotta, " a ve e ünlülerine tekabül eden bu türeme tekit göreviyle ekleşmiş eski hitap edatının izlerini taşımaktadır." açıklamasını yapar. (Günay, 1978: s.74) Zeynep Korkmaz -kene şeklindeki eki, "Bu şeklin morfoloji bakımından açıklanmasını -kan / -ken şekillerinin dil hafızasında zarf-fiil eki olduklarının unutulması, diğer ünlü ile yapılan zarf-fiillere benzetilerek yeniden bir ünlü eklenmesi tarzına bağlamak gerekir sanıyoruz." şeklinde açıklar. (Korkmaz,1956: s.51)

Sonuç

Türkçenin pekiştirme göreviyle eklenen "a" edatı Türkiye Türkçesi ağzlarında yaygın olarak çeşitli şekillerde ve farklı görevlerde kullanılmaktadır. Edat olarak da kullanımı devam etmektedir. Edat olarak cümle başında çağırma ünlemi ve soru cümlelerinin başında pekiştirme göreviyle yer alır. Cümle sonunda ise "tasdik, ihtar, hayret, kuvvetlendirme, vs" fonksiyonlarıyla yer almaktadır.

F.Ü.Sosyal Bilimler Dergisi 2000 10 (1)

Yazı dilimizde olduğu gibi, ağızlarda da şart kipini emir kipine dönüştüren ve emri kuvvetlendiren bir ek olarak kullanılmaktadır.

Özellikle zarf-fiil ekleriyle, ekleri genişleten, pekiştiren bir unsur olarak Türkiye Türkçesi ağızlarında sıkça yer almaktadır. Türkçenin tarihî dönemlerinde ve yukarıda belirttiğimiz bazı çağdaş lehçelerde olduğu gibi, emir kipi teklik ikinci şahısta emri kuvvetlendiren ikinci bir ek olarak -gınan / -ginen şeklinde Arpaçay yöresi ağızlarında görülmektedir.

Yaygın olarak "ki" bağlacıyla "pekiştirme, kuvvetlendirme" fonksiyonu ile kullanılmaktadır. Çeşitli zarfların ve bir kısım bağlaçların sonunda ortaya çıkan -a / -e bazı eserlerde söylendiği gibi sadece kelime sonunda türeyen bir ünlü ses değil, bu kelimeleri kuvvetlendiren pekiştirme ekidir.

Kaynakça ve Kısaltamalar:

Açıkğöz, Nuray, **Emirdağ Kaşkarlı Türkmenleri Ağızı**, Yüksek lisans tezi, Elazığ 1990 (EKTA.)

Aksoy, Ömer Asım, **Gaziantep Ağızı**, C.I., İstanbul 1945 (GAA.)

Alyılmaz, Cengiz, **Orhun Yazıtlarının Sözdizimi**, Erzurum 1994

Alyılmaz, Cengiz, "Ünlemlerin Seslenmeleri Kuvvetlendirici İşlevleri", **Türk Gramerinin Sorunları II**, Ankara 1999, s.534-540.

Arat, Reşit Rahmeti, **Atabetü'l-Hakayık**, İstanbul 1951

Arat, Reşit Rahmeti, **Kutadgu Bilig I Metin**, Ankara 1991

Arat, Reşit Rahmeti, **Kutadgu Bilig II Çeviri**, Ankara 1985

Buran, Ahmet, "Türkçede Kelimelerin Ekleşmesi ve Eklerin Kökeni", **3. Uluslararası Türk Dil Kurultayı**, Ankara 1999, s. 207-214.

Caferoğlu, Ahmet, **Anadolu Dialektolojisi Üzerine Malzeme I**, Ankara 1994 (ADÜM I.)

Caferoğlu, Ahmet, **Güney-Doğu İlleri Ağızlarından Toplamalar**, Ankara 1995 (GDİAT.)

Caferoğlu, Ahmet, **Orta Anadolu Ağızlarından Derlemeler**, Ankara 1995 (OAAD.)

ÜSTÜNER A., Türkçedeki +-A Pekiştirme Ekinin...

Caferoğlu, Ahmet, **Sivas Tokat İlleri Ağızlarından Toplamalar**, Ankara 1994 (STİAT.)

Caferoğlu, Ahmet, "Türkçemizdeki -gıl ve -gil Emir Eki", **TDAY-Belleten 1971**, s.1-10

Cengiz, Murat, **Saimbeyli (Adana) Ağızları**, Yüksek lisans tezi, Elazığ 1998 (SAA.)

Clauson, S. Gerard, **An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth- Century Turkish**, Oxford 1972

Çelik, Ebru, **Ebemü - Eraslan-Deveci (Amasya) Köyleri Ağzı**, Lisans Tezi, (EEDA.)

Deny, Jean, **Türk Dili Grameri - Osmanlı Lehçesi**, (Çev. Ali Ulvi Elöve), İstanbul 1941

Divanü Lugati't-Türk Dizini, Türk Dil Kurumu Yayını, Ankara 1972

Erdem, İlhan, **Abdurrahman Fevzi Efendi-Mikyasü'l-Lisân Kıstasü'l-Beyan**, Yüksek Lisans Tezi, Malatya 1998

Eren, Emin, **Zonguldak-Bartın-Karabük İlleri Ağızları**, Ankara 1997 (ZBKİA.)

Ergin, Muharrem, **Azeri Türkçesi**, İstanbul 1981

Ergin, Muharrem, **Orhun Abideleri**, İstanbul 1997

Gülensoy, Tuncer, **Kütahya Yöresi Ağızları**, Ankara 1988 (KYA.)

Gülensoy, Tuncer; Buran, Ahmet, **Elazığ Yöresi Ağızlarından Derlemeler**, Ankara 1994 (EYAD.)

Günay, Turgut, **Rize İli Ağızları**, Ankara 1978 (RİA.)

Hacıeminoğlu, Necmettin, **Karahanlı Türkçesi Grameri**, Ankara 1996

Hacıeminoğlu, Necmettin, **Türk Dilinde Edatlar**, İstanbul 1984

Karahan, Leyla, "Anadolu Ağızlarında Kullanılan Bazı Zarf-fiil Ekleri", **Türk Kültürü Araştırmaları Yıl XXXII/1-2 1994**, Ankara 1996, s.205-236

Karamanlıoğlu, A. Fehmi, **Gülistan Tercümesi**, Ankara 1989

Karamanlıoğlu, A. Fehmi, **Kıpçak Türkçesi Grameri**, Ankara 1994

Kaya, Ceval, **Altun Yaruk**, Ankara 1994

Korkmaz, Zeynep, **Nevşehir Yöresi Ağzı**, Ankara 1977 (NYA.)

F.Ü.Sosyal Bilimler Dergisi 2000 10 (1)

Korkmaz, Zeynep, "Türkçede -n Zarf-fiil Eki ile -pan / -pen Eki ve Türemeleri", **TDAY Belleten 1984**, s.155-165

Korkmaz, Zeynep, **Güney-Batı Anadolu Ağızları**, Ankara 1956 (GBAA.)

Mansuroğlu, Mecdut, "Karahanlıca" , **Tarihî Türk fiiveleri**, Ankara 1979, s. 141-182.

Olcaý, Selahattin, **Doğu Trakya Yerli Ağzı**, Ankara 1966

Olcaý,Selahattin; Ercilasun, Ahmet Bican; Aslan, Ensar, **Arpaçay Köylerinden Derlemeler**, Ankara 1988 (AKD.)

Orkun, Hüseyin Namık, **Eski Türk Yazıtları**, Ankara 1986

Öner, Mustafa, **Bugünkü Kıpçak Türkçesi**, Ankara 1998

Öztürk, Rıdvan, **Yeni Uygur Türkçesi Grameri**, Ankara 1994

Sertkaya, Osman Fikri, " -an / -en Ekli Yeni fiikiller ve Örnekleri Üzerine" **TDAY Belleten 1989**, s.335-352

Tekin, Talat, **Tunyukuk Yazıtı**, Ankara 1994

Zeynalov, Ferhat, **Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Dilbilgisi**, (Çev. Yusuf Gedikli), İstanbul 1993

Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi "Fırat University
Journal of Social Science" Cilt: 10 Sayı: 1, Sayfa:207-215,
ELAZIĞ-2000

BAKİ'NİN DEVRİYYE TÜRÜNDE YAZDIĞI BİR GAZELİ Yard. Doç. Dr. Ali YILDIRIM*

ÖZET

Bâki, rind karakterli bir şair olup, şiirlerinde tasavvufla ilgili beyitleri fazla bir yer tutmamaktadır. Bu beyitlerinde tasavvufun anlam derinliklerine inmeyen şair, tasavvufu daha çok sıkıntılı dönemlerinde bir sığınak olarak görmüş, bazen de şiirlerinde sanat yapmak bakımlarından kullanmıştır.

Devir, tasavvufun önemli bir rüknü olup, vahdet-i vücud inancına dayanmaktadır. Buna göre Vücut-ı Mutlak olan Allah'tan ayrılan varlık, seyr-i nüzul ve seyr-i urucu tamamlayarak tekrar Allah'a vasıl olacaktır.

Bâki, tasavvufi beyitlerinde tasavvufu daha yüzeysel almakla birlikte, devriyye türünde yazmış olduğu bir gazelinde tasavvufun engin vadisine vâkıf olduğunu göstermiştir.

Anahtar Kelimeler: Bâki, Devir, Devriyye, Vahdet-i Vücut

SUMMARY

ONE OF BÂKİ'S GHAZELS IN THE TYP OF DEVRİYYE

Bâki, who is an epicurean person, does not give much place to the couplets dealing with Sufism in his poems. The poet, who had not used deep meanings in his couplets about Sufism, saw Sufism as a shelter in his depressive times and sometimes used it to show his literary skill.

Devir, which is an important principle of Sufism, is based on monoteism. According to that idea human being who separates from God, the eternal being, reaches Allah again by completing Seyr-i Nüzul and Seyr-i Uruc. Although Bâki thinks of Sufism more superficial; in his poems about Sufism, in one of his lyric poem, he shows that he has rather profound knowledge about Sufism

Key Words: Bâki, Devir, Devriyye, Monoteism.

Devrinde "Sultanü'ş-şuara" diye de tanınan Bâki, zevk, safa ve eğlenceye düşkün rind karakterli bir şairdir. Ona göre bu dünya geçici, insan ömrü çok kısadır; dolayısıyla bu geçici ve kısa ömrü mümkün olduğunca iyi değerlendirmeli, gam ve kederi bir tarafa bırakmalıdır. İnsan, yarının ne olacağı endişesi gütmemeli, gününü gün etmelidir. Ancak Bâki, her ne kadar hayata ve dünyaya bu kadar bağlılık gösterse de bu hususta mübtezelliğe düşmeyerek, bir

* Fırat Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

F.Ü.Sosyal Bilimler Dergisi 2000 10 (1)

itidal sergiler. İztırap ve kederi ifade eden beyitlerinde de şairin bu ızdırabının yüzeysel olduğu, her şeye rağmen hayata bağlılığı ve hayat sevgisi ortaya çıkmaktadır.

Şiirlerinin çoğunu yukarıdaki düşüncelerle söyleyen şairin divanında tasavvufî bir takım beyitlere de rastlamak mümkündür. Ancak şair, bu beyitlerinde tasavvufun anlam derinliklerine inmeyip, tasavvufu daha çok bir umde, bir kaide yönüyle şiirine almıştır. " Tasavvufi kavram ve terimleri şiirine bazen estetik gaye ile yerleştirdiği bazen de mazuliyet dönemlerinde ve sıkıntılı zamanlarında tasavvufun huzur dünyasına girerek teselli bulma düşüncesi ile ele aldığı görülür".¹ Vahdet, kesret, Vücut-ı Mutlak, Adem-i Mutlak, Cemal-i İlahi, tecelli vs. tasavvufî terimler çerçevesinde ifade ettiği beyitler, şairin divanının hacmi göz önüne alındığında pek az yer tutmaktadır.

Biz bu makalede, Bâki'nin daha çok tekke edebiyatı içerisinde sayılan bazı tarikatlere mensup şairler tarafından yazılan "devriyye" usulünde yazdığı bir gazelini konu edineceğiz.²

Tasavvufi düşüncenin önemli bir rüknünü oluşturan devir inancı, varlığın Vücut-ı Mutlak olan Allah'tan ayrılıp yeryüzüne inmesi ve tekrar ona vasıl olması esasına dayanmaktadır. Bu hususu Fuad Köprülü şöyle ifade etmektedir: "Mutasavvıflar bu devriyye hareketlerini tıpkı bir daireye teşbih ederek, kavs-i nüzul kavs-i uruc adı ile ikiye ayırmışlardır. Vücut-ı mutlaktan ayrılan Nur-ı İlahi, sırasıyla akl-ı küll(taayyün-i evvel, tarikat-ı muhammedi)'den ukul-ı tis'aya, nüfus-ı tis'aya, eflak-i tis'a(dokuz felek)'ya tebayi'-i erba'a(dört mizaç)'ya ve tâ toprağa kadar anasır-ı erba'a(su, toprak, hava, ateş)'ya geçer ki mebde' veya kavs-i nüzul budur; bunu müteakip aynı nur, topraktan madene, ondan nebata, ondan hayvana, ondan insana ve insan-ı kamile geçerek tekrar aslına rücu eyler ki, bu ikinci devre de ma'ad veyahut kavs-i su'ud(kavs-i uruc) derler".³

Bazı Alevi-Bektaşî şairlerinde tenasuh(ruh göçümü)'la karıştırılmakla birlikte başta Muhyiddin-i Arabî, Mevlana, Yunus vb. gibi büyük mutasavvıflar devri, çok daha farklı algılayıp, değerlendirmişlerdir.

Bu mutasavvıflar, Devr'i yalnız insana değil cemadât, nebâtât ve hayvânâta da teşmil etmişlerdir. " Ruhun hayat tecrübesi ile kemal bulmak için

YILDIRIM A., Baki'nin Devriyye Türünde Yazdığı Bir Gazeli...

cismaniyet âlemine inzal edildiği" fikrinde bazı mutasavvıfların bu mütalaası Porphyre'in ve Kabalistlerin fikirlerine biraz uyarsa da, yine sistem bakımından onlardan farklıdır ve esasen büyük mutasavvıflar, ruhun nüzulünü bu suretle değil " İrâdât-ı İlahiyye'nin zatını izhar arzusunda bulunmasıyla" tefsir etmişlerdir.⁴

Mutasavvıflar, devir nazariyesini Hz. Peygamber'in "Ben nebi iken Adem su ile çamur arasındaydı" hadisine isnad ederler. Buna göre ilk yaratılan nur Hz. Peygamber'in nurudur. Yine tasavvuf ehli, "Ben gizli bir hazine idim, bilineyim, tanınayım diye âlemi yarattım" mealindeki hadis-i kudsiyi bu noktada sık sık dile getirerek, delil gösterirler.

Devriyyeler işledikleri konulara göre ikiye ayrılmaktadır. Bunlardan kavsi nüzulu anlatanlara ferşiyye, kavsi urucu anlatanlara arşiyye denmektedir. Türk edebiyatında yazılmış belli başlı devriyyeler Yunus Emre(4), Arşi(2), Neyzen Tevfik(2), Eşrefoğlu Rumi, Şiri, Harabi, Gaybi, Oğlanlar Şeyhi İbrahim Efendi, Pir Sultan Abdal, Yeksâni, Necmi, Gufrani, Hüsni, Ahmed Yesevi tarafından yazılanlardır.⁵

Kendisini Allah'ın dışında bir 'hiç' olarak gören mutasavvıflar, vahdet-i vücud anlayışı ile çok daha serbest, ateşli, coşkunsu devriyyeler söyleyebilmişlerdir. Böyle bir devriyyesinde Yunus Emre şöyle der:

Ol kâdir-i kün feyekûn lutf edici Rahmân benem
Kesmeyen rızkını veren cümlelere Sultân benem

Nutfeden âdem yaradan yumurtadan kuş düreden
Kudret dilini söyledi zikreleyen Sübhân benem

...

Bu yeri göğü yaradan bu arş u kürsi devriden
Bin bir adı vardır Yunus ol sahib-i Kur'ân benem ⁶

F.Ü.Sosyal Bilimler Dergisi 2000 10 (1)

Baki'nin gazeli, yukarıda adı geçen şairlerin devriyyeleri gibi uzun ve teferruatlı olmamakla birlikte, vahdet-nâme özelliği göstermekte, bu noktada Yunus Emre'nin söylediği devriyyelere benzemektedir.

İy yârânlar iy kardaşlar sorun bana kandaydım

Dinlersenüz eydiverem ezeli vatandaydım

...

Kâlu belâ söylenmedin tertib düzen eylesenmedin

Hak'dan ayru degüldüm ol ulu divandaydım

Yire bünyâd urulmadın Âdem dünyâyâ gelmedin

Öküz balık eylesenmedin ben ezeli andaydım ⁷

Yunus Emre'nin, Baki'nin söz konusu gazeli ile çok benzerlik gösteren diğer bir devriyyesi ise şöyledir:

Çark-ı felek yoğidi cânlarımız var iken

Biz ol vaktin dost idük Azrâ'il ağyâr iken

Niçe yıllar biz anda cem' idük cân kânında

Hakîkat âleminde ma'rifet söyler iken

Çalap 'ışkı cândaydı bu bilişlik andaydı

Âdem Havva kandaydı biz anunla yâr iken

Dün geldi Safî Âdem dünyâyâ basdı kadem

İblis aldadı ol dem uçmakda gezer iken

Ol vaktin biz uçarduk ceylan urup göçerdük

Nûrdan şarâb içerdük Hak bizi toylar iken

YILDIRIM A., Baki'nin Devriyye Türünde Yazdığı Bir Gazeli...

Cânlar anda bilişdi ol dem gönül alışdı
Âlem halkı karışdı denizler kaynar iken

Şükür bu deme geldük dostları bunda bulduk
Tuz etmek bile yidük 'ışk demin oynar iken

Ne oğul vardı ne kız vâhididük anda biz
Konşıyıduk cümlemüz nûr tağın yaylar iken

Ne gök varıdı ne yir ne zeber vardı ne zir
Yûnus dostdan haber vir 'ışkile göyner iken⁸

Yunus Emre'nin yukarıdaki devriyyeleri ile Bâki'nin sözkonusu gazelinde özellikle vurgulanan tasavvufun "vahdet-i vücud" nazariyesidir. "Âdem'i dünkü çocuk" olarak gören bu düşüncenin, mevcudatın yaratılması, daha sonra olan bütün hadiseleri kendisinden sonra görmesi ve adeta küçümseyerek bakması, sözkonusu nazariyenin dile getirilen ortak yönleridir. Bu düşünceye göre "ezeli vatan"da Allah'la vahdet halinde olduklarını söyleyen şairler, insanlık için çok eski olan hadiseleri "dünkü" ya da "yoktu" ifadeleri ile dile getirmektedirler. Bu açılardan baktığımızda söz konusu şiirlerde"idi" kipiyle özellikle bir vakte yani bütün ruhların Allah'la bir olduğu vahdet ânına bir gönderme vardır.

Bâki'nin gazeli:

- 1 Âhum göge boyandı gök göge boyanmadın
Yandum o şem' şevkına pervâne yanmadın
- 2 Âşüfte olup ol göze hayrân u zâr idüm
Nergis henûz hâb-ı 'ademden uyanmadın
- 3 Hûnîn olup akardı yaşum ırmağı müdâm

Cûş u hurûş ile sular akup bulanmadın

- 4 Döne döne tolanur idüm kûyını anun
Çarha girüp felek dahi dokuz dolanmadın
- 5 Mihr ile raks iderdi tozum zerreveş benüm
Girbâl ile bu hâk-i vücûdum elenmedin
- 6 Bâki yanardı âteş-i 'aşk ile odlara
Tâk-ı felekde meş'ale-i mihr yanmadın

1. Âhımın dumanı, gökyüzü göğe(mavi) boyanmadan(yaratılmadan) gökyüzünü boyladı. Pervane, mumun aşkına(veya ışığına) yanmadan, yandım.

Âh, şekil itibarıyla "elif" ve "he" harflerinden oluşmakla birlikte, Divan şiirinde klasik olarak "he" ağıza ve "elif" in üstündeki uzatma çengeli ise ağızdan çıkan dumana benzetilir ki ağız(leb) çok küçük olması, hatta varlığına rağmen yok sayılmasına(görünmemesi) binaen vahdeti simgelemektedir. Aynı şekilde "âh"ın diğer harfi olan "elif" de bir(tek)'i karşılamak ve Allah lafzının ilk harfi olmak bakımından yine vahdeti temsil etmektedir. Yine Allah lafzı saygıya binaen kısaca elif ve he ile yazılır ki bu da "âh" demektir. Tasavvuf ehli hep Allah aşkıyla âh demiş ve lafzen de iki kelimeyi bu şekilde ilişkili kılmıştır. Bâki, kelimelerin şekil ve anlamları ile çokça oynayan bir şair olması itibarıyla, bu beyitte de gök(birincisi gökyüzü ikincisi gök rengi) ve boyanmak(birincisi ulaşmak, boylamak ikincisi boyanmak) kelimelerinde tevriye yaparak şiirine başlamaktadır.

Şem' ve pervane klasik olarak maşuk ve aşığı simgeleyen iki unsurdur. Şem' mum demektir. Mum ise çoğunlukla insana teşbih edilmektedir. Mumun eriyen beyaz kısmı insanın vücuduna, alevi yüzüne, dumanı saçlarına, fitili ise insanın ruhuna teşbih edilmiştir. Ancak yukarıda geçen âh kelimesiyle de ilgilendirdiğimizde mum, şekli ve üzerindeki eğri dumanıyla âh'ın elifini oluşturur ki elifin simgelediği Allah'tır. Pervane mumun etrafında dönen

kelebektir. Ateşin cazibesine kapılıp, neticede yanarak yok olmaktadır. Bu durum, tasavvuf terimlerinden "fenafillah" ve "bekabillah"la izah edilir. Bu inanışa göre maddi ve manevi varlığını yok eden insan, Allah'ın bakılığında ebedi olarak var olacaktır. Pervanenin bir diğer anlamı ise haberci, yani peygamber demektir ki, şair, peygamber haberdar değilken ben haberdardım, diyerek vahdeti hatırlatır. Yanmak ise, hem ateşte yanmak hem de tasavvuf erbabının, aşk derdinden görünürde şikayetçi olmasını anlatmaktadır. Şevk kelimesi hem arzu, istek hem de ışık, parıltı anlamlarına tevriyeli kullanılmıştır. Işık, Cemal-i İlahi'ye mukabildir.

2. Nergis çiçeği henüz yokluk uykusundan uyanmadan, kendinden geçmiş bir âşık olup O'na hayran idim.

Âşüfte, çilgincasına seven, bu sevgisinden ne yaptığını bilmeyen, demektir. Göz kelimesi bildiğimiz anlamının yanında bir şeyin kaynağı, cevheri, esası anlamına da gelmektedir. Birisine bakıldığında onun gözüne bakılır. Hayranlık, uyuşturucu bir madde kullanıldığında kendinden geçen hâlidir ki nergis çiçeği göze benzemenin yanında, uyuşturucu özelliği ile de bilinmektedir. "Hayran" kelimesi tasavvufi açıdan değerlendirildiğinde bize Bezm-i Elest'i hatırlatmaktadır. Allah, bütün ruhları yarattığında, onları Elest meclisinde toplayarak, "Ben sizin Rabbiniz değil miyim?" diye sorar. Allah'ın cemali ile kendinden geçen ve hayran olan ruhlara, bu soruya evet anlamına gelen "belâ" sözüyle cevap vermişlerdir. İşte bütün ruhlara hâlâ o sarhoşluk içindedirler ve belâ(evete) sözünü söyledikten sonra belâ(musibetler)'ya uğramışlardır. Bu sözden itibaren ruhlara hicrana düşmüşler ve vuslatı arar olmuşlardır.

Hâb-ı adem, yokluk uykusu anlamına gelmektedir. Bilindiği gibi mevcudatın vücuda gelmeden önce ilm-i İlahide sabit olan suretlerine A'yân-ı Sâbite denmektedir. Şairin yokluk uykusu ile buraya işaret etmesi muhtemeldir.

3. Sular coşup, dalgalanıp bulanmadan(yaratılmadan), gözümün yaşı kanlı bir şekilde, durmadan akardı.

Hûnîn, gözyaşı hep maddi varlığa işaret eden kelimelerdir. İlm-i İlahi'de gizli olan ruh Allah'la vahdet hâlinde idi; ancak yaratılarak O'ndan ayrılmış oldu. Dolayısıyla bu ayrılık ve kopuş onda ızdırıp ve acıya sebep olmaktadır. Kanlı

F.Ü.Sosyal Bilimler Dergisi 2000 10 (1)

gözyaşı ızdırabın, ayrılığın bir tezahürüdür. Su ise insanın hilkatinde bulunan anasır-ı erbaadan biridir.

4. Dokuz felek henüz kurulup, dönmeye başlamadan, ben O'nun civarını döne döne dolanırdım.

Dönmek veya dolanmak bir câzibe merkezi etrafında olmaktadır. Maddi âlemde bildiğimiz en büyük sistem olan güneş sisteminden, en küçük sistem olan atoma kadar her şey, bir câzibe merkezinin etkisine kapılarak dönmektedir. Mevcudatın hepsi ise asıl câzibe merkezi olan Allah'a teveccüh etmiş, O'na yönelmiş ve O'nun cezbisine kapılmıştır. Bu cezbeye kapılan varlık, kendinden geçmiş bir halde, döne döne dolanmaktadır. Dokuz dolanmak, ısrarla devamlı dönmek anlamına bir deyimdir.

5. Aslı toprak olan varlığım kalbur ile elenmeden(yaratılmadan), tozum zerre gibi aşk ile dans ederdi(savrulurdu).

Bu beyitte de aslı toprak olan insanın, bedenlen yaratılmadan önceki hâli, yani ruh hali anlatılmış. Toprağı oluşturan zerreler havada görünmezler; ancak güneş ışığı bir huzme halinde aksettiğinde görülebilirler. Mihr, burada ikincil anlamıyla varlığın yegane sebebi olan İlahi tecelliye mukabil gelmektedir. Yine mihri güneş anlamıyla değerlendirdiğimizde, zerrelerin onunla dans etmesi tezadıyla birlikte, ikisinin de aynı bütünün parçaları olmaları yönüyle vahdete işaret edilmiştir.

6. Feleğin kemerinde güneş meşalesi yanmadan, Bâki aşk ateşiyle yanmaktaydı.

Aşk, tasavvufta en başta gelen unsurdur. Cemal-i İlahiye yani vahdete ulaşmak ancak aşk ile mümkündür. Mevcudat, Allah'ın "aşk-ı zâtî" ile güzelliğini göstermek, görmek istemesinden ortaya çıkmıştır. Bu sebeple Allah'a ulaşmanın yolu akıl ile değil aşk ile, denilmiştir.

Baki yukarıda da bahsettiğimiz gibi rind tabiatlı bir şairimizdir. Şiirlerinde tasavvuf çokça yer almamakla birlikte, onun tasavvufun engin vadisine vâkıf olduğunu da anlamaktayız. Baki, bu gazelinde olduğu gibi gerektiğinde Yunusça bir coşkunklukla, bu alanda da şiirler yazabileceğini bizlere göstermiştir.

DIPNOT VE KAYNAKLAR

1. Küçük, Sabahattin; "Baki'nin Şiirlerinde Tasavvuf" F.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi, C.7, 1995 Elazığ. s.133-136.

2. Söz konusu gazel, Prof. Dr. Sabahattin Küçük tarafından hazırlanan ve Türk Dil Kurumu tarafından yayımlanan "Baki Divanı" adlı eserde yer alan 397 numaralı gazeldir.

3. Köprülü, M. Fuad; Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar,s.324, Ankara 1984.

Ayrıca "Devriyyeler" ile ilgili bkz. Rıza Tevfik "Devriyyeler" Peyam-ı Edeb, nr. 25, 10 Mart 1330/25 Mart 1914; Abdülbaki Gölpınarlı, Alevi-Bektaşî Nefesleri İstanbul 1963,s.70-71; Abdülbaki Gölpınarlı, Tasavvuf'tan Dilimize Geçen Deyimler ve Atasözleri, İstanbul 1977, s. 93; Süleyman Uludağ, Tasavvuf Terimleri Sözlüğü, İstanbul 1995, s.93; M. Uzun, Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi "Devr" Maddesi; Cem Dilçin, Türk Şiir Bilgisi, Ankara 1995,s.348, Mustafa Tatçı, Edebiyattan İçeri, " Niyazi-i Mısri'nin Devriyyeleri ve Devir Anlayışı", Ankara 1997,s.234.

4. Köprülü, M. Fuad; Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar, Ank. 1984, s.324.

5. Uçman, Abdullah; "Devriyyeler Üzerine Rıza Tevfik'in Yayımlanmamış Bir Makalesi" M.Ü. Türklük Araştırmaları Dergisi, İstanbul 1993, s. 537-564.

6. Köprülü, M. Fuad; age, s.325.

7. Tatçı, Mustafa; Yunus Emre Divanı, Ankara 1990, s. 176.

8. Tatçı, Mustafa; age. s.254.

Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi “Fırat University
Journal of Social Science” Cilt: 10 Sayı: 1, Sayfa:217-232,
ELAZIĞ-2000

16. YÜZYILDA BÜYÜK BİR DEVLET ADAMI VE EDEBİYAT HAMİSİ DEFTERDAR İSKENDER ÇELEBİ

Yrd. Doç. Dr. Ali Yıldırım *

ÖZET

16. yüzyıl siyasi, sosyal, ekonomik alanlarda Osmanlı Devletinin zirvelere çıktığı bir yüzyıl olmuştur. Bütün bunların yanında bu yüzyıl, şiir ve edebiyatta da büyük gelişme ve ilerlemenin kaydedildiği bir dönem olmuştur. Bu gelişme ve ilerlemede dönemin devlet ileri gelenlerinin edebiyat ve şiire olan ilgilerinin önemli katkıları olduğu şüphesizdir. Başta padişah ve vezirler olmak üzere devlet adamının çoğu ya şair ya da şiir ve edebiyatla ilgili kişilerdir. Kendisi bir şair olmamakla birlikte, 16. yüzyılda şairleri kollayan ve koruyan biri olarak en çok dikkat çeken şahsiyet, kaynakların da belirttiği gibi İskender Çelebi'dir. Onun maddi ve manevi gücünü çoğu zaman şairlerin yetişmesi, korunması ve kollanması için kullandığı anlaşılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: İskender Çelebi, 16. Yüzyıl, Klasik Türk Edebiyatı, Şairler.

SUMMARY

DEFTERDAR İSKENDER ÇELEBİ, A GREAT STATESMAN AND A SUPPORTER OF LITERATURE IN THE 16. CENTURY

Ottoman Empire reached at its peak in political, social and economic fields in sixteenth century. That was the century of great progress in poem and literature . The main reason for the progress was that the rulers had a great interest on poem and literature. Most of the Sultans, viziers and other state officers were interested in poem and literature. Although he was not a poem, İskender Çelebi was a person, according to the remarkable sources, proteding poets. It can be seen that he mostly used his physical and moral power and influence to support the poets.

Key Words: İskender Çelebi, The sixteenth century, Classical Turkish Literature, poets.

16. yüzyıl Osmanlı coğrafyasında Bağdat, Diyarbakır, Konya, Bursa, Edirne gibi eski kültür merkezlerinin yanında Balkanlarda Üsküp, Prizren, Vardar Yenicesi vs.; Anadolu'da ise özellikle şehzade şehirleri olan Manisa, Amasya,

* Fırat Üniversitesi Fen-Edb. Fak. Türk Dili ve Edb. Bl.

F.Ü.Sosyal Bilimler Dergisi 2000 10 (1)

Kütahya, Trabzon gibi yeni kültür merkezleri oluşmaya başlamıştı. Ancak kuruluşu çok eski tarihlere uzanan İstanbul'un bu anlamdaki özelliği çok daha farklı idi. Devletin merkezi olmasından dolayı padişahlar, vezirler ve devlet ileri gelenlerinin ikamet ettiği İstanbul, çoğu şair veya şiire aşına olan sözkonusu şahsiyetlerin gölgesinde şairleri çeken bir cazibe merkezi olmuştur. Padişah sarayları devlet ileri gelenlerinin konakları, bazı kahve, dükkan ve tekkeler edebî sohbetlerin yapıldığı mahfiller idi.

Osmanlı tarihine göz attığımızda başta padişahlar olmak üzere vezirler, paşalar, kazaskerler, defterdarlar, nişancılar vs. ya şair ya da şiire ilgi duyan kişilerdi. Dolayısıyla taltif edilme, şiirlerinin beğenilmesi, edebî tenkit ve maişet endişesi şairleri söz konusu şahısların etrafında toplamıştır.

Bu topluluklar daima edebiyata ehemmiyet veren cömertlikleri ile sanatkârları koruyan kıymetli eserleri mükafatlandıran şahsiyetlerin tesiriyle olmuştur. Böylece bu kümelenmelerden muhtelif devirlerde ve belirli şahsiyetlerin etrafında birer edebî muhit meydana gelmiştir. Devlet büyüklerinin etrafında bu edebî muhitlerin oluşmasında, şiire ve edebiyata verdikleri önem, şairlere duydukları hürmetin yanında, zenginlikleri ve şairlere olan ihsan ve caizelerinin de önemli katkıları olmuştur.¹

Klasik Türk Edebiyatı şairlerinin hayatı ile ilgili en önemli ve başta gelen kaynaklar olan tezkireleri okurken karşımıza sık sık İskender Çelebi isminin çıktığını görmekteyiz. Pek çok şairin hayatı ile ilgili bilgi verilirken, " İskender Çelebi kullarındandır ", " İskender Çelebi'ye dahil olmuş ", " İskender Çelebi'ye intisab etmiş ", " İskender Çelebi'nin yetiştirmesidir", " İskender Çelebi tarafından devlet ricaline tanıtılmış", "Defterdar İskender Çelebi muhasiplerindedir " gibi ifadelerle karşılaşırız.

¹ Haluk İpekten, Divan Edebiyatında Edebî Muhitler, s.11

Bütün bunlar bizde, pek çok padişah ve devlet adamında olduğu gibi, İskender Çelebi'nin de aynı zamanda bir şair olabileceği düşüncesini uyandırmasına rağmen, onun şairliği ve şiirlerine dair bir kayıt bulamamaktayız. Şu halde kimdir bu İskender Çelebi ? 16. Yüzyıla ait tarihlere baktığımızda, onun için özel başlıklar açıldığını; tecrübeli ve yetenekli devlet adamlığı, zenginliği ve nüfuzundan uzun uzun bahsedildiğini görmekteyiz.

İsmail Hakkı Uzunçarşılı, İskender Çelebi'nin, 930 tarihli Hafza Sultan vakfiyesindeki kayda göre, Musa adlı birinin oğlu olduğunu söylemektedir².

Peçevî Tarihinde, İskender Çelebi ile ilgili verilen bilgilerin bir kısmı şöyledir: "Defterdarlık görevinde bulunanların en iyisi, hem kişilik hem de san bakımından en başta gelenidir. Hain Ahmet Paşa'nın yetiştirmelerindedir. Kendisinde bulunan kabiliyet dolayısıyla defterhaneye çırak olarak girmiş ve zamanla başdefterdarlık mertebesine erişmişti. Sadrazam İbrahim Paşa'ya seraskerlik layık görülünce, İskender Çelebi'ye de asker kethüdalığı mevki uygun bulundu ve devletin askerine ait bütün işler ona emanet olundu. Böylece kısa zamanda o kadar yüksek şan ve ulu ün sahibi bir defterdar oldu ki, bu devletin defterdar ve beylerbeyinde değil, sadrazamlarında bile bu derece ün sahibi kimse yok idi "³.

Bilindiği gibi İskender Çelebi, İrakeyn Seferinde Vezir-i azam İbrahim Paşa'nın bazı desise ve hileleriyle önce azlettirilmiş, daha sonra da aştırılmıştır. Bu olayın esas ve İskender Çelebi'nin zenginliği ile ilgili Solak-zâde Tarihinde detaylı bilgiler bulmaktayız. Vezir-i azam İbrahim Paşa, İskender Çelebi'yi yaşına binaen bir baba olarak görmekteydi ve aralarındaki muhabbet ve dostluk gayet sağlam idi. Hatta her hangi bir iş veya sefer durumunda padişah, vezirinden

²İ. Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi C.4, s.353.

³ Peçevî Tarihi, , C.I, s.32.

F.Ü.Sosyal Bilimler Dergisi 2000 10 (1)

İskender Çelebi ile müşavere etmesini, ona danışmasını isterdi. İrakeyn seferi öncesi bazı müfsitler Çelebi'nin savaşmakta mahir pek çok adamı olduğunu söylemeleri üzerine, vezir sözkonusu kişilerden yüz on asker ister. İskender Çelebi de bu isteğin bir kısmını karşılayabilir. Bu hadise üzerine vezir İbrahim Paşa'nın İskender Çelebi'ye tavrı değişmiş ve aralarındaki dostluk bozulmaya başlamıştı. Adı geçen seferde müfsitlerin bozgunculuğuyla Halep civarında hazineyi yükleyen İskender Çelebi'nin adamları hırsız diye tutuklanmış, ordunun sevki esnasındaki bir takım yanlışlıklar ve zorluklar da İskender Çelebi'ye mal edilerek astırılmıştır. Aynı tarih eserinde İskender Çelebi'nin zenginliği, şatafatı, gücü şöyle anlatılmaktadır: “ Vezir-i azam olan Ahmet Paşa, Rüstem Paşa'nın damadı olup, Merhum İskender Çelebi'nin kullarından idi. Onların rivayeti üzere, katledildikleri sırada, kendi defteri ile altı bin satılacak kölesi bulunmuş ve şark seferine teveccühleri esnasında kethüdasına sual edip " Bizimle sefere gidecek atı donu yerinde yarar ve çifte göçkülü silahdar ve namdar ademlerimizi yoklayıp göresin. Ne miktar yiğit var ise bana bildiresin" demiş. Kethüda da cümlesini yoklayıp, bin ikiyüz müretteb ve müsella sipahileri yerinde, ademisi bulunduğunu haber verdiğinde, seferi mukarrer eylemişler. Hatta o asırda ikinci vezir bulunan Ayas Paşa'nın tumturakı onun tumturakına göre bir mirliva denli ancak var imiş. Divan-ı hümayuna İbrahim Paşa dört yüze yakın üsküflü ile gelir imiş. Zikri geçen Ayas Paşa yetmiş seksen üsküflü ile gelirmiş. Ancak ondan fazlasına cesaret edemezmiş. Amma İskender Çelebi, üç yüz miktarı üsküflü ve altın elbiseli rengarenk kıyafetli, zib u ziynete donanmış kulları selama dizilirmiş. Bu arada kendisi de pamuklular üzerine yünlüler giyer, başka övünülecek şeylere itibar etmezmiş. Kendisi asıldığında, yüzden ziyade içoğlanı bulunmuş. Bunların seçkinlerinden on neferi, padişahın harem-i hümayununa gönderilmiş, diğerleri paşanın hazinesine ve sair ümeraya tevzi olunmuştur. Şanı yüce padişah, merhumun oğlanlarındaki edebli hizmetlerini gözetleyici olup, cümlesinin kendi

sarayına alınmasına ferman buyurmuştur Ertesi gün kimde bulundu ise, alınıp yüce ferman mucibince izzetli padişah huzuruna getirmişler. Yukarıda zikr olunan Ahmet Paşa, ikinci vezir iken vefat eden Piyale Paşa, vezir Urus Hasan Paşa, Behram Paşa, beylerbeyinden Geylanî Paşa merhum Defterdar vakasında padişahın haremine alınan kullarından imiş "4.

Hammer Tarihinde, yukarıdaki paşalar içinde meşhur vezir-i azam Sokollu Mehmet Paşa da zikredilmektedir. Yine Hammer Tarihinde, İskender Çelebi'nin hizmetinde ve emrinde bu kadar çok adam bulundurmasının sadece bir gösteriş arzusundan doğmayıp, devlet hizmetlerini liyakatla görebilecek kapasiteli insanlar yetiştirmek amacını güttüğünden bahsedilmektedir⁵.

Peçevî Tarihinde, yukarıda adı geçen Ahmet Paşa'nın ağzından şu bilgilere yer verilir: " Rahmetli İskender Çelebi'nin güç ve iktidarı, şimdi divanda oturmakta olduğumuz yedi vezirin hepsinden fazla idi. Rahmetli sadrazam da bu hesabın içindeydi, özellikle onun gücü başka zamanın on vezirinden daha çoktu "6. Onun, maiyetindeki insanlar için her sene Trabzon'dan birer gemi bez getirttiği, hatta bunların da yetmeyip, pazarlardan satın alarak tamamlattığı, yine tarih kitaplarında anlatılmaktadır.

İskender Çelebi, 24 Ekim 1534'te azlettirilmiş, azlinden 4 ay 20 gün sonra Bağdat'ta Atpazarında astırılmak suretiyle idam ettirilmiştir⁷.

Anlatıldığına göre, İskender Çelebi asıldığı gece padişahın düşüne girer ve boğazına sarığını geçirip, beni niçin günahsız yere astırdın diye boğmak ister.

⁴ Solak-zâde Tarihi, Haz. Vahid Çubuk, C.2, s.185.

⁵Joseph von Hammer, Osmanlı Tarihi, Haz. Abdülkadir Karahan, İst.1991, C.I, s.483.

⁶Peçevî Tarihi, age. s.32.

⁷ Yılmaz Öztuna, Büyük Türkiye Tarihi C.4, s.174.

F.Ü.Sosyal Bilimler Dergisi 2000 10 (1)

Sultan Süleyman bu korku ile uykudan uyanınca, "Dilerim İbrahim sen de yılına varmadan bu ecel ile gidesin" diye beddua eder. Gerçekten de öyle olmuştur⁸.

Kendisinden bahseden tezkirelerde İskender Çelebi için, " mürebbî-i ashâb-ı hüner ", "erkân-ı devletin yâr-ı kadîmi husûsan yegâne-i erbâb-ı devlet ", " ol asrın kerîmi nice Hâtem-i Tâî gibi sehâ-yı kerîmi ", " Bilge kişilerin yardımcısı ve fasîhlerin koruyucusu " vb. vasıflar sıralanmaktadır. Kınalı-zâde Hasan Çelebi, tezkiresindeki Hayâlî bahsinde İskender Çelebi'yi şöyle vasıflandırır: " Südde-i serây-ı ihsân u in'âmı ashâb-ı ma'ârif ve erbâb-ı letâ'ife sidre-i havâdis-i eyyâm olan mu'în u zahîr-i erbâb-ı kemâl u hüner menba-ı âb-ı hayât-ı sehâ İskender Çelebi, merkûmı ma'lûmı idinüp nice eyyâm dıraht-ı bahtın reşehât-ı sehâb-ı lutf-ı bî-encâmı ile terbiye ettikten sonra..."⁹.

Özellikle "mürebbîliği" çokça dile getirilen İskender Çelebi'nin maiyyetindeki kişileri iyi bir şekilde eğittiğinin bir delili de, kendisinin idamından sonra padişah ve devlet ileri gelenlerine dağıtılan içoğlanlarının terbiyesi ve iyi yetişmiş olmasından dolayı, padişahın emriyle hepsinin saraya alınmasıdır.

Maiyyetinde yedi bin civarında adamından bahsedilen İskender Çelebi'nin, her yönüyle iyi işleyen bir sistem kurduğu kesindir. Bu sistem devlet adamı, bilim adamı, sanatkâr ve hizmetkâr yetiştiren bir "okul" gibidir. Tecrübeli ve iyi bir devlet adamı olan İskender Çelebi, yeri geldiğinde bizzat eğiten ve öğreten bir öğretmendir. Kendisinin de böyle bir "okul"dan yetiştiği şüphesizdir. O, devletin sadece devlet adamlarıyla yönetilemeyeceği; bunun yanında yazara, şaire, mimara kısacası sanatkâra da ihtiyacı olduğu düşüncesindedir. Onun şairlerle ilgili düşüncelerini öğrendiğimiz ilginç bir anekdot şudur: " Merhum Mu'îdî'ye tekâüd akçesin itdürdüğün Ayas Paşa münfail olup, bu tâ'ifenün saltanata ne mu'âveneti vardır ki hazîne-i âmireden bunlara akça idersin diyicek, cemî'-i zamânda selâtin-

⁸ Peçevi Tarihi C.I,s.33., Solak-zâde Tarihi, C.2,s. 187.

⁹ Kınalı-zâde Hasan Çelebi, Tezkiretü's-şu'ara , (Haz. İbrahim Kutluk), C.I, s.354.

i cihân erbâb-ı nazm u inşâdan müstağnî olmuş değüllerdür. Zirâ selâtin-i 'izâmun âsâr-ı fütûhâtı âlemde bunların nazm-ı garrâsıyla bâki kalır ve menâkıb-ı târihi bu tâife inşâ-ı dil-güşâsıyla ma'lûm olur diye cevâb virüp Şeh-nâme'nin şu beytini okudu:

Suhanver nebûdî eger der-cihân
Ki mîgoft ahvâl-i şâhenşehân

" Dünyada söz ustaları olmasaydı, şahların ahvalini kim söylerdi (bilirdi)¹⁰.

İskender Çelebi zamanında Ayas Paşa gibi düşünen devlet adamı fazla değildi; başta padişah Kânunî Sultan Süleyman, şairleri koruyup, kollamakla birlikte kendisi de bir şairdi. Vezir-i azam İbrahim Paşa da şairleri koruyan ve kollayan biriydi. Kısacası bu dönem, şiir ve şairlerin çokça rağbet gördükleri bir dönemdi. Şairlerin maddî ve manevî sıkıntılarında ilk akla gelen ismin İskender Çelebi oluşuna ilginç bir örnek şudur: Figânî, iskele meydanında asılarak öldürüleceğini, bir kaç gün önce rüyasında görür. Karabâli-zâdeye giderek rüyasını ona anlatır. O da üzülmemesini, İskender Çelebi'ye gidip ona iskelede bir görev sağlayacağını söyleyerek, rüyasını hayra yorar¹¹. Yine İskender Çelebi'nin nüfuz ve gücüne bir delil de, adı geçen Figânî'nin kendisine isnad edilen bir beyitten¹² dolayı haksız yere idam edilmesi bahsinde şudur: " Derdmendi bir seher Tahta'l-kal'a'da ahz eyleyüp evvela teşhir idüp gezdirmişler. Ba'dehü Balık Pazarındaki dâra iletüp ber-dâr itmişler. Ashâb-ı mürüvvetüñ recâsına mecâl

¹⁰ Latifi, Tezkire-i Latifi, İst.1314, s. 91.

¹¹ Abdülkadir Karahan, Figani ve Divançesi, İstanbul 1966, s.xxii.

¹² Aslı Farsça olan bu beyit "Bu dünyaya iki İbrahim geldi biri put kırdı, öbürü put dikti" anlamında olup, Figânî, be-dâr-ı cihân yerine be-deyr-i cihân olsa daha iyi olurdu dediği için, onu çekemeyenler, beyti onun söylediği iftirasını atmışlardır.

F.Ü.Sosyal Bilimler Dergisi 2000 10 (1)

olmamış. Ahz u siyâseti def'aten olmağla İskender Çelebi duymağa ve recâ idüp kurtarmağa fürce bulamamış"¹³.

Aşık Çelebi'nin bahsettiğine göre, zamanın şeyhülislamı Kemalpaşazâde, Kazasker Muhyiddin ve Kadri Efendiler, Defterdar İskender Çelebi; Hayâlî, İshak Çelebi, Nihalî Cafer Çelebi, Hâfız-ı Acem vb. gibi şairlerle sık sık sohbet toplantıları yaparlardı. Aşık Çelebi'nin anlattığına göre bu meclisler öyle yüce olurdu ki, " Müşteri dehşetden taylesânın güm iderdi. Utârid yazup yanılıp söz söylese hayretten devâtı gibi gözi kararup şihâb gibi elinden hâmesi düşeyazardı. Havfinden mihrin makarrı rû'ûs-ı cibâl ve hilâlin yeri saff-ı ni'âl olurdu " ¹⁴.

İskender Çelebi'nin şairliği ve şiirinin varlığına dair bilgi bulunmamasına rağmen, onun şiire ve edebiyata vâkıf biri olduğunu, yine Aşık Çelebi'nin ifadelerinden anlıyoruz : " Yine ulemâ ve fuzalâ hâzır ve Hayâlî dahi ol meclisde halka-i kalenderân gibi dâ'ire-i sohbette bile dâ'ir idi Yahya Beğ, yayabaşı börki ve otağasıyla girüp Molla Merhûm (Kemalpaşazâde) namına bir kaside virüp okıdı ki matla'ı budur:

Fazl ile Rûmda bir dânedür ol mihr-i kemâl
Mâh-rûlar yañagında nitekim nokta-i hâl

Merhûm, pesend idüp tekrar okıdı. Ba'dehü İshak Çelebi'ye hitab idüp, mihr lafzı çesbân vâki' olmuşdur, diyüp İshak Çelebi dahi mülâhaza idüp beyân iderken, müsâbaka-i mülâhaza-i sibâk u siyâkda İskender Çelebi sebkât ve sâir ahâlden mübâderet idüp " Beli sultanum ism-i şerîfinüz Ahmed ve lakab-ı Ahmed şems ve şems mürâdif-i mihrdür diyü cevab virüp huzzâr-ı meclis İskender Çelebi'nin bilâ-reviyyet fitnatına tahsîn u âferin-i vâfir iderler "¹⁵.

¹³Ali, A.g.e.,s.256.

¹⁴Aşık Çelebi, Meşâ'irü's-şu'ara, Üniv Ktp. TY 2406, v.119b.

¹⁵ A.g.e. v.119b.

İskender Çelebi, başta Hayâlî olmak üzere Bursalı Rahmî, Yahya Beğ, İshak Çelebi, Nihâlî Çelebi, Celâl Beğ, Figânî, Harîrî, Basîrî, Riyâzî, Latifî, Gazâlî, Emânî, Refikî, Fevrî vb. pek çok şairin kimini himayesine almış, kimini devlet büyüklerine tanıtmış, kimisini de yetiştirmiştir. Tezkirelerde bu hususla ilgili şu tür ifadelerle karşılaşırız: " İskender Çelebi'nin perverde-i lutf u atâsı idi "16, " İskender Çelebi merhumun müşterâ kullarından idi "17, "Defterdar İskender Çelebi muhasiplerindedir "18, "Defterdar İskender Çelebi'ye intisab eylemiş "19,"Merhum İskender Çelebi'nin vezirliği sırasında ileri gelenlere yaklaşıp onların muhasibi olarak şöhret ve itibar buldu "20.

Bir sohbet ve gönül adamı olan İskender Çelebi, aynı zamanda nüktedan bir yapıya sahiptir. Onun, yine nüktedan bir şair olan Basîrî ile yaptığı latifelerden Aşık Çelebi şöyle bahseder: " Merhum Acem olduğu sebebden Rafz ve Hz. Muaviye'ye buğz u nakz ile müttehem olduğu haysiyyetden bir gün İskender Çelebi, 'Molla Basîrî, Ali gibi Muaviye dahi sâhib-i Hazreti risâlet-penâhî ve kâtib-i vahy-i ilahîdür niçün anuñla bunu bir bilmezsin ve ikisine beraber muhabbet kılmazsın' der. Merhum, 'Sultanum sen de defterdar, Abdüsselâm²¹ da defterdar. Andan seninle anı bir bileyim mi ve ikinize beraber muhabbet kılayım mı? der"²².

Basîrî ile şakalaşmayı çok seven İskender Çelebi, onun, İran'dan gelirken geçirdiği tehlikelerden, yaşadığı korkulardan, uğradığı iklim ve şehirlerden abartılı bir şekilde bahsetmesi üzerine "Mağribi de gördün mü ? diye kasd-ı iham

¹⁶ Kınalı-zâde, C.I., s.465.

¹⁷ Ali, Kühü'l-ahbarın Tezkire Kısmı, (Haz Mustafa İsen), Ank.1994,s.321.

¹⁸A.g.e. s.197.

¹⁹A.g.e. s.212.

²⁰ Latifî, Latifî Tezkiresi, Haz. Mustafa İsen, Ank. 1990. s.367.

²¹Defterdar Abdüsselam, Yahudilikten dönmedir.

²² Aşık Çelebi, Meşâ'irü'ş-şu'ara , Üniv. Ktp. TY 2406, v.68a.

F.Ü.Sosyal Bilimler Dergisi 2000 10 (1)

eder. Basîrî de "İskender-i Zülkarneyn degülüm ki cihanı görem" diyü karn imâsın başına kakar ilzâm ider" ²³.

Pek çok şairin onun övgüsünde kasideler söylediğini görmekteyiz. Latifî'nin İskender Çelebi vasfında bir 'bahâriyye' yazarak nevrûzda sunup, Belgrat'ta kitabet aldığı Âşık Çelebi nakleder²⁴. Kınalı-zâde Hasan Çelebi, Nihalî Çelebi bahsinde şöyle der: "Vezir-i Hâtem-atâ merhum İbrahim Paşa ve Defterdar-ı sehâ-siyer mürebbî-i ehl-i hüner merhûm İskender Çelebi zamanı olup Muhyiddin Efendi ve Kadri Efendi âlemüñ sadr-ı âli-kadri olup anların sılât u atiyyâtı dahi ulûfesinden ziyâde olup her gün münâdemet ü musâhebetinden cüdâ olmaz idî"²⁵.

Bütün bunlar, şairlerin bir şiirle bile büyük ihsanlara ve mansıblara kavuşabildiklerini göstermektedir. Bu tür şiirlerin İskender Çelebi gibi şiiri ve şairi seven bir insana yönelmesi gayet tabiiydi. İskender Çelebi'nin çok sevdiği ve kolladığı Figânî'nin ona söylediği bir kaside şöyledir:

Hümâ-yı dil olalı sayd o çeşmi şeh-bâza

Hezâr şevk ile cân mürği geldi pervâza

Yanında fâş ideli mâ-cerâ-yı dil-dârum

Geyürdi hil'at-ı âli sirişk-i gammâza

Kül eyledi yakup eczâmı 'andelîbâsâ

Bu köhne gülşen-i 'âlemde bir gül-i tâze

Nevâmı diñlemege ger büzürg ü ger kûçek

Niyâzum işidüp âheng iderse şeh-nâza

²³ A.g.e. v.68a

²⁴ A.g.e. v.133b.

²⁵ Kınalı-zâde, C.I,s.354.

Figân u nâle iderken girîv ile nâgeh
Hevâdan irdi hemân sem‘ine bir âvâze

Ki ey esîr-i kafes bülbül-i hazân-dîde
Hazândan ister iseñ ger irüşesin yaza

Bu dâstân-ı nev u bu cerîde-i şevkı
Hikâyet eyle yürü var o nükte-perdâza

Hidîv-i ‘arsa-i fikret müdebbir ü dânâ
Bülend-mertebe İskender-i ser-efrâza

Bu gün ki kân-ı sa‘âdetde bir gühersin sen
Ne hâcet ey dür-i yek-tâ yanuñda erbâza

Zer üsküfiyle kapuñda olalı hor derbân
Sipihre atdı külâhı irüşdi i‘zâza

Yanuñda hâs olanuñ âhırı olur Mahmûd
Kuluñ olanlar irüşür makâm-ı Ayâza

Kef-i sehâñ ile ol dem su sep ki ey yem-i dil
Bu sûz-ı fâka ile âteş uğramış sâza

Figânî bülbül-i gülzâr-ı midhatüñdür çün
‘Înâyetüñ gülüni koklat ol nevâ-sâza

F.Ü.Sosyal Bilimler Dergisi 2000 10 (1)

Olalı sen gül-i gülzâr-ı devlete vassâf
İrüşdi nazm-ı bedî'üm Kemâl-i i'câza

Hümâ-yı tab'umı görse Hümâyûn aydurdı
'Aceb hevâda uçar âferin o şeh-bâza

Ko lâf u da'vîyi ey dil senâ zamânıdur
Du'âlar eyle hezârân o gülşen-i râza

Yel-i bahâr ide çün münhezim şitâ cündin
Şükûfezâr-ı murâduñ Hak irgüre yaza²⁶

İskender Çelebi'nin Bağdat'ta asılarak öldürülmesine en çok üzülenlerden biri, onun meclislerine sık sık katılan Yahya Beğ'dir. O, bu üzüntüsünü onun ölümüne yazdığı bir tarihte şöyle dile getirir:

Mîr İskender-i'tibârı görüp
Ey gönül 'ibret al bu hâletden

Hâsılı gör ki 'âkıbet n'oldı
Bu kadar 'izzet u sa'âdetden

Taduben zehr-i kahrı ağzında
Kalmadı hiç eser halâvetden

Oluben necm-i tâli'i râci'
Ba'de vardı kemâl-i kurbetden

²⁶ Abdülkadir Karahan, A.g.e,s.27.

Kondı toz çehre-i emânetine
Sarsar-ı töhmet-i hıyânetden

Ref'ine vârid oldu hükm-i şerîf
Nâgehân dergeh-i 'adâletden

Çekdiler sûy-ı âsmâna hemân
Götürüp anı hâk-i zilletden

Gitdi döne döne semâ iderek
Dâr-ı ünse diyâr-ı gurbetden

Boynı bağılu kul oldu dergâha
Oldı âzâd bend-i mihnetden

Basmadı yir ayağı şâdîden
Başı kurtıldı çün mezelletden

Ağdı mi'râca hoş letâfet ile
Kurtulup 'âlem-i kesâfetden

Ölüsü dirisi anuñ aslâ
Olmadı hâli hiç rif'atden

Âhirete dahi ümîd oldur
Ola bir 'âlî yirde cennetden

Didi ehl-i semâ aña târîh

İtdi ‘azm-i sümûv letâfetden²⁷

Bunun yanında vezir İbrahim Paşa'ya iyi görünerek onun takdirini toplamak amacıyla, İskender Çelebi'nin ardından nankörlük edenler de olmuştur. İskender Çelebi'nin musahiplerinden olup, hayatında onun tarafından korunan ve kullanan Emânî, bu türden bir tarih söylemiştir. Âli bu olayı şöyle nakleder: " Defterdar İskender Çelebi musâhiblerindendir. Mezbur İskender Çelebi azlinde küfrân-ı ni‘meliği kabul ve isnâd-ı irtişâyla veli-ni‘metine ta‘n-ı nâ-makbûl idüp me‘âl cihetinden bu makule bir târîh-i medlûl dimişdür ki nakl olındı:

İrtişâ kasrını yapdukda Sikender Çelebi

Tahtasın sîmden itdürdi vü zerden mîhın

Der ü dîvârını nakş eyleyicek ol dâna

Katı açık boyadı çok idüben zırnîhın

Münteşir olıcak efvâha peyâm-ı ‘azli

Hâtif-i gayb didi rüşvet ile târîhin²⁸

Âli daha sonra bu tarihle ilgili bir yorum yaparak şöyle der:" Bu kıtada dâna edası irtişâ isnâdından sonra lâyıık degül idi ve bu mısra:

Der ü dîvârını nakş itmedi nakkâşâne

diyüp ol asrda mezbûr İskender Çelebi'nün mu‘ârızı olan Defterdar Nakkâş Ali'ye îhâm ve ol tarikle anuñ fesâdın bildürüp remz ile ibhâm itse yeğ idi"²⁹.

²⁷Kınalı-zâde,A.g.e. C.II,s.727., Latifi,age.s.186. Bu tarih, her iki kaynakta da Gazâlî'nin olarak verilmesine rağmen, Mehmet Çavuşoğlu'nun hazırladığı Yahya Beğ Divanında , Yahya Beğ'e ait olduğu söylenmektedir ki doğrusu budur.

²⁸ Ali, A.g.e. s.198.

²⁹A.g.e.,s.198

Sonuç:

Girmez ele biñ yılda bir insânuñ eyisi
Bulur getirür yirine devrân dimesünler

Âdem ki odur eylük ile añdıra adın
Devletde olan herkese insân dimesünler

Yukarıdaki beyitleri Latifi, Gazâli bahsinde İskender Çelebi'yi anlatırken kaydeder. Gerçekten de İskender Çelebi gibi hem devlet, hem de gönül adamlarının kolay kolay yetişmediğini görmekteyiz. O, milletlerin ve devletlerin bekasında maddî unsurların yanında, edebiyat ve şiir gibi estetik unsurların da önemini kavramış ve bunu düşündüğü anlamda uygulamış birisidir. Eğer bugün Türk edebiyatından bahsedebiliyorsak, İskender Çelebi gibi edebiyat ve edebiyatçı hâmilerini unutmamak gerekir. 16. yüzyıl başta padişahlar ve vezirler olmak üzere pek çok şair ve şair hâmisi çıkarmıştır. Bunlar başta Yavuz Sultan Selim, Kânunî Sultan Süleyman, II. Selim, III. Mehmet, İbrahim Paşa, Kemâl Paşazâde, İskender Çelebi, Tâci-zâde Cafer Çelebi, Karabâli-zâde, Kazasker Muhyiddin ve Kadri Efendiler vs.; ancak bunların içinde İskender Çelebi'nin ayrı bir yeri olduğu muhakkaktır. Latifi, şiirin revaç ve rağbet bulması, şehname ve hamselerin çoğalması İskender Çelebi'nin mutlu çağında gerçekleşti, der³⁰. İskender Çelebi, bir defterdar olmasına rağmen, yerine göre bir sadrazam kadar nüfuzu ve kudreti olan birisidir. Zenginliği ise, daha önce de bahsettiğimiz gibi çoğu vezirden hatta vezirlerden fazladır. Bu imkanlarını, merhametli ve şiire düşkün tarafıyla bir araya getirdiğimizde, şairleri maddî ve manevi olarak destekleyen ve kollayan büyük bir güç karşımıza çıkmaktadır.

³⁰Latifi, A.g.e., s.188.

F.Ü.Sosyal Bilimler Dergisi 2000 10 (1)

İskender Çelebi, hem devlet yönetimi hem de kültürümüz için çok büyük çabalar sarf etmiş, önemli hizmetlerde bulunmuş; bu iki hususiyeti mecz edebilmiş ender şahsiyetlerden biridir.

KAYNAKLAR

- Âşık Çelebi, Meşâ'irü's-şu'arâ, Ün. Ktp. TY 2406.
Hammer, Joseph von, Osmanlı Tarihi, (Haz. Abdülkadir Karahan), C.I, İst.1991.
İpekten, Haluk, Divan Edebiyatında Edebî Muhitler, İstanbul 1996.
İsen, Mustafa, Kühü'l-ahbar'ın Tezkire Kısmı, Ankara 1994.
Karahan, Abdülkadir, Figânî ve Divançesi, İstanbul 1966
Kınalı-zâde Hasan Çelebi, Tezkiretü's-şu'arâ, (Haz. İbrahim Kutluk), Ank. 1989.
Köprülü, Fuat, Türk Edebiyatı Tarihi, İstanbul 1983.
Latîfî, Latîfî Tezkiresi, (Haz. Mustafa İsen), Ankara 1990.
Latîfî, Tezkire-i Latîfî, İstanbul 1314.
Öztuna, Yılmaz, Büyük Türkiye Tarihi, C.4, s.174.
Peçevî İbrahim Efendi, Peçevî Tarihi, (Haz. Bekir Sıtkı Baykal), C. I, Mersin 1992.
Solak-zâde Tarihi, (Haz. Vahid Çubuk), C.2, Ankara 1989.
Uzunçarşılı, İ. Hakkı, Osmanlı Tarihi, C.4, Ankara 1985.

Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi "Fırat University
Journal of Social Science" Cilt: 10 Sayı: 1, Sayfa:233-287,
ELAZIĞ-2000

OSMANLI HAKİMİYETİ SÜRESİNCE DİYARBAKIR EYALETİ VALİLERİ (1516-1838)

Doç.Dr.İbrahim YILMAZÇELİK*

ÖZET

Klasik Osmanlı İdarî sisteminde Osmanlı ülkesi "Vilayet" veya "Eyalet" diye adlandırılan büyük idarî ünitelere bölünmekte ve eyaletleri "Sancaklar" oluşturmaktaydı. Eyalet ve sancakların merkezi durumunda olan şehirler, aynı zamanda idarî bir merkez olma özelliğine sahiptirler.

Ülke yönetiminde gerek eyaletlerde ve gerekse sancaklarda görev yapan kimseler aynı zamanda şehir idaresinden de birinci derecede sorumlu idiler.

Diyarbakır, Osmanlı döneminde idarî, askerî ve kültürel bir merkez olmanın yanısıra ekonomik sahada da önemli bir yere sahip idi. " Osmanlı hakimiyeti süresince Diyarbakır eyaleti Valileri " adlı bu çalışmada 1516-1838 tarihleri arasında Diyarbakır Eyaletinde valilik yapanlar genel bir incelemeye tabi tutulmuştur. Özellikle 1780-1838 yılları arasında görev yapan valiler ise başta hayat hikayeleri verilmek üzere, görevleri görev süreleri, halk ile münasebetleri ve daha pek çok konuda ayrıntılı olarak incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Diyarbakır, Diyarbakır Eyaleti, Diyarbakır Valileri, Sancak, Eyalet

THE GOVERNORS OF DİYARBAKIR PROVINCE THROUGHOUT THE REIGN OF OTTOMAN EMPIRE (1516-1838)

SUMMARY

In the classical administrative system of Ottoman Empire, Ottoman Country was divided into large administrative units called " Vilayet" or " Eyalet" and these states consisted of "Sancaklar" . The cities, which were the centre of state and districts, had also the feature of being administrative centres.

In governing the country, the officials who were in charge in the states and districts also took the full responsibility for the administration of cities. During the Ottoman period, besides being a military, administrative and cultural centre, Diyarbakır had an important place in economic fields. In this study called " The Governors of Diyarbakır Province Throughout the Ottoman Period " , the governors in Diyarbakır state between 1516-1838 are generally stated. Particularly the governors in charge between 1780-1838 are studied thoroughly, starting from their life stories, their posts and post periods, affairs with public and from various respects.

Key Words : Diyarbakır, Diyarbakır Eyaleti, Diyarbakır Valileri, Sancak, Eyalet

* Fırat Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü,Öğretim Üyesi, Elazığ

Klasik Osmanlı İdarî sisteminde ülke "Vilayet" veya "Eyalet" diye adlandırılan büyük idarî ünitelere bölünmekte ve eyaletleri "Sancaklar" oluşturmaktaydı. Eyalet ve sancakların merkezi durumunda olan şehirler, böylece aynı zamanda idarî bir merkez olma özelliğine sahiptiler. Ülke yönetiminde gerek eyaletlerde ve gerekse sancaklarda görev yapan kimseler aynı zamanda şehir idaresinden de birinci derecede sorumlu idiler. Bu sebeple Osmanlı İdarî yapısında meydana gelen değişmeler, doğrudan şehir idaresine de tesir etmiştir.

Osmanlı idarî yapısı içerisinde Beğlerbeyi, kendisine verilen eyaletin hem *mülkî*, hem de *askerî* şefi olup, "*Paşa Sancağı*" adı verilen ve eyalet merkezi olan Sancaklar'daki şehirlerde oturmuştur¹. Kuruluş ve gelişme döneminde beylerbeyinin sancakbeyleri üzerinde özellikle askerî denetimi sözkonusu olup yönetim bakımından paşa sancağında "Bey" olmaktan öte bir yetkisi bulunmamasına rağmen, 1550 yılından itibaren durum değişmeye başlamış ve kapu halklarının artmalarına paralel olarak sancakların iç yönetimine de karışmaya başlamışlardır. Bu arada Tımar sisteminin bozulup yerini iltizamla idareye bırakması ülke yönetiminde de önemli değişiklikleri beraberinde getirmiştir².

XVII. yüzyıldan itibaren ülke yönetiminde Vezir rütbesindeki paşaların çoğalması sonucu, bunların ünvanlarına uygun görev bulma zorluğu ortaya çıkmış ve bazı sancaklar bu paşalara "*arpalık*" olarak tevcih edilmiştir. Kendilerine arpalık olarak sancak gelirleri verilen kimseler buraların idarelerini "Mütesellimler" vasıtası ile yürütmeye başlamışlar ve XVIII. yüzyılda Sancakbeğleri büyük ölçüde yerlerini "Mütesellimlere" bırakmışlardır³. III. Selim'in ülke yönetiminde yapmak istediği reformlara kadar mülkî sistemde fazla

¹ Musa ÇADIRCI; **Tanzimat'a Girerken Türkiye'de Şehir İdaresi**, AÜDTCF., Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 1972, s:23

² Musa ÇADIRCI; "Tanzimat'ın İlanı Sırasında Türkiye'de Yönetim (1826-1839)", **Bulleten**, LI/201 (1987), S:1215-1216

³ Musa ÇADIRCI; "II. Mahmud Döneminde Mütesellimlik Kurumu", **AÜDTCF. Dergisi**, XXVIII/3-4, (1970) s:287-288

YILMAZÇELİK İ., Osmanlı Hakimiyeti Süresince...

bir değişiklik olmamış, "III. Selim'in vali ve mutasarrıfları dürüst kimselerden seçmek" şeklinde özetlenen idarî yapıdaki düzenleme çabaları çeşitli sebeplerden dolayı sonuçsuz kalmıştır⁴. II. Mahmud döneminde ise eski mülkî taksimatın 1836 yılına kadar devam ettiği görülmektedir. Bu tarihe gelinceye kadar Osmanlı idarî yapısında, 1-Mukataat hazinesi'ne bağlı olup, idarecileri bu hazinece atanan eyalet ve sancaklar, 2-Bu yerler dışında kalan ve her yıl tevcihi yapılan eyalet ve sancaklar vardı. Diyarbakir eyaleti de bu ikinci gruba dahil olup, bu gruba dahil eyaletler içinde bulunan sancakların mütesellimleri valilerce atanıyordu. Ancak bu düzenin devamlı olmadığını da hemen belirtmek gerekir⁵. 1836 yılında Müşirlikler'in ihdası ile birlikte idarî yapıda önemli değişiklikler yapılmıştır. 21 Ekim 1838 tarihinde ise "Diyarbakir Müşirliği" kurulmak suretiyle, Diyarbakir da bu yeni idarî düzenlemeye dahil edilmiştir⁶.

Diyarbakir şehri, Osmanlı hakimiyetine geçtiği tarih olan 1515 senesinden itibaren eyalet merkezi yani "Paşa Sancağı" olmuştur. Şehrin bu statüsü incelediğimiz dönemde de devam etmektedir. Dolayısı ile şehir yönetiminden birinci derecede sorumlu olan kişiler, Diyarbakir Eyaleti Valileri veya onlar adına bu görevi sürdüren Mütesellimler olmuştur. Sancakta görev yapan ve şehir yönetiminde de bir dereceye kadar söz sahibi olan bir diğer görevli ise Naib'dir. Naibler idarî ve askerî şahsiyetleri söz konusu olmamakla birlikte, Kaza ve Şeriat'ı temsil ettiklerinden dolayı idarî işlere de yardımcı olmuşlardır⁷.

⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. M. ÇADIRCI; **Tanzimat'a Girerken Türkiye'de Şehir İdaresi**, s.25-26

⁵ M. ÇADIRCI; **Tanzimat'a Girerken**, s.27-28.

⁶ Mübahat KÜTÜKOĞLU; "Sultan II. Mahmat Devri Yedek Ordusu Redif-i Asâkir-i Mensûre" **TD., S.:12**, (1982), s.128.

⁷ Halil SAHİLLİOĞLU; "Osmanlı Döneminde Irak'ın İdari Taksimatı", **Studies on Turkish Arab Relations**, Annval 1986, p.224-228, Arapça olarak yayımlanan bu makalenin çevirisi Mustafa ÖZTÜRK tarafından yapılmıştır. **Belleten, C.LIV, S.:211**, s.1234.

OSMANLI HAKİMİYETİNDE DİYARBAKIR EYALETİ

Osmanlı idaresinde, Diyarbakır valileri konusuna geçmeden önce Diyarbakır eyaleti ile ilgili tarihî hadiseleri, özellikle siyasî açıdan ana hatları ile vermek uygun olacaktır.

Safevîler'in elinde bulunan Diyarbakır, bu devletin Osmanlı sınırındaki en önemli kentlerinden bir tanesiydi. Dolayısıyla Diyarbakır'ın alınması, doğu sınırları açısından ve özellikle İran'a karşı önemli bir teminat oluşturacağından, Osmanlı Devleti için bu dönemde büyük önem taşımaya başlamıştı⁸.

Yavuz Sultan Selim 23 Ağustos 1514'te Çaldıran Savaşı'nda, Şah İsmail'i mağlup ettikten sonra faaliyetlerini Doğu Anadolu'nun Osmanlı Devleti'ne bağlanması meselesi üzerinde yoğunlaştırmış ve aslen Bitlisli olup bu bölge halkı üzerinde büyük itibarı olan Şeyh Hüsameddin'in oğlu tarihçi İdris'e özel bir vazife vermişti⁹. Bu vazife ise, Urmiye Gölü'nden Malatya ve Diyarbakır'a kadar uzanan bölgenin ümerâsını, Safevîler'e karşı ayaklandırarak onların Osmanlı hizmetine girmelerini temin etmekten ibaretti¹⁰.

İdris-i Bitlisî'nin faaliyetleri kısa zamanda müsbet sonuç vermiş, bölgedeki emirler Osmanlı Devleti'ne itaatlerini arzemişlerdir. Bu arada Diyarbakır halkı da ayaklanarak, Safevî kuvvetlerinden bir kısmını öldürmüş ve geri kalanlarını da sur dışına çıkartarak, Osmanlı Devleti'nden yardım istemişlerdir¹¹. Şah İsmaili bunun üzerine bölgeye kumandanlarından Karahan'ı göndermiş ve şehir

⁸ İsmail Hakkı UZUNÇARŞILI; **Osmanlı Tarihi, C.II.**, Ankara, 1983, s.273-274.

⁹ "...Acem Şahı'na bağlı olan Kürt emirlerini itaata çağırarak üzere İdris-i Bitlisî görevlendirildi. Yirmibeş Kürt emirini Osmanlı Devleti'ne bağladı...". Mustafa Nuri Paşa; **Netayicü'l-Vukuat, C.I-II**, hazırlayan Neşet ÇAĞATAY, Ankara, 1979, s.82-83. Ayrıca bkz. Nejat GÖYÜNÇ; **XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı**, İstanbul, 1969, s.15; M. Halil YINANÇ; "Diyarbakır", **İA., C.III**, s.623.

¹⁰ Mustafa Nuri Paşa; **a.g.e.**, s.82-83; Nejat GÖYÜNÇ; "Diyarbakır Beylerbeyliğinin İlk İdari Taksimatı", **TD., S.:23**, Mart 1969, s.23.

¹¹ N. GÖYÜNÇ, **a.g.m.**, s.24. Ayrıca bkz. Ali Emirî Efendi, **Osmanlı Vilâyât-ı Şarkiyyesi**, İstanbul, 1337, s.7-70.

YILMAZÇELİK İ., Osmanlı Hakimiyeti Süresince...

kuşatılmıştır. Kuşatma başarılı olmamışsa da kaldırılmamış ve bu sebepten şehir halkı çok eziyet çekmiştir. Bu sırada Sultan Selim, Dulkadiroğulları'na karşı sefere çıkmış olduğundan, Diyarbakır'a fazla yardım edememiştir. Ancak Yiğit Ahmet kumandasındaki küçük bir Osmanlı müfrezesi muhasara hattını yarararak şehre girmiştir¹².

Safevîler'in, Diyarbakır'ı muhasarası bir yıl kadar sürmüştür. Şehir halkının ısrarlı talepleri ve İdris-i Bitlisî'nin tavsiyesi üzerine, bu sırada Bayburt'ta bulunan Bıyıklı Mehmet Paşa ve Rum Beğlerbeyi Şadi Paşa, Yuvuz Sultan Selim tarafından buranın fethine memur edilmişlerdir¹³. Osmanlı kuvvetlerinin yola çıkması üzerine, İdris-i Bitlisî'de Doğu Anadolu'da bulunan birçok Kürt ümerasını Osmanlı Devleti'nin yardımına koşturmak üzere ayaklandırmıştır¹⁴. Bunun üzerine Karahan muhasarayı kaldırmak zorunda kalmış ve Mardin'e doğru firar etmiştir. Osmanlı kuvvetleri Eylül 1515 ortalarında şehre girmiş ve halk tarafından büyük bir sevinçle karşılanmışlardır¹⁵

4 Kasım 1515'te Bıyıklı Mehmed Paşa¹⁶, Diyarbakır Beylerbeyiliği'ne getirilmiş, Mehmet Paşa ile birlikte hadiselerde büyük rol oynayan İdris-i Bitlisî'ye ise padişah tarafından birçok hediyeler gönderilmiştir¹⁷. Ancak bu bölgede Osmanlı devleti ile Safevîler arasında, bölgenin mutlak hakimiyetini ele geçirmeyi hedefleyen mücadele iki yıl daha devam etmiştir. Nihayet 1517 senesi Mayıs ayı ortalarında, Bıyıklı Mehmet Paşa kumandasındaki Osmanlı kuvvetleri, Mardin Koçhisar yakınlarında Dede kargın sahasında, Safavî kuvvetlerini kesin

¹² M. Halil YİNANÇ; **a.g.m.**, s.623.

¹³ N. GÖYÜNÇ, **a.g.e.**, s.18.

¹⁴ N. GÖYÜNÇ, **a.g.e.**, s.18; İ. H. UZUNÇARŞILI; **a.g.e.**, s.273-274.

¹⁵ N. GÖYÜNÇ, "XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, VII, s.78.

¹⁶ Bıyıklı Mehmed Paşa, 4 Kasım 1515 tarihinde Diyarbakır Beylerbeyliğine getirilmiş ve 1521 tarihine kadar bu görevde kalmıştır. 24 Aralık 1521 tarihinde Diyarbakır'da vefat eden Bıyıklı Mehmed paşa'nın mezarı Diyarbakır'da kendi yaptırdığı camiin bahçesindedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. M. Mehdi İlhan, "Diyarbakır Fatih ve Beylebeği Bıyıklı Mehmed Paşa", **Atatürk ve Diyarbakır**, Diyarbakır, 1981, s.137-162.

¹⁷ N. GÖYÜNÇ, **a.g.m.**, Mart 1986, s.25.

F.Ü.Sosyal Bilimler Dergisi 2000 10 (1)

bir yenilgiye uğratmışlar ve bu muharebede Karahan makdül düşmüştür¹⁸. Böylece Diyarbekir'in Yanısıra Hısn-ı Keyfa, Ergani, Ruha, Mardin, Siirt gibi Güney-doğu Anadolu'nun önemli şehir ve kaleleri de kısa zamanda, Osmanlı Devleti'nin eline geçmiştir¹⁹.

4 Kasım 1515'te Bıyıklı Mehmed Paşa'nın Beğlerbeyliği'ne tayini ile, Osmanlı idarî teşkilatı içerisinde beşinci eyalet olarak, Diyarbekir eyaleti teşekkül etmiştir. Osmanlılar tarafından bu bölgede ele geçirilen topraklar, Diyarbekir Merkez olmak üzere teşkilatlandırılmıştır²⁰. Diyarbekir Beğlerbeyliği'nin ilk idarî taksimatına bakıldığında bölgenin ilk dönemlerde, Safevî dönemi tesiri ile oldukça geniş bir sınıra sahip olduğu ve bütün Anadolu'nun bir arada toplandığı görülmektedir²¹. Bir süre sonra Erzurum Beylerbeyliği teşkil edilerek, Diyarbekir Beğlerbeyliği'nin kuzeyindeki bir kısım yerler buraya bağlanmıştır. Kanunî döneminde ise Van ve Urfa eyaletleri teşkil edildiğinden, doğu ve güneyindeki bazı yerlerin de bu yeni kurulan eyaletlere geçtiği görülmektedir²². Ancak bütün bunlara rağmen, Diyarbekir Eyaleti, Osmanlı döneminde ayrı bir öneme sahip olmaya devam etmiştir²³.

Diyarbekir'in, İran sınırına yakın olması bu şehire ayrı bir önem kazandırmıştır. Osmanlı döneminde buranın İran'a karşı yapılan seferlerde merkez üssü olarak kullanıldığı görülmektedir²⁴. Diyarbekir, İran'a karşı oluşturulan ordunun *üssü ve kışlama yeri* olduğundan, Kanunî, İran seferi dönüşünde 20 Ekim 1535 tarihinde Diyarbekir'i ziyaret etmiştir. Kaleye kadar giderek Ulu

¹⁸ M. H. YİNANÇ, **a.g.m.**, s.623; N. GÖYÜNÇ, **a.g.e.**, s.24-25

¹⁹ N. GÖYÜNÇ, **a.g.m.**, s.26, Ayrıca bkz. Stanford SHAW; **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, C.I**, s.123-125.

²⁰ M. H. YİNANÇ; "Diyarbekir", **a.g.m.**, s.623. **The Encyclopedia of İslam**'daki "Diyarbekir" makalesinde, M. H. YİNANÇ'ın **İA**'daki "Diyarbekir", makalesi kısaltılarak tercüme edilmiştir. bkz. **II**, s.345.

²¹ N. GÖYÜNÇ, **a.g.m.**, s.27-28-29,30.

²² Andreas BİRKEN; **Die Provinzen des Osmanischen Reiches**, Wiesbaden, 1976, s.185; Tuncer BAYKARA; **Anadolu'nun Tarihî Coğrafyasına Giriş, I**, s.88.

²³ M. H. YİNANÇ, **a.g.m.**, s.345.

²⁴ Mustafa Nuri Paşa; **a.g.e.**, s.197, 209-210, 214-215.

YILMAZÇELİK İ., Osmanlı Hakimiyeti Süresince...

Cami'de namaz kılmış ve bu ziyareti 20 gün sürmüştür²⁵. Yine bu ziyareti sırasında şehrin suyunu bollaştırmak için Hamravat suyunun Diyarbekir'a getirilmesini emretmiş ve bir darphane yaptırarak para bile bastırmıştır²⁶. Kanunî İkinci İran Seferi'ne giderken 1554'te yine Diyarbekir'a uğramış ve bu defa sekiz gün kalmıştır²⁷.

XVI. ve XVII. yüzyıllarda Diyarbekir tarihi hakkında fazla bir bilgiye sahip değiliz. Bununla birlikte bu dönemler hakkında genel mahiyette bazı bilgiler verilebilir. XVI. yüzyılın ortalarında bozulan ekonomik durumun ortaya çıkardığı meseleler bu bölgede de tesirini göstermiş ve XVII. yüzyılın ikinci yarısında bölgede asayiş oldukça bozulmuştur²⁸. Ülke genelindeki birçok eyalette olduğu gibi, Diyarbekir eyaleti sancaklarında da *ehl-i şer'* ve *ehl-i örf'*e mensup bir kısım görevlilerin bu dönemde bazı yolsuzluklara karıştıkları görülmektedir. Söz konusu dönemde bu konuda devlet merkezine pek çok şikayet gitmiştir²⁹. Dolayısıyla ülke genelinde ortaya çıkan bir kısım huzursuzlukların, bu bölgede de oldukça tesirli olduğu söylenebilir.

Yukarıda belirtildiği üzere, XVII. ve XVIII. yüzyıl Diyarbekir tarihini ancak bir kısım genel mahiyetteki hadiselerden takip edebiliyoruz. Bu cümleden olmak üzere, Kuyucu Murat Paşa'nın, Celâlîleri tenkilinden sonra çıktığı, İran seferi dönüşünde kışı Diyarbekir'da geçirdiği ve baharda tekrar, İran üzerine hareket etmek üzereyken 6 Ağustos 1611 tarihinde burada vefat ettiği görülmektedir³⁰. Yine 1617 yılında Vezir-i azam Halil Paşa kumandasında İran seferine çıkan Osmanlı ordusu, Kırım Hanı'nın kendilerine katılmasını beklemek

²⁵ M. H. YİNANÇ, **a.g.m.**, s.345. Ayrıca bkz. Nasûhî's, Silahî, **Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i İrakeyn-Sultan Süleyman Han**, Hazırlayan Hüseyin Gazi YURDAYDIN, Ankara, 1976, s.20, 40-41, 55.

²⁶ Bedri GÜNKUT; **Diyarbekir Tarihi**, Diyarbekir, 1937, s.116.

²⁷ M. H. YİNANÇ, **a.g.m.**, s.345.

²⁸ Mustafa AKDAĞ; **Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası**, Ankara, 1975 s.67

²⁹ "Celâlî Fetretî" diye adlandırılan bu dönem hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa AKDAĞ; **a.g.e.**, s.135-244-246-253-470. Ayrıca yine bkz. Mustafa AKDAĞ; "Celâlî İsyânlarında Büyük Kaçgunluk (1603-1606) **TAD, C.II, S.3-4**, s.1-49.

³⁰ Cengiz ORHONLU; "Murad Pşa, Kuyucu", **İA, VIII**, s.653.

F.Ü.Sosyal Bilimler Dergisi 2000 10 (1)

üzere, Diyarbakır'da kışlamıştır³¹. IV. Murat döneminde ise İran seferi için padişahın önce Vezir-i azam Mehmet Paşa, Diyarbakır'da kışlamış ve IV. Murad da Bağdat seferine giderken (1638) buraya uğramıştır. IV. Murad bu seferden dönerken de (Şubat 1639) tekrar Diyarbakır'a uğramış ve bu defa 70 gün kalmıştır³². IV. Murad burada bulunduğu sırada çok nüfuzlu ve müridi oldukça fazla olan Rumiye Şeyhi lakabı ile meşhur Şeyh Mahmud Urmevî'yi idam ettirmiştir³³.

XIX. yüzyıla gelinceye kadarki geçen süre içerisinde, Diyarbakır'ın ilk dönemlerdeki kadar olması bile yine de önemli bir merkez olduğu anlaşılmaktadır. Osmanlı devleti, Diyarbakır'a ayrı bir kıymet vermiş ve buraya tayin olunan valiler şehirde pekçok dinî ve sosyal yapılar inşa ettirmişlerdir³⁴. Diyarbakır Eyaleti valilerinden Bıyıklı Mehmed Paşa(1515-1521), Hüsrev Paşa(1521-1528), Hadım Ali Paşa (1534-1537), İskender Paşa (1551), Behram Paşa (1564-1572), Melek Ahmed Paşa (1587-1591 ve Defterdar Ahmed Paşa (1594 yıllarında birer camii inşa ettirmişlerdir. Delliller Hanı (1527-Hüsrev Paşa) ve Hasan Paşa Hanı (1574-1575) yine Osmanlı valileri tarafından inşa ettirilen önemli yapılarıdır.XVII-XIX. yüzyıllar arasında valilik yapan bazı paşalarda çeşitli hayır eserleri yaptırmışlardır. Nasuh Paşa (1606-1611), Silahdar Murteza Paşa (1631-1633), Kara Mustafa Paşa (1644 ve 1650), İsmail Hakkı Paşa (1868-1875) birer camii, Köprülü Abdullah Paşa (1717-1720) bir dârülkurrâ, Sarı Abdurrahman Paşa (1763-1766) bir kütüphane yaptırmıştır. Öte yandan (1815-

³¹ Katip Çelebi, **Fezleke, I**, İstanbul, 1287, s.383 vd.

³² Halil SAHİLLİOĞLU; "Dördüncü Murad'ın Bağdat Seferi Menzîlnâmesi", **Türk Tarih Kurumu Belgeleri, C.II. S.3-4**, Ankara, 1965, s.22-31.

³³Şeyh Mahmud'un idamına üzülen padişah, Kâbi köyünü Şeyhin evlatlarına vakfetmiştir. Evliya çelebi, **Seyahatnâme, C.4**, İstanbul, 1314, s.53, 54, 55. İncelediğimiz dönemde de söz konusu Şeyhin evlatlarının vakfına aitti. 1839 tarihinde Kâbi köyünün gelirlerine kasaba voyvodası müdahale etmiş ve bunun üzerine gönderilen fermanla bu köyün "Şeyh Mahmut Urmevî" vakfına ait olduğu belirtilerek, bunun önlenmesi istenmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. **Diyarbakır Şer. Sic.**, No:607, s.6,7.

³⁴ M. H. YİNANÇ, **a.g.m.**, s.345. Daha fazal bilgi için bkz. Bedri GÜNKUT; **a.g.e.** , s.119. vd.

YILMAZÇELİK İ., Osmanlı Hakimiyeti Süresince...

1816) tarihleri arasında Süleyman Paşa şehrin harap olan surlarını tamir ettirmiştir³⁵

Osmanlılar zamanında bu derece önem verilen ve imar edilen Diyarbakir şehri, kültür bakımından da önemli bir merkez olmuştur. XVI. yüzyılın ilk yarısında *Halvetilik* tarikatının "*Gülşeniye*" kolunu kuran *İbrahim Gülşeni* ve buna ilave olarak Kadı Hüseyin bu şehirde yetişmiştir³⁶. Osmanlı döneminde bu şehrin medreseleri de oldukça meşhur olup bunlar hakkında Evliya çelebi oldukça önemli bilgiler vermektedir³⁷.

Diyarbakir, Osmanlı döneminde idarî, askerî ve kültürel bir merkez olmanın yanı sıra ekonomik sahada da önemli bir yere sahipti. Şehirdeki önemli tesisler varlıklarını XIX. yüzyıla kadar sürdürmüşlerdir³⁸. XVI. yüzyılda bu tesisler içerisinde olan "Darphane" bir aralık kapatılmış ise de 1575 yılında tekrar açılmıştır³⁹. Diyarbakir'daki para darlığı eldeki mevcut sikkelerden hareketle XVII. yüzyılın ortalarına kadar devam ettiği görülmektedir⁴⁰. Diyarbakir'in Osmanlı fethinden sonra her sahada büyük bir canlanma gösterdiği ve önemli bir merkez haline geldiği söylenebilir⁴¹. Ancak şehrin XVI. yüzyıldan sonraki durumu hakkında fazla bir bilgiye sahip değiliz Dolayısıyla XVII. ve XVIII. yüzyıllara ait Diyarbakir tarihi hakkında fazla bir bilgi verilememiştir.

³⁵ Nejat Göyünç, "Diyarbakır", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C.IX, İstanbul, 1994, s.464-469.

³⁶ Kasım KUFRALI; "Gülşeni", **İA**, C.IV, s.835.

³⁷ Evliya Çelebi'nin verdiği bilgilere göre 1655 tarihinde Diyarbakır'da, Mercaniye, İpariye, Sarolizade, Şeyh Rumî ve Tefsir medreseleri ve camiilerin her birinde birer Şeyhül-kurra vardı. Evliya Çelebi; **Seyahatnâme**, IV, 35.

³⁸ XVI. yüzyılda Diyarbakır'daki Sanayi hak. bkz.N. GÖYÜNÇ, "Kanuni Devri Başlarında Güneydoğu Anadolu", s.61-74.

³⁹ İbrahim Artuk, "sikke" **İA**, C.X, s.63-64. Ayrıca bkz. Nejat Göyünç, XVI.Yüzyılda Güney Doğu Anadolu'nun Ekonomik Durumu.s.89.

⁴⁰ İbrahim Artuk, "sikke" **İA**, C.X, s.63-64.

⁴¹ N. GÖYÜNÇ, Kanuni Devri Başlarında Güneydoğu Anadolu", s.61-74. Ayrıca bkz.Nejat Göyünç, XVI.Yüzyılda Güney Doğu Anadolu'nun Ekonomik Durumu.s.89.

DİYARBEKİR EYALETİ VALİLERİ

Osmanlı döneminde Diyarbakır eyaletinde görev yapan valiler tesbit edilirken arşiv vesikalarının dışında, üç ana kaynaktan istifade edilmiştir. Bunlar sırasıyla *Mehmet Süreyya'nın, Sicill-i Osmanî* adlı eseri⁴², *Diyarbakır Salnâmeleri*⁴³ ve *Abdulgani Bulduk'un, El-Cezire'nin Muhtasar Tarihi* adlı eserinin II. Bölümünü teşkil eden, *Diyarbakır'ın Acemlerden Fethini Müteakip Gelen Valilerin Terâcim-i Hâllerini Mübeyyin Tarihçe* adlı eserdir.

Abdulgani Bulduk Tarafından kaleme alınan *El-Cezire'nin Muhtasar Tarihi* adlı eser, Sait Paşa'nın *Diyarbakır Tarihçesi*' ne nakil ve ilavelerden oluşmakla birlikte, Diyarbakır'ın dinî ve sosyal yapıları hakkında çok önemli bilgiler vermektedir. Osmanlı tarihi hakkında bugün için elde mevcut olmayan bir kısım kaynaklardan nakiller yapılması eserin kıymetini artırmaktadır⁴⁴. Eserinin II. Bölümünü teşkil eden, *Diyarbakır'ın Acemlerden Fethini Müteakip Gelen Valilerin Terâcim-i Hâllerini Mübeyyin Tarihçe* adını taşıyan bölüm ise adından da anlaşılacağı üzere, 1515-1918 tarihleri arasında Diyarbakır'da görev yapan valilerin hayatlarını anlatmaktadır.⁴⁵

Diyarbakır valilerinin 1515-1838 tarihleri arasında adları ve görev süreleri tesbit edilmiş olup, aşağıdaki tabloda verilmiştir⁴⁶.

⁴² Mehmed Süreyya; *Sicill-i Osmanî, C.I-VI*, Tarih Vakfı Yurt Yay. İstanbul, 1996,

⁴³ Diyarbakır salnameleri için bkz. **H.1286 Diyarbakır Salnamesi**,s.20-31, **H.1287 Diyarbakır Salnamesi**, s.18-29, **H.1288 Diyarbakır Salnamesi**, s.24-35, **H.1289 Diyarbakır Salnamesi**, s.27-38, **H.1290 Diyarbakır Salnamesi**, s.32-42, **H.1291 Diyarbakır Salnamesi**, s.33-43, **H.1312 Diyarbakır Salnamesi**, s.42-51.

⁴⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. İbrahim Yılmazçelik, **XIX.Yüzyılın İlk Yarında Diyarbakır**, Ankara, 1995.

⁴⁵ Abdulgani Bulduk'un, **El-Cezire'nin Muhtasar Tarihi** adlı Yazma eserden istifade etmemizi sağlayan kıymetli Hocamız Tıp Tarihi uzmanı *Abdussettar Hayati Afşar'a* teşekkür ediyoruz. Bu eserin Tamamı, **Osmanlı'dan Günümüze Diyarbakır Valileri** adlı çalışmamızda yayınlanacaktır

⁴⁶ 1516-1838 tarihleri arasındaki Diyarbakır Eyaleti Valileri, Abdulgani Bulduk'un yazma eserinden, Diyarbakır Salnamesilerinden ve Mehmet Süreyya'nın Sicill-i Osmanî adlı eserinden tesbit edilmiştir Ayrıntılı bilgi için bkz. Abdulgani Bulduk, **El-Cezire'nin Muhtasar Tarihi**, s. 367-382. II. Bölüm, "**Diyarbakır'ın Acemler'den Fethini Müteakib Gelen Valilerin Terâcim-i**

**1515-1838 TARİHLERİ ARASINDA
DİYARBEKİR EYALETİ VALİLERİ**

<u>Adı</u>	<u>Göreve başladığı Tarih</u>	<u>Görev Süresi</u> <u>(Kaçmıcı Valiliği- Eseri)</u>
Bıyıklı Mehmed Paşa	1516	6 Yıl -Kurşunlu Camii
Hüsrev Paşa	1521-22	7 Yıl- Cami yaptırmıştır
Fil Yakup Paşa	1528-29	2 Yıl
Süleyman Paşa	1530-31	2 Yıl
İbrahim Paşa	1532-33	2 Yıl
Hadım Ali Paşa	1534-35	2 Yıl-Cami yaptırmıştır
Sofu Mehmed Paşa	1537-38	3 Yıl
Rüstem Paşa	1540-41	3 Yıl
Bali Paşa	1543-44	2 Yıl
Tokatlızâde Mehmed Paşa	1546-47	3 Yıl
Ayas Paşa	1548-49	3 Yıl
İskender Paşa	1551	14 Yıl–Cami yaptırmıştır
Halhallı Behram Paşa	1564-65	3 Yıl

Hallerini Mübeyyin Tarihçe", s.201-296. Ayrıca bkz.Mehmed Süreyya; **Sicill-i Osmanî, C.I-VI**, Tarih Vakfı Yurt Yay. İstanbul, 1996 ve **H.1286 Diyarbakır Salnamesi**, s.20-31, **H.1287 Diyarbakır Salnamesi**, s.18-29,**H.1288 Diyarbakır Salnamesi**, s.24-35, **H.1289 Diyarbakır Salnamesi**, s.27-38, **H.1290 Diyarbakır Salnamesi**, s.32-42, **H.1291 Diyarbakır Salnamesi**, s.33-43, **H.1312 Diyarbakır Salnamesi**, s.42-51.

Bunun başlıca sebebi ise elde bulunan arşiv vesikalarının eksikliğinden kaynaklanmaktadır. Ancak başta Diyarbakır Şer'iyye Sicilleri olmak üzere Başbakanlık Arşivi'nden temin edilen konu ile ilgili belgelerden yukarıdaki liste kontrol edilmiş ve bazı valilerin görev sürelerinde görülen hatalar düzeltilme yoluna gidilmiştir. Bu iş için kullanılan belgelerin künyeleri burada verilmemiştir.(Ayrıntılı bilgi için bkz.İbrahim Yılmazçelik, **XIX.Yüzyılın İlk Yarında Diyarbakır**, Ankara ,1995.) Bu arada gerek A. Bulduk ve gerekse Diyarbakır Salnamelerinde ismine rastlanmayan bir tek vali vardır. 3 Ekim 1801 tarihli bir belgeden Osman Paşa'nın söz konusu tarihte Diyarbakır Valisi olduğu anlaşılmaktadır. (Bkz. **BA., Cevdet Askerî**, No:3147) Bunun dışında kalan valilerin tamamının yukarıda zikredilen kaynaklarda geçtiği görülmektedir. Fakat görev süreleri veya görev sıralarında görülen bazı hatalar düzeltilmiştir.

F.Ü.Sosyal Bilimler Dergisi 2000 10 (1)

Hüsrev Paşa	1567-68	3 Yıl
Vezirzâde Hasan Paşa	1570-71	1 Yıl
Özdemiroğlu Osman Paşa	1571-72	4 Yıl
Derviş Paşa	1575-76	3 Yıl
Sağır Behram Paşa	1577-78	10 Ay
Hadım Mehmed Paşa	1579-1780	1 Yıl
İbrahim Paşa	1580-81	1 Yıl
Çağalazâde Sinan Paşa	1581	1 Yıl-I.Valiği
Hüsrev Paşa	1582	1 Yıl
Şehid Mehmed Paşa	1583	2 Yıl
Cafer Paşa	1585	2 Yıl
Koca Mehmed Paşa	1586-87	3 Yıl
Çağalazâde Sinan Paşa	1589-90	1 Yıl-II.Valiği
Deli İbrahim Paşa	1590-91	2 Yıl-I.Valiği
Saatçı Hasan Paşa	1592-93	1 Yıl
Deli İbrahim Paşa	1593-94	1 Yıl-II.Valiliği
Mehmed Paşa	1594-1595	1 Ay-I.Valiği
Hadım Osman Paşa	1594-1595	6 Ay
Mehmed Paşa	1594-1595	6 Ay-II.Valiği
Ferhad Paşa	1594-1595	1 Ay
Murad Paşa	1595-1596	6 Yıl
Hadım Hüsrev Paşa	1601-1602	1 Yıl
Sofu İbrahim Paşa	1602-1603	6 Ay
Ketenci Ömer Paşa	1602-1603	11 Ay
Koca Osman Paşa	1603-1604	1 Yıl
Çağalazâde Mahmud Paşa	1605-1606	1 Yıl
Zincirkıran Ali Paşa	1606	5 Ay
Nasuh Paşa	1606-1607	5 Yıl -Cami Yaptırmıştır
Zülfükar Paşa	1611-1612	6 Ay
Mustafa Paşa	1611-12	2 Yıl
Muallimzâde Mehmed Paşa	1614-1615	3 Ay

YILMAZÇELİK İ., Osmanlı Hakimiyeti Süresince...

Tekeli Mehmed Paşa	1614-1615	3 Ay
Dilaver Paşa	1615	3 Yıl-I.Valilği
Mustafa Paşa	1618	1 Yıl
Dilaver Paşa	1618-1619	1 Ay-II.Valilği
Kemankeş Ali Paşa	1618-1619	8 Ay
Dilaver Paşa	1618-1619	5 Ay-III.Valiliği
Süleyman Paşa	1621-1622	2 Yıl
Hafız Ahmed Paşa	1623-1624	1 Yıl
Deli Murad Paşa	1624-1625	2 Yıl
Koca Hüsrev Paşa	1626-1627	1 Yıl
Gürcü Mehmed Paşa	1627-1628	1 Yıl
Halıcızâde Mustafa Paşa	1628-1629	1 Yıl
Halil Paşa	1629-1630	2 Yıl
Tayyar Mehmed Paşa	1631-1632	6 Ay
Silahdar Murteza Paşa	1631-1632	2 Yıl-Cami ve Çeşme Yap.
Tayyar Paşa	1633-1634	5 Yıl
Derviş Mehmed Paşa	1638-1639	6 Ay-I.Valiliği
Silahdar Melik Ahmed Paşa	1638-1639	2Yıl-Cami Yaptırmıştır
Maksud Paşa	1640-1641	1Yıl 3 Ay
Derviş Mehmed Paşa	1641-1642	2 Yıl
Kara Mustafa Paşa	1644	1 Yıl
Melik Ahmed Paşa	1645-1646	6 Ay-II.Valilği
Telli Mustafa Paşa	1645-1646	6 Ay
Melik Ahmed Paşa	1646-1647	1Yıl 3 Ay-III.Valiliği
Çavuşzâde Mehmed Paşa	1647	1 Yıl
Mısırlı Mustafa Paşa	1648	1 Yıl-I.Valiliği
Çağırğan Mehmed Paşa	1649	6 Ay
Saçbağı Mehmed Paşa	1649	5 Ay
Kara Mustafa Paşa	1650	1 Yıl
Haydarzade Mustafa Paşa	1651	1 Yıl
Mısırlı Mustafa Paşa	1652	1 Yıl-II.Valiliği

F.Ü.Sosyal Bilimler Dergisi 2000 10 (1)

Bostancı Mehmed Paşa	1653	1 Yıl
Gürcü Cafer Paşa	1654	1 Yıl
Şatır Kara Mustafa Paşa	1655	6 Ay
Tayyazâde Ahmed Paşa	1655	6 Ay
Silahdar Ahmed Paşa	1656	1 Yıl
Abaza Hasan Paşa	1656-1657	6 Ay
Tayyazâde Ahmed Paşa	1657	2 Yıl
Silahdar Osman Paşa	1658-1659	2 Yıl
Mîrahûr Mustafa Paşa	1660-61	1 Yıl
Silahdar Kenan Paşa	1661-62	6 Ay
Kethüda Mehmed Paşa	1661-62	6 Ay
Defterdar Hacı Hüseyin Paşa	1662-63	10 Ay-I.Valiliği
Çuhadar Hasan	1664	4 Yıl
Yeniçeri Ağası Kenan Paşa	1667-1668	1 Yıl
Hacı Mehmed Paşa	1668	3 Yıl
Çuhadar Hasan Paşa	1671	2 Yıl
Şatır Mehmed Paşa	1673	1 Yıl
Kaplan Mustafa Paşa	1674-1675	2 Yıl-I.Valiliği
Damad Hüseyin Paşa	1676-1677	1 Yıl-I.Valiliği
Defterdar Hüseyin Paşa	1677-1678	6 Ay-II.Valiliği
Kaplan Mustafa Paşa	1677-1678	1 Yıl-II.Valiliği
Kemankeş Mahmud Paşa	1678-79	3 Yıl
Kara Mehmed Paşa	1682-1683	1 Yıl
Osman Paşa	1683	1 Ay
Düdüklü İbrahim Paşa	1683-1684	6 Ay
Siyavuş Paşa	1684-1685	2 Yıl
Damad Hüseyin Paşa	1687	1 Yıl-II.Valiliği
Müfettiş Cafer Paşa	1687-88	1 Yıl
Silahdar Ömer Paşa	1688	6 Ay
Osman Paşazâde Ahmed Paşa	1688	1 Yıl
Kemankeş Ahmed Paşa	1689	1 Yıl

YILMAZÇELİK İ., Osmanlı Hakimiyeti Süresince...

Hacı Ali Paşa	1690	2 Yıl
Şahin Mehmed Paşa	1691	2 Yıl-I.Valiliği
Kalaylı Koz Ahmed Paşa	1693	3 Ay
Halil Paşa	1693	2 Ay
Ali Paşa	1693	4 Ay
Hacı Osman Paşa	1693	2 Ay
İsmail Paşa	1693	20 Gün
Darendeli Ahmed Paşa	1693	2 Ay
Hazine Kethüdası Ahmed Paşa	1694	6 Ay
Şahin Mehmed Paşa	1694	4 Ay-II.Valiliği
Topal Hüseyin Paşa	1695-96	1 Yıl
Taltaban Mustafa Paşa	1696-97	7 Ay-Mescid Yaptırmıştır.
İbrahim Paşa	1697-98	6 Ay
Tosun Mehmed Paşa	1697-98	6 Ay
Çelebi Yusuf Paşa	1698-99	7 Ay-I.Valiliği
Bıyıklı Mehmed Paşa	1699-1700	1 Yıl 9 Ay
Topal Yusuf Paşa	1701-1702	2 Yıl
İbrahim Paşa	1702-1703	6 Ay-I.Valiliği
Hasan Paşa	1702-1703	2 Ay-I.Valiliği
Çelebi Yusuf Paşa	1703	10 Gün-II.Valiliği
Hasan Paşa	1703-1704	1 Yıl 2 Ay-II.Valiliği
Palabıyık Yusuf Paşa	1705-1706	1 Yıl
İbrahim Paşa	1706-1707	1 Yıl-II.Valiliği
Receb Paşa	1707-1708	3 Yıl-I.Valiliği-Köşk Yap.
Maktulzade Ali Paşa	1710	3Yıl
Şehla İbrahim Paşa	1713	2 Yıl
Kara Mustafa Paşa	1715	1 Yıl
Receb Paşa	1716	2 Yıl-II.Valiliği
Köprülüzâde Abdullah Paşa	1718	2 Yıl 6 Ay-Dâru'l-kurâ Yap.
Küçük Osman Paşa	1719-1720	8 Ay
Arif Ahmed Paşa	1720	5 Yıl

F.Ü.Sosyal Bilimler Dergisi 2000 10 (1)

Receb Paşa	1724-1725	1 Yıl-III.Valiliği
Silahdar Memed Paşa	1725-1726	1 Yıl-I.Valiliği
Kürd İbrahim Paşa	1726-1727	2 Yıl
Hacı Mustafa Paşa	1728-1729	1 Yıl
Hekimbaşızâde Ali Paşa	1729-1730	1 Yıl
Kara Mustafa Paşa	1730-1731	2 Yıl-I.Valiliği
Silahdar Mehmed Paşa	1732-1733	1 Yıl-II.Valiliği
Kara Mustafa Paşa	1733-1734	1 Yıl-II.Valiliği
Gürcü İsmail Paşa	1734-1735	9 Ay
Sarı Mustafa Paşa	1734-1735	6 Ay
Silahdar Firarî Mustafa Paşa	1735-1736	1 Yıl
Genç Ali Paşa	1736-1737	2 Ay
Silahdar Mehmed Paşa	1736-1737	1 Yıl-III.Valiliği
Abdi Paşazade Ali Paşa	1737-1738	3 Ay-I.Valiliği
Tuz Mehmed Paşa	1738-1739	1 Yıl
Mehmed Memiş Paşa	1739-1740	7 Ay
Çeteci Abdullah Paşa	1740-1741	1 Yıl-I.Valiliği
Kethüda Hüseyin Paşa	1741-1742	1 Yıl
Güleç Ali Paşa	1742	6 Ay
Abdipaşazâde Ali Paşa	1742-1743	1 Yıl 7 Ay-II.Valiliği
Kazıkçı Hüseyin Paşa	1744	5 Ay
Çeteci Abdullah Paşa	1744-1745	1 Yıl 10 Ay-II.Valiliği
Puladzâde Çelik Mehmed Paşa	1746	9 Ay
Ahmed Paşa	1747	5 Ay
Sadr-ı Esbak Hasan Paşa	1747-1748	10 Ay
Yahya Paşa	1748	1 Yıl
Çeteci Abdullah Paşa	1749	1 Yıl 6 Ay-III.Valiliği
İbrahim Paşa	1750-1751	9 Ay-I.Valiliği
Çeteci Abdullah Paşa	1751-1752	1 Yıl 6 Ay-IV.Valiliği
Şehsuvarzade Mustafa Paşa	1752-1753	1 Yıl
İbrahim Paşa	1753-1754	1 Yıl-II.Valiliği

YILMAZÇELİK İ., Osmanlı Hakimiyeti Süresince...

(Diğer) İbrahim Paşa	1754-1755	2 Yıl 6 Ay
Abdullah Paşa	1757-1758	1 Yıl-I.Valiliği
Numan Paşa	1758-1759	1 Yıl
Abdullah Paşa	1759	6 Ay-II.Valiliği
Çeteci Abdullah Paşa	1759	8 Ay-V.Valiliği
Feyzullah Paşa	1760-1761	1 Yıl
Ağazâde Mustafa Paşa	1761-1762	2 Yıl
Sarı Abdurrahman Paşa	1763-1764	3Yıl-Kütüphane Yaptırmış.
Ali Paşa	1766-1767	1 Yıl
Hüseyin Paşa	1767-1768	1 Yıl
Abdülcelilzâde Emin Paşa	1768-1769	2 Yıl
Bostancı Ahmed Paşa	1770-1771	1 Yıl
Ali Paşa	1771	6 Ay
Hazinedar Ali Paşa	1771	1 Yıl 5 Ay
Osman Paşa	1773	6 Ay
Ispanakçı Mustafa Paşa	1773	6 Ay
Abdullah Paşa	1774	2 Yıl-I.Valiliği
Abdi PaşaI	1776	6 Ay
Hazinedar Ali Paşa	1776	6 Ay
Adullah Paşa	1777	1 Yıl-II.Valiliği
Kemahlı Halil Paşa	1778	1 Ay
Ahmed İzzed Paşa	1779	6 Ay
Osmanpaşazâde Mehmed Paşa	1779	7 Ay
Hasan Paşa	1780	6 Ay
Mehmed Paşa	1780	6 Ay
Osman Paşa	1780-1781	4 Ay
Kiki Abdi Paşa	1781-1784	2 Yıl-I.Valiliği
Nasuh Paşa	1784-1784	8 Ay
Azim-zade Abdullah Paşa	1784-1785	5 Ay-I.Valiliği
Miktad Paşa	1785-1786	5 Ay
Kiki Abdi Paşa	1786-1786	5 Ay-II.Valiliği

F.Ü.Sosyal Bilimler Dergisi 2000 10 (1)

Yeğen Hacı Mehmed Paşa	1786-1786	2 Ay
İzzed Mehmed Paşa	1786-1787	2 Ay
Ebubekir Paşa	1787-1788	1 Yıl-I.Valiliği
Firuz Paşa	1788-1788	11 Ay
Abdi Paşa	1788-1789	1 Yıl 1 Ay-II.Valiliği
Süleyman Paşa	1789-1791	1 Yıl 1 Ay
Ferhat Paşa	1791-1792	1 Yıl 4 Ay
Yusuf Ziya Paşa	1793-1794	1 Yıl 2 Ay
Hasan Paşa	1794-1795	5 Ay
Ebubekir Paşa	1796-1796	6 Ay-II.Valiliği
Ali Paşa	1796-1798	2 Yıl 8 Ay
Salih Paşa	1798-1798	3 Ay
Silahdar Hacı İbrahim Paşa	1798-1799	6 Ay I.Valiliği
Adim(Azim-zade)AbdullahPaşa	1799-1800	6 Ay-II.Valiliği
Şeyh-zade İbrahim Paşa	1800-1800	9 Ay-I.Valiliği
Çorumlu Hüseyin Paşa	1800-1801	9 Ay
Osman Paşa	1801-1801	1 Ay
Tayyar-zade Mahmud Paşa	1801-1801	6 Ay
Zühdü İsmail Paşa	1801-1802	4 Ay
Mehmed Paşa	1802-1803	6 Ay
Kösepaşa-zade VeliyüddünPaşa	1804-1805	5 Ay
Hüsrev Mehmed Paşa	1804-1805	2 Ay
Hasan Paşa	1805-1805	10 Ay
Hacı İbrahim Paşa	1805-1805	6 Ay-II.Valiliği
Katarağası-zade Mehmed Paşa	1805-1806	6 Ay
Abdi Paşa	1805-1806	8 Ay
Murad Paşa	1806-1807	10 Ay
Mehmed Şerif Paşa	1808-1809	8 Ay
Şeyh-zade İbrahim Paşa	1809-1813	6 Yıl-II.Valiliği
Emin Paşa	1813-1815	1 Yıl
Süleyman Paşa	1815-1815	1 Yıl-Surları tamir etmiştir.

YILMAZÇELİK İ., Osmanlı Hakimiyeti Süresince...

Kalender Paşa	1815-1816	6 Ay
Pehlivan İbrahim Paşa	1816-1816	6 Ay
Moralı Hacı Ebubekir Paşa	1816-1817	10 Ay
Abidin Paşa	1817-1818	1 Yıl
Maraşlı Ali Paşa	1818-1819	8 Ay
Behram Paşa	1819-1819	5 Ay
Seyyid Ahmed Paşa	1819-1820	3 Ay
Gevranlı-zade Ali Paşa	1820-1821	6 Ay
Hafız Ali Paşa	1820-1821	9 Ay
Hacı Alâeddin Paşa	1821-1822	6 Ay
Mehmed Emin Paşa	1822-1822	3 Ay
Gevranlı-zade Mehmed Paşa	1822-1823	1 Yıl
Hüseyin Paşa	1823-1824	1 Yıl
Salih Paşa	1824-1826	1 Yıl-I.Valiliği
Mehmed EminPaşa(Ebu'l-bûd)	1826-1826	1 Yıl 8 Ay
Salih Paşa	1826-1829	3 Yıl-II.Valiliği
Yahya Paşa	1829-1831	2 Yıl
Ali Rıza Paşa	1831-1832	1 Yıl
Çöteli-zade Hacı İbrahim Paşa	1832-1832	1 Ay
Çöteli-zade İshak Paşa	1832-1834	1 Yıl
Mehmed Reşid Paşa	1834-1836	2 Yıl 8 Ay
Hafız Paşa	1837-1839	2 Yıl 2 Ay

1515-1918 tarihleri arasında Diyarbakır'da görev yapan valilerin tamamının hayat hikayelerini bu çalışmada vermek oldukça güçtür. Ancak yukarıda sözkonusu edilen kaynaklardan istifade etmek suretiyle bir fikir verebilmesi açısından sadece 1780-1838 yılları arasındaki valilerin hayat hikayeleri verilmişve bu dönemin genel bir değerlendirmesi yapılmıştır⁴⁷

⁴⁷ 1518-1918 tarihleri arasındaki Diyarbakır valileri ,**Osmanlı'dan Günümüze Diyarbakır Valileri** adını taşıyan çalışmamızda yayınlanacaktır

1780-1838 TARİHLERİ ARASINDA DİYARBEKİR EYALETİ VALİLERİ

Kiki Abdi Paşa: Şaban Paşa'nın oğludur. Aslen Diyarbekirlidir. Kapıcıbaşı ve sonra mîrimîran olup 1193'de (1779) İçel, 1194'de (1780) Adana, 1195'de (1781) ikinci defa İçel, 1196'da (1782) vezirlikle Diyarbekir, 1198 (1784) Halep ve Rakka, 1199'da (1785) ikinci defa Diyarbekir valisi olup Safer 1200'de (Aralık 1785) Sivas valisi ve Zilhicce'de (Ekim 1786) üçüncü defa Diyarbekir valisi oldu ve Küçük Alioğlu'nun cezalandırılmasıyla görevlendirildi. Hizmetten sonrâ Zilkade 1201'de (Ağustos-Eylül 1787) Mısır valisi olup 1203'de (1788/1789) azledilip Halep'e gelmiş ve Recep 1203'de (Mart-Nisan 1789) orada vefat eylemiştir. Güçlü bir idareci, vukuflu bir vezirdi⁴⁸.

Nasuh Paşa (Azim-zade): Aslen Şamlı'dır. Sa'deddin Paşa'nın oğludur. Azim-zade Mehmed Paşa'ya damad oldu. 1198'de (1784) vezir rütbesiyle Diyarbekir valisi ve Şevval 1199'da (Ağustos 1785) İçel ve 1200'de (1786) Teke mutasarrıfı oldu. Zilka'de 1202'de (Ağustos 1788) vezirliği kaldırılıp İstanköy'e gönderildi. 1212'de (1797/98) vezirliği verilerek Hanya muhafızı ve İçel mutasarrıfı oldu. O aralık Mısır'da Murad Bey'le beraber bulunup 1213'de (1798/99) Mısır'da Murad Bey'le beraber bulunup 1213'de (1798/99) Mısır'da askerî kumandan oldu. Rebiyülevvel 1214'de (Ağustos 1799) Mısır valisi olarak Fransızlarla muharebede yararlık gösterinci murassa bir kılıçla taltifname gönderildi. Sonra 1215'de (1800/01) Halep valisi oldu. Azilden sonra Hama'ya çekilip emekli oldu. 1229'da (1814) vebadan vefat etti. Şam, Humus, Trablus, Lazkiye, Cile ve Hama'da hayratı varmış. Oğulları Sa'deddin Bey ve Kaid Bey vefat eylediler. Oğlu Ahmed müeyyed Paşa'dır. Damadı ve kölesi Ali Ağa'dan torunu olup bir damadı da Mısırlı Küçük Şerif Paşa'dır. Müeyyed Paşa'nın 14 kadar hayatta evladı vardır⁴⁹.

⁴⁸ Mehmed Süreyya; **Sicill-i Osmanî, C.I**, Tarih Vakfı Yurt Yay. İstanbul, 1996, s.53., A. Bulduk, **Diyarbekir'in Acemler'den Fethini Müteakib Gelen Valilerin Terâcim-i Hallerini Mübeyyin Tarihçe**, s.226-227.

⁴⁹ M. Süreyya; **Sicill-i Osmanî, C.IV**, s.1230-1231. A. Bulduk, **Diyarbekir Valilerin Terâcim-i Halleri**, s.267.

YILMAZÇELİK İ., Osmanlı Hakimiyeti Süresince...

Azim-zade Abdullah Paşa: Aslen Şamlıdır. Mehmed Paşa'nın oğludur. Mîrimîran rütbesiyle cerde başbuğu ve Trablusşam valisi oldu. 1198'de (1784) Sivas, vezirlikle Ramazan 1200'de (Temmuz 1786) Diyarbekir valisi olup azilden sonra Rodos'a gönderildi. Zilka'de 1201'de (Ağustos-Eylül 1787) Adana, sonra Konya valisi oldu. Cemaziyelevvel 1206'da (Ocak 1792) İçel, Cemaziyelevvel 1208'de (Aralık 1793) Anadolu ve ardından Haleb, 1210'da (1795/96) Şam ve sonra Maraş ve 1213'de (1798/99) Diyarbekir valiliği eklenmesiyle Mısır valisi ve 1214'de (1799/1800) Şam valisi olup Safer 1222'de (Nisan 1807) azledildi. Rebiyülevvel 1223'de (Mayıs 1808) Rakka valisi olup azledildi. 1227'de (1812) Hamid sancağı mutasarrıfı olup 1228'de (1813) Hama'da vefat eylemiştir. Yaşı 90'ı aşkın olup Hama'da vakıfları ve büyük bir medresesi vardır. Oğlu Halil Paşa olup Sultan Abdulaziz devrinde(1861-1876) Şam'da vefat eylemiştir, diğer oğlu ise Hafız Bey'dir⁵⁰.

Mikdad Ahmed Paşa: Canikli Ali Paşa'nın ikinci oğludur. Gençliğinde, Rebiyülevvel 1192'de (Nisan 1778) vezirlikle Sivas valisi olup o sene Şevval'de (Ekim) azledildi ve vezirliği kaldırıldı. 1195'de (1781) vezirliği tekrar verilerek Amasya mutasarrıfı oldu. Muharrem 1197'de (Aralık 1782) Konya, Ramazan 1198'de (Temmuz-Ağustos 1784) ikinci defa Trabzon valisi, Cemaziyelevvel'de (Mart 1785) Cerde başbuğluğu ile Trablusşam, Ramazan'da (Temmuz) ikinci defa Konya, 1200'de (1786) Sivas, 1201 (1787) sonlarında Halep, 1202'de (1787/88) Diyarbekir valisi olup o sene vezirliği kaldırıldı. 1205'de (17890) tekrar vezirlikle asker sürücüsü oldu. O sene Rebiyülahir'de (Kasım 1790) yine vezirliği

⁵⁰ M. Süreyya; *Sicill-i Osmanî, C.I, s.79-80.A.Bulduk,Diyarbekir Valilerin Terâcim-i Halleri,s.267.*

F.Ü.Sosyal Bilimler Dergisi 2000 10 (1)

kaldırılarak Filibe'ye gönderilmiştir. 1206 sonlarında (1792 ortaları) katledildi.

Muharrem 1207'de (Ağustos-Eylül 1792) kesik başı Karacaahmet'e defnedildi⁵¹.

Yeğen Hacı Mehmed Paşa: Alaiye'de Marulla kasabasında serdengeçti ağalarından Yusuf Ağa'nın oğlu olarak 1139'da (1726/27) doğdu. 1155'de (1742) İstanbul'a gelip Belgrad serdengeçti ağası oldu. Oradaki kötü halinden dolayı Alaiye'ye sürgün edildi. Orada da kötü halinden dolayı kaçarak İstanbul'a geldi. Suçu affolunarak Eflak serdarı oldu. Sonra turnacı, saksoncu, 1186'da (1772/73) zağarcıbaşı ve Muharrem 1187'de (Nisan 1773) kul kethüdası olup harpte bir muharebeyi kazanmıştır. 17 Rebiyülevvel 1187'de (8 Haziran 1773) yeniçeri ağası oldu. 16 Şa'ban'da (2 Kasım) vezirlik verildi. 2 Cemaziyelahir 1188'de (10 Ağustos 1774) sedâret kaymakamı olup orduya geldi. 25 Receb 1188'de (1 Ekim 1774) ilaveten Aydın muhassılı olup o günün ikindisinde Silistre valisi olarak ağalıktan da azledildi. 1189'da (1775) Vidin, Zilhicce 1189'da (Şubat 1776) ikinci defa Silistre ve Cemaziyelevvel 1191'de (Haziran 1777) Kırşehir, 1193'de (1779) Anadolu valisi olup, 1194'de (1780) Alaiye'ye girişinde vezirliği kaldırılarak ikamete memur oldu. 1195'de (1781) vezirliği geri verilip Hotin muhafızı olup 1196'da (1782) Tırhala ve 19 Cemaziyelevvel'de (13 Mayıs 1782) Rumeli valisi olup 16 Ramazan 1196'da (25 Ağustos 1782) sadrazam oldu. 25 Muharrem 1197'de (21 Aralık 1782) azledilerek Vidin valisi olup 23 Cemaziyelahir 1198'de (14 Mayıs 1784) İnebahtı, Muharrem 1199'da (Kasım-Aralık 1785) Mısır ve Zilhicce 1200'de (Ekim 1786) Diyarbekir valisi oldu. 1201'de (1786/87) azledildi. Harpde Vidin seraskeri, Zilhicce 1201'de (Eylül-Ekim 1787) Selanik valisi, Muharrem 1202'de (Ekim-Kasım 1787) İsmail sürücüsü ve serasker olup 25 Safer 1202'de (6 Aralık 1787) yolda Köstence'de vefat etti. Hareketli, hırslı, tedbirliydi. Oğlu Yusuf Bey'dir⁵².

⁵¹ M. Süreyya; **Sicill-i Osmanî, C.IV, s.1092-93.A.Bulduk,Diyarbekir Valilerin Terâcim-i Halleri,s.267.**

⁵² M. Süreyya; **Sicill-i Osmanî, C.IV, s.1077.A.Bulduk,Diyarbekir Valilerin Terâcim-i Halleri,s.269.**

YILMAZÇELİK İ., Osmanlı Hakimiyeti Süresince...

İzzed Mehmed Paşa: Safranbolulu'dur. 1201(1786-87) Tarihinde Diyarbekir'e vali olmuştur.2 Ay kadar kalmıştır.Daha sonra sedarete geçmiş ise kısa bir süre sonra azl edilmiştir⁵³.

Ebubekir Paşa: 1201 tarihinde birinci defa gelerek 6 ay kadar kalmış ikinci defa 1209 tarihinde gelerek iki defa Diyarbekir'de valilik yapmıştır. Sonra Şeyhülharam olmuştur.⁵⁴

Firuz Paşa: Beylerden olup Şevval 1201'de (Temmuz-Ağustos 1787) Rakka valisi ve vezir olmuştur. 1202'de (1787/88) Diyarbekir valisi oldu. 1203'de (1788/89) ayrılıp Yedikule'de tevkif edildi. Sonra Midilli'ye gönderildi ve orada vefat etmiştir⁵⁵.

Abdi Paşa (Seyyid, Hacı): Ankaralıdır. Mîrimîran olarak savaşı gitti. İyi hareketi dolayısıyla vezirlik verildi. 1203'de (1788/89) harpte iken Diyarbekir valisi olup Cemaziyelevvel 1209'da (Aralık 1794) Çirmen ve Edirne valisi oldu. Şevval'de (Nisan-Mayıs 1795) Silistre eklendi, sonra Konya valisi oldu. Receb 1210'da (Ocak 1796) Vidin valisi oldu. 1212'de (1797/98) Vidin'de şehid olmuştur⁵⁶.

Süleyman Paşa: Zorluoğlu'nun kethüdasıdır. Özi Ağası olup Eylül 1779 da Yeniçeri Ağası olmuş 1781 de azledilmiştir. 1782 de RUMeli payesiyle Hotin muhafızı olup 1787 de Köstendil mutasarrıfı oldu. 1203 de (1788-89) vezirlikle Rusya muharebesine memur olup 1204 (1789-1790) Diyarbekir valisi olmuş 1205 (1790-1791) de ayrılmıştır⁵⁷.

⁵³ A.Bulduk,**Diyarbekir Valilerin Terâcim-i Halleri**,s.269.

⁵⁴ A.Bulduk,**Diyarbekir Valilerin Terâcim-i Halleri**,s.269.

⁵⁵ M. Süreyya; **Sicill-i Osmanî, C.II**, s.538.A.Bulduk,**Diyarbekir Valilerin Terâcim-i Halleri**,s.270.

⁵⁶ M. Süreyya; **Sicill-i Osmanî, C.I**, s.54.

⁵⁷ M. Süreyya; **Sicill-i Osmanî, C.V**, s.1543.A.Bulduk,**Diyarbekir Valilerin Terâcim-i Halleri**,s.270.

Ferhad Paşa: Bostancı Ocağı'ndan yetişip haseki, Cemaziyelevvel 1200 (Mart 1786) sonlarında bostancıbaşı, 8 Muharrem 1204'de (28 Eylül 1789) vezir rütbesiyle Rumeli sürücüsü, sonra Hotin valisi ve 1205'de (1790/91) Diyarbakir valisi oldu. 1207'de (1792/93) azledildi. 1209'da (1794/95) Adana eklenmesiyle Silistre muhafızı, bir-iki ay da Selanik valisi, Cemaziyelevvel 1210'da (Kasım 1795) İnebahtı, ardından Hanya ve Rebiyülevvel 1211'de (Eylül 1796) Kandiye valisi oldu. Cemaziyelevvel 1213'de (Ekim 1798) vefat etmiştir⁵⁸.

Yusuf Ziyaeddin Paşa: Gürcüdür. Mîrâhûr Mustafa Paşa'nın kölesi olup onun oğlu suddûrdan İbrahim Bey'in dairesinde ilim tahsiliyle İspanakçı Mustafa Paşa'ya enderun ağası oldu. Sonra Halil Hamid Paşa'ya intisab ederek sırasıyla silahdarı olmuştur. Vefatında irsâl-ı lihye ile maden-i hümâyûn emini oldu. Orada iken mîrimîran ve 1207'de (1792/93) vezirlik verildi. 1208'de (1793/94) Diyarbakir ve 17 Rebiyülevvel 1209'da (12 Ekim 1794) ilaveten Erzurum valisi olup 1211'de (1796/97) ilaveten Çıldır valisi oldu. 1212'de (1797/98) talebiyle Çıldır'dan azledilerek ilaveten Trabzon valisi oldu. 8 Rebiyülevvel 1213'de (20 Ağustos 1798) sadrazam olup 15 Cemaziyelevvel'de (25 Ekim) İstanbul'a geldi. 21 Muharrem 1220'de (21 Nisan 1805) istifa ile Beylerbeyi'ndeki evine çekildi. Ardından Trabzon valisi olup Muharrem 1222'de (Mart 1807) Erzurum valisi ve Şark seraskeri oldu. 18 Receb 1222'de (21 Eylül 1807) Bağdad ve Basra valisi oldu. Bir ay sonra Konya ve sonra Haleb valisi oldu. 14 Zilka'de 1223'de (1 Ocak 1809) ikinci defa sadrazam olup Haleb'den 8 Rebiyülevvel 1224'de (23 Nisan 1809) İstanbul'a geldi. 16 Rebiyülahir 1226'da (10 Mayıs 1811) azledilerek Dimetoka'ya sürülmüş ve sonra maden emniyeti üzerinden kaldırılmıştır. Muharrem 1231'de (Aralık 1815) vezirliği tekrar verilip Ağrıboz ve Karlılı muhafızı ve 1232'de (1817) Sakız muhafızı olup 1234'de (1819) orada vefat etti. Sakız'da Şeyh İlyas Türbesi'nde medfundur. Şair, münşi, gayretli, akıllıydı. Mısır'ın fethinde hayli hizmeti görüldü. Ancak zevcesi Kandilli Hamamı

⁵⁸ M. Süreyya; *Sicill-i Osmanî, C.II*, s.518.A.Bulduk,*Diyarbakir Valilerin Terâcim-i Halleri*,s.270.

YILMAZÇELİK İ., Osmanlı Hakimiyeti Süresince...

ustalarından Ayşe Hanım'a mahkumdu. Bu hanım Zilhicce 1226'da (Aralık 1811/Ocak 1812) vefat edip Selimiye'ye defnedilmiştir⁵⁹.

Hasan Paşa: Zihnelidir. Yükselerek kapıcıbaşı oldu. Serveti olmakla ordu defterdarı ve kıla' tamiri memuru oldu. Sonra Surre Emmini olup Şaban 1202'de (Mayıs 1788) vezirlikle İsakçı muhafızı oldu. Sonra İsmail seraskeri oldu. Savaşlarda bulunarak Rusya'ya esir düştü. 50 bin kuruş harçlık gönderildi. Savaştan sonra kurtulup dağlı eşkiyasının takibine memur oldu. 1208'de (1793/94) Silistre'ye dönüp 1209'da (1794/95) Diyarbakir valisi olduysa da aynı yıl azledildi. 1210'da (1795/96) Kocaeli mutasarrıfı olarak Hakkı Paşa maiyetinde memur olup sonra vezirliği kaldırıldı. Muharrem 1213'de (Haziran-Temmuz 1798) vezirliği verilerek Boğaz muhafızı, Edirne valisi ve Cemaziyelahir'de (Kasım) ilaveten Rumeli valisi olup Zilka'de'de (Nisan 1799) Edirne'den ayrıldı. Safer 1214'de (Temmuz 1799) vefat eyledi⁶⁰.

Ali Paşa: lakabı Alo Paşa'dır. Cezayirli Hasan Paşa'nın adamlarındandır. Bir çok yüksek memuriyetlerde ve valiliklerde bulunmuş kah azl kah nasb edilmişken bilahare vezaretle 1210(1795-96 tarihinde Diyarbakir valisi olub iki sene sekiz ay kalmıştır⁶¹

Salih Paşa: Bir çok parlak memuriyetlerde bulunarak 1212(1797) tarihinde Diyarbakir valisi olmuştur.'akil bir adam idi ⁶².

Silahdar Hacı İbrahim Paşa: Halebli'dir. 1212 tarihinde Şam'da vali iken aynı tarihte Diyarbakir'e gelmiştir. Altı ay kalmıştır⁶³

Şeyhzade İbrahim Paşa (Seyyid): Diyarbakirlidir. Kapıcıbaşı olup Urfa müsellimi idi. Moranlı Abdi Bey'in birçok malını çıkarmasına mükafaten

⁵⁹ M. Süreyya; **Sicill-i Osmanî, C.V, s.1701-1702.A.Bulduk,Diyarbakir Valilerin Terâcim-i Halleri,s.270.**

⁶⁰ M. Süreyya; **Sicill-i Osmanî, C.II, s.633-634.**

⁶¹ A.Bulduk,**Diyarbakir Valilerin Terâcim-i Halleri,s.270.**

⁶² A.Bulduk,**Diyarbakir Valilerin Terâcim-i Halleri,s.271.**

⁶³ A.Bulduk,**Diyarbakir Valilerin Terâcim-i Halleri,s.271.**

F.Ü.Sosyal Bilimler Dergisi 2000 10 (1)

Cemaziyelevvel 1211'de (Kasım 1796) vezirlikle Rakka valisi, 1214'de (1799/1800) Diyarbakir valisi, Rebiyülahir 1215'de (Eylül 1800) Medine muhafızlığıyla Cidde valisi ve 1223'de (1808) ikinci defa Diyarbakir valisi olup 1229'da (1814) vefat etmiştir. Mezarı Diyarbakir'deki Fatih Paşa Camii yanındadır.Sadık, doğru, terbiyeliydi. Oğlu Osman Paşa'dır⁶⁴.

Çorumlu Hüseyin Paşa: Buna Fındık Hüseyin Paşa da derler. Çorumludur. Kapıcıbaşı olarak İzmit mutasarrıfı ve 1213'de (1798/99) vezirlikle Karası valisi olup 1215'de (1800/01) Diyarbakir valisi olarak 1216'da (1801/02) azledildi. Sonra Maraş valisi olup 1223'de (1808) azledilmiştir. Zalim olduğu için döktüğü kanlara bedel olarak Sivas'da idam edilmiştir⁶⁵

Osman Paşa: Gürcüdür. Kapıcıbaşı, Rusya harbinde mîrimîran ve dalkılıç başbuğu olup hizmet göstermekle 1205'de (1789/90) vezirlik verildi. 1206'da (1791/92) Keşan'da oturdu. 1210'da (1795/96) Vidin muhafızı, ardından Silistre valisi, Safer 1213'de (Temmuz-Ağustos 1798) Anadolu valisi, Ramazan 1213'de (Şubat 1799) Bosna valisi, Zilka'de 1213'de (Nisan 1799) Selanik ve sonra Rumeli valisi olup muhafız sıfatıyla Berkofça'da oturdu. Zilhicce 1215'de (Nisan-Mayıs 1801) Diyarbakir valisi olup Muharrem 1217'de (Mayıs 1802) Bosna valisi oldu. Sonra Silistre'ye vali edildi. Birkaç ay sonra Anadolu valisi oldu. Cemaziyelevvel 1218'de (Ağustos-Eylül 1803) Erzurum valisi olup 18 Cemaziyelevvel 1218'de (5 Eylül 1803) vefat etti. Rumeli'de haylice hizmeti görülmüştür. Oğlu Ahmed Bey 1212'de (1797/98) kapıcıbaşı oldu⁶⁶

Zühdü İsmail Paşa: Enderun'da yetişmiştir. 2 Ağustos 1801 tarihinde vezirlikle Konya ve Diyarbakir valisi olmuştur. Eylül 1802 tarihinde Sivas valiğine getirilmiştir. 1820 de vefat etmiştir. Sarayın damatlarındandır⁶⁷.

⁶⁴ M. Süreyya; **Sicill-i Osmanî, C.III**, s.785-786.A.Bulduk,**Diyarbakir Valilerin Terâcim-i Halleri**,s.271.

⁶⁵ M. Süreyya; **Sicill-i Osmanî, C.III**, s.716.A.Bulduk,**Diyarbakir Valilerin Terâcim-i Halleri**,s.271.

⁶⁶ M. Süreyya; **Sicill-i Osmanî, C.IV**, s.1305.

⁶⁷ M. Süreyya; **Sicill-i Osmanî, C.V**, s.1720.A.Bulduk,**Diyarbakir Valilerin Terâcim-i Halleri**,s.273.

YILMAZÇELİK İ., Osmanlı Hakimiyeti Süresince...

Mehmed Paşa :Ebû Merak Mehmed Paşa olarak da bilinir. Gazzeli'dir. Yusuf Ziya Paşa'nın dikkatini çekerek mîrmîran rütbesiyle Hayfa mutasarrıfı olup 1215 de (1801-1802) vezirlik verilip 1216 da Mısır valisi ve sonra Emir-i Hav oldu ve serdarın dönüşündü Yafa muhafazasında kaldı. O sene Konya valisi olduysa da ardından yine Emir-i hac oldu. Buradan Diyarbekir valisi oldu. Şaban 1203 de (Kasım-Aralık 1803) Sivas valisi ve sonra Cidde'ye vali oldu. 1219 da (1804-1805) bir miktar askerle Şam'a gitti. Sonra yine Sivas valisi oldu. 1221 de (1806) azledilerek vezirliği kaldırılıp Halep'de ikamet ettirildi.1227 de (1812) de fesada buluaştığından idam edildi. ⁶⁸

Köse Paşa-zâde Veliyüddin Paşa: Köse Mustafa Paşa'nın oğludur. Kapıcıbaşı ve mîrimîranlıkla elviye mutasarrıfı oldu. Nisan 1803 tarihinde vezir rütbesiyle Sivas valisi olmuştur 1804-1805 tarihleri arasında Diyarbekir valiline getirilmiştir. Bu yılın onunda azledilmiştir.1809 da Sinop Alaiye mutasarrıfı olmuştur. 1813 de vefat etmiştir⁶⁹.

Hüsrev Mehmed Paşa: Abazadır. Çavuşbaşı Said Efendi'nin kölesi olup, Enderun'an yetişmiştir. 1800 de Karahisar mutasarrıfı ve1801 de vezirlik rütbesiyle İzmit valisi olmuştur. Nisan 1804-1805 tarihleri arasında Diyarbekir valiliği yapmıştır. 1847 tarihinde emekli oliuncaya kadar çeşitli görevlerde bulunmuştur.1855 tarihinde vefat etmiştir⁷⁰

Hasan Paşa: Ocaktan yetişmiş ve Yeniçeri Ağası olmuştur. 1787 de vezirlik verilmiştir. 1788 de Ruscuk Muhafızı ve 1790 da Pazarcık ve Bender muhafızı olmuştur. 1798 de Halep valisi 1219 da (1804-1805) Diyarbekir valisi olmuş 1220 de (1805) azledilmiştir. 1810 tarihinde vefat etmiştir⁷¹.

⁶⁸ M. Süreyya; **Sicill-i Osmanî, C.IV**, s.1049.A.Bulduk,**Diyarbekir Valilerin Terâcim-i Halleri**,s.273.

⁶⁹ M. Süreyya; **Sicill-i Osmanî, C.V**, s.1663.A.Bulduk,**Diyarbekir Valilerin Terâcim-i Halleri**,s.273.

⁷⁰ M. Süreyya; **Sicill-i Osmanî, C.II**, s.682-683.A.Bulduk,**Diyarbekir Valilerin Terâcim-i Halleri**,s.273.

⁷¹ M. Süreyya; **Sicill-i Osmanî, C.II**, s.637-638.A.Bulduk,**Diyarbekir Valilerin Terâcim-i Halleri**,s.273.

Hacı İbrahim Paşa: 1220 (1805) 6 ay valilik yapmıştır. Bundan evvel 1214 (1799) senesinde 4 ay valiliğivardır⁷²

Katarağası-zâde Mehmed Paşa: Canikli Katar Ağası İbrahim Paşa'nın oğuludur. 1220 de 6 ay valilik yapmıştır⁷³

Abdi Paşa: Kapıcıbaşı, Rebiyülahir 1205 de (Aralık 1790) mîrahûr-ı sâni ve sonra diğer mansıpları devirerek Şevval 1222 de (Aralık1807) vezirlik rutbesiyle Diyarbekir valisi ve Receb1223 de (Eylül 1808) Erzurum ve Şark seraskeri olup 1224 de (1809) da azledilmişti⁷⁴.

Murad Paşa: 1221 (1806) Kısa bir müddet valilik yapmıştır⁷⁵.

Mehmed Şerif Paşa: Abdi Paşa'nın kethüdası olup mîrimîran olmuş ve İsmail muhafızı olup, Rebülâhir (Aralık 1790) vezirlik verilmiştir. O günlerde esir olup harpten sonra kurtulup İsmail muhafızı olmuştur. 1210 (1795/96) Adana eyaleti verilip maaş tahsisıyla senelerce İsmail'da kaldı. 1216 da (1801/02) Silistire valisi olup Karahisar sancağı arpalık verildi. 1223 de (1808 midilli muhafızı oldu. 1224 de (1809 Diyarbekir valisi olup 1226 (1811) tarihlerinde vefat etmiştir⁷⁶

Emin Paşa (Veysizâde): Erzurum ağalarından olup orada gümrükçü olmuştu.1225 (1810) sonlarında vezir rütbesiyle Şark seraskeri ve Erzurum valisi oldu. Azlinden sonra 1229 da Diyarbekir valisi olmuş 1230 da (1813-1815) ayrılmıştır. Diyarbekir valiliğinden ayrıldıktan kısa bir süre sonra vefat etmiştir⁷⁷.

⁷² A.Bulduk,**Diyarbekir Valilerin Terâcim-i Halleri**,s.273.

⁷³ A.Bulduk,**Diyarbekir Valilerin Terâcim-i Halleri**,s.274.

⁷⁴ M. Süreyya; **Sicill-i Osmanî, C.I**, s.52.

⁷⁵ A.Bulduk,**Diyarbekir Valilerin Terâcim-i Halleri**,s.274.

⁷⁶ M. Süreyya; **Sicill-i Osmanî, C.IV**, s.1037.A.Bulduk,**Diyarbekir Valilerin Terâcim-i Halleri**,s.274.

⁷⁷ M. Süreyya; **Sicill-i Osmanî, C.II**, s.480.A.Bulduk,**Diyarbekir Valilerin Terâcim-i Halleri**,s.274

YILMAZÇELİK İ., Osmanlı Hakimiyeti Süresince...

Süleyman Paşa: Cezzar Ahmed Paşa'nın kölesidir. Yetişerek kethüdası olmuştur.1805 de vezir rutbesiyle Seyda valisi oldu. 1810 da Şam valisi olmuş 1815 de ise Diyarbakir valiliğine getirilmiştir. 1816 tarihinde yeniden Seyda valisi olmuştur.1819 tarihinde vefat etmiştir. Mert, akil ve sadık bir adam idi.⁷⁸..

Kalender Paşa: Maraşlı'dır Eşraftan olup mîrmîran rütbesiyle Maraş valisi oldu. Rebiyülahir 1221 de (Haziran-Temmuz1806) Trablusşam beylerbeyi ve Cerda başbuğu olup 1222 de Rusya harbinde esir düşmüş 1223 de (1807) kurtularak yine Maraş beylerbeği olmuştur. 1227 de (1812) tarihlerinde vezirlik ihsan buyurulup, Diyarbakir valisi olmuştur. 1816 da yeniden Maraş ve Rakka valisi oldu. 1234 de (1819) azledilip Ankara'ya sürüdü. Afdan sonda Kuşadası muhafızı olup, Ocak 1822 de vefat etmiştir⁷⁹.

Pehlivan İbrahim Paşa(Baba Paşa) : Asıl ismi İbrahim ve şöhreti Pehlivandır. 1221(1806-1807) de gelerek 6 ay kalmıştır. Bir çok muharebeye katılmış, Rusya ile olan muharebede esir olmuştur. Bilahare gelerek birçok valiliklerde bulunmuştur. 1226 vefat etmiştir⁸⁰

Hacı Ebubekir Sıdkı Paşa: Moralıdır.Çeşitli vazifelerde bulunduktan sonra 1227 de (1817) Selanik valisi olmuştur. 1232 de (1817) Diyarbakir valisi olmuş1818 de azledilmiştir. Diyarbakir valiliği sırasında Ramazan ayında iftarda top atışını sağladığı için ahali kendisinden çok memun kalmıştır. 1821 de Kahraman ve Anadolu valisi olmuş 1822 de tekrar azledilmiştir.1827 tarihine kadar çeşitli valiliklerde bulunmuş ve bu tarihte 1500 kuruş maaşla emekli edilmiştir. 1834 tarihinde vefat etmiştir⁸¹.

⁷⁸ M. Süreyya; *Sicill-i Osmanî, C.V*, s.1545.A.Bulduk,*Diyarbakir Valilerin Terâcim-i Halleri*,s.274.

⁷⁹ M. Süreyya; *Sicill-i Osmanî, C.III*, s.859.A.Bulduk,*Diyarbakir Valilerin Terâcim-i Halleri*,s.274.

⁸⁰ A.Bulduk,*Diyarbakir Valilerin Terâcim-i Halleri*,s.275.

⁸¹ M. Süreyya; *Sicill-i Osmanî, C.II*, s.436.A.Bulduk,*Diyarbakir Valilerin Terâcim-i Halleri*,s.275.

Abidin Paşa: 1232 (1817-1818) de gelmiş ve bir sene kalmıştır. Bunun mütesellimi Abdurrahim Ağa Gevranlı oğlu Mustafa Ağa'yı Ramazan'da saat onbirde boğmuştur⁸².

Maraşlı Ali Paşa: 1234 (1818-1819)de gelerek 8 ay Diyarbakir valiliği yapmıştır. Zamanında Diyarbakir'de karışıklık zuhur etmiş ve Müftü Abdulhamid Efendi önce haps edilmiş ve sonra öldürülmüştür. Eski Müftü Mesud Efendi yine Müftü olmuştur.Müftü Abdulhamid Efendi Deli Hacı ailesinden olub, Kulu Beylerinin ceddidir⁸³.

Behram Paşa: Kapıcıbaşı ve mîrmîranlıktan sonra, III.Selim devrinde (1789-1807) vezir rütbesiyle bazı vilayetlerde valilik yapmıştır. 1819 Diyarbakir valiliği oldukça kısa sürmüştür.Diyarbakir valilği 5 ay sürmüştür.Bunun zamanında olan karışıklık hakkında Hacı Mehmed Rağib Efendi önemli bilgiler vermektedir⁸⁴ Behram Paşa zamanında meydana gelen karışıklıklar 3 ay kadar devam etmiş ve bu süre zarfında Behram Paşa İç Kale'ye kapanmak zorunda kalmıştır. Şehir halkı ve Diyarbakir ileri gelenleri ile Behram Paşa arasında meydana gelen bu karışıklık esnasındaDiyarbakir şehrinde önemli hasarlar meydana gelmiştir. Osmanlı Devletinin Diyarbakir'e asker sevk etmesi üzerine isyancılar kuşatmayı kaldırarak kaçmak zorunda kalmışlardır⁸⁵. Behram Paşa Diyarbakir valiliğinden sonra sırasıyla Rakka, Sivas ve Aydın valiliklerinde bulunmuştur.1829 tarihine kadar çeşitli vilayetlerde valilikde bulunmuştur.1833 tarihinde vefat etmiştir⁸⁶

⁸² **Diyarbakir Valilerin Terâcim-i Halleri**,s.275.

⁸³ **Diyarbakir Valilerin Terâcim-i Halleri**,s.275

⁸⁴ Hacı Mehmed Rağib Efendi'nin elyazması esirinden en son olarak Abdulgani Bulduk istifade etmiştir. Bugün için nerede olduğu bilinmemektedir.Bilgi için bkz.İbrahim Yılmazçelik, **XIX.Yüzyılın İlk Yarında Diyarbakır**, Ankara ,1995.s.252.

⁸⁵ İbrahim Yılmazçelik, " XIX. Yüzyılda Diyarbakır Eyaletinde Yönetim Halk Münasebetleri", **Prof.Dr.Bayram Kodaman'a Armağan**,Samsun,1993,s.382-383.

⁸⁶ M. Süreyya; **Sicill-i Osmanî, C.II**, s.365.A.Bulduk,**Diyarbakir Valilerin Terâcim-i Halleri**,s.276-277.

YILMAZÇELİK İ., Osmanlı Hakimiyeti Süresince...

Seyyid Ahmed Paşa: Babası Silifke mütüsüdür. İçel mütesellimi olmuş, Yusuf Ziya Paşa Mısır seferine giderken Eylül 1802 de mîrimîran rütbesiyle İçel Sancağıyla Dimyat muhafızı olarak atanmıştır. Bu senenin sonunda vezir rutbesiyle Medine muhafızı ve Cidde valisi oldu. Ancak yollar kapalı olduğundan İçel'de kaldı. 1806 da Konya valisi oldu.1808 de görevinden istifa ederek İçel'e gitti. 1810 da Tırnova ve Misivri muhafızı oldu. 1811 de Bozok mutasarrıfı, 1812 de Maden-i Humayun emini oldu.Daha sonra sırasıyla Mora, Bursa, Kocaeli ve Halep valiliklerinde bulundu. Ocak 1818 de Kapdan-ı Derya oldu. Ağustos1818 de istifa derek Bursa mutasarrıfı olmuştur. 1819-1820 tarihleri arasında Diyarbakir valiliği yapmıştır.Diyarbakir'de üçbuçuk ay kalmıştır. Ardından Halep, Urfa, Kars ve Şam valiliklerinde bulunmuştur. 1824 de vefat etmiştir⁸⁷.

Ali Paşa (Gevranlı-zâde):Diyarbakir Hanedanındandır.Mîrimîran olup 1820-1821 tarihleri arasında vezirlikle Diyarbakir valiliği yapmıştır. 1822 başında Kayseri ve Bozok mutasarrıfı ve 1822-23 tarihleri arasında ise Maraş valiliği yapmıştır. 1242 de (1826-27) azledildi. Gevranlı-zade Mehmed Paşa'nın kardeşidir⁸⁸.

Hâfız Ali Paşa :Amasyalı'dır. 1811 de Hanya valis, 1812 de ise sırasıyla Silistre, Niş ve Vidin valiliklerini yapmıştır. 1816 da Şam valisi, 1817 de Halep valisi, 1818 de Çıldır Valisi olmuştur. 1236 (1820-1821) de Diyarbakir valisi olup, 1237 de (1821) azledilmiştir.Daha sonra sorasıyla Trabzon, Maraş, Rakka ve Kayseri mutasarrıflıklarında bulunmuş 1828 tarihine kadar bu görevlerini sürdürmüştür.1829 de vefat etmiştir⁸⁹

Alâeddin Paşa: Sivasslı'dır. Kapıcıbaşı ve mîrimîran olarak Yergöğü muhafızı ve Kasım 1809 da Ohri ve Silistre muhafızı, Ekim 1812 de Niğde

⁸⁷ M. Süreyya; **Sicill-i Osmanî, C.I,** s.216.A.Bulduk,**Diyarbakir Valilerin Terâcim-i Halleri,s.277.**

⁸⁸ M. Süreyya; **Sicill-i Osmanî, C.I,** s.284-285.A.Bulduk,**Diyarbakir Valilerin Terâcim-i Halleri,s.277.**

⁸⁹ M. Süreyya; **Sicill-i Osmanî, C.I,** s.289.A.Bulduk,**Diyarbakir Valilerin Terâcim-i Halleri,s.277.**

F.Ü.Sosyal Bilimler Dergisi 2000 10 (1)

mutasarrıfı, 1814 de Alâiye mutasarrıflıklarında bulunmuştur. Ardından vezirlikle Sivas valisi ve Şubat 1818 de Anadolu valisi olup, Sivas'da ikamette memur edilmiştir. 1820-1821 tarihleri arasında Diyarbekir valiliği yapmıştır. Daha sonra Niğde, Kayseri ve Bozok mutasarrıflıklarında bulunmuş ve Erzurum valiliği de yapmıştır. 1831 de vefat etmiştir⁹⁰.

Mehmed Paşa (Gevranlı-zâde): Ali Paşa'nın kardeşidir. Diyarbekir mütesellimi olup 1238 (1822/23) mîrimîranlıkla Diyarbekir valisi olmuştur. 1239 da azledilmiştir⁹¹

Hüseyin Paşa: Vezaretle onbeş sene kadar Anapa Muhafızlığı yapmıştır. 1238 de Diyarbekir valiliğine tayin edilerek bir sene kadar kalmıştır. Ahaliye zulm ettiğiinden vezareti ref' edilerek Bursa'da ikamete memur edilmiştir⁹²

Salih Paşa: Tokat voyvodası ve Kandiye defterdarı olup sonra Filibe nazırı oldu. 27 Receb 1236'da (30 Nisan 1821) vezirlikle Edirne valisi ve 1238'de (1822/23) Rumeli seraskeri maiyet memuru olup sonra Sivas'da ikamet eyledi. Receb 1240'da (Şubat-Mart 1824) Maden emini, Şevval'de (Mayıs-Haziran) Diyarbekir valisi, 1241'de (1825/26) Maden ilavesiyle Bozok ve 1243'de (1827/28) ikinci defa Diyarbekir valisi oldu. 1244'de (1828/29) ilaveten Erzurum valisi ve seraskeri olup 1245'de (1829/30) Rusya muharebesinde esir olup az müddette kurtuldu. 1246'da (1830/31) Boğaz muhafızı oldu. 1249'da (1833) azlolunup 5 Şaban 1249'da (18 Aralık 1833) vefat etmiştir. Bayezid Camii kabristanında medfundur. Zengin ve tedbirliydi.⁹³

Mehmed Emin Paşa(Seyyid Ebûlbud): 1812 de mîrimîranlıkla Akşehir sancağı mutasarrıfı olmuştur.1821 de Selanik ve ardında Mora valisi olmuş ve sırasıyla Teke, Hamid, Selanik, Rumeli ve tekrar Selanik valiliklerinde

⁹⁰ M. Süreyya; **Sicill-i Osmanî, C.I, s.232.A.Bulduk, Diyarbekir Valilerin Terâcim-i Halleri, s.277.**

⁹¹ M. Süreyya; **Sicill-i Osmanî, C.IV, s.1051.**

⁹² A.Bulduk, **Diyarbekir Valilerin Terâcim-i Halleri, s.278.**

⁹³ M. Süreyya; **Sicill-i Osmanî, C.V, s.1472.A.Bulduk, Diyarbekir Valilerin Terâcim-i Halleri, s.278.**

YILMAZÇELİK İ., Osmanlı Hakimiyeti Süresince...

bulunmuştur.1241 (1825-26) da Diyarbakir valisi olmuştur.Bunun valili ği zamanında Yeniçerilerin ilĝası vuku' bulmuştur. 1242 de(1826-27) Bir Cuma günü Müftü Hacı Halil Efendi'yi bir kısım eşkıya vali taraftarıdır diyerek Cami-i Kebir'in Harem Dairesinde katl etmişlerdir. 1827-28 tarihlerinde vezirliği kaldırılmış ve Tokat'ta vefat etmiştir⁹⁴

Yahya Paşa: Musul ileri gelenlerindendir. 1245 de(1829-1830) gelmiştir. İki sene üç ay onbeş gün kalmıştır⁹⁵

Ali Rıza Paşa: Trabzonlu'dur. Manisa müsellimi,İzmir Gümrükçüsü ve Menemen voyvodalıĝından sonra 1244 de (1828-29) Istabl-ı âmire pâyesiyile Haleb valisi Rauf Paşa'ya kethüde olmuştur. 1245 de (1829-30) vezirlikle Halep valisi olmuş, 1831-1832 tarihleri arasında ise Diyarbakir valiliĝi yapmıştır. Daha Sonra Bağdad valisi olup, Davud Paşa'yı oradan çıkarmıştır. 1837 de ilave olarak Şehrizor, 1840 da da Cidde valisi olmuştur. 1842 de Şam valisi olmuş 1845 e kadar bu görevi yürütmüştür. 1846 da vefat etmiştir⁹⁶.

Çötelizade İbrahim Paşa: Harput hanedanındandır. Rebiyül evvel 1247 de (Aĝustos 1831) vezir rütbesiyile Diyarbakir valisi olduysa da bir ay sonra vefat etti Valilik yeĝeni İshak Beye ihsan buyruldu⁹⁷.

Çötelizade İshak Paşa: Harputlu'dur. Amcası İbrahim Paşa'nın vefatında Cemaziyelevvel 1248 de (Ekim 1832) vezir Rütbesiyile Diyabekir valisi olmuştur. Zilka'de 1249 da (Mart 1834) azledilmiş ve Safar 1250 de (Haziran 1834) vezirliği kaldırılıp Harput'da ikamet ettirilmiştir.Birkaç yıl sonra vefat etmiştir⁹⁸.

⁹⁴M. Süreyya; **Sicill-i Osmanî, C.II, s.478.A.Bulduk,Diyarbakir Valilerin Terâcim-i Halleri,s.278-279.**

⁹⁵ A.Bulduk,**Diyarbakir Valilerin Terâcim-i Halleri,s.279.**

⁹⁶ M. Süreyya; **Sicill-i Osmanî, C.I, s.301.A.Bulduk,Diyarbakir Valilerin Terâcim-i Halleri,s.279.**

⁹⁷ M. Süreyya; **Sicill-i Osmanî, C.III, s.777.A.Bulduk,Diyarbakir Valilerin Terâcim-i Halleri,s.280.**

⁹⁸ M. Süreyya; **Sicill-i Osmanî, C.III, s.807.A.Bulduk,Diyarbakir Valilerin Terâcim-i Halleri,s.280.**

Reşid Mehmed Paşa (Mehmed Reşid Paşa): Gürcüdür.Hüsrev Paşa'nın kölesi olduğundan dairesinde terbiye görmüştür. 1808 tarihinde mîrimîran rütbesiyle Menteşe Sancağıyla Tulca muhafızı oldu. 1821 de Tepedelenli Ali Paşa ile oğlu Mehmed Paşa'nın üzerine memur olarak başarılı olunca ödüllendirilip , vezirlikle Konya valisi olmuş ve Mora muharebelerine tayin edilmiştir. 1823 tarihinden itibaren sırasıyla Tırhala, Vidin, Rumeli ve Yanya valiliklerinde bulunmuş ve Rumeli seraskeri olmuştur. 4 Nisan 1829 tarihinde Sadrazam ve Serdar-ı ekrem olup sulhtan sonra Arnavutluk'un ıslahına memur edilmiştir. 1832 tarihinde Mısır üzerine serdar-ı ekrem ve Mısır valiğine tayin edilmiş 1833 de sedareten azledilmiştir. Aynı yıl Konya'ya dönmüştür. 1833 tarihinde Sivas ve 1834 de ilave olarak Diyarbekir valiliğine getirilmiştir. Ekim 1836 tarihinde Diyarbekir'de vefat etmiştir.Mezarı Kale Camii Kabristanındadır⁹⁹

Hafız Mehmed Paşa : Çerkesdir.Sarayda yetişmiş ve Nizamiye Ordusunun kuruluşunda görev almıştır. 1836 daSivas ve Diyarbekir valisi oldu. Bu görevini 1839 tarihine kadar sürdürdü. 1839 da Diyarbekir valiliği uhdesinden alındı ve sadece Sivas valiliği verildi. Daha sonraki tarihlerde çeşitli valiliklerde bulundu.1866 tarihinde vefat etmiştir¹⁰⁰

Yukarıdaki verilen bilgilerden de anlaşılacağı üzere, 1780-1838 tarihleri arasında yani 58 yıllık bir dönemde, Diyarbekir eyaleti valiliği toplam 58 defa tevcih edilmiştir. Bu da çok az istisnası olmakla birlikte bir valinin en fazla bir sene görev yaptığını göstermektedir.

Herhangi bir hazineye bağlı olmayan ve her yıl tevcihi yapılan eyaletler arasında olan, Diyarbekir eyaletinde valilerin bir kısmı bir yıl dahi görevde kalamamışlardır. Bu sebeple bazı valilerin adlarını resmî kayıtlardan tesbit etmek

⁹⁹ M. Süreyya; **Sicill-i Osmanî, C.V**, s.1381.A.Bulduk,**Diyarbekir Valilerin Terâcim-i Halleri**,s.280.

¹⁰⁰ M. Süreyya; **Sicill-i Osmanî, C.II**, s.557-558.

YILMAZÇELİK İ., Osmanlı Hakimiyeti Süresince...

mümkün olmadığından, *El-Cezire'nin Muhtasar Tarihi* adlı yazmadan tesbit edilme yoluna gidilmiştir. Yine "Diyarbakir Eyaleti Valilerinin" bazılarının ise, Diyarbakir eyaletine gelmeden görevlerini Mütesellimler vasıtasıyla yürüttükleri görülmektedir.

Osmanlı hakimiyeti süresi içerisinde diğer eyalet valileri gibi, Diyarbakir eyaletinin tevcih edildiği kişiler de "*Vezâret Rütbesi*" taşımaktadır. Bu ise eyalet yönetiminde görev yapacak kişilerin mutlaka vezir olması gerekliliğini ortaya koymaktadır. Kendilerine *Vezirlik rütbesi* ile Diyarbakir eyaleti tevcih edilen kişilerin yukarıda açıklandığı üzere mutlak suretle eyalet merkezine gitmeleri kural olmayıp, kendilerine tevcih edilen eyaleti mütesellimleri vasıtası ile idare edebildikleri de görülmektedir. 1780-1838 yılları arasında bu uygulamanın örneklerine sık sık rastlanmaktadır. Mesela Şubat 1787 tarihinde "Hanya Muhafızlığı" kendisine tevcih edilen Ebubekir Paşa'nın "daire ve hayvanatının perişan olmaması için Silistre Muhafazası'nda bırakılması" hakkındaki arzı üzerine, Silistre Muhafazası şartı ile kendisine Diyarbakir eyaletinin tevcih edildiği görülmektedir¹⁰¹. Yine 1787-1788 tarihli (H. 1202) bir taktirde ise Ebubekir Paşa'nın bu sefer "Bağdat Başbuğu" olduğu ve aynı zamanda Diyarbakir eyaleti valiliğinin devam ettiği anlaşılmaktadır¹⁰².

1791 tarihinde ise Diyarbakir eyaleti "Sinop ve havalisi başbuğluğunda" bulunmaya devam etmek üzere Süleyman Feyzi Paşa'ya tevcih edilmiştir¹⁰³. 30 Aralık 1792 tarihli bir arzda, kendisine Sivas valiliği tevcih edilen Süleyman Feyzi Paşa'nın "Diyarbakir mansıbı uhdesinde iken" mütesellimi İbrahim Ağa'nın alacaklarını tahsil için ferman gönderilmesi ricası da, bu tarihte Diyarbakir'in Mütesellim vasıtası ile idare edildiğini göstermektedir¹⁰⁴. Yine 1793-1794 tarihleri arasında Diyarbakir Valiliği yapan Yusuf Ziya Paşa'nın bu görevini

¹⁰¹ BA., *Cevdet Askerî*, No:41564; No:42267.

¹⁰² BA., *Cevdet Dahiliye*, No:11618.

¹⁰³ BA., *Cevdet Maliye*, No:962; *Cevdet Dahiliye*, No:10125.

¹⁰⁴ BA., *Cevdet Dahiliye*, No:10748.

F.Ü.Sosyal Bilimler Dergisi 2000 10 (1)

Mütesellimi vasıtası ile yürüttüğü ve kendisinin ise "Maden-i Hümâyûn Emaneti'ni" idare ettiği görülmektedir¹⁰⁵.

Yusuf Ziya Paşa tarafından 11 Haziren 1796 tarihinde devrin padişahına gönderilen mektuptan, Diyarbekir eyaletinin 4 Ekim 1794 tarihinde "Bender Muhafızı" Hasan Paşa'ya ve 1796 tarihinde ise "Hotin Muhafızı" Ebubekir Paşa'ya tevcih edildiği anlaşılmaktadır¹⁰⁶.

XIX. yüzyılın hemen başlarında da Diyarbekir Eyaleti'nin yine Mütesellim vasıtası ile idare ettirildiği görülmektedir. 1805-1806 (H. 1220) tarihli bir tahrirat hülasasına göre, Diyarbekir eyaleti, Maden-i Hümâyûn Emîni Abdi Paşa'ya tevcih edilmiş, ancak "... *Diyârbekir eyâleti Ma'den-i Hümâyûn'a otuz saat kârib bir eyâlet olub ekser azâları Ma'den merbûtâtından ve Mütesellim ile idâresi kâbil olacağına mebnî ...*" Abdi Paşa'nın Ma'den-i Hümâyûn emanetini bizzat idare ederek, Diyarbekir eyaletini Mütesellim ile idaresi istenmiştir¹⁰⁷. 1807-1809 tarihlerinde Diyarbekir Valisi olan Hüsrev Mehmed Paşa'nın da Diyarbekir eyaletini yine mütesellim vasıtası ile yönettiği görülmektedir¹⁰⁸. 22 Temmuz 1809 tarihli bir hükümde, Hüsrev Mehmed Paşa'nın "Mesûrî muhafızı" olduğu ve Diyarbekir eyaletinin bu hizmetine karşılık kendine tevcih edildiği kayıtlıdır¹⁰⁹.

II. Mahmut döneminde eyalet valilerinin bizzat kendilerine tevcih edilen eyaletlere gidip idareyi üzerlerine almalarına dikkat edilmişse de¹¹⁰, 6 Ocak 1819 tarihli bir takirde, Diyarbekir eyaletinin Bağdat muhafazası şartı ve Diyarbekir'i Mütesellim ile zabt etmek üzere Maraşlı Ali Paşa'ya verildiği görülmektedir¹¹¹. Kasım ortaları 1821 tarihinde Diyarbekir Valisi olan Mehmed

¹⁰⁵ BA., *Cevdet Darphane ve Meskûkat*, No:474, No:1742

¹⁰⁶ Yusuf Ziya Paşa söz konusu mektubunda Hasan Paşa ile halef-selef muhasebesi görülerek devir teslim mu'amelesi yapıldığını belirterek, Eyalet Hazariyesinden Ebubekir Paşa'nın alacağı Hasan Paşa zimmetinde olduğunu bildirmiştir. Bkz. BA., *Cevdet Dahiliye*, No:9479.

¹⁰⁷ BA., *Hatt-ı Humâyûn Tasnifi, III. Selim*, No:4488.

¹⁰⁸ BA., *Cevdet Dahiliye*, No:10640.

¹⁰⁹ BA., *Cevdet Dahiliye*, No:6657.

¹¹⁰ M. ÇADIRCI; *Tanzimat'a Girerken*, s.38.

¹¹¹ BA., *Cevdet Maliye*, No:6466.

YILMAZÇELİK İ., Osmanlı Hakimiyeti Süresince...

Emin Paşa'ya Mürûr tezkeresi hakkında gönderilen "...*Hâlâ Ma'den-i Hümayûn Emîni ve ilhâken Diyârbekir Vâlisi ve bi'l-istiklâl Şark cânibi Ser-askeri...*" hitabına bakılırsa, bu tarihte de Diyarbakır'ın Mütesellim ile idare edildiği söylenebilir¹¹². Diyarbakır eyaletinin Şark cânibi er-askeri Mehmed Emin Paşa tarafından idaresi fazla uzun sürmemiş ve 1822-1823 yılları arasında İran'a karşı yapılacak sefer hazırlıklarında Mehmed Emin Paşa'nın hizmetinde bulunmak şartı ile Gevranlı-zade Mehmed Paşa'ya tevcih edilmiştir¹¹³. Mehmed Paşa'nın da 1822-1823 tarihleri arasında Diyarbakır eyaleti mutasarrıfı olmak üzere, eyaleti mütesellimi vasıtası ile idare ettirdiği görülmektedir¹¹⁴. Mehmed Paşa Ekim 1823 tarihinde görevinden alınmış ve yerine Hüseyin Paşa tayin olunmuştur¹¹⁵. Hüseyin Paşa'nın eyalet idaresini bizzat yürütmesine rağmen yerine tayin edilen Salih Paşa, Diyarbakır eyaletini 1824-1825 tarihleri arasında tekrar Mütesellim ile idare etmeye başlamıştır¹¹⁶. 12 Mayıs 1826 tarihinde Diyarbakır eyaleti bu sefer de Mehmed Emin Paşa'ya tevcih edilmiş ve Mehmed Emin Paşa da bu görevini mütesellimi vasıtası ile yürütmüştür¹¹⁷. Bunu takiben Diyarbakır eyaletinin tekrar Salih Paşa'ya tevcih edildiği ve Salih Paşa'nın 1826-1829 tarihleri arasında, Diyarbakır eyaletini mütesellimi vasıtası ile idare ettiği görülmektedir¹¹⁸.

Salih Paşa'dan sonra Diyarbakır Valisi olan Yahya Paşa 1829-1830 tarihleri arasında eyalet idaresini bizzat yürütmüş ancak Nisan başları 1831 tarihinde iktidarsızlığına binaen azledilmiş olup, bölgenin durumu sebebiyle yeni valinin göreve başlaması zaman alacağından Diyarbakır eyaleti aynı tarihte Haleb-

¹¹² **Harput Şer. Sic.** No:398, s.149.

¹¹³ **Diyarbakır Şer. Sic.**, No:351, s.22.

¹¹⁴ **Diyarbakır Şer. Sic.**, No:351, s.42.

¹¹⁵ **Diyarbakır Şer. Sic.**, No:351, s.30; **BA., Cevdet Dahiliye.** No:10089.

¹¹⁶ **Diyarbakır Şer. Sic.**, No:361, s.36, 44-45.

¹¹⁷ **Diyarbakır Şer. Sic.**, No:331, s.12.

¹¹⁸ **Harput Şer. Sic.** No:398, s.20. 8 Nisan 1829 tarihli Şark Ordusu için Eğin'den asker istenmesine dair, Salih Paşa tarafından gönderilen buyrulduca "...Divân-ı Ma'den-i Hümayûn ve Eyâlet-i Erzurum ve Diyarbakır ve Rakka ve Livâ-i Bozok ve Malatya ve Gümüşhane ve Şark Ser-askerîsi'nden işbu buyuruldu..." ifadesi adı geçen tarihler arasında Salih Paşa'nın görev yaptığı yerleri açıkça göstermektedir. bkz. **Eğin Sicili**, No:2, s.59, b.192. Ayrıca bkz. **BA., Cevdet Askeri**, No:25968 (Eylül 1828 tarihli Hüküm).

F.Ü.Sosyal Bilimler Dergisi 2000 10 (1)

Bağdat-Basra ve Şehr-i Zor Valisi olan Ali Paşa'ya tevcih edilmiş ve "...*Diyârbekir eyâletinin şimdilik muktedir Mütesellim ile zabt...*" edilmesi istenmiştir¹¹⁹.

1832 tarihinde ise "Diyarbakır eyaleti ve ilhaken Ma'den-i Hümâyûn emaneti vezâret tevcihi ile" Çöteli-zade İbrahim Ağa'ya tevcih edilmiştir¹²⁰. Diyarbakır eyaletine yapılan bu tevcihat uzun sürmemiş Çöteli-zade İbrahim Paşa'nın vefatını takiben İbrahim Paşa'nın damadı olan Hacı İshak Paşa'ya "...*rütbe-i vezâretle Ma'den-i Hümâyûn emâneti ile ber-vech-i muhassıllık Diyarbakır eyâleti...*" tevcih edilmiştir¹²¹. 7 Şubat 1833 tarihinde Rakka eyaleti valiliği de kendisine tevcih edilen İshak Paşa¹²², bu göreve Mart 1834 tarihine kadar devam etmiştir¹²³. mart 1834 tarihinde ber-vech-i muhassıllık Sivas, Çorum ve Divriği sancakları mutasarrıfı olan Mehmed Reşid Paşa'ya aynı tarihte Ma'den-i Hümâyûn emaneti ve Diyarbakır valiliği de tevcih edilmiştir¹²⁴. 12 Ocak 1836 tarihli bir buyuruluda yer alan "...*Eyâlet-i Sivas ve Diyârbekir ve Rakka ve elviye-i Muş ve Çorum ve Amasya ve Divriği ve Emânet-i Ma'den-i Hümâyûn ve Arâmgâh-ı Harput'dan işbu buyuruldu...*" ifadesi, Reşid Paşa'nın görevli olduğu yerleri göstermesinin yanı sıra bu tarihte Harput'da ikamet ettiğini göstermektedir¹²⁵. 7 Temmuz 1834 tarihinde Mehmed Reşid Paşa'nın Diyarbakır'a gitmesi gerektiğinden Harput'a vekil tayinine bakarak, görev süresi içerisinde daha ziyade Harput'da ikamet ettiğini söyleyebiliriz¹²⁶. Reşid Paşa Diyarbakır'ı Mütesellim ile idare etmiş olmasına rağmen 11 Kasım 1836 da Diyarbakır'da vefat etmiş ve buraya defnedilmiştir¹²⁷.

¹¹⁹ BA., *Cevdet Dahiliye*, No:10899.

¹²⁰ *Takvim-i Vekayi*, Defa:36, H.1248.

¹²¹ BA., *Cevdet Dahiliye*, No:4440.

¹²² BA., *Cevdet Dahiliye*, No:15925.

¹²³ BA., *Cevdet Dahiliye*, No:7927. Ayrıca bkz. *Cevdet Dahiliye*, No:13232, *Cevdet Maliye*, No:8760

¹²⁴ *Harput Şer. Sic.* No:398, s.109. Ayrıca bkz. *Diyarbakır Şer. Sic.*, No:594, s.2

¹²⁵ *Eğin Sicili*, No:218, s.37, b.80.

¹²⁶ *Harput Şer. Sic.* No:218, s.3.

¹²⁷ Reşit Paşa'nın mezarı Kale Camii yanında olup, mezartaşındaki tarihten Gurre-i Şaban 1252, 11 Kasım 1836'da vefat ettiği anlaşılmaktadır. bkz. A. Bulduk; *El-Cezire*, s.380. Ayrıca bkz. Mustafa Nuri Paşa; *Netayicül-Vukuat III-IV*, s.274-275.

YILMAZÇELİK İ., Osmanlı Hakimiyeti Süresince...

Osmanlı ülke yönetiminde "*Müşirliklerin ihdâsı*" önemli bir yenilik olarak karşımıza çıkmaktadır. Redif askerî örgütünün oluşturulmasından sonra ortaya çıkan meseleleri çözümlenmek amacıyla 1836 yılında ülke yönetiminde yeni bir düzenlemeye gidilmiş ve ülke yönetim birimleri yeniden düzenlenmiştir. Söz konusu uygulamanın gerekçesini ise "...çok dağınık olan Redif taburlarını birleştirip tek elden yönetilmelerinin sağlanarak, halkın huzur ve güven içinde geçinip gitmelerine yardımcı olmak..." teşkil etmekteydi¹²⁸. Bu anlayıştan hareketle 1836 yılında ilk etapta 6 müşirlik kurulmuştu¹²⁹. 1836 yılında ilk başlangıçta Müşirlikler içerisinde "Sivas Müşirliği" bulunmamasına rağmen, Kasım sonları 1836 tarihli bir fermanla Hafız Mehmed Paşa'ya vezaret tevcihi ile "...*Asâkir-i Mansûre-i Eyâlet-i Sivas Müşirliği ünvanıyla Diyârbekir ve Rakak ve ber-vech-i muhassıllık Sivas Eyâletleri ve Divriği Sancağı ve Ma'den-i Hümayûn Emâneti...*" nin tevcih edildiği görülmektedir¹³⁰. Böylece Kasım 1836 tarihinde Sivas Müşirliği'nin oluşturulduğu ve Diyarbakır eyaletinin de, bu müşirliğe dahil edildiği anlaşılmaktadır. Bu uygulama Ekim 1838 tarihinde "Diyarbakır Müşirliğinin" kurulmasına kadar devam etmiştir¹³¹. Diyarbakır Müşirliği 1834 yılında kurulmuş olmakla beraber, 1834 yılında "Meclis-i Şura"da kurulmasına karar verilen ve 1836 yılında işlerlik kazanması için yeni bir idarî düzenleme gerektiren *Redif Askerî* teşkilatının¹³², 1836 tarihinde Diyarbakır Eyaleti'nde de teşkil edildiği görülmektedir¹³³.

¹²⁸ Musa ÇADIRCI; **Osmanlı Türkiye'si Ülke Yönetiminde Yenilikler 1826-1856**, Ankara, 1979, s.17.

¹²⁹ 1836 yılında ilk etapta kurulan 6 Müşirlik şunlardı: 1-Hüdavendigâr, 2-Konya, 3-Ankara, 4-Aydın, 5-Erzurum, 6,Edirne Müşirlikleri. Ayrıntılı bilgi için bkz. M. ÇADIRCI; **a.g.e.**, s.17-18.

¹³⁰ **Harpût Şer. Sic.** No:218, s.78. Kasım sonları 1836 tarihinde Hafız Mehmed Paşa'ya Sivas Müşirliği tevcih edildikten sonra Aralık sonları 1836 tarihinde gönderilen bir fermanla görevinin yenilendiği anlaşılmaktadır. bkz. **BA., Cevdet Dahiliye**, No:2275.

¹³¹ Mübahat KÜTÜKOĞLU; **a.g.m.**, s.128.

¹³² M. ÇADIRCI; **Tanzimata Girerken**, s.19.

¹³³ 6 Nisan 1836 tarihli bir tahrirât hülasasından bölgedeki "Mahmut Paşa Livasının", Diyarbakır ve Rakka eyaletlerinden teşkil edilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısı ile 1836 tarihinde Redif Askerî teşkilatının, Diyarbakır eyaletinde de kurulduğu söylenebilir. bkz. **BA., Cevdet Askeri**, No:28099.

1780-1838 tarihleri arasında yukarıda açıklandığı üzere, Diyarbekir valilerinin bir kısmı eyalet idaresini bizzat yürütmeyerek bu işi mütesellimleri vasıtası ile yapmışlardır. Bu durum ise Diyarbekir şehri de dahil olmak kaydıyla bölgede pek çok meselenin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Ağustos başları 1803 tarihli Diyarbekir valisi el-Hâc Mehmed Paşa'ya gönderilen bir fermanla, Diyarbekir ahalesinin sık sık itaatten çıktığı belirtilerek, Diyarbekir valilerine başka bir eyalet tevcih edildiğinde yerlerine Mütesellim tayin ederek hemen gitmemesi, halefi gelmeden Diyarbekir'dan ayrılmaması, hükümet idaresini teslim ve ahalinin durumu anlatıldıktan sonra Diyarbekir'i terk etmeleri hususu hatırlatılmaktadır¹³⁴. Ancak buna rağmen uygulamada yukarıda söz konusu edilen hususlara uyulmadığı görülmektedir. Nitekim 15 Mart 1811 tarihli Diyarbekir valilerinden Şeyh-zade İbrahim Paşa'nın layihasında da belirtildiği üzere, bölgede asayişin sağlanamamasının en önemli sebeplerinden bir tanesi de Diyarbekir valilerinin sık sık azledilmesi olduğu anlaşılmaktadır. Şeyh-zade İbrahim Paşa söz konusu layihada bölgenin durumunu özetledikten sonra "*...İsyân olan elviye ve kazâlar ahâlîleri müdâm-ı şekâvetden temâm ve mağrûr olmaları hesâbiyle bir def'a beş def'a mağlûb olmalarıyla mütenebbih olmayub bu vali dahî ya 'azl olur, ya mağlûb olur ya fetûr getirür hâliyasından hââi olmayacakları ...*" şeklinde ifade ettiği durumun, incelenen dönemde yönetimin en önemli zaaflarından bir tanesi olduğu söylenebilir¹³⁵. 1780-1838 tarihleri arasında Diyarbekir valilerinden bir kısmı, Diyarbekir eyaletini mütesellim ile yönetirken bir kısmı ise Diyarbekir eyaletinde kalarak kendilerine tevcih edilen yerleri yine mütesellimleri vasıtası ile idare etmişlerdir.

¹³⁴ "...Diyârbekir'den hareketin günü muktezâ-yı cibilliyetlerini icrâyâ mübâderet idecekleri ve Mütesellim zabt ve rabtına kadar kâdir olmayacağı ve Vali gelinceye kadar nice nice kaza hatta ibtidâr idecekleri aşîkar olduğu beyâniyle hâlefî duhûl itmedikçe sâlefî Diyârbekir'den hareket etmemek ve sâlef-i makarr-ı hükûmetini hâlefine teslîl ve muktezî olan keyfilâtı ifâde ve tefhîm iyledikten sonra mahalline 'azimet eylemek üzere nizâma ve rabta tevsîk olunması iltimâs olmağla..." Ayrıntılı bilgi için bkz. **Diyarbakır Şer. Sic.**, No:356, s.52.

¹³⁵ **BA., Cevdet Dahiliye**, No:3582.

YILMAZÇELİK İ., Osmanlı Hakimiyeti Süresince...

Osmanlı hakimiyeti süresi içerisinde çeşitli tarihlerde Diyarbekir valilerine aynı zamanda özellikle *Rakka Eyaletinin* de tevcih edildiği görülmektedir. 14 Mayıs 1784 tarihli bir hükümden ise Diyarbekir vüalisi Abdu Paşa'ya Halep Eyaleti'nin *ilhaken* verildiği ve Abdi Paşa'nın söz konusu eyaleti mütesellim vasıtası ile yönettiği anlaşılmaktadır¹³⁶. 170-1838 tarihleri arasında Diyarbekir Eyaleti valilerinin başta *Ma'den-i Hümayûn Eminliği* olmak üzere, *Erzurum* ve *Sivas* Eyaletleri valiliğinde de buldukları ve bu görevlerini birlikte sürdürdükleri daha önce açıklanmıştı. 1784 tarihinde Halep eyaleti valiliğini de yürüten, Abdi Paşa'dan başka, Ağustos ortaları 1820 tarihli bir hükümden Diyarbekir valisi ve Ma'den-i Hümayûn emini olan Seyyid Ahmed Paşa'nın aynı zaman "*Bozok Sancağı Mutasarrıfı*" olduğu anlaşılmaktadır¹³⁷. Bunun dışında kalan Diyarbekir eyaleti valileri daha ziyade Rakka eyaleti valiliğini yürütmüşlerdir. 1796-1798 yılları arasında Ali Paşa¹³⁸, 1803-1804 tarihleri arasında Veliyüddin Paşa¹³⁹, 1815-1816 tarihleri arasında Kalender Paşa¹⁴⁰, 1816 tarihinde Pehlivan Paşa¹⁴¹ ve 1823-1824 tarihleri arasında Hüseyin Paşa¹⁴² Diyarbekir eyaleti valiliği yanı sıra aynı zamanda Rakka eyaleti valiliği de yapmışlar ve bu görevlerini Diyarbekir'da sürdürmüşlerdir.

Diyarbekir Eyaleti valileri icra görevlerini, kapılarında barındırdıkları *Kapu Halkı* vasıtası ile sürdürmüşlerdir. Diyarbekir Eyaleti'nin oldukça geniş bir alana yayıldığı gözönüne alınacak olursa, valilerin "Kapu halkı"nın oldukça fazla olması normal karşılanabilir. bununla birlikte bu sayının oldukça fazla olmasının zaman zaman bir kısım şikayetlere yol açtığı da görülmektedir. Mesela Haziran ortaları 1802 tarihinde Diyarbekir eyaleti valiliğine tayin olunan Mehmed Paşa'ya hitaben gönderilen fermana, Mehmed Paşa'nın Diyarbekir'a gönderdiği buyurulduda ikametine ayrılmış olan sarayın tamiri ve 300 miktarı kapu halkı ile

¹³⁶ BA., *Cevdet Dahiliye*, No:16709

¹³⁷ BA., *Mühimme*, No:238, s.224, Hüküm:1095.

¹³⁸ BA., *Cevdet Dahiliye*, No:9373, No:1216.

¹³⁹ BA., *Mühimme*, No:221, s.79, Hüküm:278 ve s. 8, Hüküm: 24.

¹⁴⁰ BA., *Cevdet Dahiliye*, No:10549.

¹⁴¹ BA., *Hatt-ı Hümayûn Tasnifi, II. Mahmud*, , No:16390; No:16498.

¹⁴² BA., *Cevdet Dahiliye*, No:12490.

F.Ü.Sosyal Bilimler Dergisi 2000 10 (1)

Diyarbakır'a geleceğini bildirmesine rağmen, Diyarbakır ahalsinin, Diyarbakır'ın harabiyetinden bahisle beldenin 300 miktarı kapu halkını besleyemeyeceğini belirtmeleri üzerine, "...*Diyârbekir'in derûn ve birûnu aşâir ve ekrâd makûleleriyle memlû olub eyâlet-i merkûmenin zabt ve rabtı ve sekene-i memleketin himâyet ve siyâneti ...*" için 300 nefer kapu halkının fazla olmadığı belirtilmiştir¹⁴³. Aynı konuda Amid kadısı vesaireye gönderilen Haziran sonları 1803 tarihli fermanda ise "... *Diyârbekir valileri 300 miktârı kapusu halkıyla makarr-ı vülât olan mahalde ikâmet eylemeleri...*" hususu hatırlatılarak Mehmed Paşa'nın ikâmeti için gerekli tedbirlerin alınması istenmiştir¹⁴⁴. Diyarbakır valileri kendilerine bağlı olan sancakları "Kapu Halkları" arasından seçtikleri mütesellimler vasıtası ile idare etmişler, bazı kazalar ise yine Diyarbakır valileri tarafından tayin edilen subaşılar vasıtası ile yönetilmiştir¹⁴⁵. Bu tür kazaların dışında kalan *Yurtluk-Ocaklık* veya *Hükümet* tabir edilen Hani, Atak ve Tercil gibi kazalar ise eski statülerine uygun olarak "*Mahallî Kaza Beğleri*" tarafından yönetilmeğe devam etmiştir¹⁴⁶.

Diyarbakır Şer'iyye Sicillerinde yer alan *Diyarbakır Eyaleti Valilerinin ikâmetine tahsis kılınmış saray* ile ilgili belgelerde, valilerin "kapu halkı" içerisinde yer alan kişilerin önde gelenlerinin, *Tütüncü Ağa, Kapıcılar Kethüdası, Şamdan Ağası, Baş Çavuş Ağa, İç Çukadar Ağa, Kaftan Ağa, Silâhdar Ağa, Alemdar Ağa, Hazinedar Ağa, İmam Efendi, Haytabaşı, Çamaşur Ağası, Miftah Ağa, Peşgir Ağası, İbrikdar Ağa, Mimarbaşı Ağa, Kahya, Kethüda Ağa, Delilbaşı, Baş Çukadar Ağa, İkinci Kavvas, Divan Efendisi ve Mütesellim* şeklinde sıralandığı görülmektedir¹⁴⁷. Bu kişiler daha ziyade eyalete bağlı olan sancaklarda görev yaparlarken, Mütesellim, Voyvoda, Yeniçeri Serdarı gibi kişiler de şehir idaresinde Diyarbakır eyaleti valilerinin yanında görev yapmışlardır.

¹⁴³ BA., *Cevdet Dahiliye*, No:2011.

¹⁴⁴ Diyarbakır Şer. Sic., No:356, s.45.

¹⁴⁵ BA., *Cevdet Tımar*, No:1482 (29 Aralık 1818 tarihli hüküm).

¹⁴⁶ BA., *Cevdet Askeri*, No:16540 (Aralık ortaları 1800 tarihli Tahrirat Hülâsası).

¹⁴⁷ Diyarbakır Şer. Sic., No:590, s.39-40 (13 Mart 1818), No:299, s.5 (7 Haziran 1801).

YILMAZÇELİK İ., Osmanlı Hakimiyeti Süresince...

1836 yılında Müşirlikler'in oluşturulmasına paralel olarak, Kasım 1836 tarihinden sonra "Sivas Müşirliği" içerisinde sayılan Diyarbekir eyaleti, Ekim 1838'den itibaren ayrı bir müşirlik haline getirilmiştir. 1839 tarihinde Sadullah Paşa "Diyarbekir ve Rakka Eyaletleri ve Ma'den-i Hümâyûn Eyâletinden" oluşan Diyarbekir Müşirliğine tayin edilmiştir¹⁴⁸. Böylece bu tarihten sonra Diyarbekir eyaleti valileri, *Müşir* ünvanı taşımaya başlamışlardır. Öte yandan özellikle Tanzimat Fermanı'nın ilânına kadarki geçen süre içerisinde, valilerin yanısıra şehir yönetiminde önemli rol oynayan "Mütesellim ve Voyvoda" gibi görevliler bu önemlerini kaybetmişlerdir. 3 Kasım 1839 tarihinde Tanzimat Fermanı'nın ilânı ile birlikte ülke yönetiminde önemli değişiklikler yapılmaya başlanmıştır. Tanzimat-ı Hayriyye Fermanı'nın, Kasım ortaları 1839 (Evâil-i Ramazan 1255) tarihinde "Diyarbekir ve Rakka Eyaletleri ilhakıyla Ma'den-i Hümâyûn Emîni" olan Sadullah Paşa'ya hitaben, Diyarbekir'a gönderildiği ve sicile kaydedildiği görülmektedir¹⁴⁹. Bununla birlikte "Tanzimat'ın getirdiği yenilikleri" ülkenin bütününde aynı anda uygulamak mümkün olmamıştır¹⁵⁰. Diyarbekir eyaletinin "*Tanzimata dahil*" edildiği tarih 1845'tir. Ancak 1839-1845 yılları arasında Diyarbekir eyaleti, Tanzimat'ın uygulandığı eyaletler arasında bulunmamakla birlikte, ülke yönetiminde görülen yeniliklerin bir ölçüde bu eyalette de uygulandığı görülmektedir.

VALİ VEYA MUTASARRIFIN ATANMASI VE GÖREVLERİ

Diyarbekir'in Osmanlı devleti'ne bağlandığı tarih olan 1515 senesinden itibaren "*Eyalet merkezi*" yani "*Paşa Sancağı*" olduğu ve bu özelliğini bütün Osmanlı hakimiyeti boyunca devam ettirdiği görülmektedir. Dolayısı ile Eyalet Valileri şehir yönetiminden de birinci derecede sorumlu tutulmuşlardır. Osmanlı Hakimiyeti süresince, Diyarbekir eyaleti *Vezir rütbeli Valiler* tarafından idare

¹⁴⁸ **Takvim-i Vekayi**, Defa:172, H.1254, Defa:182, H.1255.

¹⁴⁹ **Diyarbakır Şer. Sic.**, No:603, s.10-11-12-13-14.

¹⁵⁰ M. ÇADIRCI; "Tanzimat Döneminde Türkiye'de Yönetim (1839-1856), **Bellekten**, LII/203, s.611.

F.Ü.Sosyal Bilimler Dergisi 2000 10 (1)

edilmiştir. Paşa sancağı olması dolayısı ile Diyarbakır Sancağı'nın da Diyarbakır eyaleti valilerince idare edildiği görülmektedir.

Diyarbakır şehri ile ilgili belgelerde Diyarbakır Eyaleti Valileri için daha ziyade "*Diyarbakır Valisi*" tabiri kullanılırken¹⁵¹, zaman zaman "*Diyarbakır Mutasarrıfı, Mîr-i Mîrân*" ve bazen de "*Diyarbakır Beğlerbeği*" gibi tabirlerin kullanıldığı dikkat çekmektedir¹⁵².

Kendilerine Diyarbakır eyaleti tevcih edilen bazı valiler, bu görevlerini mütesellimleri vasıtası ile sürdürmüşlerdir. Diyarbakır eyaleti mutasarrıfları, padişah tarafından fermanla atanmakta idiler. Söz konusu fermanlarda Diyarbakır eyaletinde bulunan kadı ve naiblere ve diğer görevlilere, Diyarbakır eyaletine mutasarrıf olarak tayin edilen Paşa'nın ismi ve tayini hatırlatıldıktan sonra, bütün görevlilerin yeni mutasarrıfa itaat etmeleri ve emirlerine uymaları istenmekte idi¹⁵³. Bu şekilde atanan Mutasarrıfın ek görevinden dolayı Eyalet İdaresini, Mütesellimi vasıtası ile yürütmesi istenmekte¹⁵⁴, Mutasarrıf da şehir ileri gelenlerinden Kadı, Müftü, Serdar ve diğerlerine gönderdiği buyruldu ile Mütesellim olarak tayin ettiği kişinin kendi işlerini yürüteceğini bildirmekte idi¹⁵⁵. Bu şekilde Mütesellim tayin olunan kişi ayrıca bir buyuruldu ile durumu ilgililere bildirmekte ve emirlere itaat edilmesini istemekte idi¹⁵⁶. İncelenen dönemde Diyarbakır eyaletinin mutasarrıflarca idaresine sık sık rastlanmakla birlikte, Tanzimat'tan önce "*bir eyalet veya sancağın hem valiliğini yapan, hem*

¹⁵¹ Diyarbakır Eyaleti Valileri için kullanılan tabir genelde "Diyarbakır Valisi" olup, konumuzla ilgili pekçok belgede bu tabire rastlandığından, bütün bu belgelerin tamamının künyesini verme imkanı yoktur. Bununla birlikte örnek teşkil etmesi açısından bkz. **BA. Cevdet Askerî**, No:25968, **Cevdet Dahiliye**, No:10089, 16252; **Diyarbakır Şer. Sic.**, No:299, s.11.

¹⁵² **Diyarbakır Şer. Sic.**, No:356, s.25; No:351, s.10-20-30.

¹⁵³ **BA., Cevdet Dahiliye**, No:10899, **Diyarbakır Şer. Sic.**, No:631, s.45.

¹⁵⁴ 1805 yılında Diyarbakır eyaleti kendisine tevcih edilen Abdu Paşa'dan Diyarbakır Eyaleti'ni Mütesellim ile yönetmesi istenmiştir. (bkz. **Hatt-ı Hümayûn Tasnifi III. Selim No:4488**). Yine Nisan 1831 tarihinde Diyarbakır Mutasarrıfı olan Ali Paşa'dan "...Diyarbakır eyaletinin şimdilik bir muktedir Mütesellim ile zabt..." edilmesi istenmekte idi. (**Cevdet Dahiliye**, No:10899). Ayrıca bkz. **Cevdet Maliye**, No:6466.

¹⁵⁵ **Diyarbakır Şer. Sic.**, No:631, s.45-46.

¹⁵⁶ **Diyarbakır Şer. Sic.**, No:351, s.30-31.

YILMAZÇELİK İ., Osmanlı Hakimiyeti Süresince...

de hasılatını toplayan kimse" olarak idarî teşkilatta görülen¹⁵⁷ Muhassıllık" idaresine fazla rastlanmaktadır. Sadece 28 Eylül 1832 tarihinde "...rütbe-i vezâretle Ma'den-i Hümayûn Emâneti..." kendisine tevcih edilen Çötelî-zade Hacı İshak Paşa'ya Diyarbakır Eyaleti de aynı tarihte "...ber-vech-i Muhassıllık..." olarak tevcih edilmiştir¹⁵⁸. Ancak bu uygulama fazla uzun sürmemiş Mart 1834 tarihinde İshak Paşa Diyarbakır valiliğinden alınarak bu uygulamaya son verilmiştir¹⁵⁹. Esasen Muhassıllık gibi Mutasarrıflık idaresine de genel olarak, Tanzimatı takiben son verilmiştir¹⁶⁰.

Diyarbakır eyaletine vali olarak tayin edilen paşalardan bazıları eyalet merkezi olan Diyarbakır'a gelerek bu görevi bizzat kendileri yürütmüşlerdir. Padişah tarafından fermanla tayin edilen Valiler'den bu fermanlarda, halka zulüm etmemeleri, fakirin hakkının korunması ve memleket idaresini zabtederek üzerine düşen görevleri yapmaları istenmekteydi¹⁶¹. Valiler de tayin edildikleri Diyarbakır Eyaleti'nin merkezi olan Diyarbakır şehrine geldiklerinde, ilk iş olarak Diyarbakır kadısı ve eyalete dahil olan diğer kaza kadılarına ve diğer görevlilere hitaben gönderdikleri buyruklarda, padişahın fermanı ile atandıklarını bildirdikten sonra, memleket işlerinin âdil olarak görüleceğini ilgililere duyuruyorlardı¹⁶². Bu arada eyalet valiliğine tayin edilenlerin eski görev yerleri veya buldukları yerler, Diyarbakır eyaletine uzak ve gelmeleri zaman alacaksa, gelmelerine kadar yerlerine Mütesellim tayin ediyorlardı¹⁶³. Eyalet valilerinin gönderdikleri buyruklarda *"...vusûlümüze kadar eyâlet-i mezkûrenin hüsn-i idhâresi için tarafımızdan Mütesellim nasb ve ta'yîni lâzım gelmiş olup..."*

¹⁵⁷ M. ÇADIRCI; *Tanzimat'a Girenler*. s.43.

¹⁵⁸ BA., *Cevdet Dahiliye*, No:4440.

¹⁵⁹ BA., *Cevdet Dahiliye*, No:7927. Diyarbakır Valiliği'nden azledilen İshak Paşa, Harput'da ikamete tabi tutulmuş ve 17 Haziran 1834 tarihinde vezaret rütbesi de lağvolunarak kendisine kapucubaşılık tevcih edilmiştir. (bkz. *Cevdet Dahiliye*, No:13232)

¹⁶⁰ M. ÇADIRCI; *Tanzimat'a Girenler*. s.42-43.

¹⁶¹ *Diyarbakır Şer. Sic.*, No:299, s.13; BA., *Cevdet Maliye*, No:28480; *Cevdet Dahiliye*, No:1625.

¹⁶² *Diyarbakır Şer. Sic.*, No:356, s.26-27-28-29; No:299, s.13.

¹⁶³ *Diyarbakır Şer. Sic.*, No:356, s.13-14; No:351, s.29-34; No:631, s.12.

F.Ü.Sosyal Bilimler Dergisi 2000 10 (1)

şeklinde eyalet idaresini devrettikleri Mütesellimler¹⁶⁴, padişahın onayı ile bu göreve tayin edilmekte idiler. Nitekim 1 Ekim 1801 tarihinde kendisine Diyarbakir eyaleti tevcih edilen Zühdü İsmail Paşa, Diyarbakir'a gelmesine kadar geçecek süre içerisinde bir Mütesellimi tayini icab ettiğinden bu görev için Diyarbakir Voyvodası Hacı Emin Ağa'yı teklif etmiş¹⁶⁵ ve kabul edilerek söz konusu kişi 7 Haziran 1802 tarihine kadar Mütesellimlik yapmıştı¹⁶⁶. Eyalet idaresini bizzat yürüten valiler, göreve gelinceye kadar, yerine mütesellim tayin ettikleri gibi, aynı zamanda başka bir görev için bir yere gitmeleri icab ettiğinde de yerlerine Mütesellim tayin etmekte idiler. Mesela 12 Mayıs 1823 tarihinde Diyarbakir valisi Mehmet Paşa, Bağdat'a gitmesi icab ettiğinden yerine kardeşi İsmail Beğ'i Mütesellim tayin etmiştir¹⁶⁷.

Eyalet valileri görev yaptıkları eyaletin olduğu kadar şehrin de en yüksek idarî ve malî âmiri durumunda olup, bütün mukataaların denetimi ve iltizam işleri, şehirde bulunan dinî-sosyal yapıların ve su yollarının tamiri, tabîî âfet durumunda temel ihtiyaç maddelerinin temini ve ihtiyaç duyulan görevliler için merkeze arz yazılması gibi görevleri ifâ etmekte idi¹⁶⁸. Ayrıca eyaletin idarî ve askerî bakımdan en önde gelen görevlileri olduklarından, çağrıldıkları vakit gerek kapu halkları ve gerekse diğer sancaklardan emirlerine girecek olan askerlerle savaşa gitmeye yükümlü idiler¹⁶⁹.

Diyarbakir şehrinde valiler, çeşitli tarihlerde *Dîvân-ı Hümayûn* 'un küçük bir modeli durumunda olan "*Divânlar*"¹⁷⁰ kurmak suretiyle şehirde meydana gelen çok değişik hadiseleri burada çözümlenmişlerdir. Meselâ 1802 yılında Diyarbakir'da meydana gelen karışıklığı takiben Diyarbakir valisi Mehmed Paşa Ağustos 1803 tarihinde Diyarbakir eski ve yeni müftüsü, Diyarbakir

¹⁶⁴ **Diyarbakır Şer. Sic.**, No:631, s.12.

¹⁶⁵ **BA.**, **Cevdet Dahiliye**, No:4591.

¹⁶⁶ **Diyarbakır Şer. Sic.**, No:299, s.13.

¹⁶⁷ **Diyarbakır Şer. Sic.**, No:351, s.4.

¹⁶⁸ **Diyarbakır Şer. Sic.**, No:590, s.2; No:299, s.3; No:351, s.5-16-17-18, No:625, s.37-38, No:346, s.10; **BA.**, **Cevdet Dahiliye**, No:12518, **Cevdet Timar**, No:3304.

¹⁶⁹ **Cevdet Dahiliye**, No:1216; **Diyarbakır Şer. Sic.**, No:299, s.11; No:351, s.10.

¹⁷⁰ R. ÖZDEMİR, **XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara**, s.146.

müdürrislerinden 5 kişi, Hanedan-ı Amid'den 3 kişi, Amid serdarı, ocaklıdan 11 kişi ve bir mahkeme katibi olmak üzere toplam 24 kişiden oluşan *Diyarbakır Divhanını* toplamış ve söz konusu karışıklığa sebep olan "31 Ortası" bu divan toplantısı sonucunda kaldırılmıştır¹⁷¹. Yine aynı tarihte görülen bu divanda mahalle imamlarının da görüşüne başvurularak hadiselere karıştığı tesbit edilen kişilerin Diyarbakır'dan sürülmeleri ve eğer geri gelirlerse "Nezir bedelinin" mahalle imamları ve ihtiyarlarından alınmasına karar verilmiştir¹⁷². 1802 yılında meydana gelen hadiseler sırasında "Diyarbakır Mengenehanesi" de tahrip olduğundan 1803 yılında toplanan bu divana Diyarbakır'da bulunan Esnaf Şeyhleri'nin dahil edildiği toplantı sonunda, esnafın mengenehaneyi tamir etmesi ve 3000 bin kuruş nezre bağlanması da kererleştirilmişti¹⁷³. Diyarbakır Divanı'nın 1802 yılından sonra 1817 yılında da teşkil edildiği ve 22 Şubat 1817 tarihinde Diyarbakır Divanı'ndan çıkan bir buyrulduca, esnafın bir müddetten beri "...nesh ve imâl eyledikleri beyâzlı ve gâzî ve kutnî ve sâ'ir enva'-i meta'anın mikyâs-ı tûl ve arz-ı lâzimesinden noksân olarak imâl eyledikleri..." belirtilerek bunun önlenmesi istenmiştir¹⁷⁴. İncelediğimiz dönem içerisinde son olarak Diyarbakır Divanı'nın 1823 yılında toplandığını tesbit etmekle birlikte, daha sonraki yıllarda da bu uygulamanın devam ettiği söylenebilir. Eylül 1823 tarihinde Diyarbakır'da "...Ulemâ ve Sulehâ ve Esnâf Şeyhleri ve Ocaklı ve sâ'ir ahâlînin..." katıldığı divanda, şehir esnafı "...Mütesellim ve 'ayân ve eşrâf-ı ahâlînin..." esnaftan aldığı malların parasını vermediklerini beyan etmeleri üzerine, bunun önlenmesi kararlaştırılmıştır¹⁷⁵.

Diyarbakır'da oturan eyalet valilerine, Diyarbakır şehrinde bulunan *Saray* tahsis edilmiş olup, kapu halkı ile burada ikamet etmekte idi¹⁷⁶. Diyarbakır eyaleti valiliğine tayin olunan vezirler, daha göreve başlamadan önce

¹⁷¹ Diyarbakır Şer. Sic., No:356, s.36.

¹⁷² Diyarbakır Şer. Sic., No:356, s.79.

¹⁷³ Diyarbakır Şer. Sic., No:356, s.85.

¹⁷⁴ Diyarbakır Şer. Sic., No:351, s.19.

¹⁷⁵ Diyarbakır Şer. Sic., No:351, s.19.

¹⁷⁶ Diyarbakır Şer. Sic., No:590, s.39; No:299, s.5.

F.Ü.Sosyal Bilimler Dergisi 2000 10 (1)

gönderdikleri buyruclularda ikametlerine ayrılmış olan dairelerin tanzimini istemekte idi. Vilâyet masraf defterlerinde Diyarbakir'da valilerin ikametine ayrılan İçkale'deki "Saray"ın sık sık tamir ettirildiği görülmektedir¹⁷⁷. Bunun yanısıra valilerin kapu halkının oldukça kalabalık olması da zaman zaman bazı sıkıntılara yol açmakta idi. Öte yandan valiler tayin edildikleri eyaleti gidinceye kadar yol üstünde bulunan kazalar halkının, valileri ve kapu halkını misafir etmek için büyük sıkıntılara düştüğü görüldüğünden bunun önlenmesi için sık sık fermanlar gönderilmiş ise de uygulamada fazla tesirli olmamıştır¹⁷⁸. Mart başları 1796 tarihinde Diyarbakir valisi'ne gönderilen bir fermanla da bu hususun dile getirildiği görülmektedir¹⁷⁹. Bununla birlikte asıl sıkıntıyı valilerin ikâmet ettikleri şehir halkı başta olmak üzere, görev yaptıkları eyalette bulunan kaza halkı çekmekte idi. Nitekim 1803 tarihinde 300 kadar kapu halkı ile Diyarbakir'a gelen Mehmed Paşa'nın maiyetinde bulunan kapuhalkının fazla olması ve şehrin bunları besleyemeyeceği bildirilmiş ise de bu istek dikkate alınmamış ve Mehmed Paşa 300 kişilik kapu halkı ile gelip Diyarbakir'da göreve başlamış idi¹⁸⁰.

Eyalet valilerinin kapu halklarının kalabalık olması, bunların çeşitli ihtiyaçlarından doğan masraflarının tevzi'ini gerektirmiş ve çeşitli tarihlerde yapılan bu tevzi'ler halka oldukça büyük bir yük olmuştur. Bu konuda Diyarbakir sicilleri'nde oldukça fazla belge vardır. Mesela 8 Temmuz 1802 tarihli bir belgede, Diyarbakir Valisi es-Seyyid İsmali Paşa'nın "...*dâ`iresinde bulunan hayvânât için...*" gerekli 115 kantar samanın Diyarbakir'ın Şark ve Garb köylerine tevzi' edildiği¹⁸¹, Ekim 1817 tarihli bir belgede ise söz konusu tarihte Diyarbakir Valisi Ebubekir Paşa'nın "*dâ`ire-i devletleri*" için gereken 150 kile arpanın "*ashâb-ı mâlikâneye*" tahammüllerine göre tevzi' edildiği

¹⁷⁷ **Diyarbakır Şer. Sic.**, No:351, s.5; No:299, s.3; No:346, s.10, No:356, s.37-53.

¹⁷⁸ M. ÇADIRCI; **Tanzimat'a Girerken.** s.41.

¹⁷⁹ **Diyarbakır Şer. Sic.**, No:356, s.5-6-7.

¹⁸⁰ **BA., Cevdet Dahiliye,** No:2011, **Diyarbakır Şer. Sic.**, No:356, s.45.

¹⁸¹ **Diyarbakır Şer. Sic.**, No:299, s.24. Ayrıca 13 Eylül 1802 tarihli Vilâyet Masraf Defterinde Zühdü İsmail Paşa'ya 1 günlük zahire parası olarak 1500 kuruş verildiği kayıtlıdır. bkz. **Diyarbakır Şer. Sic.**, No:299, s.29.

YILMAZÇELİK İ., Osmanlı Hakimiyeti Süresince...

görülmektedir¹⁸². Ağustos sonları 1817 tarihli bir tevzi'de de yine Ebubekir Paşa'nın mevcut hayvanları için lazım olan 200 kantar samanın Diyarbakir'in Şark ve Garb köylerine tevzi' edildiği anlaşılmaktadır¹⁸³. Görüldüğü üzere valilerin çeşitli masrafları halk tarafından karşılanmakta, bu da büyük bir sıkıntıya yolaçmakta idi. 30 Nisan 1818 tarihinde Diyarbakir'a gelerek, eyalet valiliğini üstlenen Zeynelabidin Paşa'ya 3 günlük zahire parası olarak 18 bin kuruş verildiği ve bunun ise halktan karşılandığı göz önüne alınacak olursa, halkın ne kadar büyük bir yük altında olduğu görülecektir¹⁸⁴. Bu arada Diyarbakir Eyaleti valilerinin sık sık değiştiğini de hemen hatırlatmak gerekmektedir.

Kendilerine Diyarbakir eyaleti tevcih edilen valilerin gelir kaynakları ise, senede iki taksit halinde bütün eyalet kazalarına tevzi' edilen 20 bin kuruşluk "*İmdâd-ı Hazariye*" den ibaret idi¹⁸⁵. 1 Ekim 1803 tarihli Diyarbakir Valisi Mehmed Paşa'nın buyurulduğunda yer alan "...*Öteden berü taksîtin ile vüzerâ-yı i'zâm hazarâtına tahsîs olunan İmdâd-ı Hazariye'nin taksîd-i sânisî ma'lûmü'l-mikdâr mebâliğin vakt-ı tevzi'i...*" ifadesi sözkonusu gelir kaynağının çok önceleri Diyarbakir valilerine tahsis edildiğini göstermektedir¹⁸⁶. İncelediğimiz dönemde Diyarbakir Eyaleti Mutasarrıfları¹⁸⁷ veya eyalet idaresini bizzat yürüten valiler, gönderdikleri buyruğularda¹⁸⁸ valilere tahsis edilen "*İmdâd-ı Hazariye*"nin tahsilini istemekte, bunu takiben ilk veya ikinci taksit olan 10 bin kuruş Diyarbakir eyaletinde bulunan bütün kazalara tevzi' edilmekte idi¹⁸⁹. İmdâd-ı Hazariye'nin tevzi'inde, tevzi'den kaza veya köy halkının payına düşen miktarın üzerine "*Hizmet-i Mübaşiriye, Harc-ı İmzâ, Harc-ı Bâb*" gibi vergiler ve

¹⁸² **Diyarbakır Şer. Sic.**, No:590, s.8.

¹⁸³ **Diyarbakır Şer. Sic.**, No:590, s.50.

¹⁸⁴ **Diyarbakır Şer. Sic.**, No:590, s.40.

¹⁸⁵ **Diyarbakır Şer. Sic.**, No:351, s.6-25-36, No:313, s.7.

¹⁸⁶ **Diyarbakır Şer. Sic.**, No:356, s.59. Ayrıca bkz. **BA., Mühimme**, No:212, s.205, Hüküm:902.

¹⁸⁷ 1825 tarihinde Diyarbakır Eyaleti Mutasarrıfı olan Salih Paşa'nın Ekim 1825 tarihinde Mutesellimi Mehmet Salih Efendi'ye gönderdiği buyruldu, Eyalet Mutasarrıfları'nın da "*İmdâd-ı Hazariye*" aldıkların göstermektedir. bkz. **Diyarbakır Şer. Sic.**, No:631, s.30.

¹⁸⁸ **Diyarbakır Şer. Sic.**, No:351, s.36; No: 631, s.25.

¹⁸⁹ **Diyarbakır Şer. Sic.**, No:351, s.2; No:590, s. 11, No:352, s.27.

F.Ü.Sosyal Bilimler Dergisi 2000 10 (1)

Alaybeyi, katip gibi görevlilere verilen ücretler de dahil edildikten sonra tevzi' yapılmakta idi¹⁹⁰. Söz konusu uygulamanın 1842 tarihine kadar devam ettiği¹⁹¹ görülmeyle birlikte, 1840 tarihinde sonra Müşirler'in maaş aldıklarına bakılarak bu uygulamanın Müşirlikler'in ihdası ile sona erdiği söylenebilir¹⁹².

Osmanlı Hakimiyeti süresi içerisinde Diyarbakır Eyaleti valilerinin kendilerine gelir kaynağı olarak tahsis edilen İmdâd-ı Hazariye'nin yanı sıra, sefere gittikleri zaman "*İmdad-ı Seferiye*" adı altında miktarı değişebilen bir diğer gelir kaynakları bulunduğunu da belirtmek gerekmektedir¹⁹³.

Diyarbakır eyaletinde görev yapan valilerin görev süresini kesin olarak tesbit etmek mümkün olmamakla birlikte, bu sürenin 1 sene civarında olduğu anlaşılmaktadır. Her yıl tevcihi yapılan ve hiçbir hazineye bağlı olmayan Diyarbakır eyaletinde, valilerin bazıları ise 1 sene bile görevde kalamamışlardır. Bu durumu Diyarbakır eyaletine yapılan tevcihlerle ilgili belgelerden takip etmek de mümkündür. 3 Ekim 1801 tarihinde kendisine valilik tevcih edilen eski Karaman valisi Zühdü İsmail Paşa'nın¹⁹⁴, bu görevi 19 Mayıs 1802'de yenilenmiş¹⁹⁵ ve 7 Haziran 1802 tarihine kadar eyaleti Mütessellim ile idare eden İsmail Paşa bu tarihten sonra bizzat valilik yapmaya başlamıştır¹⁹⁶. Zühdü

¹⁹⁰ Ekim başları 1825 tarihli Tevzi' Defteri'nde Diyarbakır'ın Şark ve Garb köylerine söz konusu tarihteki İmdâd-ı Hazariye'nin tevzi'inden 350 kuruş isabet ettiği görülmektedir. Ancak bunun üzerine 100 kuruş Hizmet-i Mübaşiriye, 30 kuruş Harç-ı bâb, 40 kuruş Alay Beği'ne, 10 kuruş katibe ve 40 kuruş Harç-ı İmza-yı Defter eklendikten sonra, bu miktar 584.5 kuruşa yükselmiştir. bkz. **Diyarbakır Şer. Sic.**, No:631, s.30-31.

¹⁹¹ 17 Ağustos 1842 tarihli Diyarbakır eyaleti kaimmakamı es-Seyyit Ahmed Bahri buyruldusunda "...iki taksit ile bâ-emr-i âlî vüzerâ-yı izâm hazarâtına mahsûs olan 20 bin guruş İmdad-ı Hazariye'nin taksid-i evveli olan 10 bin guruşun tevzi'î..." istenmektedir. İmdâd-ı Hazariye konusunda eldeki engeç tarihli belgemiz bu olup, söz konusu uygulamanın 1842 yılında da devam ettiğini göstermektedir. bkz. **Diyarbakır Şer. Sic.**, No:346, s.22.

¹⁹² Ocak 1840 tarihli Diyarbakır Eyaleti Müşiri Sadullah Paşa'nın kapu kethüdası İsmail'in mühürünü taşıyan bir belgede, Sadullah Paşa'ya "...bâ-irâde-i seniyye tahsis edilen 50 bin guruş maaşın Şevval ayına mahsuben mukataat hazinesinden i'tâsına..." dair kayıt, Valiler'in söz konusu tarihte maaşa bağlandıklarını göstermektedir. bkz. **BA., Cevdet Maliye**, No:2129.

¹⁹³ **BA., Cevdet Maliye**, No:962, No:11618.

¹⁹⁴ **BA., Cevdet Dahiliye**, No:4591.

¹⁹⁵ **Diyarbakır Şer. Sic.**, No:299, s.15.

¹⁹⁶ **Diyarbakır Şer. Sic.**, No:299, s.13.

YILMAZÇELİK İ., Osmanlı Hakimiyeti Süresince...

İsmail Paşa'ya 17 Eylül 1802 tarihinde Sivas eyaleti tevcih edilmiş ise de¹⁹⁷ 13 Eylül 1802 tarihinde Diyarbakır'da vefat ettiğinden bu görevine başlayamamıştır¹⁹⁸. Zühdü İsmali Paşa'dan sonra Diyarbakır eyaletinin 1 kasım 1802 tarihinde es-Seyyid Mehmed Paşa'ya tevcih edildiği ve 28 Ocak 1803 tarihinde bu tevcihâtın yenilendiği görülmektedir¹⁹⁹. Mehmed Paşa Nisan 1803'te Diyarbakır Valiliği'ni bizzat yürütmeye başlamış²⁰⁰ ve bu tarihe kadar eyalet idaresini mütesellimi vasıtası ile yürütmüştür²⁰¹. 16 Ocak 1804 tarihinde ise Sivas Valisi Veliyüddün Paşa'ya Diyarbakır eyaleti, Mehmed Paşa'ya ise Sivas eyaleti tevcih edilmiştir²⁰². Zühdü İsmail Paşa, bir sene, Mehmed Paşa ise bir seneden biraz fazla görevde kalmasına rağmen, Veliyüddün Paşa 10 ayı tamamlamadan görevinden alınmış ve Ekim 1804'te eyalet valiliği Hüsrev Mehmed Paşa'ya tevcih edilmiştir²⁰³.

1809-1813 tarihleri arasında valilik yapan aslen Diyarbakırlı Şeyh-zade İbrahim Paşa'nın, bu durumunun Eyalet valileri içerisinde görev süresi bakımından istisnaî bir durum teşkil ettiği görülmektedir²⁰⁴. Bununla birlikte bu

¹⁹⁷ BA., Cevdet Dahiliye, No:13784.

¹⁹⁸ Zühdü İsmali Paşa'nın vefatını Musul'dan Diyarbakır'a gelen Tatar haber vermiş (bkz. Topkapı, E. 8486) ve bunun üzerine eşyaları Hasan Paşa Hanı'nda toplanarak, muhallefâtının defteri ile birlikte İstanbul'a gönderilmesi hususunda ferman gönderilmiştir. (bkz. **Diyarbakır Şer. Sic.**, No:299, s.46).

¹⁹⁹ Amid kadısı Diyarbakır eyaletinde vaki' sa'ir kazaların kadı ve naiblerine Mart 1803 tarihinde gönderilen İmdâd-ı Hazariyye tahsili hakkındaki fermanında "...Diyârbekir eyâleti işbu 1217 senesi Receb'in 5. gününde Avâtıf-ı Aliyye-i Şahane'den düstûr-ı mükerrerrem vezirim es-Seyyid el-Hâc Mehmed Paşa'ya tevcih ve ba'dehu ve yine sene-i mezbûre Şevvali'nin dördüncü gününde vezîr-i mûmâ-ileyhin uhdesine kâme-kân ibkâ ve takrîr..." kılındığı belirtilmektedir. **Diyarbakır Şer. Sic.**, No:356, s.26.

²⁰⁰ **Diyarbakır Şer. Sic.**, No:356, s.28-29, Ayrıca bkz. **Diyarbakır Şer. Sic.**, No:356, s.31-45

²⁰¹ **Diyarbakır Şer. Sic.**, No:356, s.13-14. Haziran ortaları 1803 tarihinde Mehmet Paşa'ya gönderilen bir fermanında "...Diyarbakır'in derûn ve birûnu aşâ'ir ve ekrâd makûleleriyle memlû olub eyalet-i merkûmenin zabt ve rabt ve sekene-i memleketin himâyet ve siyâneti..." için eyalet idaresinin Mütesellim'e verilmeyerek bizzat yürütülmesi istenmiştir. bkz. BA., Cevdet Dahiliye, No:2011.

²⁰² BA., Cevdet Dahiliye, No:1625.

²⁰³ BA., Cevdet Dahiliye, No:2844.

²⁰⁴ 1809-1813 yılları arasında İbrahim Paşa'nın görevini yenilendiği (bkz. BA., Cevdet Dahiliye, No:3488), 1813 yılında ise ihtiyar ve mübtela olduğu hastalığı sebebiyle görevini yerine getirmedeği için Diyarbakır Eyaleti Valiliği'nin Emin Paşa'ya tevcih edildiği anlaşılmaktadır. (bkz. Topkapı, E., No:8486)

F.Ü.Sosyal Bilimler Dergisi 2000 10 (1)

istisnaî durumun Diyarbekir eyaletinde görev yapan diğer valiler için geçerli olmadığı da bir gerçektir. Nitekim 23 Ocak 1818'de Diyarbekir eyalet valiliğine getirilen²⁰⁵ ve 28 Nisan 1818'de bu görevine başlayan²⁰⁶ Zeynelabidin Paşa Ağustos 1818'de "vezareti alınarak Ermenek kazasına" sürgün edilmiştir²⁰⁷. Zeynelabidin Paşa 8 ay kadar görevde kalmasına rağmen, kendisinden sonra vali olan Maraşlı Ali Paşa'yı takiben Diyarbekir eyaleti valiliğine getirilen Behram Paşa ise bu görevde ancak 5 ay kalabilmiştir²⁰⁸. Öte yandan Mart 1831'de Diyarbekir valisi olan Yahya Paşa'nın²⁰⁹ Nisan 1831'de "...liyâkat ve iktidârı..." uygun görülmediğinden "...vezâreti dahî ref'le Tokat'da ikâmete me'mûr kılınmış..." olmasıyla, 2 ay görevde kaldığına bakılarak, valilerin bazen 1 sene bile görevde kalmadıkları söylenebilir²¹⁰.

Diyarbekir eyaleti valilerinin azledilmelerinde Yahya Paşa örneğinde olduğu gibi eyaleti iyi idare edememeleri en başta gelen sebep olmakla birlikte, 1819'daki Behram Paşa hadisesinde görülen şehir ileri gelenlerinden Mütesellim, Müftü ve Yeniçeri Serdarı'nın "...Diyârbekir'devali ikâmeti istemeyerek, Mütesellimlikle idare olunub da Mütesellimlik umûrunu kendilerine hasretmek..." sebebiyle yol açtıkları asayişsizlik de valilerin görevden alınmalarında önemli bir rol oynamıştır²¹¹. Ancak bunlardan da önemlisi valilerin halka yaptıkları zulümler olmuş ve birçok vali bu sebeple azledilmişlerdir. Nitekim 1822-1823 tarihleri arasında valilik yapan Gevranlı-zade Mehmed Paşa²¹², 1823-1824

²⁰⁵ BA., *Cevdet Dahiliye*, No:13932.

²⁰⁶ *Diyarbakır Şer. Sic.*, No:590, s.36.

²⁰⁷ BA., *Cevdet Dahiliye*, No:3005.

²⁰⁸ A. Bulduk, *El-Cezire.*, s.375, II. Bölüm, Valiler. s.128.

²⁰⁹ BA., *Cevdet Dahiliye*, No:7925.

²¹⁰ BA., *Cevdet Dahiliye*, No:10899.

²¹¹ Ahmet Cevdet, *Tarih-i Cevdet, C.XI*, s.65, vd. 1819 yılında Behram Paşa'nın valiliği sırasında Diyarbakır'da meydana gelen hadiseler hakkında ayrıca bkz. Şanizade, Mehmet Ataullah; *Şanizade Tarihi, C. 3*, İstanbul, 1291.

²¹² İran Seferi sırasında Şark Cânib-i Ser-askeri'nin hizmetinde bulunmak şartı ile (1822-1823) kendisine Diyarbakır eyaleti tevcih edilen Gevranlı-zade Mehmed Paşa, Diyarbakır'da bulunduğu süre içerisinde halka çok eziyet etmiş ve Diyarbakır ulemasından ilmi ile meşhur Abdulhamid Efendi başta olmak üzere birçok kişiyi sebepsiz yere öldürdüğünden 7 Eylül 1823'te azledilmiştir. Bunu takiben Bağdat'ta hapsedilerek bütün malına el konulmuş ve idamı hakkında

YILMAZÇELİK İ., Osmanlı Hakimiyeti Süresince...

tarihleri arasında vali olan Hüseyin Paşa²¹³ ve 1826'da vali olan Mehmed Paşa ahaliye yaptıkları mezalimden dolayı azledilmişlerdir²¹⁴. 1838 tarihinde Diyarbakır Müşirliği'nin kurulması ile birlikte, eyalet valileri "Müşir" ünvanını taşımaya başlamışlar ve Tanzimat Fermanı'nı takiben kazalarda "Kaymakamlar" idarî bakımdan oldukça yetkili bir duruma gelmişlerdir. Bununla birlikte özellikle malî alanda yetkileri kısıtlanan Müşirler'in, Diyarbakır şehri eyalet merkezi olması sebebiyle şehir idaresinde de etkili oldukları söylenebilir. Diyarbakır eyaletinde Müşirlik'in ihdası ile birlikte kendilerine Müşirlik tevcih edilen Sadullah Paşa(1839-1840)²¹⁵, Zekeriyya Paşa(1840-1841)²¹⁶, ve İsmail Paşa(1843-1845)²¹⁷ eyalet idaresini *Harput Sancağı* 'ndan yönetmişlerdir. Böylece Diyarbakır şehrinde *kaimmakamlar* şehir idaresinde oldukça tesirli bir duruma gelmişler ve bu durum 1845 tarihine kadar devam etmiştir. 1845'te Diyarbakır eyaletinin "*Tanzimat'a dahil*" edildiği²¹⁸ ve İsmail Paşa'nın Müşirlik'ten azl ile birlikte, Harput kazasının Mutasarrıflık olduğu ve kendisine Diyarbakır eyaleti tevcih edilen İzzet Paşa'nın Diyarbakır şehrinde oturmaya başlayarak eyalet idaresini tekrar Diyarbakır'dan yönetmeye başladığı görülmektedir²¹⁹.

SONUÇ

Osmanlı hakimiyeti süresince Diyarbakır Eyaleti Valileri adlı bu çalışmamızda 1515-1838 tarihleri arasında Diyarbakır eyaletinde valilik yapanlar genel bir incelemeye tabii tutulmuştur. Özellikle 1780-1838 yılları arasında görev yapan valiler ise başta hayat hikayeleri verilmek üzere, görevleri, görev süreleri, halk ile münasebetleri ve daha pekçok konuda ayrıntılı olarak incelenmiştir.

ferman gönderilmiştir. bkz. **Diyarbakır Şer. Sic.**, No:351, s.22-30; Ayrıca bkz. **BA., Cevdet Dahiliye**, No:10089.

²¹³Hüseyin Paşa'da halka yaptığı zulüm sebebiyle azledilmiş ve vezareti alınarak Bursa'ya sürülmüştür. bkz. A. Bulduk; **El-Cezire**, s.378.

²¹⁴Ahaliye yaptığı mezalim sebebiyle vezareti alınan ve valilikten azledilen Mehmed Paşa, Tokat'a sürülmüştür. bkz. **BA., Cevdet Dahiliye**, No:10599.

²¹⁵**Diyarbakır Şer. Sic.**, No:603, s.30.

²¹⁶**Diyarbakır Şer. Sic.**, No:607, s.44.

²¹⁷**Harput Şer. Sic.**, No:392, s.4.

²¹⁸**BA., İrade Dahiliye**, No:5179.

²¹⁹**Takvim-i Vekayi**, Defa:293, H.1261.

1515-1838 tarihleri arasında yani 323 senede Diyarbekir eyaletinde toplam olarak 253 vali görev yapmıştır. Dolayısıyla ilk bakışta her valinin bir veya birbuçuk sene görev yaptığı izlenimi doğmaktadır. Ancak yüzyıllar itibarıyla valilerin görev süreleri incelendiğinde valilerin görev sürelerinde bir istikrarın bulunmadığı söylenebilir.

XVI.Yüzyılda (1516-1600) 84 senede 34 vali görev yapmıştır. Bütün Osmanlı ülkesinde olduğu gibi, Diyarbekir Eyaletinde de idarenin en istikrarlı olduğu devre bu dönemdir. Zira Ortalama olarak valilerin görev süreleri ikibuçuk yıl civarındadır.

XVII.Yüzyılda (1600-1700) 100 senede 88 vali görev yapmıştır. Bu dönemde valilerin ortalama görev sürelerinin birbuçuk yıla düştüğü görülmektedir

XVIII.Yüzyılda (1700-1800) 100 senede 91 vali görev yapmıştır.Bu dönemde ise valilerin ortalama görev süresi bir ile birbuçuk yıl arasındadır.

XIX.Yüzyılın ilk yarısında (1800-1838) 38 senede 39 vali görev yapmıştır. Bu dönemde ise ortalama görev süresi bir yılın altına düşmüştür. Ayrıntılı olarak incelediğimiz 1780-1838 yılları arasında yani 58 senelik zaman diliminde de 58 vali görev yapmıştır.Görev süresi ortalama olarak bir sene gibi gözükmeyle beraber bu dönemde 6 yıl görev yapan Şeyhzâde İbrahim Paşa'nın durumu gözönüne alındığında görev süresinin bir yılın altına düştüğü görülmektedir.

Osmanlı Hakimiyeti süresi içerisinde, bütün ülkede olduğu gibi Osmanlı devletinin kuvvetli olduğu dönemlerde idarede bir istikrar söz konusudur. Merkezi idarenin zayıflamasına paralel olarak eyalet idaresinde de ciddi rahatsızlıklar ortaya çıkmıştır. Bir eyalet valisi tayin edildiği yeri tam olarak tanımadan oradan ayrılmakta ve bu durum ciddi sıkıntılara yol açmaktadır. Ayrıca yüzyıllar içerisinde Osmanlı valilerin görev yerlerine bizzat gitmeyerek, yerlerine mütesellimler göndermeleri de idarede yine ciddi rahatsızlıkların ortaya çıkmasına sebep olmuştur.

YILMAZÇELİK İ., Osmanlı Hakimiyeti Süresince...

Diyarbakır Eyaletinde, Osmanlı hakimiyeti süresi içerisinde bir kişinin bir kaç defa eyalet valiliği yaptığı da sık sık görünen bir durumdur. Diyarbakır eyaletinde sayı itibariyle en fazla valilik yapan kişi 1740-1759 tarihleri arasında 5 defa Diyarbakır Eyaleti valiliği yapan Çeteci Abdullah Paşa'dır.

Osmanlı döneminde idarede istikrarın en fazla olduğu dönem XVI.yüzyıldır.Bu dönemde İskender Paşa 1551-1565 tarihleri arasında 14 yıl boyunca Diyarbakır eyaleti valiliğini yapmıştır. Yine bu dönemde 1521-1528 tarihleri arasında Hüsrev Paşa 7 Yıl, 1516-1521 tarihleri arasında ise 6 yıllla Bıyıklı mehmed Paşa en uzun süre Diyarbakır Eyaleti Valiliği yapan kişilerdir. İdarenin en istikrarsız dönemi olan XIX.yüzyılda Şeyhzade İbrahim Paşa'nın 1808-1813 tarihleri arasında 5-6 yıl Diyarbakır eyaleti valiliği yapmış olması da herhalde istisnaî bir durum olmalıdır.

İdaredeki istikrarsızlığa paralel olarak, Diyarbakır'de en kısa süre valiik yapanlar ise 1703 tarihinde 10 gün ile Çelebi Yusuf Paşa, 1693 tarihinde 20 gün ile İsmail Paşa ve 1683 tarihinde 1 ay ile Osman Paşa'dır.

Yukarıda verilen bilgilerden de anlaşılacağı üzere, Diyarbakır eyaletinde idarede istikrar devletin içerisinde bulunduğu duruma paralellik arz etmiştir. Bununla birlikte Osmanlı devletinin Diyarbakır eyaletine büyük bir önem verdiği ve eyaletin teşkil edildiği 1515 tarihinden başlayarak son döneme gelinceye kadar, bu eyalette görevlendirdiği valilerin iyi yetişmiş kişiler olmasına özen gösterildiği söylenebilir.